

**TARIMDA ÇOCUK EMEĞİNİN HANE İÇİNDE YENİDEN ÜRETİMİ:
ADİYAMAN TÛTÛN İŞÇİLİĞİ ÖRNEĞİ**

Doktora Tezi
Aslı KAYKISIZ
Eskişehir 2023

**TARIMDA ÇOCUK EMEĞİNİN HANE İÇİNDE YENİDEN ÜRETİMİ:
ADİYAMAN TÛTÛN İŞÇİLİĞİ ÖRNEĞİ**

Aslı KAYKISIZ

DOKTORA TEZİ

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Deniz KAĞNİCİOĞLU

**Eskişehir
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ocak 2023**

ÖZET

TARIMDA ÇOCUK EMEĞİNİN HANE İÇİNDE YENİDEN ÜRETİMİ: ADİYAMAN TÜTÜN İŞÇİLİĞİ ÖRNEĞİ

Aslı KAYKISIZ

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı
Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ocak 2023

Danışman: Prof. Dr. Deniz KAĞNİCİOĞLU

Bu çalışma, tütün tarımında çocuk emeğini konusunu ele almaktadır. Tütünün Türkiye topraklarında geçen dört yüzyıllık tarihi içerisinde tütün ve çocuk kelimelerinin yan yana yalnızca tırnak aralarında yer aldığı görülmektedir. Bu kapsamda tütünde çocukların varlığına dair bilinenler bir meçhulden ibarettir. Çalışma, bu bilinmezliği giderme çabasının bir ürünüdür.

Bu tez çalışması, nitel araştırma desenlerinden vaka çalışması ile tütünde çocuk emeği olgusunu; tütün ile iç içe geçmiş bir şehir olan Adıyaman örneğinde incelemektedir. Çalışmanın bulguları; gözlem ve görüşme teknikleriyle bilgi toplanan saha araştırmasına dayanmaktadır. Adıyaman'da üretilen iki tütün tipi bulunması sebebiyle saha araştırması iki farklı ortamda yürütülmüştür. Bu kapsamda Dağ araştırması Çelikhan ilçesi ve Adıyaman dağ köylerinde; Ova bölgesi araştırması ise Samsat, Besni, Kahta ilçelerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında 29'u yetişkin 17'si çocuk olmak üzere toplam 46 kişi ile görüşülmüştür.

Adıyaman'da gerçekleştirilen saha araştırması bulguları tütün tarımında çocukların büyük oranda haneîçi çocuk emeği olarak yer aldıklarını göstermektedir. Tütün tarımında haneîçi emeğe kıyasla az olmak ile birlikte ücretli çalışan çocuklar da bulunmaktadır. Adıyaman'ın Dağ ve Ova tütününün üretim süreci ve pazarlama yöntemlerini karşılaştırmalı inceleyen çalışmanın bulguları tütün tarımında çocuk emeğinin; hanehalkının sınıfsal yapısı, tütün üretim süreci ve tütüne uygulanan tarım politikaları tarafından şekillendiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Çocuk Emeği, Tütün Tarımı, Haneîçinde Çocuk Emeği, Tütün Emeği.

ABSTRACT

REPRODUCTION OF CHILD DOMESTIC LABOUR IN AGRICULTURE: THE CASE OF TOBACCO CULTIVATION IN ADIYAMAN

Ash KAYKISIZ

Department of Labour Economics and Industrial Relations
Anadolu University, Social Sciences Institute, January 2023

Supervisor: Prof. Dr. Deniz KAĞNİCİOĞLU

This study investigates child labour in tobacco growing. Although the tobacco has been grown in Turkey for nearly four centuries, there is a paucity of literature on child labour in the industry. What is known about the use of children as workers in the cultivation of tobacco is a mystery. This study is product of the effort to eliminate this obscurity.

Focusing on child labour in tobacco cultivation by employing qualitative research method, this dissertation takes tobacco growing in Adıyaman province, famous for tobacco production, as a case. Adıyaman is one of the largest tobacco producers of Turkey. A fieldwork was carried out in Adıyaman by using observation and face to face interview methods. There are two different kinds of tobacco produced in Adıyaman. They called one of them as mountain tobacco and the other as plain tobacco. The fieldwork was conducted in Çelikhan, Samsat, Besni, and Kahta towns. Mountain tobacco is grown in Çelikhan, and plain tobacco is grown in the others. Consisting of 29 adults and 17 children, totally 46 respondents were interviewed during the fieldwork.

The findings show that children are mostly involved in tobacco farming as unpaid household labour. It was observed that there are also children as waged labour in the cultivation of tobacco. Comparing the production processes and the marketing methods of mountain tobacco with that of plain tobacco, the research has reached the conclusion that class structure of household, production process and the economic policies implemented by the government shape child labour.

Keywords: Child Labour, Tobacco Farming, Child Domestic Labour, Labour in Tobacco.

TEŞEKKÜR

Başlangıcından sonuna kadar merakla ve istekle çalıştığım tezime başlamadan önce başta danışmanım olmak üzere jürimde yer alan tüm hocalarıma teşekkür ederim. Bu süreçte pozitif enerjisi ile beni motive eden Sayın danışmanın Prof. Dr. Deniz Kağnıcıoğlu'na, disiplinli çalışması ve düzenliliği ile kilometrelerce uzakta yer olsa da her zaman bir mail kadar yakınımda olan Prof. Dr. Banu Uçkan Hekimler'e ve yöntem konusunda yönümü bulmamı sağlayan Dr. Öğr. Üyesi Serap Cavkaytar'a teşekkürlerimi sunarım. Tez savunma jürimde yer alarak, tezimi titizlikle okuyan ve değerli katkılar sunan Prof. Dr. Sebiha Kablay'a bu katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Bir lisans öğrencisi iken başlayan desteğini doktora aşamasına kadar aynı titizlikle sürdüren, her gün yeni bir şey öğrendiğim beni yetiştiren ve yetiştirmeye devam edecek olan hocam Doç. Dr. Taner Akpınar'a teşekkür ederek borcumu ödemem ise pek mümkün gözüküyor. Kendisi akademik hayatımda elde ettiğim tüm başarıların arkasında yer alacaktır. Bu kapsamda ona borcumu biraz olsun ödemek için çok çalışmam gerektiği ortadadır.

Saha görüşmelerim sırasında beni yönlendiren ve destekleyen Öğr. Gör. Mahmut Özçelik'e ve Mahmut İlker Şahin'e tüm destekleri için teşekkür ederim. İlçeler ile ilgili genel bilgiler almam ve köy halkına ulaşmamda bana destek olan Besni Ziraat Odası Başkanı, Samsat Ziraat Odası Başkanı ve Kahta Ziraat Odası Başkanı'na teşekkürlerimi sunarım.

Hayatımın tüm döneminde olduğu gibi saha çalışmasında da bana destek olan Adıyaman'a ulaşımımı gerçekleştiren benimle dağ, ova gezen babam Engin Kaykısız'a teşekkürler. Son olarak tez yazmanın stresi ve yorgunluğu ile başa çıkamadığım dönemlerde beni motive eden ve yanımda olan annem Mine Kaykısız'a ve hayat arkadaşım Oğuz Kılınç'a teşekkür ederim.

..../..../20....

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

.....

(İmza)

Aslı KAYKISIZ

İÇİNDEKİLER

BAŞLIK SAYFASI	i
JÜRİ VE ENSTÜTÜ ONAYI	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR	vi
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
TABLolar DİZİNİ.....	xiii
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ÇOCUK EMEĞİNDE KAVRAMLAR VE KURAMLAR.....	4
1.1. Çocuk Emegine İlişkin Temel Kavramlar	4
1.1.1. Çocuk emegi	5
1.1.2. Çocuk işçilik.....	9
1.1.3. Çalışan çocuk.....	10
1.1.4. Genç işçilik	10
1.1.5. Çıraklık	11
1.2. Çocuk Emegi Kavramlarına Eleştirel Bir Bakış	12
1.3. Çocuk Emegine Yönelik Kuramsal Analizler	17
1.3.1. Klasik liberal yaklaşımda çocuk emegi	17
1.3.2. Çocuk emegine yönelik yeni liberal yaklaşımlar	19
1.3.2.1. <i>Hanehalkı karar verme modeli</i>	19
1.3.2.2. <i>Beşeri sermaye teorisi</i>	22
1.3.2.3. <i>Risk teorisi</i>	22
1.3.3. Yapısal işlevselci yaklaşımda çocuk emegi.....	23

1.3.4. Kültüralist yaklaşımlarda çocuk emeği.....	24
1.3.5. Marksist yaklaşımda çocuk emeği.....	28
1.4. Çocuk Emeği Teorilerine Eleştirel Bir Bakış	31

İKİNCİ BÖLÜM

2. ULUSLARARASI VE ULUSAL POLİTİKALAR ÇERÇEVESİNDE ÇOCUK EMEĞİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ.....	35
2.1. Çocuk Emeğinin Tarihsel Gelişimi	35
2.1.1. Tütün tarımında çocuk emeği.....	49
2.2. Uluslararası Çocuk İşçiliği ile Mücadele Politikaları	55
2.2.1. ILO çocuk işçiliği ile mücadele politikaları	55
2.2.1.1. 138 No'lu Asgari Yaş Sözleşmesi.....	61
2.2.1.2. 182 No'lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi.....	63
2.2.1.3. Çocuk İşçiliği ile Mücadelede Uluslararası Program (IPEC)	64
2.2.2. Avrupa Birliği kapsamındaki çocuk işçiliği ile mücadele politikaları.....	65
2.2.3. Avrupa Konseyi kapsamındaki çocuk işçiliği ile mücadele politikaları.....	66
2.2.4. Birleşmiş Milletler kapsamındaki çocuk işçiliği ile mücadele politikaları.....	67
2.2.4.1. UNICEF'in çocuk işçiliği ile mücadele politikaları	71
2.3. Çocuk İşçiliği ile Mücadelede Kullanılan Yöntemler	72
2.4. Türkiye'de Çocuk Emeğinin Tarihsel Gelişimi	80
2.4.1. Tanzimat öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda çocuk emeği ...	81
2.4.2. Tanzimat sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nda çocuk emeği (1839-1923).....	83
2.4.3. 1923-1939 yıllarında Türkiye Cumhuriyeti'nde çocuk emeği..	87

2.4.4. 1939- 1945 İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye’de çocuk emeği.....	93
2.4.5. 1945-1965 yıllarında Türkiye’de çocuk emeği.....	95
2.4.6. 1965-1990 yıllarında Türkiye’de çocuk emeği.....	99
2.4.7. 1990 Sonrası yıllarda Türkiye’de çocuk emeği.....	102
2.4.8. Türkiye’de tütün tarımında çocuk emeği	111

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. OSMANLI İMPARATORLUĞU’NDAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE’DE TÜTÜN ÜRETİMİNİN TARİHSEL SÜRECİ	114
3.1. Osmanlı İmparatorluğu’nun Tütün ile Tanışması	115
3.1.1. Osmanlı İmparatorluğu’nun Reji dönemine kadar tütün politikası	119
3.1.2. Osmanlı İmparatorluğu’nda tütünde Reji dönemi ve politikaları	122
3.1.2.1 Reji döneminde tütün tarımı: tütün çiftçi ve işçileri	126
3.2. Devlet Tekeli Dönemi	134
3.2.1. Devlet tekeli döneminde tütün çiftçileri ve işçileri	143
3.3. 1980 Sonrası Özelleştirme Dönemi	146
3.3.1. Sarmalık kıyılmış tütün ticaretine yönelik düzenleme	151

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ÇOCUK EMEĞİNİN ÇALIŞMA BİÇİMLERİNDEN YALNIZCA BİRİ: ADIYAMAN TÜTÜN ÖRNEĞİ.....	154
4.1. Yöntem	154
4.1.1. Araştırma deseni	154
4.1.2. Araştırmanın katılımcıları	155
4.1.2.1. Katılımcıları tanıtıcı bilgiler	156
4.1.3. Araştırma ortamı.....	160
4.1.4. Veri toplama araçları.....	162

4.1.4.1. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği.....	162
4.1.4.2. Odak grup görüşmesi.....	164
4.1.4.3. Gözlem tekniği	165
4.1.4.4. Araştırmacı günlüğü.....	165
4.1.5. Saha araştırmasında kapsamındaki kısıtlılıklar	166
4.1.6. Verilerin analizi	168
4.1.6.1. Verilerin analiz için hazırlanması ve düzenlenmesi	168
4.1.6.2. Verilerin tamamını okuma veya inceleme	168
4.1.6.3. Verilerin kodlanması	169
4.1.6.4. Temalandırma ve betimleme	169
4.1.6.5. Betimleme ve temaların nitel alanda nasıl sunulacağıının geliştirilmesi.....	169
4.1.6.6. Sonuçların ve bulguların yorumlanması.....	169
4.1.7. İnandırıcılık ve etik	169
4.2. Bulgular	173
4.2.1. Tütün tarımında çalışma ilişkilerine yönelik genel bulgular	173
4.2.1.1 Dağ tütününü üretim süreci	174
4.2.1.2. Ova tütününü üretim süreci	176
4.2.1.3. Tütün tarımında çalışma koşulları	178
4.2.1.3.1. Yetişkinlerin çalışma koşulları	178
4.2.1.3.2. Çocukların çalışma koşulları	183
4.2.2. Tütün tarımında çocuk emeğini belirleyen faktörlere ilişkin bulgular	185
4.2.2.1. Tütün tarımında çocuk emeğini anlamak için tütün üretim sürecini anlamak!.....	185
4.2.2.2. Tütün tarımında çocuk emeğini anlamak için hanehalkı ve sınıfsal yapısını anlamak!	191
4.2.2.2.1 Hanehalkı anlamak!	191
4.2.2.2.2. Hanehalkının sınıfsal yapısını anlamak!	196
4.2.2.3. Tütün tarımında çocuk emeğini anlamak için tütün politikalarını anlamak!.....	208
4.2.3. Tütün tarımında çocukların eğitimi üzerine bulgular	220

4.3. Tartışma	223
SONUÇ	229
KAYNAKÇA.....	234
EKLER	
ÖZGEÇMİŞ	

TABLolar DİZİNİ

Tablo 2.1. 1851 Yılı Birleşik Krallık İçin 10-14 Yaş Arası Çocukların İstihdam Edildiği Sektörler	41
Tablo 2.2. İngiltere ve Galler 1851-1911 Yılları Arası Çocuk İşçi Oranları.....	44
Tablo 2.3. 1927 Yılı Sanayi Sayımı Toplam İşçi Sayısı ve Çocuk İşçi Sayısı.....	88
Tablo 2.4. 1927 Yılında İstanbul, İzmir ve Ankara'da Kadın, Erkek ve Çocuk İşçilerin Ücretleri (Kuruş).....	89
Tablo 2.5. 1927-1934 Yılları Arasında Sanayide Çocuk İşçilerin Yüzdeler Oranı	91
Tablo 2.6. 1937-1947 Yılları Arasında İş Kanunu Kapsamı İçine Giren Ücretliler İçerisinde Çocuk İşçi Sayıları ve Oranları	95
Tablo 2.7. 1947-1965 Yılları Arası Çocuk İşçi Sayıları.....	96
Tablo 2.8. 1949-1950 Yıllarında İllere Göre Çocuk İşçi Sayıları	98
Tablo 2.9. 1969 Yılı Hanehalkı İşgücü Anketlerine Göre 15-19 Yaş Arası İstihdam Edilen Kişi Sayısı.....	101
Tablo 2.10. 1988-1993 Yıllarında 12-19 Yaş Arası İstihdam Edilenler.....	102
Tablo 2.11. 1994 Yılı 6-14 Yaş Arası Çalışan Çocuk Sayıları.....	103
Tablo 2.12. 1999 Yılı 6-14 ve 6-17 Yaş İçin Çalışan Çocuk Sayıları (Bin Kişi)	105
Tablo 2.13. 1994 ve 1999 Yılları İçin 6-17 Yaş Arası Çalışan Çocukların Sektörel Dağılımı (Bin Kişi)	106
Tablo 3.1. Reji Kapsamında Elde Edilen Tütün Gelirinin Paylaşımı.....	124
Tablo 3.2. 1884-1894 Yıllarında Tütün Üretimi ve Çitçi Sayısı	126
Tablo 3.3. 1885-1914 Yılları Arasında Reji Tütün Alış-Satış Fiyatları (Kuruş)	128
Tablo 3.4. Reji Dönemi ve Devlet Tekeli Dönemi Üretim Miktarları (Ton)	137
Tablo 3.5. 1982-1986 TEKEL'in Depolarındaki Stok Miktarı	142
Tablo 4.1. Yetişkin Katılımcıları Tanıtıcı Bilgiler	156
Tablo 4.1 (Devam) Yetişkin Katılımcıları Tanıtıcı Bilgiler	158
Tablo 4.2. Çocuk Katılımcıları Tanıtıcı Bilgiler	159
Tablo 4.3. Dağ ve Ova Köylüleri Sınıfsal Analizi.....	198
Tablo 4.4. Dağ bölgesinde Küçük Köylü ve Ova Bölgesinde Topraksız Köylü Hanelerin Sınıfsal Özellikleri	203
Tablo 4.5. Dağ ve Ova Bölgesinde Tütünde Çocuk Emeginin Farklılaşması	216

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.1. ILO Çocuk Emeği Kavramlarına Bakış	15
Şekil 1.2. Araştırmanın Çocuk Emeği Kavramlarına Bakışı	16
Şekil 2.1. 2000-2020 Yılları Arası Dünyadaki Çocuk İşçi Sayıları.....	49
Şekil 4.1. Dağ Tütünü Üretim Süreci.....	175
Şekil 4.2. Ova Tütünü Üretim Süreci.....	177
Şekil 4.3. Dağ Tütünü Satış Süreci	186
Şekil 4.4. Ova Tütünü Satış Süreci	187

GİRİŞ

Bir konunun, bir olgunun veya bir sorunun; sayılar ve oranlar üzerinden tartışılması bazen gerçekleri gizlese de bazen durumun vahametini gözler önüne sermektedir. Çocuk işçiliği söz konusu olduğunda oranlar, 21. yüzyılda bu olgunun hala varlığını koruyan bir gerçeklik olduğunu ortaya koymaktadır. Günümüzde son verilere göre dünya çapında 63 milyonu kız, 97 milyonu erkek çocuğu olmak üzere toplam 160 milyon çocuk işçi bulunmaktadır. Dünya çapında çocuk işçilik içerisinde olan 160 milyon çocuğun 79 milyonu ise tehlikeli işlerde çalışmaktadır (ILO and UNICEF, 2021 s. 12). Bu kapsamda 21. yüzyılda çocuk işçiliği Dünyada milyonlarla ifade edebileceğimiz bir gerçekliktir.

Çocukların emeği söz konusu olduğunda en çok karşımıza çocuk işçiliği kavramı çıksa da çocukların emeğinin kullanımın yalnızca çocuk işçiliğinden ibaret olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu kapsamda oranlar çocuk işçiliği gerçekliğini göz önüne sererken, çocuk emeğinin diğer formlarının kullanımını gizlemektedir. Yalnızca çocuk işçiliğinin 160 milyon olduğu küresel oranlara, hala çocuk işçilik olarak göremediğimiz formlar da eklendiğinde, emeği kullanılan çocuk sayısının yarım milyara ulaşması muhtemel gözükmektedir.

Çocuk emeği olgusuna karşıdan baktığımızda bu, yüksek nicel veriler dikkate alınarak mücadele edilmesi gereken bir olgu olarak gözükmektedir. Ancak olgunun arkasında daha fazlası yatmaktadır. Dışarıdan bakarak yalnızca görüngüleri hakkında fikir sahibi olduğumuz olgular, kendi iç dinamikleri içerisinde birtakım anlamlar taşımaktadırlar. Bu bağlamda sorunla mücadelede ilk durak, sorunun nedenselliğini anlamaktır. Çalışma bu kapsamda ilk durakta durarak çocuk emeğinin kullanıldığı alanlardan yalnızca biri olan tütün tarımında çocuk emeğinin arkasındaki dinamikleri görmeye çalışmaktadır.

Birçok ülke için sigara satın alma yaşının on sekiz olduğu görülmektedir. Bu kapsamda bir çocuğun sigara satın alabilmesi oldukça sınırlı iken aynı çocuğun tüketmediği bu ürünün üretiminde yer alması oldukça yaygındır. Tütün üreten ülkelerin büyük bir kısmında (Malawi, Zimbabve gibi) tütün tarımında çocukların yer aldığı bilinmektedir. Çocuğun sigara tüketmesi ile tütün tarımında yer almasının tümüyle benzer sonuçlar yaratmadığı açıktır. Ancak açık olan bir şey vardır ki ikisi de çocuklar için tehlikeler barındırmaktadır.

Bu tez çalışmasının incelediği tütün tarımında çocuk emeği, Türkiye’de çocuk emeğinin kullanıldığı alanlardan yalnızca biri konumundadır. 17. yüzyıldan bu yana

topraklarımızda üretilen tütünün dört yüzyıllık tarihinde çocukların varlığına dair bildiklerimiz ise bir meçhulden ibarettir. Bir olgunun görünmek veya bilinmek istenmemesi o olguyu yok etmemektedir. Tütün tarlaları içerisindeki çocukların varlığının akademik çalışmalarda yer almaması tütün tarlalarında çocukların yer almadığı anlamına gelmemektedir. Çalışma tütün tarlalarındaki çocukların varlığını tespit etmek ve bu varlığın nedenini anlamaya çalışmaktadır.

Araştırma bu kapsamda; dört soruya cevap vermeyi amaçlamaktadır. Bunlardan ilki çocuk emeği olgusunun kavramsal ve kuramsal olarak nasıl açıklandığı ve nasıl açıklanması gerektiğidir. Çalışmanın cevaplamaya çalıştığı ikinci soru ise tütün tarımında çocukların çalışmasını belirleyen faktörlerin neler olduğudur. Araştırmanın sorularından bir diğeri tarım politikalarının tütün üretimine ve bu üretim alanındaki çocuk emeğine etkisinin ne olduğudur. Araştırmanın cevaplamaya çalıştığı sorulardan sonuncusu ise çocuk işçiliği ile mücadele politikalarının tütün üretimindeki çocuk işçiliğe etkisinin ne olduğudur.

Adıyaman ilinde tütün tarımında çocuk emeğinin incelendiği bu tez çalışması dört bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın Birinci Bölümü; çocuk emeği ile ilgili kavramlar ve kuramlar üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu kapsamda bölümün ilk kısmı; çocuk emeği, çocuk işçilik, çıraklık ve genç işçilik kavramlarına değinmektedir. Bölümün ikinci kısmı ise çocuk emeği olgusunu açıklayan kuramları tartışmaktadır. Çalışmanın İkinci Bölümü; Dünyada ve Türkiye’de çocuk emeğinin tarihsel dönüşümü ve mücadele pratiklerini kapsamaktadır. Bu kapsamda İkinci Bölümün ilk kısmı dünyada çocuk emeğinin tarihsel gelişimi ve uluslararası mücadele pratiklerini incelemektedir. İkinci Bölümün ikinci kısmı ise Türkiye’de çocuk emeğinin tarihsel gelişimini incelemektedir. Çalışmanın Üçüncü Bölümü Türkiye’de tütünün tarihsel gelişimi ve tütüne uygulanan politikaları ele almaktadır. Bu kapsamda bölüm, Osmanlı İmparatorluğu’nun tütün ile tanışma hikayesinin yanı sıra tütün politikalarının; tütün tarımı ile geçimini sürdüren çiftçilerin hayatları üzerindeki etkisini incelemektedir. Tez çalışmasının son bölümünde ise saha araştırması yer almaktadır. Bu kapsamda Dördüncü Bölüm; çocuk emeğinin çalışma biçimlerinden yalnızca biri konumunda olan Adıyaman tütün tarımında çocuk emeğini ele almaktadır. Çalışma; Dağ ve Ova olmak üzere Adıyaman ilinin iki farklı bölgesinde gerçekleştirilen saha araştırması bulgularına dayanmaktadır. Nitel bir yöntem ile sürdürülen araştırma kapsamında veriler; gözlem, görüşme ve odak grup görüşmesi, günlük ve saha notları ile elde edilmiştir. Araştırma Adıyaman’ın iki farklı bölgesinde

üretilen iki farklı tütün tipinde farklı şekillerde çalışan çocukların varlık nedenleri incelemektedir.

Thali (2015), çocuk işçiliği ile ilgili korku hikayelerini düşündüğümüzde birçoğumuzun aklına fabrikalarda ya da terleme atölyelerinde çalışan çocukların geldiğini, tarlada çalışırken yorulan hatta ölen çocukların kimsenin aklına gelmediğini ve bu yüzden de tarlada çalışan çocukların hikayelerinin paylaşılması gerektiğini belirtmektedir. Çocuk emeği, tarlalarda ve/veya hane içerisinde kullanıldığında çocuğa zarar vermeyen bir form olduğu algısına yol açabilmektedir. Bu yönüyle tehlikeli görülmemekte çocuk emeği sömürüsü olarak addedilmeyebilmektedir. Araştırma kapsamında çocuk emeğinin her formunun; çocuğun yaşı, yaptığı iş fark etmeksizin zararlı olduğu ve bu durum her şeyden önce çocuğun geleceğine ya da gelecek beklentisine zarar verdiği düşüncesi hakimdir.

Türkiye’de tütünün, Osmanlı İmparatorluğu’na dayanan köklü ve sancılı bir geçmişe sahip tarım ürünü olduğu bilinmekle birlikte bu sancılı sürecin hala devam edip etmediği, bu sektör içerisinde işçilerin çalışma koşullarının vahameti ve bu üretim sürecindeki emek kullanım biçimleri yeterli düzeyde bilinmemektedir. Bu kapsamda tütün üretimi ve politikalarına dair kaynaklar söz konusu iken tütün ile hayatını sürdüren çiftçilerin ve çalıştırdıkları işçilerin hayatlarına dair bilgi kaynağımız oldukça azdır. Söz konusu çocukların çalışması olduğunda ise bu kaynaklar daha da azalmaktadır. Tütün tarımı ve tütün tarımında çocuk işçiliği ülkemizde tarım sektörünün ihmal edilen kısımlarından yalnızca biri konumundadır. Tütün tarımında çocuk emeğinin varlığı da bu bilinmezlik içerisinde yer almaktadır. Araştırma kapsamında araştırmacının tütün tarımında çocuk emeğinin varlık nedenini anlamlandırma çabası, bu bilinmezliği biraz olsun gidermeyi amaçlamaktadır.

1. ÇOCUK EMEĞİNDE KAVRAMLAR VE KURAMLAR

1.1. Çocuk Emeğine İlişkin Temel Kavramlar

Çocuk emeğinin ne olduğu, kime çocuk işçi denilebileceği ancak “çocuk” kavramının açıklanması ile mümkün olabilecektir. Çocuk ve çocukluk kavramları ise birbirinin yerine sıklıkla kullanılan kavramlar olmasının yanı sıra anlamsal farklılıklar içermektedir. Özcan (2017), çocuk ve çocukluk kavramının birbirinden çok farklı kavramlar olduğunu, bu kapsamda yapılacak araştırmalarda bu ayrımın göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Modern çocukluk teorisi, çocukluğun sosyolojik olarak inşa edilmiş, bu yönüyle dinamik bir olgu olduğunu iddia etmektedir. Teorinin öncüsü Ariés (1962), çocukluğun biyolojik değil, sosyal ve kültürel bir kurgu olduğunu belirtmektedir. Bu kapsamda çocukluk; sosyo-kültürel yapı, zaman, ülkenin gelişmişlik düzeyi gibi farklı olgulara göre şekillenen ve anlamlandırılan bir olgu olması sebebiyle tanımlanması oldukça zor bir kavramdır. Ulusal ve kültürel farklılıklar nedeniyle çocukların sahip olduğu sosyalizasyon süreçleri farklılaşmakta ve bunun bir sonucu olarak çocukluk algısı değişime uğramaktadır (Ercan, 2011). Bu yönüyle her zaman her yerde geçerli bir çocukluk tanımlamasının yapılması mümkün görünmemektedir.

Çocuk kavramına baktığımızda ise günümüzde evrensel olarak kabul görmüş bir çocuk tanımından bahsetmek mümkün görünmemektedir (Tokol ve Alper, 2018). Subbaraman (2008, s. 5), Doğulu ve Batılı çocukluk kavramları arasında bir çatışma olduğunu, Batılı ülkelerde 18 yaş kriteri esas alınırken farklı sosyal ve ekonomik gelişme modellerine sahip diğer ülkelerde daha küçük yaşların esas alındığını belirtmektedir. Literatürde çocuk kavramının genel olarak yaş faktörü üzerinden tanımlandığı ve bu kapsamda uluslararası kuruluşların tanımlamalarının esas alındığı görülmektedir.

Çocuk haklarına yönelik dünyada ilk uluslararası belge 1924 tarihli Çocuk Hakları Bildirgesi veya bir diğer adıyla Cenevre Beyannamesi'dir. Beyanname, çocukların korunmasını sağlayan ve sömürülmesini önleyecek beş madde içermektedir; ancak, “Çocuk kime denir?” sorusunun cevabını içermemektedir. 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde de sınırlı da olsa çocuklara yönelik haklar tanınmıştır; ancak, bu bildirge de çocuk tanımlamasını içermemektedir. Uluslararası alanda çocuk kavramının tanımlanması ancak 1989 yılında Birleşmiş Milletler (BM) Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin kabul edilmesi ile gerçekleşebilmiştir. Sözleşmenin birinci maddesi, “Bu

Sözleşme uyarınca çocuğa uygulanabilecek olan kanuna göre daha erken yaşta reşit olma durumu hariç, on sekiz yaşına kadar her insan çocuk sayılır” ibaresini içermektedir. Bu yönüyle, sözleşme, demografik bir çocukluk tanımlaması içermekte ve kültürel, sosyolojik yapılardan bağımsız olarak ve 18 yaşın altındaki herkesi “çocuk” kavramı içerisine dahil etmektedir. Günümüzde uluslararası çocuk tanımlamalarında büyük oranda BM Çocuk Hakları Sözleşmesi’nin çocukluk tanımlaması esas alınmaktadır.

Çocuk ve çocukluk olgularının uluslararası farklılıklar içermesi ve üzerinde anlaşılabilir bir çocukluk tanımlamasının yapılamaması, çocuk emeği¹ ile ilgili kavramlara da yansımaktadır. Nitekim literatürde çocukların çalışması, her durumda ve koşulda olumsuz bir olgu olarak algılanmamakta ve çocukların çalışması; çocuk işçi, çalışan çocuk, stajyer, genç işçi gibi çocuk emeği içeren farklı kavramlarla karşımıza çıkmaktadır.

1.1.1. Çocuk emeği²

Çocukların çalışmasına ilişkin kavramlar gerek farklı boyutlarıyla kavramsallaştırılması gerekse kurumlar arası farklı şekillerde tanımlanması yönüyle muğlak bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu muğlaklığa Türkçe literatürde çeviri sorunları ve kavram tartışmaları eklendiğinde olgu daha da muğlaklaşmakta ve anlaşılması güçleşmektedir. Bu kapsamda kavramdan önce bu konudaki tartışmalara değinmek elzem bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çocukların çalışmasına ilişkin kavramlar söz konusu olduğunda literatürde bir görüş birliği bulunmadığı görülmektedir. Farklı anlamlar içeren çocuk işçi, çalışan çocuk ve çocuk emeği kavramları birbirinin yerine kullanılabilir. Türkçe literatürde çocuk işçiliği kavramı, çalışan çocukların tümünü içerecek şekilde kullandığı gibi yalnızca bir işverene bağlı olarak ücretli çalışan çocuklar için de kullanılabilir.

Bu kapsamda Dedeoğlu, Bayraktar ve Çetinkaya (2019, s. 2586), tarımsal üretimin, çocuk işçiliğinin yaşandığı tek sektör olmamakla birlikte en yoğun sektörlerden biri olduğunu ve tarımsal üretimde çocukların sadece ücretli olarak değil, ücretsiz aile işçisi olarak da çalıştığını belirtmektedir. Bu yönüyle Dedeoğlu, Bayraktar ve Çetinkaya’nın

¹Çocuk emeği kavramının ihtiva ettiği anlam bir sonraki başlıkta değerlendirilecektir.

²Çocuk emeği ile ilgili yabancı kaynaklardaki çeviri içerdiği anlama göre yapılmıştır. Bu kapsamda geniş anlamli olarak kullandığında “child labour/child labor” kavramı çocuk emeği olarak çevrilmiştir.

(2019) bu açıklaması, çocuk işçiliğini ücretsiz aile işçiliğini de içeren geniş bir kavram olarak gördüklerini göstermektedir.

Kapar'a (2019, s. 2463) göre ise çocuk işçiliği, kapitalist toplumlara özgü, ücret karşılığında bir işverene bağlı olarak çalışmayı içeren, çocuk emeği ise ücret karşılığında bir işverene bağımlı olarak çalışmanın yanı sıra çok sayıda farklı statüde çalışma biçimini de kapsayan bir kavramdır. Dolayısıyla Kapar'a (2019) göre çocuk emeği, çocuk işçiliğini de içine alan, çocuk işçiliğinden daha kapsamlı bir kavramdır. Kablay (2015) da fındık tarımında çocuk emeğini incelediği çalışmasında; çocukların bazen ailelerinin yanında ve toprağında ücretsiz aile işçisi olarak, bazen de gezici tarım işçisi olarak çalıştıklarını belirterek çocuk emeğini geniş anlamı olarak kullanmaktadır.

Altan ve Şişman (2022) ise çocukların yaptığı tüm işlerin çocuk işçiliği kapsamına girmediğini, bu kapsamda sömürücü işler ve sömürücü olmayan işler ayrımı yapılabileceğini belirtmektedir.

Bu yönüyle literatürde çocukların emeğini içeren kavramlar (çocuk işçi, çalışan çocuk, çocuk emeği) konusunda bir görüş birliğinden söz edebilmek mümkün değildir. Çocukların emeği söz konusu olduğunda ise olgunun varlığı ve anlamı, nasıl tanımlandığının önüne geçmektedir. Başka bir ifade ile çocukların çalışıyor olması, kavramsal tartışmaların ötesinde bir öneme sahiptir.

Çalışma kapsamında çocuk emeği, çocukların emeğini içeren ücretli veya ücretsiz, bağımlı veya bağımsız, hafif veya ağır her türlü çalışma faaliyetini içerecek şekilde geniş anlamı olarak kullanılmaktadır.

Kavramlara genel olarak bakıldığında çocuk işçi, çalışan çocuk ve çocuk emeği kavramları çocukların emeğini içeren kavramlar olarak karşımıza çıkmakta ancak tüm kavramlar mücadele edilmesi gereken olgular olarak görülmemektedir.

Grimsrud (2003, s. 3) bu muğlaklığın; çocuk emeğinin, faaliyeti gerçekleştiren emek üzerinden değil, faaliyetin çocuk üzerindeki etkisi üzerinden tanımlanarak aşılabileceğini belirtmektedir. Başka bir ifade ile Grimsrud'a (2003) göre tanımlamayı, çalışma faaliyetini gerçekleştiren kişi (çocuk) üzerinden değil, çalışmanın o kişiye (çocuğa) verdiği zarar üzerinden yapmak muğlaklığı giderecektir.

International Labour Organization'a (ILO) (2004a, s. 6) göre, çocuklar tarafından yapılan tüm işler, ortadan kaldırılması hedeflenen işler kategorisi içerisinde değildir. Çocukların çalışması söz konusu olduğunda ILO'ya göre üç çalışma formu söz konusudur bunlar; "çocuk emeği/ istihdamdaki çocuk", "çocuk işçi" ve "tehlikeli işlerde çalışan

çocuk” kategorileridir (Diallo vd., 2010). Literatürde de çocuk emeğinin çocuk işçiliği ve çocuk çalışmasını da içine alan diğerlerinden daha geniş bir kategori olduğu görülmektedir. Çocuk emeği, çocukların ekonomik bir amaç için veya ailelere, akrabalara veya topluluklara yardım etmek için zihinsel veya fiziksel çabalara dayanan, ücretli veya ücretsiz, aile içinde veya dışında, resmi veya gayri resmi sektörde, sözleşmeye dayalı veya serbest meslek statüsünde, haftada birkaç saatten tüm gün çalışmaya kadar gerçekleştirdiği herhangi bir faaliyetten oluşmaktadır (Terre Des Hommes [TDH], 2019).

Anker (2000, s. 3), çocuk emeğine dair tüm kavramları içine alan tahminlerin yanıltıcı olduğuna ve bu tahminlerin çocuk işçiliği ile mücadele etme ve bu kapsamda politika oluşturma konusunda yararlı olmayacağına dikkat çekmektedir. Bu kapsamda çalışan çocuk (child work) ve çocuk işçiliği (child labour) kavramlarını birbirinden ayırmak gerekir. Bu ayırım özellikle çocuk işçiliği ile mücadelede önem kazanmaktadır.

Genellikle çocukların veya gençlerin, sağlıklarını ve kişisel gelişimlerini etkilemeyen veya eğitimlerini engellemeyen işlere katılımı olumlu bir şey olarak kabul edilir (ILO, 2004a, s. 16). Bu yönüyle her iş çocuklar için zararlı değildir. Örneğin; çocuğun aile içinde çalışması, evde ailesine yardım etmesi ya da okul tatillerinde harçlığını kazanması “zararlı olmayan işler” kapsamındadır. ILO’ya (2002b, s. 3) göre çocuklar, bu işlerle gelecekte ihtiyaç duyacakları beceri ve tutumları edinirler ve bu hafif işler, çocukların sosyalleşme ve gelişim sürecinin önemli bir parçası olabilir, sorumluluk almayı ve kendi başarılarından gurur duymayı öğrenirler. Bu tür faaliyetlerin, çocukların gelişimine ve aile refahına katkıda bulunduğu; onlara deneyim ve beceri sağladığı düşünülür (ILO, 2004a, s. 6). Bu tür işlerin de birtakım riskler taşıyacağı kabul edilmekle birlikte çocuk işçiliği (child labour) olarak görülmezler (ILO, 2002b, s. 3).

Uluslararası literatürde büyük oranda ILO’nun çocuk emeği ayrımı kabul görmek ile birlikte farklı düşünceler de söz konusudur. Bu kapsamda White (1996), farklı bir ayırımdan bahsetmektedir. White (1996), çocuk emeği söz konusu olduğunda öncelikli amacın çocukları işgücü piyasasının dışında bırakmak değil, çocuk sömürüsü ile mücadele olması gerektiğini vurgulamakta ve bazı durumlarda kabul edilemez olan bu olgunun bazı durumlarda ise faydalı bir aktivite olabileceğini düşünmektedir. White (1996), çocuk işçilik ve çalışan çocuk arasındaki sınırları genişleterek çocuk çalışmasını en kötünden en iyiye doğru sıralamaktadır. Bu kapsamdaki düşüncelerini şu şekilde özetlemektedir;

Çocuğun çalışma durumlarını en kötüsünden en iyisine, en kabul edilemez biçimlerinden en kabul edilebilir biçimlerine doğru derece derece düşünmek muhtemelen daha yararlıdır. Böyle bir derecelendirme, bir uçta, çocuğun çalışmasının kabul edilemez biçimleri ile başlar. Bunlar, hiçbir şekilde kabul edilemez olup insanileştirme ve iyileştirme çabalarına duyarsız olan çalışma biçimleridir, dolayısıyla tek çözüm bunları ortadan kaldırmak ya da çocukları bunlardan kurtarmaktır. Sonrasında ise, çocuğun tehlikeli ve zararlı işlerde çalışması gelir. Bunlar, mevcut durumda zararlı ve tehlikeli olsa da, yukarıdan (örneğin mevzuat) ve aşağıdan (halkın baskısı) sarf edilecek çabalarla, potansiyel olarak, daha güvenli ve daha az zararlı hale getirilebilir ve okul ya da eğitimin devamı ile uyumlulaştırılabilir. Bunun ardından çocukların ne yarar ve ne de zarar gördüğü nötr çalışma biçimleri gelir. Son olarak, çocukların çalışmasının olumlu ya da yararlı biçimleri olarak sınıflandırılan biçimleri gelir. (White, 1996, s. 837).

Bu kapsamda White (1996), çocuk emeğinin hallerini; kabul edilemez biçimler, tehlikeli ancak güvenli hale getirebilir biçimler, nötr biçimler ve son olarak pozitif biçimler olarak dört kategoriye ayırmaktadır.

Bazı yazarlar ise çocuk emeğinin bundan daha karmaşık bir olgu olduğunu düşünürler. Hobbs vd., (1999), Batılı ülkelerde çocukların büyük oranda kötü koşullarda çalıştırılmadığını, ancak, sadece bu duruma bakarak çocuk çalışmasını sorunsuz bir çalışma olarak görmememiz gerektiğini belirtmektedirler. Bu kapsamda Hobbs vd.,'ne (1999) göre, işin boş zamanı azaltıp azaltmadığı, suça sürükleyip sürüklediği, değer ve tutumları hangi yönde değiştirdiği, kötü alışkanlıklar edinmeye yol açıp açmadığı oldukça önemlidir. Tartışma kapsamında değindikleri bir diğer nokta ise sağlıklı görünen bazı ortamların çocuklar için tehlikeler barındırabileceğidir. Çiftlik çalışmalarını örnek göstererek bu ortamların sağlıklı ortamlar gibi görülebileceğini, ancak, böcek ilaçları ve makinelerden kaynaklanan tehlikeler olabileceğini belirtmektedirler.

Bequele ve Myers (1995) ise, farklı bir ayrıma dikkat çekmektedirler. Yazarlara göre çocuklar hala büyüme sürecinde olmaları ve normal gelişimlerini tamamlamamaları, hastalıklara ve acıya daha az dirençli olmaları ve savunmasız olmaları yönleriyle yetişkinlerden ayrılırlar ve bu özellikleri sebebiyle yetişkinler için tanımlanan “yapılan işten kaynaklı tehlike” kavramını çocuklara uygulamak yeterli değildir. Yapılan işten kaynaklı tehlike kavramının çocuk merkezli olması ve yalnızca acil tehlike faktörlerine değil, aynı zamanda uzun vadede çocuk gelişimini tehdit eden faktörlere de odaklanması gerekmektedir (Bequele and Myers, 1995, s. 6).

1.1.2. Çocuk işçilik³

Belirli çalışma biçimlerinin çocuk işçiliği olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı, çocuğun yaşına, yapılan işin türüne, gerçekleştirildiği koşullara ve her ülkenin izlediği hedeflere bağlı olması sebebiyle çocuk işçiliğinin tüm durumlar ve tüm ülkeler için kabul edilebilir bir tanımını vermek oldukça zordur (ILO, 2002a). Çocuk işçiliği, ILO (2004a, s. 16) tarafından, “genellikle çocukları çocukluklarından, potansiyellerinden ve onurlarından mahrum eden ve fiziksel ve zihinsel gelişimlerine zararlı olan iş” olarak tanımlanmaktadır. Organization For Economic Co-Operation and Development (OCED) (2003, s. 15) ise, çocuk işçiliği terimini, “çocukların sağlığına, fiziksel ve psikolojik gelişimine ve başta eğitim hakkı olmak üzere diğer haklara erişme şanslarına zarar vermesi muhtemel işleri” ifade etmek için kullanmaktadır. Bu yönüyle çocuklar için zararlı olan, çocuk işçiliği, çocukları eğitim haklarından mahrum etmekte, çocukların ve yaşadıkları ülkenin gelişimini engellemekte, çocukların sağlıklı bir çevrede büyüme umutlarını baltalamakta dolayısıyla çocukların çocukluklarını mahvetmekte ve geleceğine zarar vermektedir (ILO, 2007a). Subberman (2008) ise, çocuk işçiliğinin ülkelerin ekonomik gelişme düzeyi, çocuklara yönelik sosyal tutumları, kültürel faktörler, eğitim kalitesi ve niceliği, işgücü piyasasındaki ikilik, işgücü piyasalarını yöneten iş kanunları ve bunların uygulanmasındaki katılığın benzersiz karışımından kaynaklandığını, bu yönüyle bir sorun değil bir semptom olduğunu belirtmektedir.

1999 yılında, 182 sayılı En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi ile çocuk işçiliği içerisinde ayrı bir kategori tanımlanmıştır. En kötü biçimlerdeki çocuk işçiliği, çocuk işçilik içerisinde acil olarak önlenmesi gereken, öncelikli olarak mücadele edilmesi gereken işleri ve çalışma şartlarını kapsamaktadır. Sözleşmeye göre en kötü biçimlerdeki çocuk işçiliği ifadesi şunları kapsamaktadır;

- Çocukların alım-satımı ve ticareti, borç karşılığı veya bağımlı olarak çalıştırılması ve askeri çatışmalarda çocukların zorla ya da zorunlu tutularak kullanılmasını da içerecek şekilde zorla ya da mecburî çalıştırılmaları gibi kölelik ve kölelik benzeri uygulamaların tüm biçimlerini.
- Çocuğun fahişelikte, pornografik yayınların üretiminde veya pornografik gösterilerde kullanılmasını, bunlar için tedarikini ya da sunumunu.

³Çocuk işçiliği ile ilgili yabancı kaynaklardaki çeviri içerdiği anlama göre yapılmıştır. Bu kapsamda dar anlamli olarak kullandığında “child labour/child labor” kavramı çocuk işçiliği olarak çevrilmiştir.

- Çocuğun özellikle ilgili uluslararası anlaşmalarda belirtilen uyuşturucu maddelerin üretimi ve ticareti gibi yasal olmayan faaliyetlerde kullanılmasını, bunlar için tedarikini ya da sunumunu.
- Doğası veya gerçekleştirildiği koşullar itibariyle çocukların sağlık, güvenlik veya ahlaki gelişimleri açısından zararlı olan işleri⁴ (182 sayılı En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi, m. 3).

1.1.3. Çalışan çocuk⁵

Çocuklar tarafından gerçekleştirilen bazı iş türlerinin çocukların yaşam şansına zarar vermediği hatta bu tür çalışmaların çocukların öğrenme, sosyalleşme süreçlerinin bir parçası olduğu düşünülür (ILO, 2007a). Çalışan çocuk, temel olarak çocuk için özellikle zararlı olmayan ve eğitim olanaklarına zarar vermeyen iş olarak tanımlanmaktadır (OECD, 2003). Kısaca çocukların yaptıkları iş veya faaliyetlerin eğitimlerine müdahale etmemesi veya herhangi bir sağlık tehdidi oluşturmaması olarak tanımlanabilir (Grimsrud, 2003, s. 3). ILO'ya (2002a) göre çalışan çocuk ile kastedilen çocukların ev işleri, getir götür işleri gerçekleştirmesi aile işlerinde veya çiftliklerinde ailelerine yardımcı olması ve meslek öğrenmesidir. Bu işlerde çocukların gelecekte ihtiyaç duyacakları becerileri edinecekleri, sorumluluk almayı, başarılarından gurur duymayı öğrenecekleri düşünülür (ILO, 2002a). Bu yönüyle çalışan çocuk kavramı içerisinde görülen işlerin, çocuğun gelişimine ve eğitimine engel olmadığı, aksine gelişimini desteklediği düşünülmektedir. Bu kapsamda çalışan çocuk, mücadele edilmesi gereken bir olgu olarak görülmemektedir.

1.1.4. Genç işçilik⁶

Genç işçi kavramı, ILO'ya (2019a) göre 15-24 yaş arası işçileri ifade etmektedir. ILO (2018), 15-24 yaş arasındaki işçileri genç işçi kabul etmek ile birlikte bir yaş ayrımına giderek bu işçileri iki ana gruba ayırmaktadır. Bu gruplardan ilki asgari istihdam yaşının üzerinde ancak 18 yaşının altında olan gençlerdir. Bahsedilen gençler, 18 yaşın altında olmaları sebebiyle çocuk olarak görülen ancak yasal düzenlemelere uygun olarak çalışan işçilerdir. İkinci grup ise, 18-24 yaş arası genç işçilerdir. Bu işçiler yetişkin olarak

⁴Çocukların tarımda gerçekleştirdikleri işlerin; güneşte çalışma, pestisitlere maruz kalma, lavabo ihtiyaçlarına ulaşım gibi çalışma koşulları açısından değerlendirildiğinde bu kategori içerisinde yer aldığı söylenebilir.

⁵İngilizce kaynaklardan yapılan çevirilerde child work, child worker kavramları çocuk çalışması çalışan çocuk olarak çevrilmiştir.

⁶İngilizce kaynaklardan yapılan çevirilerde Young Worker kavramı genç işçilik olarak çevrilmiştir.

kabul edilmekte ve istihdama ilişkin genel yasa ve yönetmelikler kapsamında yer almaktadır. ILO (2018), gençlerin boş zamanlarını (okul saatleri ve hafta sonları ve tatillerde) değerlendirmek, iş deneyimi kazanmak (çıraklık, staj) gibi amaçlarla işgücü piyasasına girmelerinin yanı sıra işgücü piyasasında zorunlu eğitimi tamamlamış veya eğitimden ayrılmış ve çalışma hayatına başlayan gençler, aile şirketlerinde çalışan gençler (ücretli veya ücretsiz), genç işverenler ve kendi hesabına çalışan genç işçiler gibi genç işçilerin de bulunabileceğini belirtmektedir. Bu kapsamda stajyerlik, çıraklık gibi mesleki eğitim olarak görülen olgular da genç işçiliğin türleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Mevzuatımızda ise Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik kapsamında tanımlanan genç işçi, 15 yaşını tamamlamış, ancak 18 yaşını tamamlamamış kişiyi ifade etmektedir (m. 4). 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanununda ise 15 yaşını bitirmiş, ancak 18 yaşını doldurmamış çalışanlar "genç çalışan" olarak tanımlanmıştır (m. 3).

BM Çocuk Hakları Sözleşmesi 18 yaş altındaki herkesi çocuk olarak kabul ederken, çocukların emeği söz konusu olduğunda 18 yaşın altındaki herkes çocuk olarak görülmemekte ve belirli bir yaş grubu gençler olarak tanımlanmaktadır. Bu kapsamda Kablay (2022, s. 68), çocuk emeği söz konusu olduğunda 15-18 yaş arası çocukların isim değiştirerek genç işçi olduklarını, böylece çocukların çalıştırılmasının normalleştirildiğini belirtmektedir.

1.1.5. Çıraklık

ILO (2012a), enformel ve formel olmak üzere iki çıraklık tanımlaması yapmaktadır. Enformel çıraklık, genç bir öğrencinin (çırak), mikro veya küçük bir işletmede bir ticaret veya zanaat için beceriler edindiği ve deneyimli bir zanaatkarla yan yana çalıştığı sistemi ifade etmektedir. Bu çıraklık geleneksel çıraklık olarak bildiğimiz mesleki bilginin ustadan çırağa aktarıldığı bir süreçtir. Çıraklık anlaşmaları çoğunlukla sözlü olarak gerçekleşen ve toplumun gelenek, göreneklerine göre sürdürülen bu çıraklık türünde genç bir çırak, deneyimli bir ustadan gözlem ve taklit yoluyla öğrenmekte, ticaretin becerilerini edinmekte ve iş kültürüne ve ağlarına dahil edilmektedir (ILO, 2012b). Formel çıraklık ise bir öğrencinin (çırak) bir işletmede bir ticaret veya zanaat için beceriler edindiği ve genellikle sınıf temelli eğitimle tamamlanan deneyimli bir zanaatkarla yan yana çalıştığı bir sistemi ifade etmektedir (ILO, 2012a). Bu kapsamda enformel çıraklıkta eğitim maliyetleri çırak ve usta arasında paylaşılırken formel çıraklıkta eğitim maliyetleri; çırak,

usta veya işveren ve devlet arasında paylaşılmaktadır. ILO (2012b), gayri resmi çıraklık sürecinin sömürüyü beraberinde getirebileceğini bu yönüyle gayri resmi çıraklığın sadece çocuk işçiliğini maskeleyen bir olgu olduğunu belirtirken resmi çıraklığın ancak çırakları koruyan mevzuat olmadığı veya uygulanmadığı durumlarda sömürü doğurabileceğini belirtmektedir. Bu kapsamda ILO'ya (2012b) göre, çıraklık, sosyal ortaklar tarafından demokratik olarak belirlenmiş bir yasal çerçeve içinde yönetilirse gençlere önemli faydalar sağlayacaktır.

Mevzuatımızda ise çıraklık, 3308 sayılı Mesleki Eğitim Kanunu'nda tanımlanmaktadır. Kanunun 3. maddesi çıraklığı, “çıraklık sözleşmesi esaslarına göre bir meslek alanında mesleğin gerektirdiği bilgi, beceri ve iş alışkanlıklarını iş içerisinde geliştirilen kişiyi ifade etmektedir” şeklinde tanımlanmaktadır. Mevzuatımızda çıraklığın yanı sıra aday çıraklık kavramı da bulunmaktadır. Aday çırak, çıraklığa başlama yaşını doldurmamış ve çıraklık döneminden önce kendisine işyeri ortamı tanıtılan, sanat ve mesleğinin ön bilgileri verilen kişiyi ifade etmektedir. Bu yönüyle ilköğretimi bitirmiş olanlar, bir mesleğe hazırlık amacı ile çıraklık dönemine kadar işyerlerinde aday çırak olarak eğitilebilmektedirler. Çırak öğrenci olmak için ise en az ortaokul veya imam-hatip ortaokulu mezunu olmak ve çırak öğrencinin bünyesinin ve sağlık durumunun gireceği mesleğin gerektirdiği işleri yapmaya uygun olması gerekmektedir.

1.2. Çocuk Emeği Kavramlarına Eleştirel Bir Bakış

Bu başlık, çocuk emeğine yönelik kavramların yazarın bakış açısından değerlendirilmesini kapsamaktadır. Fişek (1984, s. 309), çocukluk konusunda tartışılması gereken en önemli sorunlardan birinin çocuk tanımının sınırları olduğunu belirtmektedir. Nitekim tam da bu noktada bu bölümün ilk tartışması çocuk emeği tanımlamalarının eleştirel bir analizi ile başlamaktadır. Birinci bölümün ilk başlığını oluşturan çocuk emeği ile ilişkili kavramlar, daha önce de bahsedildiği gibi hakim literatürde tümüyle mücadele edilmesi gereken olgular olarak görülmemektedir. Bu kapsamda öncelikle çocuk emeğini içeren “çalışan çocuk” ve “çocuk işçi” kavramları arasında büyük bir farklılık olduğu söylemek mümkündür. ILO ve UNICEF'e (2021) göre, çocuk işçiliği çocukların yerine getiremeyecekleri kadar küçük oldukları ve/veya doğası ya da şartları çocukların sağlığı, güvenliği, ahlaki üzerinde tehlikeli olan işleri kapsamaktadır. Bu yönüyle çocuk işçilik, mücadele edilmesi gereken tehlikeli bir olgudur. Çalışan çocuk kavramı için ise aynısını söylemek mümkün değildir. ILO'nun daha ayrıntılı çocuk işçiliği tanımına bakarak bunu

anlamak mümkündür. ILO ve UNICEF'e (2021) göre, daha teknik bir ifadeyle çocuk işçiliği, iki önemli istisna dışında, çocuklar tarafından gerçekleştirilen işleri kapsamaktadır. Bu iki istisnadan birincisi; belirli yaş aralığındaki çocuklar için izin verilen hafif işlerdir (ILO and UNICEF, 2021). İkincisi ise tehlikeli işler arasında veya çocuk işçiliğinin en kötü biçimleri arasında sınıflandırılmayan işleri yapan genel asgari çalışma yaşının üzerindeki çocukların gerçekleştirdikleri işlerdir (ILO and UNICEF, 2021). Dolayısıyla belirli bir yaşın üzerindeki çocuğun hafif işler yapması ya da belirli bir yaşın üzerindeki çocukların tehlikeli görülmeyen işleri yapması durumunda ortada mücadele edilmesi gereken bir olgu yoktur. Başka bir ifade ile çocuk işçilik ve çalışan çocuk olgularını birbirinden ayırmak için kullanılan faktörler, yaş ve yapılan işlerdir. 138 No'lu Asgari Yaş Sözleşmesi'nin 7. maddesine göre; 13-15 yaş arası kişilerin sağlıklarına, gelişimlerine zarar verme ihtimali bulunmayan, eğitimlerine devam etmelerini engellemeyen hafif işlerde çalıştırılmalarına ulusal mevzuat ile izin verilebilmektedir. Bu kapsamda yaş kriteri belirli şartlardaki ülkeler için 13 yaşına kadar düşebilmektedir.

Genç işçiler için de durum çalışan çocuklardan farklı değildir. 182 No'lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi'nin 2. maddesi; "Bu Sözleşmenin amaçları bakımından "çocuk" terimi 18 yaşın altındaki herkese uygulanır" ibaresini içermektedir. Bu yönüyle sözleşmeye göre 18 yaşın altındaki herkes "çocuk" dur. 138 No'lu Asgari Yaş Sözleşmesinin 3. maddesinin 1. fıkrası ise "Doğası veya yapıldığı koşullar bakımından genç kişilerin sağlığını, güvenliğini veya ahlakını tehlikeye düşürebilecek her türlü istihdam veya çalışmaya kabul için asgari yaş 18'in altında olmayacaktır" hükmünü içermektedir. Ancak maddenin 3. fıkrası "Ulusal mevzuat yahut yetkili makam bu maddenin 1. fıkrası hükümlerine bakılmaksızın, varsa işveren ve işçi örgütlerine danışarak, söz konusu genç kişilerin sağlığı, güvenliğinin ve ahlakının tam olarak güvenceye alınması ve genç kişilerin ilgili faaliyet dalında yeterli özel öğrenim veya mesleki eğitim görmeleri koşuluyla 16 yaşından itibaren istihdamlarına veya çalışmalarına izin verebilir" ibaresini eklemektedir. Bu yönüyle 15 yaşın üstündeki çocukların çalıştırılmaları belirli koşulların sağlanması durumunda yasal bir hale gelmekte ve çocuk işçiliği olarak görülmemektedir. Bu kapsamda -tıpkı diğer çocuk emeği kavramlarında olduğu gibi- genç işçi ve çocuk işçi kavramları arasındaki sınırlar oldukça ince bir çizgi ile ayrılmaktadır. Başka bir ifade ile ince bir çizgi ile çocuğun çalışması meşruiyet kazanmaktadır.

Çıraklık başlığında tartışıldığı üzere çıraklık, temelde mesleki deneyim kazanmak amacıyla deneyimli bir ustadan iş öğrenme süreci olarak tanımlanabilmektedir. Çırakların, yaptığı işlerin mesleki deneyim kazanmak amacıyla yapılması ve bu sürecin bir eğitim olarak görülmesi sonucu kavram, mücadele edilmesi gereken çocuk emeği kavramları içerisinde yer almamaktadır. Kavramsal olarak mesleki eğitim amaçlayan çıraklık, uygulamada ise çoğu zaman çocuk işçiliğinin meşrulaştırılması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Nitekim uygulamada eğitim amacıyla yapılan faaliyet ile değer üretmek için yapılan faaliyeti birbirinden ayırmak oldukça zordur. Fişek (1984, s. 327), eylemli olarak üretime katılan ve yeniden değer yaratılmasını sağlayan çocuğun “çırak” veya “öğrenci” olarak nitelendirilmesine olanak bulunmayacağını belirterek çırak adı altında çalışan bu çocukların aslında birer işçi olduklarını belirtmektedir. Nitekim Akpınar’a (2006, s. 31) göre de çıraklık uygulamalarının nitelikli insan gücü yetiştirme amacı görünürde kalmakta esasta, çocuk emeğinin istismar edilmesini gizleyen bir semsiye işlevi görmektedir.

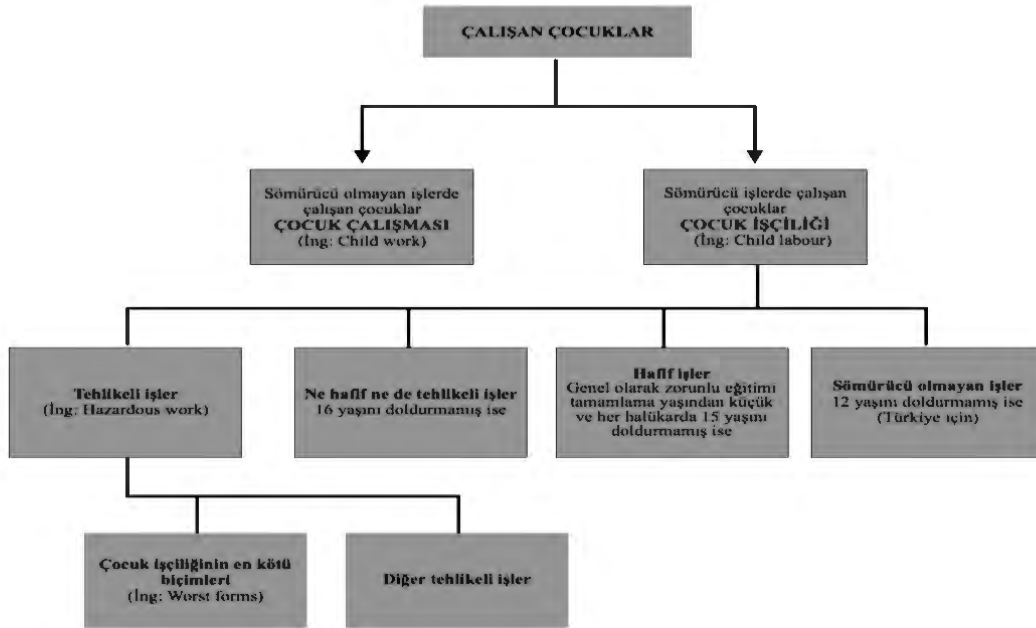
Yasal zeminde belirli bir yaş sınırlaması ve iş türleri ile yapılan bu tanımlamaların uygulamadaki karşılığı ne yazık ki çocuk emeği sömürüsü şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Literatürde çoğu zaman kabul gören “hafif iş” ve “tehlikeli iş” ayrımının sınırlarının net bir şekilde çizilebilmesi neredeyse mümkün değildir. O’Neill (2003, s. 417) “hafif” ve “tehlikeli” çalışmanın yoruma ve çoğu zaman önemli tartışmalara açık olduğunu belirtmektedir. Bunun netleşmesi için de temelde kimin çocuk kimin genç olduğunun gerçekçi bir şekilde tanımlanması gerekmektedir (O’Neill, 2003, s. 430).

Lavalette’nin (1994) çocukların yarı zamanlı çalıştırılmasına ilişkin vaka incelemesi yaptığı çalışmasında karşıdan çocuğa zarar vermeyecek bir iş gibi görünen gazete dağıtım işini incelemiştir. Lavalette (1994), bu işi gerçekleştiren çocukların sabah erken saatlerde (4-5 gibi) uyanarak işe başlamak zorunda olduklarını, ağır gazeteleri taşımak zorunda olduklarını ve işi yaparken bisiklet sürdüklerini belirtmektedir. Bu yönüyle karşıdan çocuğa fiziksel zarar vermeyeceği düşünülen işlerin, özünde çocuğa zarar verebildiği görülmektedir. Çocuğun fiziksel gelişimine zarar veren işleri (madencilik, metal sanayi gibi) nispeten daha net bir şekilde tespit edebilmek mümkün iken, çocuğun geleceğine zarar verebilecek işleri tespit etmek ne yazık ki daha da zorlaşmaktadır. Çocukların çalışma yaşamında yer aldığı yaşların ergenliğe girme yaşları olduğunu ve bu sürecin 20-21 yaşlarına kadar sürdüğünü belirten Fişek’e (1984, s. 309-310) göre, çocukların korunma çabalarının da bu yaşlara kadar uzatılması zorunluluğu

kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu yönüyle işin gerçekleştiği süre içerisinde çocuğun fiziksel sağlığına zarar vermeyen her işin çocuğa zarar vermediğini varsaymamız mümkün değildir. Çocuğun geleceğine vereceği zararları tespit etmemiz ise oldukça zorlaşmaktadır. Emerson ve Souza (2007), bu kapsamdaki hemen hemen tüm araştırmaların çocuk işçiliğinin, yetişkinlik üzerinde birtakım zararları olduğunu varsaymasına rağmen, çocukken çalışmanın yetişkin sonuçları üzerindeki etkilerinin henüz güvenilir bir ölçüsü olmadığını belirtmektedir. Ancak günümüzde bazı kriterler üzerindeki etkilerini görebilmemiz mümkündür. Nitekim Posso (2017), eski çocuk işçiler ile yetişkin olarak çalışmaya başlayan bireylerin kazançlarını karşılaştırdığı çalışmasında eski çocuk işçilerin, yetişkin olarak çalışmaya başlayan işçilerden yaklaşık yüzde 17 daha az kazandıkları sonucuna ulaşmıştır.

Bu kapsamda da genç işçi, çıraklık, çalışan çocuk kavramları da çocuk emeği içeren kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Çocuğun çıraklık adı altında eğitim alıyor olması, çocuğun 15 yaşını aşarak genç işçi statüsünü kazanmış olması ya da çocuğun hafif nitelendirebilecek bir iş yapması çocuğun yaptığı işin bir piyasa değeri olduğu gerçeğini değiştirmeyecek yalnızca çocuk emeğini sömürsünü meşrulaştıracaktır.

Şekil 1.1.ve Şekil 1.2 çocuk emeği içeren kavramlara ILO'nun ve araştırmamızın bakış açısını özetlemektedir. Bu kapsamda ilk olarak Şekil 1.1. ILO'nun çocuk emeği içeren kavramlara bakış açısını göstermektedir.

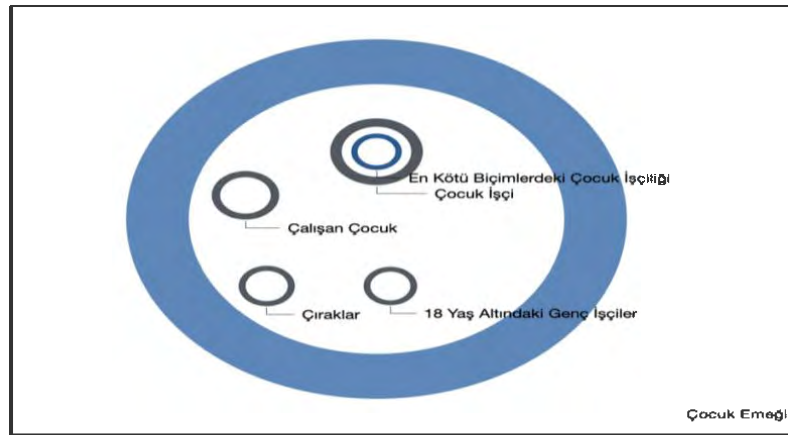

Şekil 1.1. ILO Çocuk Emeği Kavramlarına Bakış (Altan ve Şişman, 2022, s. 124)

Şekil 1.1. ILO'nun çocuk emeği kavramlarına yönelik bakış açısını özetlemektedir. Bu kapsamda Altan ve Şişman (2022, s. 124), ILO'nun bakış açısıyla çalışan çocukların; sömürücü olmayan (çocuk çalışması) ve sömürücü olan (çocuk işçiliği) olarak temelde ikiye ayrıldığını belirtmektedir. Altan ve Şişman (2022, s. 123), sömürücü olmayan işleri, çocukların gelişimine ve aile refahlarına katkıda bulunabilecek çocuklara beceri ve deneyim kazandırabilecek işler olarak tanımlamaktadırlar. Sömürücü olan işler ise kendi içinde dörde ayrılmaktadır. Bunlar; tüm yaşlardaki çocuklar tarafından gerçekleştirilen tehlikeli işler, 16 yaşını doldurmamış çocukların yürüttükleri ne hafif ne de tehlikeli olan işler, 15 yaşını doldurmamış çocukların yaptıkları hafif işler ve 12 yaşını doldurmamış (Türkiye için) çocukların gerçekleştirdiği sömürücü olmayan işlerdir. Sömürücü işler içerisinde yer alan tehlikeli işler kendi içinde çocuk işçiliğinin en kötü biçimleri ve diğer tehlikeli işler olarak ikiye ayrılmaktadır.

Şekil 1.1.'de görüldüğü gibi sömürücü olarak görülen işler içerisinde 16 yaşın üzerindeki genç işçiler bulunmamaktadır. Benzer şekilde sömürücü işler içerisinde çırak olarak çalışan çocukların da bulunmadığı görülmektedir. Çocuk emeği içeren kavramlar çalışan çocuk ve çocuk işçilik kavramlarıdır. Çocuk işçilik ve çocuk işçiliğinin en kötü biçimi olan en kötü biçimlerdeki çocuk işçiliği bu kapsamda mücadele edilmesi gereken bir sorun olarak görülmektedir. Çalışan çocuk içerisinde bulunmanın ise çocuğa yönelik önemli bir tehdit oluşturmadığı düşünülmektedir.

Şekil 1.2 ise araştırma kapsamında çocuk emeğinin konumlandırılışını özetlemektedir. Bu kapsamda Şekil 1.2 çocuk emeğini daha geniş kapsamlı olarak görerek 18 yaşından küçük genç işçilik ve çıraklık, çalışan çocuk ve çocuk işçi kavramlarının hepsinin çocuk emeği içeren kavramlar olduğunu göstermektedir.

Şekil 1.2. Araştırmanın Çocuk Emeği Kavramlarına Bakışı

1.3. Çocuk Emegine Yönelik Kuramsal Analizler

Çocukluk kavramı ve buna bağlı oluşturulan çocuk emeği, sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinde tartışılan bir konu olması sebebiyle çocuk emeğine yönelik yaklaşımlar da farklı alanların etkisinde kalarak şekillenmiştir. Bu kapsamda çocuk emeğine yönelik yaklaşımların ekonomik ve sosyolojik olarak iki alan temelinde analiz edildiğini söylemek mümkün olsa da iki alanın da içerisinde farklı perspektiflerin yer alması ve birbirlerinden tümüyle ayrılamamaları çocuk emeğini iki kategoriye ayırarak incelemeyi yüzeysel kılmaktadır. Buna ek olarak günümüzde birden fazla yaklaşımı içine alacak şekilde çocuk emeğinin bütüncül analizlerinin de yaygınlaştığı görülmektedir. Bu kapsamda çalışmada ekonomik ve sosyolojik ikili bir ayırım yerine; Klasik ve Yeni Liberal Yaklaşım, Marksist Yaklaşım, Fonksiyonel Yaklaşım, Kültüralist Yaklaşımlar ele alınacaktır. Bu yaklaşımlara ek olarak çalışma kapsamında, çocuk emeği ve çocukluğa yönelik diğer yaklaşımlar olarak adlandırılan; Yeni Sosyolojik Yaklaşım ve Çalışan Çocuk Hareketi Yaklaşımı'nın çocuk emeğine yönelik iddiaları değerlendirilecektir.

1.3.1. Klasik liberal yaklaşımda çocuk emeği

Genel olarak Klasik iktisatçıların doğrudan çocuk emeğine yönelik açıklamalarda bulunmadığı ancak çocuk olgusunu, emek arzının bir parçası olarak gördükleri söylenebilir. Nitekim Smith (2016), doğrudan çocuk emeğine yönelik bir tartışma yürütmese de çocuklara bakış açısını birkaç cümle ile özetlemektedir. Bir ülkenin refahının en kesin belirtisinin öncelikle nüfusun artması olacağını düşünen Smith (2016, s. 76-77), emeğin iyi bir mükafat olarak görülebileceğini bu yönüyle çok çocuklu bir ailenin ebeveynler için bir yük olmanın ötesinde bir varlık ve refah kaynağı olacağını belirtmektedir. Emeğin bolca ödüllendirilmesi ise anne babaların çocuklarına daha iyi bakmalarını, böylelikle daha çok çocuk yetiştirmelerini mümkün kılarak, sürekli artmakta olan talebi yine sürekli artmakta olan nüfusla karşılayabilecektir (Smith, 2016, s. 87). Bu yönüyle Smith (2016) için çocuklar, emek arzını besleyerek emek arz ve talebinin dengesinde etkili bir rol oynamaktadır. Smith'in (2016) çocukların işçileşme sürecine müdahale edilmesine yönelik karşı bir tavır sergilemediği söylenebilir. Bunun aksine emeğin yeniden üretiminde çocuklar kritik bir rol üstlenmektedir. Smith, çocuk işçiliğini ortadan kaldırmak veya azaltmak için devletin ekonomiye müdahale edip etmeyeceği konusunu açıkça ele almamış olsa da "görünmez el" teorisinin dolaylı bir sonucu olarak devletin piyasaya müdahalesini önermemesi beklenmektedir.

Çocukluğu emek arzı üzerinden açıklayan bir diğer klasik iktisatçı ise Ricardo'dur. Ricardo da çocuk emeği ve bu sorunla mücadeleye değinmemiş, çocukları emek arzına katkı sağlayan ve ücret fonu üzerinde etkili bir faktör olarak görmüştür. Nitekim ücretlerin seviyesini ücret fonu ile açıklayan Ricardo, şartları iyileşen ailelerin daha çok çocuk dünyaya getirdiğini böylece yükselen emek arzı sonucunda ücretlerin düşme eğilimine girdiğini belirtmektedir (Ricardo, 2015). Gıda fiyatları ve ücretler arasındaki doğru orantılı ilişkinin kısmen geçerli olduğunu düşünen Mill de gıda fiyatlarının işçilerin çocuk sayısı ve çocuk ölüm oranları üzerinde etkili olacağını, çok sayıda çocuğun erken ölümünün ücretleri yükselteceğini belirterek çocukları ücret seviyesini etkileyen bir faktör olarak görmektedir. (Mill, 1885, s. 216- 217).

Marshall ise çocuk işçiliğine doğrudan değinen bir klasik iktisatçıdır. Çok küçük çocukların uzun saatler boyunca çalıştırılmasının yeni bir durum olmadığını vurgulayan Marshall (1920), Norwich'te ve başka yerlerde 17. yüzyılda bile çocuk emeğinin yaygın olduğunu ancak kötü koşullarda aşırı çalışmanın yol açtığı manevi ve fiziksel sefalet ve hastalık durumlarının yüzyılın ilk çeyreğinde fabrika nüfusu içerisinde en yüksek noktaya ulaştığını belirtmiştir. (Marshall, 1920, s. 433). Bu yönüyle Marshall, çocuk emeği ile mücadele konusuna doğrudan değinmemek ile birlikte çocuk emeğinin Sanayi Devrimi öncesinde de var olan bir olgu olduğunu ancak Sanayi Devrimi'nin, çalışan çocuk sayısını arttırıp çalışma şartlarını dibe çektiğini vurgulamaktadır. Marshall (1920, s. 124), ebeveynlerin genellikle çocuklarını kendi sınıflarında yetiştirdiklerini ve bu nedenle bir nesildeki herhangi bir sınıftaki toplam emek arzının, büyük ölçüde önceki nesilde o sınıftaki sayılarla belirlendiğini belirtmektedir. Bu durumu bir kast sistemine benzeten Marshall (1920, s. 412), işçi sınıfı çocuklarının bu sınıftan çıkmalarına yardım edilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Genel anlamda Klasik iktisatçıların, çocuk emeği olgusuna ayrıntılı olarak değinmedikleri daha çok çocuk olgusu üzerinde durdukları bunu ise gelecekteki emek arzı açısından değerlendirdikleri görülmektedir. Çocuk işçiliği konusuna doğrudan değinmese de Smith'in (2016) çıraklık olgusuna değindiği görülmektedir. Nitekim Smith'e (2016, s. 132) göre, çıraklık ile ilgili düzenlemeler (çıraklıkta eğitim süresi, çırak sayısı gibi) serbest rekabeti sınırlandırmaktadır. Uzun süren çıraklık süreci ise sonucunda gençleri becerikli bir hale getirmemektedir (Smith, 2016, s. 136). Bu yönüyle çıraklık yönteminin etkili bir yöntem olmadığını düşünmektedir. Klasik iktisatçıların; çocuk işçilik, genç işçilik, çalışan çocuk gibi çocuk emeği içerdiği iddiasında bulunduğumuz

çocuk emeği formlarına ve çocuk emeği ile mücadele pratiklerine ise değinmedikleri görülmektedir.

1.3.2. Çocuk emeğine yönelik yeni liberal yaklaşımlar

İktisatçıların çocuk işçiliğine yönelik ilgisi doğurganlık ve beşeri sermaye teorileri ile başlamakta ve 17. yüzyıla kadar uzanmaktadır (Fatima, 2013; Gafur, 2017). Gafur (2017), bu ilginin zamanla küreselleşme ve hane içi pazarlık modeline dönüştüğünü ve çocuk işçiliğinin, arz ve talep piyasasındaki farklı koşullardan etkilenen karmaşık bir fenomen olarak görülmeye başlandığını belirtmektedir. Bu yönüyle günümüzde çocuk emeğinin ekonomik açıklamalarının arz yönlü ve talep yönlü olarak iki şekilde gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Arz yönlü yaklaşımlar; çocuk emeği olgusunun temelinde, hanehalkının kararları ve tercihleri gibi faktörlerin yer aldığını belirtmektedir. Bu yönüyle belirtilen yaklaşımlar çocuk emeğinin varlığını, işverenlerin tercihleri gibi talep yönlü faktörler yerine emek arzı cephesine dayandırmaktadırlar. Literatürde arz yönlü yaklaşımların büyük oranda liberal yaklaşıma özgü olduğu görülmektedir. Bu yaklaşımlarda çocuk emeğinin varlığı; hanehalkı, yoksulluk ve eğitim faktörleri üzerinden açıklanmaktadır. Çalışma kapsamında üç temel teori olan; hanehalkı karar verme modeli, beşeri sermaye kuramı ve risk teorisine yer verilecektir.

1.3.2.1. Hanehalkı karar verme modeli

Hanehalkı karar verme modeli temelde, çocuk emeğinde belirleyici faktörün hanehalkının yapısı ve kararları olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Hanehalkının mal piyasalarındaki tüketiciler gibi fayda maksimizasyonu ile hareket ettiği varsayımına dayanan hanehalkı karar verme modeli, literatürde en çok kabul gören görüşlerdendir. Bu modelde çocuk sayısı, eğitim, gelir düzeyi gibi faktörlerin etkisiyle hanehalkının, kendisi için en mantıklı kararı verdiği böylece faydasını maksimize ettiği varsayılır. Hanehalkının faydasını maksimize etmek için hareket ettiği varsayılan temel hanehalkı karar verme modelinde; çocuk sayısı, çocuk başına eğitim, çocuk başına boş zaman, çocuk başına okullaşma, ebeveynlerin boş zamanları birleşik tüketim malının bir fonksiyonu olarak ele alınır ve bileşik tüketim malını üretmek için gereken zaman girdileri anne veya çocuklar tarafından sağlanabilir (Brown, 2002, s. 4-5). Modelde hanehalkı, geliri bir hane işletmesinde üretilen malları satarak veya ücretli işçi olarak çalışarak kazanılabilecektir. Üretimine ilişkin girdiler ise aileye ait fiziksel varlıkları, ebeveyn ve çocuk işçiliğini

içermektedir. Bu modelde baba zamanını piyasa işi ile boş zaman arasında; anne zamanını piyasa işleri, çocuk yetiştirme ve ev üretimi arasında çocuklar ise zamanlarını piyasa işleri, eğitim, boş zaman ve ev üretimi arasında paylaşırlar (Brown, 2002, s. 4-5).

Modelin önemli savunucularından Rosenzweig ve Evanson (1977), Hindistan'da gerçekleştirdikleri çalışmalarında hanehalkı modelinin az gelişmiş ülkelerdeki geçerliliğini sorgulamışlardır. Bu kapsamda Rosenzweig ve Evanson (1977), 1950'lerin sonlarında Hintli aileleri nispeten çok sayıda çocuk sahibi olmaya motive eden temel koşullardan birinin, çocukların işgücü olarak haneye gelir sağlaması olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Benzer bir şekilde hanede kadının yüksek gelir etmesi sonucunda hanede çalışan çocuk sayısının azaldığı, çocukların eğitime katılımının ise arttığı gözlemlenmiştir (Rosenzweig and Evanson, 1977). Bu yönüyle hane gelirinin artması hanedeki çocuk işçi sayısının azalmasını sağlamaktadır. Emerson ve Souza (2003), ise Brezilya'da yaptıkları çalışmalarında çocuğun çalışma kararının hane içinde hane reisi tarafından verildiği sonucuna ulaşmışlardır. Emerson ve Souza (2003), hane reisinin bu kararı verirken çocuğun bugünkü aile tüketimine katkısı ile gelecek tüketime katkısı arasında bir karşılaştırma yaptığını bu karşılaştırma sonucunda çocuğun eğitime veya çalışmaya gönderildiğini iddia etmektedirler. Hanehalkı modelini geliştirerek bir ileri noktaya taşıyan Emerson ve Souza (2003), çocuk işçiliğinin aynı zamanda hane içinde nesillerarası tekrarlandığını belirtmektedir. Modelin geliştirilmesinde rol oynayan teorisyenlerden biri ise Basu'dur. Basu ve Van'e (1998) göre, ebeveynler, çocukları çalışırken boş vakit geçirmeyi seven kesimler değil biraz idealist olmak ile birlikte çocukların çıkarlarını da dikkate alan kişilerdir. Basu ve Van (1998), çalışmalarında az gelişmiş ülkelerde ebeveynlerin hayatta kalmak için çocuklarını çalışmaya gönderdiklerini ve bunun bir yoksulluk sorunu olduğunu vurgulamaktadırlar. Bu iddialarını bir hanehalkı modeli oluşturarak açıklayan Basu ve Van'e (1998) göre, çocuk işçiliği bir yoksulluk sorunu ise bu sorun çocuk işçiliğini yasaklayarak çözülemeyecektir. Basu ve Van'e (1998) göre, çocuk emeği yasaklanırsa bir işgücü yetersizliği oluşacak ve çocuk emeği yetişkin emeğine ikame bir emek olduğu için yetişkin işgücünün ücretleri yükselecektir. Yükselen ücretlerin hane içindeki geliri yükseltmesi sonucu ebeveynler çocuklarını çalışmaya göndermeyeceklerdir. Bu kapsamda işgücü piyasasında iki denge söz konusudur. Bu dengelerin birinde ücretler düşüktür ve çocuk emeği söz konusudur. Dengelerin bir diğesinde ise ücretler yüksektir ve çocuk emeği yoktur. Basu ve Van'e (1998) göre, çocuk işçiliğinde Hanehalkı modelinin ilk en önemli kanıtı, yoksul ülkelerde dahi yoksul

olmayan çocukların nadiren çalışmaları dolayısıyla ebeveynlerin gelirleri geçinmeye yettiğinde çocuklarını işgücü piyasasından çekmeleridir. Bu kapsamda Basu ve Van (1998), çocuk işçiliğinin belirleyicisi olarak hanehalkı veya aile servetine öncelik vermektedirler. Modellerini iki temel önermeye dayandırarak açıklayan teorisyenlere göre bir aile, ancak ailenin çocuk emeği olmayan kaynaklardan elde ettiği gelir çok düşerse, çocuklarını işgücü piyasasına gönderecektir. Firma açısından bakıldığında ise çocuk emeği ve yetişkin emeği birbirine ikame iki emektir. Basu ve Van'e (1998) göre, işgücünün üretkenliği belirleyici faktördür. Basu ve Van (1998), sanayileşmiş ülkelerin daha gelişmiş bir teknoloji vasıtasıyla daha üretken bir işgücüne sahip olduğunu bu yüzden işgücü piyasasında dengenin sadece yetişkinlerin çalıştığı bir noktada gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Üretken bir işgücüne sahip olmayan ülkelerde ise denge çocuk işçilerin çalıştığı bir noktada gerçekleşmektedir. Bu kapsamda Basu ve Van (1998), az gelişmiş ülkelerde çocuk işçiliğinin gerekli bir olgu olduğunu vurgulamakta ve çocuk emeğinin yasaklanmasını doğru bir mücadele olarak görmemekteydiler. Yasaklamanın, yetişkin ücretlerini arttıracak ama ancak bu yetişkin ücretlerinin bir önceki dengede çocuk ve yetişkin işçinin toplam ücretinden düşük olduğu takdirde ailenin daha da yoksullaşacağını dolayısıyla yasaklamanın derin bir yoksulluk getirebileceğini düşünmektedirler. Başka bir ifade ile, yetişkin emeğine ikame olan çocuk emeğinin yasaklandığı durumda yalnızca yetişkin, yüksek ücretler ile çalışacak ancak bu çoğu zaman yasaklamanın olmadığı durumdaki yetişkin ve çocuk işçinin toplam gelirinden daha düşük olacaktır. Sonuç olarak, haneye giren gelir azalacak ve hane daha da yoksullaşacaktır. Bu yönüyle Basu ve Van'e (1998) göre, yasaklamanın yoksulluk getirme olasılığı yüksektir.

Hane arazilerindeki değişikliklerin, çocuk işçiliği üzerinde kısa ve uzun vadeli etkilerinin araştırıldığı başka bir çalışmada ise hane içinde arazi mülkiyetindeki büyüklüğün çocuk emeği üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Bar and Basu, 2009). Buna göre, arazideki küçük artışlar önce çocuk işçiliğini arttırmakta ancak arazi büyüklüğü artmaya devam ederse çocuk işçiliği azalmaktadır (Bar and Basu, 2009). Dolayısıyla araştırma kapsamında büyük arazileri işleyen ailelerin çocuklarının çocuk işçi olma ihtimallerinin daha düşük olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bunun yanısıra Bar ve Basu'ya (2009) göre, toprak mülkiyetindeki artış, uzun vadede çocuk işçiliğini azaltmaktadır. Bu kapsamda Basu'nun çalışmaları, hanehalkının geliri, arazi büyüklüğü, arazi mülkiyeti gibi faktörlerin çocuk emeği üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

1.3.2.2. Beşeri sermaye teorisi

İnsanların üretken kaynaklar olduğu varsayımına dayalı bu teoriye göre yüksek eğitim, daha yüksek bir üretkenliğe yol açmaktadır (Gafur, 2017). Teorinin temel önermesinin ebeveynlerin, çocuklarının zamanının fırsat maliyetini (özellikle eğitim ve emek arasında) hesaplamaları olduğu söylenebilir. Hanehalkı kararlarına dayalı olması sebebiyle hanehalkı karar verme teorisinin geliştirilmiş bir hali olarak da görülen bu teorinin en önemli temsilcisi Gary Becker'dir.

Becker (1993), çocuklara olan talebin çocukların maliyeti, ailenin geliri gibi birtakım faktörlere göre biçimlendiğini belirtmektedir. Becker'e (1993, s. 138) göre, çocukların görece fiyatlarındaki bir artış, çocuklara olan talebi azaltırken diğer mallara olan talebi artıracaktır ancak çocuklara olan talep, sadece çocukların fiyatlarından değil, aynı zamanda gelirden de etkilenmektedir. Becker'e (1993) göre, ev işlerini yaparak, aile şirketinde çalışarak veya pazarda çalışarak aile gelirine katkıda bulunan çocukların, aileye maliyeti azalacaktır. Bu yüzden çocukların kazanma potansiyellerindeki bir artış çocuklara olan talebi arttıracaktır. Becker'in (1993) teorisine göre ebeveynlerin, çocuklarına yaptıkları yatırımların getiri oranlarının tam olarak bilindiği varsayılmakta ve ebeveynler, çocuklarının beşeri sermayesine yapılan harcamaların marjinal getiri oranı yüksek olduğunda çocuklarını eğitime yönlendirmektedirler.

Schultz (1961) ise, tüketim denilen şeylerin çoğunu insan sermayesine yapılan yatırımların oluşturduğunu iddia etmekte ve daha iyi iş fırsatlarından yararlanmak için eğitim, sağlık ve iç göçe yapılan doğrudan harcamaları buna örnek göstermektedir. Bu kapsamda Schultz (1961) için de çocuklara yapılacak yatırımlar; bugünün yatırımları ve gelecekte beklenen katkı arasında bir maliyet karşılaştırması yapılarak belirlenmektedir.

1.3.2.3. Risk teorisi

Risk teorisine göre, yoksul haneleri etkileyen kuraklık, sel gibi gelirle ilgili doğal afetler ve işsizlik, savaşlar gibi farklı şoklar ve risk faktörleri söz konusudur. Yoksul haneler, yeterli gelir rezervine sahip değiller ise bu tür şoklarla mücadele etmek için birtakım yollara başvurumaktadırlar (Gafur, 2017). Sınırlı risk yönetimi aracına sahip oldukları halde tipik olarak daha fazla riske maruz kaldıkları için, yoksullar daha kırılgan durumdadırlar ve bu bir risk yönetim aracı olarak çocuk işçiliği olasılığını arttırmaktadır (ILO, 2007b). Bu kapsamda risk teorisi, bu hanelerin ana tüketim ihtiyaçları için borç alamadıkları durumlarda çocuk işçiliğini destekleme olasılıklarının daha yüksek

olduğunu iddia etmektedir (Gafur, 2017). Bu yönüyle yoksul haneler aşırı riskli durumlarda hane halkının mevcut gelir şoklarını aşmak için gelecekteki çocuk çalışma saatlerini satabileceklerdir (Fatima, 2013).

Teorinin savunucularından Holzmann ve Jorgensen'e (2001, s. 530-531) göre de doğal (deprem, sel veya hastalık gibi) veya insan kaynaklı (işsizlik, çevresel risk gibi) çeşitli risklere en çok maruz kalan kişiler yoksullardır ve aynı zamanda yoksullar bu risklerle başa çıkmak için de (sigorta veya devlet tarafından sağlanan gelir desteği gibi) en az araca sahip kişilerdir. Dolayısıyla yoksullar, toplumda risklere karşı en savunmasız kişilerdir. Holzmann ve Jorgensen'e (2001, s. 531) göre, riskle başa çıkmak için üç ana kurumsal düzenleme vardır: gayri resmi, piyasa temelli ve kamu tarafından sağlanan mekanizmalar. Piyasa temelli ve kamu tarafından sağlanan mekanizmaların yokluğu veya yetersizliği söz konusu olduğunda hanehalkları risklerle karşılaştıklarında çocuklarını okuldan alma, besin alımını azaltma, üretken varlıkları satma veya ihmal etme gibi gayri resmi başa çıkma mekanizmalarını kullanmaktadırlar (Holzmann and Jorgensen, 2001, s. 534). Risk bir kez oluştuğunda hanelerin riskin etkisini azaltmak için temel başa çıkma biçimlerini; tasarruf etmeme, ödünç alma, göç etme, işgücü arzını artırma (çocukları dahi), gıda alımını azaltma oluşturmaktadır (Holzmann and Jorgensen, 2001, s. 542). Holzmann ve Jorgensen'e (2001, s. 543) göre, uygun piyasa araçlarının olmadığı durumlarda hane düzeyinde genellikle daha az etkili, dinamik olarak verimsiz ve istenmeyen sosyal sonuçlara (çocuk işçiliği gibi) yol açan mekanizmalara başvurulmaktadır. Bu kapsamda risk teorisine göre çocuk emeği, risklere karşı hanenin gelirini savunma mekanizması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yönüyle risk teorisi açısından çocuk işçiliği, bir risk yönetim aracıdır.

1.3.3. Yapısal işlevselci yaklaşımda çocuk emeği

Toplumdaki her yapının, bir fonksiyona sahip olduğunu savunan yapısal işlevselci yaklaşıma göre; toplum, belirli parçalar ve/veya unsurlardan oluşan ancak basitçe bunların toplamından öte bir anlam ihtiva eden bir bütündür. Bu kapsamda toplumda her kurum veya yapı kendi işlevini yerine getirir ve toplum ancak bu yapıların birbirleriyle ve bütünlükle olan etkileşimi çerçevesinde anlaşılabilir. Bu görüşe göre çocuklar, sosyal yapılar tarafından şekillendirilir, ancak çocukluk hala toplumların sabit ve evrensel bir özelliğidir; çünkü bu sosyal yapılar sabit ve evrenseldir (Peto, 2018). Nitekim Parsons'e (1955) göre, çocuklar toplumun sistemlerinden biri olan çekirdek ailenin alt sistemini

oluşturmaktadır. Yapısal işlevselci yaklaşımın temelini, çocuk gelişiminin sosyalleşme modeli oluşturmaktadır. Bu modele göre sosyal dünya hakkında yeterli bilgisi olmayan çocuklar, yetişkinlerin de yardımı ile sosyalleşme sürecini tamamlayarak yetişkin haline gelebileceklerdir. Modele göre her toplum, çocuklarını temel kültür içinde sosyalleştirme görevi ile karşı karşıyadır ve sosyalleşme yoluyla birey, kendi grubunun veya gruplarının kültürünü edinebilmektedir (Brim, 1968). Çocuk gelişim sürecini ifade eden sosyalleşme terimi, sistemin işleyişi için önemlidir ve öğrenme gibi yaşam boyu devam eden bir süreçtir (Parsons, 1991). Çocukların sosyal dönüşümünün, esas olarak biyolojik büyüme ve gelişmeleriyle bağlantılı olduğu bu modelde, yetişkinler ve çocukların temelde farklı olduğu varsayılmaktadır (Peto, 2018). Mackay'e (2003) göre model, yetişkinlerin sosyal dünyada bilgili ve yetkin aktörler olduğu, çocukların ise eksik, yetersiz ve bilgisiz olduğu varsayımına dayanan bir yetişkin formülasyonu veya yaratımı olduğunu öne sürmektedir. Bu yönüyle model, çocuklar arasında kültürel, sınıfsal farklılıklar gözetmemektedir. Farklılık, biyolojik ve gelişimseldir. Modele göre çocuklar, karmaşık bir yetişkin dünyasına katılmak için tam donanımlı bireyler olarak değil, insanlarla yavaş yavaş temas geçme potansiyeline sahip varlıklardır (Jenks, 2009).

Soepeno ve Suyadi'ye (2017) göre, yapısal işlevsel teori açısından çocuk işçiliğine bakıldığında çocuk işçiliğinin aile, işletme ve toplumsal yapıların işleyişi ve işlevsizleşmesi ile yakın bir ilişkisi vardır. Bu kapsamda aile kurumunun ekonomik bir kuruma dönüşmesi ile çocuk işçiliğinin varlığı arasında bir ilişki bulunmaktadır. Ayrıca teoriye göre çocuk işçiliğinin de işlevsel olan ve olmayan yönleri söz konusudur. Çalışma, çocuğun bir takım temel ihtiyaçlarını (cep harçlığı, kıyafet vb.) karşılamada işlevsel olduğu gibi öğrenme, oyun, aile üyeleriyle etkileşim gibi konulara zaman ayırma konusunda işlevsel değildir (Soepeno and Suyadi, 2017). Teori, çocukların sosyal yapılar tarafından şekillendirilebileceği fikrini sosyal inşacılıkla paylaşmak ile birlikte çocukların yetişkinlerden farklı olarak “gerçekte ne olduklarına” ve onları biçimlendirmek için sosyalleşmenin gerekli olduğu yere ilişkin indirgemeci bir açıklamaya dayandığı söylenebilir (Peto, 2018).

1.3.4. Kültüralist yaklaşımlarda çocuk emeği

Genel anlamda kültürün çocukluk dolayısıyla çocuk emeği üzerinde etkili bir anlamı olduğu düşüncesinden oluşan çocuk ve çocuk emeğine yönelik kültüralist yaklaşımları iki kategoride incelemek mümkündür. Bu kategorilerden ilki kültüralist

çalışmaların temelinde yer alan Weberci görüştür. Protestan ahlakı ile kapitalizm arasında bir ilişki olduğunu ileri süren Weber'e (1999) göre, protestan kültürü kapitalizmin itici faktörüdür. Bu yönüyle kültürün sosyal yapı üzerindeki vurgusuna dikkat çekmesi açısından Weberci görüşün kültüralist çalışmaların temelinde yer aldığı söylenebilir. Kültür, inanç, din gibi üst yapı olarak isimlendirilen unsurların alt yapı üzerindeki belirleyiciliğine vurgu yapan Weber'e (1999) göre, kültür (protestan kültürü), çocuk yetiştirme üzerinde de etkili bir unsurdur. Nitekim Weber (1999, s. 32), Baden'de, Bavyera'da ve Macaristan'da, Protestan aileler ile Katolik ailelerin çocuklarına verdikleri eğitim arasında gözle görülür bir fark olduğunu belirtmektedir.

Kültürel çalışmaları bir diğer kategorisini ise post-modern yaklaşımlar oluşturmaktadır. Oscar Lewis'in yoksulluk üzerine yaptığı araştırmaların bir sonucu olarak ürettiği "yoksulluk kültürü" kavramı bu kapsamda öncü bir çalışmadır. Lewis'e (1966, s. 19) göre, yoksulluk kültürü, antropolojik anlamda bir kültürdür ve insanların yaşamları için bir tasarı, sorunları için bir çözüm sunması yönüyle uyum sağlama işlevi gösterir. Başka bir ifade ile yoksulların, kendilerine ait bir alt kültürleri olduğunu, bu kapsamda ortak kültürden gelen benzer davranış ve tutumları sergilediklerini belirtmektedir. Örneğin, yoksulluk kültürüne sahip olan kişiler sendikalara veya siyasi partilere üye olma eğilimde değillerdir. Bankalardan, hastanelerden, büyük mağazalardan veya müzelerden çok az yararlanmaktadırlar (Lewis, 1966). İşsizlik, eksik istihdam, çocuk işçiliği, düşük ücretler gibi özellikler ise yoksulluk kültürünün karakteristik özelliklerindedir (Lewis, 1966, s. 33). Bu yönüyle nesiller arası aktararak kendi kendini yeniden üreten yoksulluk kültürü, beraberinde işsizlik, çocuk işçiliği gibi sorunları getirmektedir. Mitra (2020), Hindistan'da gerçekleştirdiği çalışmalarıyla yoksulluk kültürü tartışmasından yola çıkarak çocuk işçiliğinin de bir kültürü olduğunu iddia etmiştir. Mitra'ya (2020) göre çocuk işçiliği sadece ekonomik zorluklara bir tepki değildir aynı zamanda, bir çocuğu işe gönderme kararını şekillendiren sosyal ve bilişsel düzeyle de ilgilidir. Bu şekilde çocuk işçiliği kültürü üretilmekte, sürdürülmekte ve bir nesilden diğerine aktarılmaktadır.

Cigno ve Rosati'nin (2005), Hindistan'da çocuk emeği üzerine gerçekleştirdiği çalışmaları da kültürün çocuk emeği üzerinde etkili bir faktör olduğunu göstermektedir. Cigno ve Rosati (2005, s. 94), araştırmalarında kastla ilişkili kültürün ebeveyn davranışı üzerinde hala bir etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bu kapsamda babası alt kasttan

veya kastsız ise çocuğun çalışma olasılığının daha yüksek olduğu ve okula gitme olasılığının daha düşük olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Kültüralist yaklaşımlar içerisinde değinilmesi gereken bir diğer yaklaşım ise Lavalette'in (1999a) yeni sosyoloji olarak adlandırdığı sosyal inşacılık yaklaşımıdır. Yaklaşım doğrudan çocuk emeğine yönelik olmamakla birlikte çocukluk olgusunu yeniden biçimlendiren bir yaklaşım olması yönüyle önemlidir. Nitekim yaklaşım, çocuğa bakış açısını yeniden yorumlamaktadır.

Yeni sosyolojik yaklaşım, çocukluk olgusunun biyolojik bir olgu olmadığını dolayısıyla kime çocuk denileneceğinin ya da denilmeyeceğinin toplumsal yapı içerisinde biçimlendiği düşüncesinin egemen olduğu bir paradigmadır. Bu kapsamda çocukluğa atfettiğimiz anlam ve çocuklardan beklentilerimiz de tarihsel süreçte değişmektedir. Çocukluk, bir dizi toplumsal anlam ve beklentiden gelmektedir (Peto, 2018). Dolayısıyla yaklaşıma göre; çocuklar nasıl giyinmeli, nasıl konuşmalı, vakitlerini nasıl değerlendirmeli, çocuklar çalışmalı mı? gibi soruların, tarihsel sürecin farklı aşamalarında farklı cevapları söz konusu olacaktır. Bu yönüyle yeni sosyolojik yaklaşımda çocukluk, toplumsal yapının bir inşası olarak karşımıza çıkmaktadır. Çocukluğun sosyal olarak inşa edilmesi, çocukluk kavramının ve bu kategorideki bireylere atfedilen statünün kültür, dil ve sosyal etkileşimler tarafından yaratıldığı anlamına gelmesinin yanısıra çocukların gerçek gözlemlenebilir özelliklerinin sosyal yapılar, söylemler ve etkileşimler tarafından yaratıldığı anlamına da gelmektedir (Peto, 2018).

Temelinde çocukluğun sosyolojik bir inşa olduğu düşüncesi yatan yeni sosyolojik yaklaşımın temelleri, Philippe Aries tarafından atılmıştır. Aries (1962, s. 47), çocukluğun keşfinin 13. yüzyıl ile başlayıp, 15. ve 16. yüzyıllarda geliştiğini 17. yüzyıl ile daha anlamlı hale geldiğini belirtmektedir. Aries'e (1962, s. 128) göre, Orta Çağ toplumlarında çocukluk fikri yoktur; ancak bu durum, dönemde çocukların ihmal edildiği, terk edildiği veya hor görüldüğü anlamına gelmemektedir. Nitekim bu olgu, çocukluğun özel doğasına, çocuğu yetişkinden, hatta genç yetişkinden ayıran o özel doğaya ilişkin bir farkındalığın eksik olmasından kaynaklanmaktadır (Aries, 1962, s. 128). Bu durumu edebiyat ve sanattaki çocukluk algısına dayanarak açıklayan Aries (1962, s. 33), Orta Çağ sanatında 12. yüzyıla kadar çocukluğun tasvir edilmemesinin beceriksizlikten ya da yetersizlikten değil, Orta Çağ dünyasında çocukluğa yer olmamasından kaynaklandığını belirtmektedir. Aries'e (1962, s. 329-369) göre ailenin duygusal olmaktan çok ahlaki ve

sosyal bir gerçeklik olduğu bu dönemde, çocuklar beş veya yedi yaşından sonra yetişkinler dünyasına adım atmaktadır ve yetişkin yaşamına bu erken girişte çocuk işçiliği etkili bir rol oynamaktadır.

Yaklaşımın önemli savunucularından olan ve sosyal inşa kuramını daha ileri bir noktaya taşıyan Prout ve James'e (1997, s. 7) göre ise çocukluk, çocuklar için ve çocuklar tarafından inşa edilmiş ve yeniden inşa edilen bir olgudur. Bu kapsamda Prout ve James (1997), sadece çocukluğun toplumsal inşasından değil, yeniden ve yeniden inşasından bahsederek ikili ve dinamik bir inşa kuramını ortaya atmaktadır. Teorinin savunucularından Postman'e (1995) göre de çocukluk, biyolojik bir kategori değil bir kurgudur. Çocukluğun sosyal inşasını dil bilim, sanat, edebiyat ve çocuk oyunları üzerinden açıklayan Postman'e (1995, s. 62) göre, çocukluk bir orta sınıf fikridir ve bu fikrin alt sınıflara yayılması yaklaşık bir yüzyıl sürmüştür. Çocukların yetişkinlerden farklı biçimde konuşan, günlerini farklı bir biçimde geçiren, farklı biçimde giyinen, öğrenen ve nihayet farklı bir biçimde düşünen insanlar oldukları dönem ise çocukluk fikrinin olduğu dönemdir (Postman, 1995, s. 62). Çocukluk fikrinin oluşmasında özellikle matbaayı belirleyici bir olgu olarak gören Postman (1995), günümüzde ise teknoloji ve medyanın etkisiyle çocukluğun yok olmaya başladığını belirterek çocukluk fikrinin inşasını çocukluğun yıkılışı noktasına taşımaktadır. Teorinin bir başka savunucusu olan Hendrick (1997, s. 34) de çocukluk algısının, ancak farklı nesillerin ve sosyal sınıfların kendi dönemlerinin sosyal, ekonomik, dini ve politik meydan okumalarına nasıl tepki verdiği bağlamında tam olarak anlaşılabilceğini belirtmektedir. Bu kapsamda 18. yüzyıldan bu yana çocukluk, birçok otoriter toplumsal inşa ve yeniden inşa sürecinden geçmiştir (Hendrick, 1997, s. 57).

Yeni sosyolojik yaklaşıma göre çocuklar, belirli kültürel ortamlar ve uygulamalar bağlamında sosyal ilişkiler içinde düşünmeyi, hissetmeyi, iletişim kurmayı ve hareket etmeyi öğrenirler (Peto, 2018). Bu kapsamda Prout ve James (1997), yeni sosyolojik paradigmanın genel olarak altı temel özelliğinden bahsedebileceğini belirtmektedir. İlk olarak yeni sosyolojik paradigmaya göre çocukluk, sosyal bir inşadır. Biyolojik olgunlaşmamışlıktan farklı olarak çocukluk, birçok toplumun belirli bir yapısal ve kültürel bileşeni olarak ortaya çıkmaktadır. İkinci olarak çocukluk, sosyal analizin bir değişkenidir. Çocukluğu, etnik köken, sınıf, cinsiyet gibi değişkenlerden ayırmak mümkün değildir. Bu yönüyle de çocukluk tek ve evrensel bir fenomen değildir. Üçüncü olarak çocukların sosyal ilişkilerini ve kültürünü yetişkinlerin bakış açısından bağımsız

olarak incelemek önemlidir. Dördüncü olarak çocuklar sadece sosyal yapıların ve süreçlerin pasif öznelere değildir. İçinde yaşadıkları toplumun belirlenmesinde aktiftirler ve bu yönüyle inşasında da aktif olarak görülmelidirler. Beşinci olarak çocukluk çalışmaları için etnografi özellikle yararlı bir metodolojidir. Son olarak yeni bir çocukluk sosyolojisi paradigması ilan etmek, aynı zamanda çocukluğun toplumda yeniden yapılandırılması sürecine dahil olmak ve buna yanıt vermek anlamına gelmektedir (Prout and James, 1997).

1.3.5. Marksist yaklaşımda çocuk emeği

Marksist yaklaşımın çocuk emeğini, emeğin sömürü biçimlerinden biri olarak görmesi yönüyle diğer teorilerden farklılaştığı söylenebilir. Nitekim Marx'a (2016, s. 251) göre, sermaye yani üretim araçları yalnızca emeği ve emeğin her zerresi ile birlikte onunla orantılı bir artık emeği yaratmak için vardır ve bu amacı gerçekleştirmediği her dakika sermaye için bir kayıptır. Bu kapsamda da kapitalistin biricik amacı artık değer ve bu değer arttırılmasıdır. Marx'a (2016, s. 259) göre, şu çok açıktır ki işçi, bütün hayatı boyunca emek gücünden başka bir şey değildir. Bu yönüyle kapitalist için önemli olan işçinin yaşı ve cinsiyeti değil kendisine verebileceği emek gücü ve bu emek gücünün kapitaliste maliyetidir. Çocuk ve kadınların çalıştırılması da bu kapsamda artık değeri arttırma çabasının bir sonucudur ve ancak yeterli artık değer ürettiği sürece rasyoneldir. Bu duruma Fabrikalar Yasası sonrası İngiliz yünlü dokuma üretiminin bazı dallarını örnek gösteren Marx (2016, s. 377), fabrikalar yasası ile çocukların iki posta halinde çalıştırılma zorunluluğunun getirilmesinin bazı üretim alanlarında çocuk işçi sayısını büyük oranda azalttığını bazı alanlarda ise tamamen ortadan kaldırdığını belirtir. Bu yönüyle çocuk işçi, kapitalist için görece artı değeri arttırdığı noktada anlamlı ve önemlidir.

Çocuk emeğini, makineleşme ile ilişkilendiren Marx'a (2016, s. 376-377) göre, artı değer üretmenin araçları olan makineler, çocuk emeğini kapitalist için çekici hale getirebilir. Makinelerin kullanımı ancak makine yapımı için harcanan emek, makine kullanımı ile yol verilen emekten daha az olduğu sürece mantıksaldır. Başka bir ifade ile makine kullanımı, sermaye için makinenin değeri ile makinenin yerine geçtiği emek gücünün değeri arasındaki farkla sınırlıdır (Marx, 2016, s. 377). Bu yönüyle makine kullanımı ancak yerine işçi çalıştırmaktan ucuz geldiği sürece kapitalist için anlamlıdır. Marx'a (2016) göre, makineli üretime geçiş ile yetişkin işçinin vazgeçilmezliği ortadan

kalkmıştır. El emeğinde beceriyle güç kullanımı gereksinimi azaldıkça, kadınların ve çocukların emeği erkeklerin emeğinin yerine geçmektedir (Marx ve Engels, 2006, s. 83). Makine, işçi ailesinin tüm üyelerini emek piyasasına çıkartmakta, yetişkin erkeğin emek gücünün değerini işçinin bütün ailesine dağıtmakta ve dolayısıyla onu değersizleştirmektedir (Marx, 2016, s. 379). Marx bu durumu şu şekilde açıklamaktadır;

Makineler, adale gücünü vazgeçilmez olmaktan çıkardıkları ölçüde, adale gücü olmayan veya vücut geliştirmesi tamamlanmamış, ama organları daha kolay biçim alabilen işçiler, işe koşulacak araçlar haline gelir. Bu nedenle kapitalist tarzda kullanımının ilk sonucu, kadın ve çocuk emeğidir! (Marx, 2016, s. 378).

Bu yönüyle çocuk ve kadınların çalışması makineye dayanan üretim sisteminde artı değeri artırma çabasının bir sonucudur. Makinenin işçi ile kapitalist arasındaki sözleşmeyi de kökünden değiştirdiğini düşünen Marx (2016, s. 379-380), önceki durumda nispeten emeğini satıp satmama kararı noktasında özgür bir işçi ile kapitalist arasında gerçekleşen meta mübadelesinin makineli üretime geçiş ile kapitalistin, emek gücü üzerinde söz sahibi olmayan veya yarı söz sahibi olanların emeğini satın almasına dönüştüğünü belirtir. Bu kapsamda makineli üretime geçiş, kendi emek gücünü satan işçiyi, eşi ve çocuğunun emek gücünü satan bir köle tüccarına dönüştürmüştür (Marx, 2016, s. 380). Dolayısıyla Marx'a göre çocuk, kendi emeğini satıp satmama konusunda söz sahibi olmayarak yoğun bir emek sömürüsüne maruz kalmaktadır. Ancak çocuk ve kadınların kapitalist için çalışma zorunluluğu yalnızca emeklerinin sömürüsü ile sonuçlanmayacaktır. Bu çalışma çocukların oyun zamanlarına el koymanın yanı sıra ailenin kendisi için özgürce harcayabileceği emeğe el koyarak aileyi ahlaki bir yozlaşmaya sürükleyebilmektedir (Marx, 2016, s. 379-383).

Çocuk işçiliğini bir sömürü ilişkisi olarak açıklayan Thompson'a (1966) göre de çocuk emeği yeni bir olgu değildir ve çocuklar, 1780'den önce de tarımsal ve endüstriyel ekonominin ayrılmaz bir parçasıdır. Fabrika öncesi sistemde çocuğun durumu, anne-babanın ya da ustanın mizacına göre değişiklik gösterebiliyor ve bir ölçüye kadar da yapacağı iş yeteneğine göre ayarlanabiliyor iken fabrika sisteminde narin ya da güçlü olan ayrımı yapılmaksızın, çalışma saatleri, işin düzenliliği, hızı, disiplini ve çalışma ortamı makine tarafından belirlenmektedir (Thompson, 1966). Dolayısıyla Thompson'a (1966) göre, çocuk emeği sömürüsü 1780'lerden önce de var olan olgudur; ancak 1780- 1840 arasında çocuk emeğinin sömürülme yoğunluğunda muazzam bir artış olmuştur. Başka bir ifade ile makineleşme çocuk emeğinin sömürülme yoğunluğunu arttırmıştır. Bu

sömürü ilişkisinden yararlananlar ise yalnızca işverenler değildir. Anne, babalar da çocukların kazançlarına ihtiyaç duymakta ve çocukların çalışmasını istemektedirler.

Genel anlamda Ortodoks Marksizmin çocuk emeği yaklaşımına bakıldığında; çocuk emeğinin kapitalist sistemin bir sömürü biçimi olduğu, makineleşme ile yoğunlaşan bu sömürünün yetişkin emeği yerine ikame edilen ucuz bir emek gücü olduğu ve temelinde artı değer çabası olan bu sistemin özünden kaynaklandığı sonucuna ulaşılabilmektedir.

Marksist teori içerisinde değerlendirilebilecek yaklaşımlardan biri de Lavalette'nin çocuk emeği yaklaşımıdır. Marksist ve Yeni Sosyolojik yaklaşımı birleştirerek çocuk emeğini yorumlaması sebebiyle bütüncül bir yaklaşımı da benimsediği söylenebilecek Lavalette, yeni sosyolojik paradigmayı da savunmakla birlikte Marksist ideolojiyi benimsemiştir. Bu yönüyle Lavalette, yeni sosyolojik yaklaşımın, kapitalist toplumun yapısına özgü çatışma ve çelişkileri de göz önünde bulundurarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır.

Lavalette'ye (1999a) göre çocukluk, zaman ve mekan içerisinde değişmektedir; fakat bu değişme süreci ancak toplumdaki diğer gelişmelerle ilişkilendirilerek anlaşılabilir bir süreçtir. Başka bir ifade ile çocukluk, yalnızca zaman ve mekan tarafından değil, aynı zamanda toplumun yapısı tarafından da şekillendirilen bir süreçtir. Dolayısıyla yeni sosyolojik yaklaşımın zaman ve mekan içerisinde değişen çocukluk yaklaşımını kabul etmekle birlikte bu değişimin ancak toplumsal bütünlük içerisinde anlaşılabilirliğini düşünmektedir. Lavalette'ye (1999a) göre, sınıflara bölünmüş bu topluma yerleşmiş sınıfsal çatışmalar ve çelişkiler söz konusudur ve çocuk emeği ancak bu çatışma ve çelişkiler ile birlikte anlaşılabilir olacaktır. 21. yüzyılın başında kraliyet prenslerinin yaşamları ve deneyimlerinin, Britanya'nın iç şehirlerinde yoksulluk içinde büyüyen binlerce çocuğun yaşam ve deneyimleri ile hiçbir ortak yanı yoktur (Lavalette, 1999a). Dolayısıyla çocukların yaşamları, doğdukları sınıftan önemli ölçüde etkilenmektedir.

Çocukluğun üzerinde kültürün etkisinin yadsınamayacağını kabul etmek ile birlikte çocukluğun yalnızca kültürün bir ürünü olarak görülmesinin çocuk işçilik ile tüm sorumluluğun kültürel farklılıklara indirgenerek açıklanması yanılığımıza düşmemize yol açacaktır (Lavalette, 1999a). Lavalette (1999a), bu duruma 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Britanya'da küçük çocukların yaptıkları baka temizliklerini örnek göstermektedir.

Lavalette'ye (1999a) göre kültür ile açıklanması halinde durum, kınanamayacak sadece tarihsel süreçte belirli bir kültürün ürünü olarak değerlendirilecektir.

Lavalette'ye (1999a) göre çocuk işçilik, kapitalizmde bir sömürü sorunudur. Bu kapsamda modern kapitalist toplumlarda çocukların sosyal konumu, rolleri ve faaliyetleri ne kaçınılmazdır ne de doğaldır. Çocukluk tam da Yeni Sosyolojik yaklaşımın iddia ettiği gibi zaman içerisinde değişmiştir ancak bu değişiklikler egemen sosyal ilişkilerde, üretim ilişkilerinde, aile biçimindeki değişikliklerle ilişkilidir. Sosyal ve ekonomik hayat değiştiğinde, farklı sosyal sınıflardan çocukların deneyimleri, faaliyetleri ve rolleri de değişmiştir. Başka bir ifade ile, çocukların yaşamları; doğdukları sınıf, cinsiyetleri ve ırkları nedeniyle yaşadıkları deneyimler, kısıtlamalar ve engellerle şekillenmiştir ve şekillenmeye devam edecektir (Lavalette, 1999a). Bu kapsamda çocukların yapmalarına izin verilen işler, yapmaları beklenen işler ve fiilen yaptıkları işler sürekli değişmekte çocukluk sürekli olarak yeniden inşa edilmektedir (Lavalette, 1999a). Dolayısıyla Lavalette'ye (1999a) göre, çocuk işçilik; yalnızca ekonomik faaliyetlerin değerlendirilmesi ile açıklanabilecek bir olgu değil, modern kapitalist toplumun toplumsal ilişkilerinin bütünü ele alınarak değerlendirilebilecek bir olgudur.

Günümüzde çocuk emeğinin birden fazla yaklaşımı içine alan bütüncül bir perspektifle açıklanması ve tartışılması gerektiği konusundaki düşünceler giderek artmaktadır. Abebe ve Bessell'e (2011) göre, çocuk işçiliğinin bütüncül bir bakış açısı ile ele alınması olgunun; kalkınma, sosyo-ekonomik ve kültürel değişim süreçleriyle olan bağlantısını, coğrafi olarak nasıl farklı şekilde inşa edildiğini ve nasıl sömürücü hale geldiğini anlamamız açısından önemlidir.

1.4. Çocuk Emeği Teorilerine Eleştirel Bir Bakış

Bu bölümün tartışmasını çocuk emeğine yönelik teoriler oluşturmaktadır. Ekonomi alanındaki çalışmalarda çocuk emeği teorilerinin arz temelli ve talep temelli teoriler olmak üzere iki ayrım esas alınarak tartışıldığı görülmektedir. Bu ayrım farklı teorik perspektiflerin çocuk emeği olgusuna nasıl yaklaştığını net bir şekilde ortaya koymamaktadır. Bu kapsamda çalışmada farklı bir ayrıma gidilerek Liberal yaklaşım, Marksist yaklaşım, Yapısal İşlevselci yaklaşım, Yeni sosyolojik yaklaşım ve Kültüralist yaklaşımların çocuk emeğine bakış açısı incelenmiştir.

Klasik liberal yaklaşımlarda çocuk emeği kavramına genel olarak değinilmediği görülmektedir. Çocuk kavramına bakış açılarının ise büyük oranda emek arzının yeniden

üretilmesi noktasında olduğu söylenebilir. Bu yönüyle klasik liberal yaklaşımda çocuğun geleceğin emek rezervini oluşturması yönüyle önem arz ettiğini söylememiz mümkündür. Yeni liberal yaklaşımların ise farklı model ve teorilerden oluşmakla birlikte temelde çocuk emeği sorumluluğunu emek arzı cephesine yüklediği söylenebilir. Hanehalkı karar verme modeli bunlardan biridir. Model, çocuğun çalışması konusunda ailenin karar verici konumda olduğu fikrine dayanarak çocuk emeğinin sorumluluğunu büyük oranda ailenin omuzlarına yüklemektedir. Risk teorisinin genel yaklaşımının da benzer olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim teoriye göre çocuk emeği, ailenin risklere karşı savunma mekanizması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yeni liberal yaklaşımlar içerisinde ele alınan bir diğer teori ise Beşeri Sermaye Teorisidir. Teorinin temsilcilerinden Becker'e (1993) göre, ailenin çocuklara olan talebi, mal ve hizmetlere olan talebiyle benzer şekilde belirlenmektedir. Bu kapsamda çocuklara olan talep, ailenin gelirin ve çocukların fiyatlarına (aileye maliyetlerine) göre şekillenecektir. Çocukların maliyetlerindeki artış, çocuklara olan talebi azaltırken diğer mallara olan talebi arttıracaktır. Başka bir ifade ile aile gelirini çocuk için değil, diğer mal ve hizmetlerini satın almak için harcayacaktır. Çalışarak aile gelirin destek olan çocuğun aileye maliyeti ise azalacak, bu da çocuğa olan talebi arttıracaktır. Bu yönüyle teoriye göre, aile bir yatırım kararı alırcasına gelecekte elde edeceği getirileri hesaplayarak çocuğunu eğitime veya çalışmaya yönlendirme kararını vermektedir. Teori ailenin, rasyonel kararlar verebilen geleceğin getirilerini hesaplayabilecek bir birim olduğuna inanmaktadır. Çocuk ve çocuk emeği kavramlarına ise bir mal ve hizmet talebi gibi yaklaşarak bu kavramları metalaştırmaktadır. Uygulamada beşeri sermaye teorisinin aksine ailelerin geleceği hesaplama imkanları çoğu zaman mümkün olmamakta, günlük geçimlerini hesaplamak zorunda kalmaktadırlar. Bu kapsamda yeni liberal yaklaşımlara genel olarak bakıldığında ekonomik faktörlerin çocuk işçiliği üzerindeki etkisine önem vermekle birlikte, ekonomik faktörleri (örneğin ailenin geliri, ya da yoksulluk) bağımsız faktör olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Ekonomik faktörlerin, ekonomik sistemden bağımsız olduğunu söylememiz ise mümkün değildir. Bu yönüyle yoksulluğun ya da hane gelirinin çocuk işçiliğini belirlediği tartışmasında ekonomik sistemin rolüne değinilmemekte, kapitalist sistemin yoksulluk üzerindeki etkisi görmezlikten gelinmektedir.

Kültürel faktörlerin çocukluk ve çocuk emeği olguları üzerindeki önemine vurgu yapan kültüralist yaklaşımlar, çocuk işçiliği sorununun ekonomik sistemin değil sosyo-

kültürel yapının sonucu olarak görmektedirler. Bu yönüyle çocuğu işe gönderme kararı yoksulluk gibi bir olgunun sonucunda değil, alışkanlıklar, gelenekler gibi sosyal ve bilişsel düzeylerde alınmaktadır. Çalışma kapsamında, çocuk emeğini kültürel faktörlerden soyutlayıp inceleyebilmenin mümkün olmadığı iddiasına önem verilmektedir. Ancak çocuk emeğinin tek belirleyicisinin kültür olarak görülmesi tartışmasına karşı çıkmaktadır. Nitekim bu, kapitalist sistemi görmezlikten gelmek anlamına gelecektir.

Çocukluktan sonraki gelişim evresinin yetişkinlik olduğu düşüncesinin hakim olduğu yapısal işlevsel teoride çocuklar, dönüşümlerini tamamlayarak yetişkin olmaktadır. Bu yönüyle yetişkinlik, çocukluğun karşıtlığını sembolize ederek yetişkinlerin bilgili ve yeterli; çocukların ise bilgisiz ve yetersiz olduğu düşüncesi temeline dayanmaktadır. Teorinin savunucuları çocukların kendi içindeki farklılıklarını kültürel, sınıfsal farklılıklar değil, gelişimsel ve biyolojik farklılıklar olarak görmeleri yönüyle çocukların sosyal bir dünyada yaşadığı ve toplumsal yapı tarafından biçimlendirildiği düşüncesine gereken önemi vermemektedirler. Çocuk işçiliği sorununu büyük oranda toplumsal yapının değil, ailenin işlevsizleşmesinin bir sonucu olarak görmeleri yönüyle çalışma kapsamında teorinin tartışmalarına karşı çıkmaktadır.

Tartışma kapsamında değinilen bir diğer teori ise Marksist teoridir. Çocuk emeğini, kapitalist sistemden soyutlayarak incelemenin mümkün olmadığı temeline dayanan teori, çocuk emeği sorununu sınıfsal ve sömürü temeline dayanan bir sorun olarak görmektedir. Bu kapsamda çocuk emeği, kapitalist toplumsal ilişkilerin bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırma kapsamında temelde Marksist yaklaşım esas alınacaktır. Bu kapsamda çocuk emeğinin sınıf, kültür gibi toplumsal yapılardan soyutlanarak incelenmeyeceği kabul edilmekle birlikte, toplumsal yapının kapitalist sistem tarafından şekillendirilen bir olgu olduğu iddiası temel alınmaktadır. Bu kapsamda çocuk emeği özünde sömürü ilişkileri barındıran kapitalist sistemin sınıfsal ilişkilerinin yarattığı bir sorun olarak görülmektedir.

Çocukluğa atfedilen anlamın zaman ve mekandan bağımsız olmadığını başka bir ifade ile çocukluğun toplumsal yapı tarafından şekillendiğini belirten yeni sosyolojik yaklaşıma göre çocuk, biyolojik değil toplumsal bir olgudur. Bu yönüyle kime çocuk diyeceğimiz, çocukların neler yapacağı ya da onlardan neler bekleneceği zaman içerisinde değişmekle birlikte toplumun yapısına göre de değişmektedir. Sosyolojik faktörlerin çocuk işçilik üzerindeki etkisine vurgu yapması yönüyle teorinin, çocuk emeği

çalışmalarına önemli bir katkı sağladığı söylenebilir. Araştırma kapsamında yeni sosyolojik yaklaşımın iddialarına önem verilmekle birlikte, ekonomik sistemin ve ekonomik faktörlerin etkisine yeterince önem vermemesi yönüyle eleştirilmektedir. Bu eleştirilerden ilki; nasıl ki sınıf, kültür gibi olguları toplumsal yapıdan soyutlamak mümkün değilse, ekonomik sistemden soyutlamanın da mümkün olmayacağıdır. Bunun da ötesinde sınıf olgusu kendinden menkul değil, ekonomik sistem tarafından şekillendirilen bir olgudur. Bu yönüyle sınıf, kültür gibi olguların çocuk emeğini biçimlendirdiği yadsınmamakla birlikte, bu olguları şekillendiren bir ekonomik sistem olduğu da unutulmamalıdır.

2. ULUSLARARASI VE ULUSAL POLİTİKALAR ÇERÇEVESİNDE ÇOCUK EMEĞİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

2.1. Çocuk Emeğinin Tarihsel Gelişimi

Çocukların çalışma tarihine dair bir tespitte bulunmak ancak çocuk emeği ve çocuk işçi tanımlamaları ayırımına net bir bakış açısı sunmak ile mümkündür. Bu kapsamda çocuk emeği ve çocuk işçi tanımlamalarını esas aldığımızda ise çocuk emeği tarihini insanlık tarihine dayandırmak mümkün iken, çocuk işçiliğinin tarihini Sanayi Devrimi yılları ile başlatmak mümkün olacaktır.

Bu çalışmanın Birinci Bölümünde tartışıldığı üzere, çocuk çalışması olarak ifade edilen işler, çocuk emeği ve sömürsü içermektedir. Bu işin ev hizmetlerinde veya tarım sektöründe gerçekleşmesi, hane içinde ya da mesleki eğitim adı altında çıraklık statüsünde gerçekleşmesi ya da eğitim, sosyalleşme faktörlerini içermesi bu olguyu diğerinden daha meşru ya da daha ideal bir hale getirmemektedir. Bu yönüyle bu çalışmada çocuk işçiliği, Sanayi Devrimi yıllarından öncesini ve çocuk çalışmasını içerecek şekilde açıklanacaktır.

Çocuk işçiliği ve çocuk çalışması ayırımını göz ardı ederek çocuk işçiliği tarihine çocuk emeği içermesi yönüyle baktığımızda; çocuk işçiliği tarihinin insanlık tarihi kadar eski bir olgu olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Bu kapsamda Nieuwenhuys (1996), çocuk işçiliğinin tarihini “muhtemelen çocukluk kadar eski” kelimeleriyle ifade etmektedir. Tuttle (2021) ise, çocuk işçiliğinin yeni bir olgu olmadığını, çocukların yüzyıllardır çalıştığını ve çalışmaya devam ettiğini, sanayileşme başlayınca birçoğunun evlerde çalışmayı bırakarak kasaba ve şehirlerde kurulan fabrikalarda çalışmaya başladığını vurgulamaktadır. Thompson (1966, s. 408) da çocuk emeğinin yeni olmadığını çocukların 1780’den önce de tarım ve sanayi ekonomisinin ayrılmaz bir parçası olduğunu vurgulamaktadır. Talas (1990) ise, Sanayi Devrimi’nden önceki ekonomik düzenler içinde de kadınların ve çocukların üretime katıldığını bu yönüyle kadın ve çocuk çalıştırmanın Sanayi Devrimi’nin buluşu olmadığını belirtmektedir.

Bu bağlamda çalışan çocuklar dendiğinde ilk akla gelen yıllar Sanayi Devrimi yılları olsa da bu yıllar öncesinde de çocukların farklı sektörlerde çalıştıkları görülmektedir. O halde Sanayi Devrimi yıllarında çocuk işçiliğinde yeni olan nedir? Ya da yeni olan bir şey var mıdır? Literatürdeki tartışma da temelde bu noktada gerçekleşmektedir. Literatür, Sanayi Devrimi ile çocukların fabrikalarda

çalıştırılmalarının yerli imalat ve tarıma katılımın bir devamını mı, yoksa değişen ekonominin yeni bir özelliğini mi temsil ettiği konusunda ayrıışmaktadır (Humphries, 2010). Başka bir ifade ile, bu dönemdeki çocuk emeğinin eski dönemin devamı niteliğinde mi olduğu, yoksa Sanayi Devrimi ile değişen koşulların yeni bir çocuk emeği kullanım biçimi mi doğurduğu tartışılmaktadır. Bu tartışma, Sanayi Devrimi yıllarındaki çocuk işçiliği ile öncesini kıyaslamak ile mümkün olacaktır.

1800'lü yıllar öncesinde çocuk işçiliğine dair bildiklerimiz oldukça sınırlıdır. Günümüz endüstriyel ekonomileri dahi sanayileşme sırasındaki çocuk işçiliğinin boyutlarını tespit etmeye çok geç başlamıştır (Humphries, 2003). Bu kapsamda sanayi öncesi döneme dair elde edilebilecek nitel ve nicel veriler oldukça sınırlıdır. Kirby (2003), geçmişte en büyük çocuk işçi grubunu barındıran tarım, küçük atölyeler, ev hizmetleri işlerinin aynı zamanda en az kanıt bırakan işler olduğunu belirtmektedir. Tuttle (2021) ise, çocukların yüzyıllardır evde, çiftliklerde, aile işletmelerinde çalıştığını vurgulamaktadır. Çocukların bu dönemde sadece tarım ve ev hizmetlerinde değil, zanaatkar yanında çırak olarak çalıştıkları da bilinmektedir.

İngiltere için çıraklık söz konusu olduğunda ise parish⁷ çıraklığından ayrıca bahsedilmesi gerekmektedir. İngiliz toplumundaki yoksulluğun kamusal bir yükümlülüğe dönüşmesi ile 1576 yılından itibaren çıkarılan Yoksul Yasaları, kiliselere yalnızca kendi bölgelerindeki yoksulları çalıştırma, yoksul evi yürütme görevini vermemekte; aynı zamanda yoksul çocukları çıraklık eğitime yönlendirme görevini de vermektedir. Çocukların, yoksul yasaları kapsamında ev hizmetlerinde, suculuk faaliyetinde, tüccar yanında ve 18. yüzyıl sonlarında özellikle tekstil fabrikalarında çalıştırıldığı görülmektedir (Honeyman, 2007; Levene, 2010). Bu kapsamda Levene (2010), yoksul yasaları ile hem geleneksel hem de sanayileşen ekonomilerin ihtiyaçlarına hizmet edildiğine vurgu yapmaktadır. Honeyman (2007) ise, 18. yüzyıl sonlarında Yoksullar Yasaları ile endüstriyel işgücü piyasasının kesiştiği bir noktada erken endüstriyel işgücünün bir parçası haline gelen parish çıraklarını, hem bağımlı çocuklar ve hem de bağımsız işçiler olarak görmektedir. Bu kapsamda parish çırakları, aileleri tarafından usta yanına verilen çırak çocuklardan daha farklı istihdam koşullarına sahip olmaktadır. Levene'in (2010) 1767 ve 1833 yılları arasında Londra'nın farklı bölgelerinden gelen 3.285 parish çırağının verilerinden derlediği çalışmasında, çocukların ortalama 12 yaşında

⁷Parish kelimesi İngiliz Yoksulluk Yasaları'nda kiliselerin bölgesini ifade etmek için kullanılmaktadır.

çıraklığa başladığı ve imalat işlerinde çalışan çocukların büyük bir kısmının tekstil sektöründe çalıştığı vurgulanmaktadır. En temelde parish çıraklığı, ailenin rızasının öneminin olmadığı bir çıraklık biçimidir. Nitekim aile çocuğunun çıraklığını kabul etmediğinde yardımdan yararlanamayacaktır. Ailelerinden uzak olan ya da yetim, öksüz olan bu çocukların istismar ve sömürüye daha açık oldukları ve sık sık karşılaştıkları görülmektedir. Levene (2010), parish çıraklarına verilen mesleki eğitimlerin nasıl verildiğinin tam anlamıyla bilinemediğini eğitimin ustanın kendisi ya da eşi tarafından verilmiş olabileceğini ya da bunun yerine çocukların ev hizmetlerinde kullanılmış olabileceğini vurgulamaktadır. Honeyman (2007) ise eğitim, barınma, yiyecek problemleri yaşayan ilk tekstil fabrikalarındaki parish çıraklarının diğer çağdaş işçilerden daha fazla istismar, cezalandırma ve şiddete maruz kaldıklarını, genellikle kaçmak dışında kendilerini koruyamadıklarını belirtmektedir.

Sanayileşme öncesi çocuk işçiliğine dair bilgilerin kaynaklarından biri de 18. yüzyıl başlarında Britanya Adaları'nı ziyaret ederek Proto-endüstriyel döneme dair gözlemlerini sunan Daniel Defoe'nun yazılarıdır. Defoe (2001a, s. 32), gözlemlerinden birinde halkın genel olarak yün imalatıyla uğraştığı bir yerden bahsederek iplikçilik işinin genellikle kadın ve çocuk işi olduğunu belirtmektedir. Defoe (2001b, s. 65), bir diğer gözleminde bir yerleşim yerini; kadınlar ve çocukların her zaman tarak, iplik, vb. işlerle meşgul olduğu sonsuz sayıda kulübe veya küçük konutu olan, hiçbir elin işsiz kalmadığı, en küçüğünden en yaşlısına kadar herkesin ekmeğini kazanabileceği, 4 yaşından büyüklerin ellerinin kendisine yeteceği bir yer olarak betimlemektedir. Bu yönüyle Defoe'nun ziyaretleri çocukların, 18. yüzyılın başlarında da tekstil sektöründe çalıştıklarını göstermektedir. Bu kapsamda 18. yüzyılın ikinci yarısı ve 19. yüzyılın başlarında tekstil sektöründeki çocuk işçiliğinin (gerek parish çıraklığı şeklinde gerekse ücretli çocuk işçilik şeklinde) sanayileşme öncesi dönemde de -aynı yoğunlukta ve biçimde olmamak ile- var olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Ancak bu söylem, iki dönemi ayıran nüansları açıklamayı gerekli kılmaktadır.

Thompson'ın (1966, s. 349) "Küçük çocukların bu çapta ve bu yoğunlukta sömürülmesi, tarihimizin en yüz kızartıcı olaylarından bir tanesidir" diyerek eleştirdiği İngiltere'nin Sanayi Devrimi yıllarının, çocuk emeği sömürüsü içerdiği açıktır. Ancak bu sömürünün bu döneme özgü olup olmadığı ya da öncekinden farklı bir sömürü olup olmadığı tartışmalıdır. Bu dönemde özellikle tekstil sektöründe çocuk emeğinin yaygın olduğu görülmektedir. Büyük Britanya'da 1833 yılında tekstil endüstrisindeki işgücünün

neredeyse yarısı on altı yaşın altındadır (Tuttle, 2021). 1834'te İngiliz pamuk endüstrisinin işgücünün %13,3'ünü 13 yaş altındaki çocuklar oluşturmaktadır (Rioux, 1989, s. 258). Engels (1974), 1800'lü yıllarda Fabrika Raporları, Çocuklara İş Bulma Komisyonu raporları gibi rapor ve incelemelere dayanarak tekstil sektöründe çalışan çocukların yaptıkları işleri ve çalışma koşullarını incelemiştir. Engels'e (1974) göre, bu işler iplikçilik, dantel çekicilik, sarıcılık gibi farklı işleri barındırmaktadır. Bu kapsamda sağlığa en zararlı olan iş olarak gördüğü dantel çekiciliği ise şöyle açıklamaktadır;

Bütün bu işler içinde sağlığa en zararlı olanı, çoğunlukla yedi, hatta dört, beş yaşındaki çocukların yaptığı dantel çekiciliktir. Komisyon üyesi Grainger, iki yaşında bir çocuğun böyle bir işte çalıştırıldığını gerçekten görmüştür. İnce kumaştan bir iğne ile çekilecek ipliği gözlemek, özellikle iş on dört ya da on altı saat sürdüğünde -ki çoğunlukla durum böyledir- gözler için çok zararlıdır. En kötü durumdaki buna da sık sık rastlanılır amaroz sonucu körlüktür... Ayrıca bir de omurga eğriliğine rastlanır öyle ki, bütün dantel çekiciler yürüyüşlerinden tanınabilirler⁸ (Engels, 1974, s. 300).

Engels (1974), dantel çekicilik işi yapan çocukların 14-16 saat çalıştığını belirtirken iplikçilik, sarıcılık işini yapan çocukların, belirli çalışma saatlerinin dahi olmadığını geceleri işe çağrılabilirliklerini belirtmektedir. Dantel yapımının başka bir dalına dair çocukların çalışma koşullarını ise şöyle açıklamaktadır;

Dantel yapımının bir başka dalı olan yastık kenarı danteli yapımı, kötü yiyeceklerden yakınan ve nadiren et yiyen çocuklar ve gençler tarafından Northampton, Oxford ve Bedford'un kırsal kasabalarında yapılmaktadır. İşin kendisi tamamen sağlığa zararlıdır. Çocuklar küçük, havasız, rutubetli odalarda dantel yastıkların üstüne eğilerek otururlar. Bu yorucu durumda vücudu desteklemek için kızlar daha gelişme çağlarında, kemiklerin henüz yumuşaklığını koruduğu yaşlarda insanın kaburgalarını birbirine geçiren ve dar göğüslü olmayı bu yörelerde genel bir görünüş haline getiren tahta balinalı korseler giyerler. Çoğu pis bir hava içinde hiç kıvılcıktan oturmaktan doğan en aşırı hazımsızlığın sancılarını çektikten sonra genellikle veremden ölürlür (Engels, 1974, s. 301).

Chabria (1954), bu dönemde çocukların 7 yaşlarında çalışmaya başladığı ve akşam 5'ten 8'e kadar çalışılan Manchester'ın kalabalık fabrikalarını, çocukların ölümüne neden olan bir "salgın" olarak görmektedir. Çocukların bu dönemde yalnızca fabrikalarda yoğun ve insanlık dışı koşullarda çalıştığını söyleyebilmek ise mümkün değildir. Sanayi Devrimi yıllarında çocukların madenlerde de insanlık dışı koşullarda çalıştığı bilinmektedir. Thompson (1966), bu dönemde altı, yedi ve sekiz yaşındaki yoksul çocukların, madencilere çırak verildiğini çocukların bütünüyle madenci kâhyalarının

⁸Orijinal metinde içerisinde kelimelerin arasında yer alan "–" işaretleri çıkarılmıştır.

insafına bırakıldığını ve bir peni bile ücret almadıklarını belirtmektedir. 1838 yılında İngiltere'nin Silkstone kasabasında gerçekleşen sel felaketi, maden sektöründeki çocuk işçiliğinin varlığını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim kasabada sel felaketi sırasında madenlerde çalışan 7-17 yaş arası 26 çocuk bu kazada madenlerden kaçamadıkları için boğularak yaşamlarını yitirmişlerdir. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında İngiliz kömür endüstrisindeki işgücünün %13'ünü 15 yaşın altındaki çocuklar oluşturmaktadır (Cunningham, 2000). Çocukların bu dönemde madenlerde çalışmanın yanı sıra tırmanıcı olarak fabrika bacalarını temizledikleri bilinmektedir. Keeling (1914), 18. yüzyılın ikinci yarısında beş yaşından itibaren çocukların, tamamen çıplak halde bacalara tırmanmaya zorlandıklarını ve kurumla temastan dolayı çeşitli cilt hastalıklarına yakalandıklarını, sık sık tırmanan çocukların ise ömür boyu sakat kaldığını belirten raporlara atıf yapmaktadır. Çocukların, bu dönemde çalıştıkları bu farklı sektörlerde; bazen işi istenildiği gibi yapmadıkları için, bazen kurallara uymadıkları için çoğu zaman ise sadece çocuk oldukları için şiddetle karşılaştıkları bilinmektedir. Huberman (2017, s. 201-202), 1883 tarihli kraliyet soruşturma komisyonu raporuna atıf yaparak fabrikada çalışarak haftada 4 şilin alan 11 yaşındaki çocuğun anlattıklarını şöyle açıklamaktadır; "Uyuyakalırsak hep kırbaçlardı... Castles parmağım kadar kalın bir ip bulur, ortadan büküp iki kat yapar bir de düğümler atardı". Thompson (1966) ise, Halifax'ta ustası tarafından dövülen ve kafasına kömür atılan bir çocuğun işyerinden kaçtığını, kullanılmayan işliklerde yatarak, uzun bir süre madencilerin bıraktıkları mumları yediğini belirtmektedir. Bu yönüyle insani olmayan koşullarda gerçekleşen işlere şiddet ile kontrol altına alma çabasının da eklendiği söylenebilir.

Sanayi Devrimi'nin İngiltere dışındaki diğer ülkelerdeki gelişimine bakıldığında ise zamansal olarak İngiltere'den sonra gerçekleşmek ile birlikte çocukların büyük oranda benzer şekillerde sömürüye maruz kaldıkları görülmektedir.

Talas (1990, s. 47), çocuk sömürüsünün Fransa, Almanya ve İsviçre'de de görüldüğünü belirtmektedir. İngiltere'de olduğu gibi İsviçre'de de Sanayi Devrimi'nin ilk yıllarında 6-7 yaşlarında çocuklar, ağır koşullar içinde çalıştırılmışlardır (Talas, 1990, s. 203). Nitekim Akyüz (2000, s. 524), 1830'lu yıllarda Zürih Kantonu'nda⁹ çocukların günlük çalışma sürelerinin 14-15 saat olduğunu, bir iplik fabrikasında ise çocukların aylar boyunca 18 saate kadar çalıştırıldıklarını belirtmektedir.

⁹Kanton, küçük idari birim anlamına gelmektedir.

Sanayi Devrimi'nin Amerika'daki etkilerine bakıldığında ise diğer ülkeler ile benzer şekilde, tekstil sanayinde yoğun bir çocuk emeği olduğu görülmektedir. McKechnie (1999), 1820'de Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) tekstil fabrikalarında işgücünün Massachusetts'te %43'ünü, Connecticut'da %47'sini ve Rhode Island'da %55'ini çocukların oluşturduğunu belirtmektedir. 1832 yılında Paterson'da yapılan bir anket, bütün endüstri personelinin yaklaşık 1/6'sının on sekiz yaşından küçük olduğunu ortaya koymaktadır (Kuczynski, 1994, s. 46). Amerika'da bu dönemde işçilerin fabrikalara aile olarak alınmasının tercih edilen bir durum olduğunu belirten Kuczynski (1994, s. 47), fabrika sahiplerinin aileleri, çocuklarını çalıştırması konusunda tehdit ettiklerini ve cep harçlığı olarak bile adlandırılmayacak bir ücretle çocukları çalıştırdıklarını belirtmektedir. Bu kapsamda Amerika'da da farklı bir durumdan bahsedebilmek mümkün görünmemektedir.

Sanayi Devrimi'nin ilk yıllarında Fransa'da ise dokuma fabrikalarında 6-8 yaşlarındaki çocuklar, günde 16-17 saat ayakta çalıştırılmıştır (Talas, 1990, s. 47). Bu yönüyle ülkeler Sanayi Devrim'ini farklı zamanlarda yaşamış olsalar da çocuk emeği sömürüsü baki kalmıştır.

Tartışmaya tekrar dönerek başlangıçtaki sorulan soruyu yinelemeden önce Sanayi Devrimi yıllarının geri planda kalan nüanslarını vurgulamak önemlidir. Öncelikle bu dönemde çocukların en çok fabrikalarda istihdam edildiğini söylemek pek mümkün gözükmemektedir. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında bile, İngiliz emek piyasasının çoğuna 'geleneksel' emek biçimleri hakimdir (Kirby, 2003). Başka bir ifade ile Sanayi Devrimi yıllarında da çocuklar yoğun olarak ev hizmetleri ve tarımda çalışmaya devam etmektedir. Bu kapsamda Tuttle (2021), 19. yüzyılın ortalarında, kız ve erkek çocuklar için en yaygın mesleklerin yüzyılın başındakiyle aynı olduğunu vurgulamaktadır. 1841 ve 1851'de erkekler için en yaygın meslek ve kızlar için en yaygın on beş meslekten biri tarım işçiliğidir. Kirby (2003), Sanayi Devrimi'nin zirvesinde bir bütün olarak İngiliz işgücü piyasasında hem geleneksel hem de yeni kentsel-endüstriyel mesleklerde çocuk işçi yoğunluğunun yüksek olduğunu, ancak en büyük mutlak çocuk işçi sayısının tarımda ve küçük atölyelerde olduğu belirtmektedir. Tablo 2.1. 1851 yılında Birleşik Krallık'ta 10-14 yaş arası çocukların çalıştığı sektörleri göstermektedir.

Tablo 2.1. 1851 Yılı Birleşik Krallık İçin 10-14 Yaş Arası Çocukların İstihdam Edildiği Sektörler (Kirby, 2003, s. 52)

	İngiltere ve Galler		İskoçya	
	E	K	E	K
Tarım, Hayvancılık ve Balıkçılık	% 34,6	% 21,6	% 33,3	% 28,7
Atölye ve El sanatları	% 17,3	% 23,0	% 18,3	% 16,9
Fabrika	% 15,4	% 24,1	% 21,6	% 31,5
Ulaşım ve İletişim	% 11,4	% 1,1	% 7,5	% 1,1
Madenler ve Taşocakları	% 8,8	% 0,8	% 8,7	% 0,1
Belirsiz İşler	% 3,9	% 0,3	% 1,7	% 0,1
İnşaat	% 3,1	% 0,0	% 1,9	% 0,0
Perakendecilik, Gıda Maddeleri ve Otelcilik	% 2,7	% 3,5	% 4,6	% 2,0
Ev Hizmetleri	% 1,8	% 25,3	% 1,1	% 19,2
Profesyonel, Büro yöneticiliği ve Yerel Yönetimler	% 0,9	% 0,4	% 1,3	% 0,3
Silahlı Kuvvetler	% 0,2	-	% 0,0.	-

Tablo 2.1. incelendiğinde, İngiltere ve Galler’de çalışan erkek çocukların %34,6’sının tarım, hayvancılık ve balıkçılık faaliyetlerinde; çalışan kız çocuklarının ise %25,3’ünün ise ev hizmetlerinde çalıştığı görülmektedir. Bu fabrika istihdamında erkeler için %15,4 kız çocukları için 24,1 düzeyinde kalmıştır. Aynı yıllar içinde İskoçya’da da çalışan erkek çocuklarının %33,3’ünün tarım, hayvancılık ve balıkçılık faaliyetlerinde, çalışan kız çocuklarının ise %19,2’sinin ev hizmetlerinde çalıştığı görülmektedir. Bu kapsamda bu yıllarda çocukların tarım ve ev hizmetlerinde çalışmalarının fabrika çalışmasının gölgesinde kalsa da hala yoğun bir şekilde (çoğu zaman endüstri çocuk işçiliğinden daha yoğun bir şekilde) var olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Daha öz bir ifade ile, çocuklar yüzyıllar boyunca çiftliklerde ve tarlalarda kötü koşullarda çalıştılar ve Sanayi Devrimi sırasında da bu çalışmaya devam ettiler (Tuttle, 2021).

Bu kapsamda değinilmesi gereken bir diğer nüans ise koşulların İngiltere’nin her yerinde aynı şekilde gerçekleştiğini söyleyebilmenin mümkün olmadığıdır. Nitekim çocukların çalışması açısından bölgelerin kendi içinde ve bölgeler arasında farklılıklar söz konusudur. Bu kapsamda Cunningham (2000), 1840’larda Lancashire’in tekstil bölgelerindeki çocuk işçiliğinin boyutu hakkında isyanlar çıktığında, liman kenti Liverpool’da çocuklara açık iş fırsatlarının olmamasından yakınıldığını vurgulamaktadır. Bölgeler arasında farklılıklar olduğu gibi endüstriler arasında da farklılıklar olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Nitekim endüstriyel çocuk işçiliğinin bu dönemde belirli endüstrilerde yoğunlaştığı görülmektedir (Tuttle, 2021). Bu konuda Literatürde bir fikir

birliğini olduğunu söylememiz ise mümkün değildir. Nitekim Humphries (2010), otobiyografik çalışmaları referans göstererek Sanayi Devrimi boyunca çocukların çalışmalarının belirli endüstriler ve mesleklerle sınırlı olmadığını, yerleşik olduğunu ve neredeyse her yerde mevcut olduğunu belirtmektedir. Çocuklar için ulusal bir işgücü piyasasından bahsedilmesinin mümkün olmadığını belirten Cunningham'a (1990) göre ise, bu dönemde çocuklar için işsizlikten dahi bahsedilebilmektedir.

Bir diğer vurgulanması gereken nüans ise Sanayi Devrimi yıllarında çocukların çalışma yaşının sınıfsallığı ile ilgidir. Kirby (2003), çok küçük çocukların (10 yaşın altındaki) istihdamının İngiliz toplumunda hiçbir zaman yaygın olmadığını; küçük yaşların tek ebeveynli haneler, yetimler ve resmi olarak parish yetkililerinin bakımı altındaki çocuklarla ilişkili olduğunu vurgulamaktadır. Bu kapsamda yetim, öksüz, kimsesiz çocuklar ve parish çıraklarının diğer çocuklara göre daha küçük yaşlarda çalışmaya başladığı söylenebilir. Yine kırsal kesimlerde çocukların daha erken yaşlarda çalışmaya başladığını söyleyebilmek mümkündür. Çocuklara verilen işlerin yaşları ile orantılı şekilde basitten karmaşığa doğru gittiğini söyleyebilmek mümkündür. 19. yüzyılda çocukların tarımda bir kargayı korkutacak kadar yüksek sesle bağırabildikleri andan itibaren çalışmaya başladıkları; daha sonra tarladan taş toplama, ekin ekme, saban sürme işlerini yaptıkları görülmektedir (Kirby, 2003).

18. yüzyılın ikinci yarısında ve 19. yüzyıl boyunca İngiltere'deki yoğun emek sömürsü sıklıkla vurgulanan bir olgudur. Dönemin çocuk emeği sömürsünün varlığını sorgulamak gereksizken, dönemi Sanayi Devrimi öncesi dönemden ayıran noktaları vurgulamak gereklidir. Bu kapsamda Sanayi Devrimi'nde çocuk işçiliğinde yeni olanın ne olduğu ya da bir yenilik olup olmadığı sorusunu tekrarlamak gereklidir. Çocukların Sanayi Devrimi öncesinde de tarım sektöründe, ev hizmetlerinde, ev içi üretimde çalıştıkları, Sanayi Devrimi ile bu çalışmalarının devam ettiği açıktır. Bu yönüyle çocuk işçiliği, kapitalistler veya sanayiciler tarafından icat edilen yeni bir olgu değildir (Tuttle, 2021). Bu durumda yeni olanın çocukların çalışmaları olmadığı açıktır. Çocukların istihdam edilip edilmemesi açısından bir değişiklik olmasa da Sanayi Devrimi ile değişen bir şeyler olduğu açıktır. Pollard'a (1978) göre, sanayileşmeden önce de kadınlar ve çocuklar (genellikle çok daha az yoğun olmakla birlikte) belki de daha yaygın olarak çalıştırılmaktadır, Sanayi Devrimi sadece onların çalışmalarını arttırmış ve düzenli hale getirmiştir. Bunu hem fabrikalarda hem de evde yapmıştır. Chabria'ya (1954) göre ise, 19. yüzyılın başlarında çocuk işçiliğine uğursuz yönünü veren şey ne yeniliği, ne

kapsamı, ne de muazzamlığıdır. Fabrika sistemi ve yeni bir politik ekonominin yükselişinin getirdiği yoğunlaşmadır. Bu bağlamda Lavalette (2000) ise, hep bizimle olan çocuk işçiliği konusunda yeni olanın ne olduğunun açık olmadığını, değişen sosyo-ekonomik süreçlere göre çocuk işçiliğinin şeklinin ve yoğunluğunun değiştiğini vurgulamaktadır.

Sanayi Devrimi yıllarında yeni olanlardan birinin çocukluğun değişmesi olduğu söylenebilir. Stearns (2009), bu kapsamda Sanayi Devrimi'nin, çocukluğun doğasını temelden değiştirdiğini, tarım ekonomilerinin özelliği olan çalışma ile tanımlanan bir çocukluğun, okullaşma ile tanımlanan bir çocukluğa dönüştüğünü belirtmektedir. Çocukluğun değişimi, birden fazla değişim içermektedir. Sanayi Devrimi ile çocuklar ve aile arasındaki ilişkinin dönüştüğü görülmektedir. Nitekim yeni dönem, çocuk tarafından aile içinde ve aile için harcanan emeğin bir işveren adına harcandığı emeğe dönüştüğü bir dönemdir. Bu yönüyle Sanayi Devrimi ile değişen şey çocuğun ekonomik rolünün farklılaşmaya başlamasıdır. Huberman (2017, s. 202), bu ayrımı “çocukların çalışması yeni bir şey değildi... Ama eskiden çocuklar anne ve babalarına yardım ederlerdi. Oysa şimdi onların emeği yeni sistemin temeli oluyordu” sözleri ile özetlemektedir. Thompson (1966, s. 410) da 1780-1830 yıllarında çocuk işgücündeki yoğunlaşmanın nedenini yalnızca fabrika sisteminde aramak yerine öncelikle ekonomik rollerin farklılaşmasında, aile ekonomisinin dağılarak uzmanlaşmasının ön plana çıkmasında aramak gerektiğini vurgulamaktadır. Sanayi Devrimi ile çocukların çalıştığı mekanlarda büyük değişiklikler olduğu ortadadır. Ancak bu ayrımı yalnızca ev tipi üretimden fabrika sistemine geçiş ile açıklamak mümkün gözükmemektedir. Başka bir ifade ile, bu değişim yalnızca mekanın değişiminden ibaret değildir. Çocuklar sanayi öncesi dönemde temelde aile yanında veya paternalist ilişkilerin egemen olduğu bir usta yanında çalışmaktadır. Bu kapsamda bir ölçüye kadar çocuğun yapacağı işin gücüne, yeteneğine, mizacına veya yaşına göre ayarlanması mümkünken; fabrika sisteminde bu kriterlerin esas alınmadığı çocukların standart çalışma saatleri, iş düzeni, hızı, disiplini ve çalışma ortamı ile karşılaştığı görülmektedir (Thompson, 1966). Dolayısıyla değişen mekandan ziyade çalışma koşullarıdır. Çocukluğun değişiminde bir diğer göstergesi çocukların çalışmasına yönelik tutumda görmek mümkündür. Nitekim Sanayi Devrimi öncesinde çocukların çalışması önlenmesi veya mücadele edilmesi gereken bir durum değildir. Çocukların mesleki ve hayat deneyimlerinin artmasına yardımcı olmaktadır. Sanayi Devrimi ile çocuğun çalışması toplum tarafından kabul edilemeyecek bir durum haline gelmiştir. Bu şüphesiz

fabrikalardaki istihdam şartlarının insan sağlığını tehlikeye atacak düzeyde olması ile yakından ilişkilidir. Honeyman (2007), bu kapsamda fabrikaların gelişiyile alışılmış olan ev içi sistemdeki erken çocuk işçiliğine meydan okunduğunu ve ilk kez çocukların çalıştırılmasının hayranlık duyulacak bir şey değil, bir rezalet olarak görölmeye başlandığını vurgulamaktadır.

Çocuk emeği tarihi dendiğinde çoğu zaman Sanayi Devrimi yılları hatırlansa da çocuk emeği, insanlık tarihi boyunca var olmuş, günümüzde de varlığını sürdüren bir olgudur. Sanayi Devrimi sonrasında ulusal düzeyde yapılan yasal düzenlemeler ve sonrasında uluslararası düzenlemeler ile çocukların çalışmasını engellenmeye yönelik çabalarda bulunulsa da çocuklar, günümüzde de çalışmaya devam etmektedir.

Çocukların çalışmasını engellemeye yönelik ulusal düzenlemelerin, 1800'lü yıllar ile başladığı görölmektedir. Bu kapsamda 1802 yılında İngiltere'de, 1839 yılında Almanya'da, 1841 yılında Fransa'da çocukların çalışma yaşı ve saatinin yasal olarak düzenlenmeye başlandığı görölmektedir (Akyüz, 2000, s. 525). Yasal düzenlemelerin 1800'lü yıllarda başladığı görölmek ile birlikte bu düzenlemelerin sınırlı alanlara yönelik olması ve uygulanamaması gibi sebepler ile 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu kapsamda olumlu sonuçlar alındığını söyleyebilmek mümkün görünmemektedir. Nitekim İngiltere'de 1830'lar ve 1840'larda doruk noktasında olan çocuk işçiliğinin 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra kademeli olarak düştüğü görölmektedir (Lavalette, 1999b). Bu kapsamda Galler ve İngiltere'de 19. yüzyılın ikinci yarısı sonrasındaki veriler Tablo 2.2.'de görölmektedir.

Tablo 2.2. İngiltere ve Galler 1851-1911 Yılları Arası Çocuk İşçi Oranları (*Cunningham and Viazzo, 1996, s. 42*)

	Yaş Aralığı	1851	1861	1871	1881	1891	1901	1911
Erkek Çocukları	5-9 Yaş	2,0	2,0	0,8	-	-	-	-
	10-14 Yaş	36,6	36,9	32,1	22,9	26,0	21,9	18,3
Kız Çocukları	5-9 Yaş	1,4	1,1	0,7	-	-	-	-
	10-14 Yaş	19,9	20,2	20,5	15,1	16,3	12,0	10,4

Tablo 2.2.'de de göröldüğü üzere İngiltere ve Galler'de 1851'de 36,6 olan 10-14 yaş arası çalışan erkek çocukları oranı 1911 yılında 18,3'e düşmüştür. 1851 yılında 19,9 olan 10-14 yaş arası çalışan kız çocuklarının oranı ise 1911 yılında 10,4'e düşmüştür.

Bu dönem ve sonrasında çocuk emeğine yönelik yasal düzenlemelerin ve bu kapsamda elde edilen verilerin mücadele edilmesi gerektiği düşünölen çocuk işçiliğine

yönelik olduğu görülmektedir. Bu kapsamda veriler üzerinden çocuk emeğinin genelini değerlendirmek oldukça zor olduğu için çocuk işçiliğini bu yönüyle değerlendirmek daha doğru olacaktır.

İngiltere dışındaki birçok ülkede de çocuk işçiliği oranlarının 20. yüzyıl ile birlikte düşme eğilimine girdiği söylenebilir. Nitekim Camps (1996), sanayileşmenin ilk evresi olan 19. yüzyılda İspanya'da oldukça yoğun olan çocuk işçiliğinin, 20. yüzyılın ilk üçte birlik döneminde azalmaya başladığını belirtmektedir. Camps'a (1996) göre, İspanya'da 19. yüzyıldaki yoğun çocuk işçiliğini, aile ekonomisi rasyonelliği ile açıklamak daha doğrudur. Bu kapsamda Camps (1996), oranların azalışında büyük oranda azalan doğum oranları sonrası kadınların işgücü piyasasında yer almasının ve teknolojik değişimin etkili olduğunu belirtmektedir. Saito (1996) ise, Japonya'da 1899'da özellikle kadın işçiler arasında 14 yaşın altında çalışmanın yaygın olduğunu ancak bu oranların sonraki 15 yıl içinde önemli oranda azaldığını vurgulamaktadır. Saito (1996), Japonya'da çocukların sanayi işgücünden uzaklaşmasında özellikle aile tercihlerinin etkisi olduğunu belirtmekte, eğitimin rolünü yadsımamakla birlikte bu rolün etkisinin çok fazla olmadığını belirtmektedir.

ABD'de çocuk işçiliğinin azalışının ise zaman aldığını söylemek mümkündür. McKechnie (1999), bu kapsamda ABD'de genelinde çocuk işçilerin dağılımının ve bu olguya verilen tepkinin, eyaletler arasında (özellikle kuzey ve güney arasında) farklılık gösterdiğini vurgulamaktadır. Bu kapsamda ABD'de 1890 yılı nüfus sayımına göre 10-15 yaş arasında 1,5 milyon çocuk istihdam edilirken, 1900 yılında bu sayı 1 milyon 750 bin 178'e yükselmiş, 1910 yılında ise iki milyona yükselmiştir (McKechnie, 1999, s. 196-198). McKechnie (1999), ABD'de 1930'lardan sonra büyük oranda eğitime öncelik veren yasal düzenlemelerin etkisi ile çocuk işçiliğinin azalışına vurgu yapmaktadır.

Herdt (1996), Belçika'da 1870'lerde bir bütün olarak Ghent pamuk endüstrisindeki işçilerin yaklaşık beşte birinin 10-16 yaşları arasındaki çocuklardan oluştuğunu, 1896'da çocuk işçiliğini kontrol eden ilk yasanın çıkarılmasından yedi yıl sonra ise 12 yaş altı çalışan çocukların sayısında önemli bir azalma olduğunu belirtmektedir. Ancak Herdt (1996), Belçika'da bu dönemde hala çocukların tarımda, domestik işlerde ve ağır sanayide aktif kalmaya devam ettiklerini belirtmektedir. Nitekim 1896'da Belçika'daki 842.000 sanayi işçisinin onda birini hala 16 yaşın altındaki çocuklar oluşturmaktadır (Herdt, 1996). Bu kapsamda Herdt (1996), Belçika'nın 19. yüzyılın sonlarına kadar

yasama yoluyla çocuk işçiliğini kontrol altına almak için herhangi bir adım atma konusunda karşılaştırılabilir ülkelerin gerisinde kaldığını vurgulamaktadır.

20. yüzyıl ile birlikte azalan çocuk işçi oranlarının büyük oranda yasal düzenlemeler, teknolojik gelişme ve zorunlu eğitim ile ilişkilendirildiği söylenebilir. Ancak Herdt'in (1996), Belçika örneğinde üzerinde durduğu gibi çocuk işçi oranları önceki döneme göre düşmekle birlikte çocuk işçilik, hala bir sorun olarak varlığı korumaktadır. Bunun dışında çocuk işçilik olarak görülmeyen biçimler de hala varlığını korumaktadır. Nitekim çocuklar bu dönemde hala evlerde ve tarımda çalışmaya devam etmektedir. Bu kapsamda Lavalette (1999b), İngiltere'de 1880-1914 yıllarında veriler üzerinden çocukların çalışmayı bırakmış olduğunun görülmesine rağmen çocukların çalışmayı okulla birleştirerek bir dizi kayıtdışı meslekte yerleşik hale geldiğini vurgulamaktadır. Lavalette'ye (1999b) göre, bu dönemde okul dışı çalışma, çocuk işçiliğinin baskın biçimi haline gelmiştir.

20. yüzyılda yaşanan Dünya Savaşları çocuk işçiliğe yönelik mücadeleyi neredeyse tüm ülkelerde aksatmıştır. Bu kapsamda McKechnie (1999), ABD'nin 1917'de Birinci Dünya Savaşı'na girmesinin sonucu olarak zorunlu okula devam yasalarının çoğunun askıya alındığını ve çocuk işçilere olan talebin arttığını belirtmektedir. Cunningham (1999) ise, İngiltere'de 1914-1918 yılları arasında okul çağındaki çocukların emeğinin yaygın bir biçimde sömürüldüğünü belirtmektedir. Cunningham (1999), İngiltere'de bu dönemde 8-9 yaşlarına kadar olan çocukların çeşitli türden cephane işlerinde, kentsel bölgelerde çok çeşitli endüstriyel mesleklerde ve kırsal bölgelerde tarım işçiliğinde çalıştıklarını belirtmektedir. Cunningham (1999), ayrıca savaş yıllarında çalışan bu çocukların uygun olmayan çalışma koşullarında, uzun çalışma saatleri ve düşük ücretler ile çalıştıklarını da eklemektedir. Marriage (2009) ise, Birinci Dünya Savaşı sırasında, Avrupa çapında silahlı kuvvetlere alınmak için resmi yaşın on sekiz olmasına rağmen çatışmaya dahil olan tüm ülkelerde küçük çocukların askere alındığını ve Britanya'da pek çok çocuğun on dört yaşında okulu bıraktığını, İngiliz ordusunda tahminen 250.000 reşit olmayan asker olduğunu belirtmektedir. Pretty (2009) de Rusya'da Birinci Dünya Savaşı'nda yetişkin erkeklerin askere alınmasıyla çocuk işçiliğine olan talebin arttığını belirtmektedir.

Özellikle ABD'de 20. yüzyılda çocuk işçiliğine yönelik mücadeleyi aksatan olaylardan bir diğerinin ise 1929 Dünya Ekonomik Buhranı olduğu görülmektedir. McKechnie (1999), ABD'nin çocuk istihdamının, 1920'ler ile birlikte düşüş eğilimine

girdiğini ancak 1930'ların başlarında, Dünya Ekonomik Buhranı'nın işverenleri, yetişkinlerden daha düşük ücretlerle çalışacak çocukları çalıştırmaya yönelttiğini belirtmektedir.

Tüm dünya açısından çocuk işçiliğine yönelik mücadeleyi sınırlayan olaylardan bir diğeri ise İkinci Dünya Savaşı olmuştur. McKechnie (1999), ABD'de 1940 yılında 14-17 yaşları arasında istihdam edilen çocuk sayısının tüm zamanların en düşük seviyesine ulaştığını ancak Amerika'nın İkinci Dünya Savaşı'na girmesinin etkisi ile çocukların yeniden istihdama çekildiğini belirtmektedir. Cunningham (1999) ise, İngiltere'de İkinci Dünya Savaşı boyunca, okul çocuklarının yasa dışı çalıştırılmasının görmezden gelindiğini ve engellemek için çok az şey yapıldığını vurgulamaktadır. Savaş yıllarının çocukları yalnızca istihdama değil cephelere de çektiği görülmektedir. Nitekim Marriage (2009), İkinci Dünya Savaşı'nda Avrupa'nın büyük bir çocuk seferberliğine tanık olduğunu, birçok gencin iş bulmak veya orduya katılmak için okulu bıraktığını vurgulamaktadır. Kakinami (2009, s. 885) ise, İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra Japonya'da savaşta en az bir ebeveynini kaybetmiş çocukların, sokak köşelerinde ayakkabı cilalamasının veya gazete satmasının yaygın bir hale geldiğini belirtmektedir.

Savaş sonrası yıllarda ise gelişmiş kabul edilen ülkelerde çocuk işçiliğine yönelik mücadelenin devam ettiği görülse de 21. yüzyılda halen çocuk işçiliği sorununun devam ettiğini söyleyebilmek mümkündür. Bu kapsamda McKechnie (1999), 21. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, ABD'de çocuk istihdamının en kötü biçimlerinin artık geçmişte kaldığını ancak bunun, niteliksel bir değişim olup, çocukların artık çalışmadığı anlamına gelmediğini vurgulamaktadır. Bu yönüyle çocuk emeği açısından bakıldığında sorunun hala geçerliliğini koruduğunu söyleyebilmek mümkündür. Çocuk işçiliği açısından yorumlandığında ise 21. yüzyıl ile birlikte sorunun ABD'de ve Avrupa ülkelerinde büyük oranda aşıldığını söyleyebilmek mümkündür. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından ise çocuk işçiliği, halen geçerliliğini koruyan bir sorundur.

Günümüzde son verilere göre dünya çapında 63 milyonu kız, 97 milyonu erkek çocuğu olmak üzere toplam 160 milyon çocuk işçi bulunmaktadır. Dünya çapında çocuk işçilik içerisinde olan 160 milyon çocuğun 79 milyonu ise tehlikeli işlerde çalışmaktadır (ILO and UNICEF, 2021, s. 12).

Çocuk işçilerin bölgesel dağılımına bakıldığında, 160 milyon çocuk işçinin 86,6 milyonunun Sahra Altı Afrika'da bulunduğu görülmektedir (ILO and UNICEF, 2021, s. 13). Sahra Altı Afrika'yı sırasıyla; Doğu ve Güneydoğu Asya, Kuzey Afrika ve Batı

Asya, Latin Amerika ve Karayipler ve son olarak Avrupa ve Kuzey Amerika izlemektedir (ILO and UNICEF, 2021, s. 13). Bu kapsamda 3,8 milyon çocuk ile çocuk işçi sayısının en az olduğu bölgenin Avrupa ve Kuzey Amerika olduğu görülmektedir. Bu oranlar, günümüzde çocuk işçiliğinin halen geçerliliğini koruyan önemli bir sorun olduğunu göstermenin ötesinde, büyük oranda sorunun aşıldığını söyleyebileceğimiz Avrupa ülkeleri ve Amerika'da dahi toplamda 3,8 milyon çocuk işçinin olduğunu gözler önüne sermektedir.

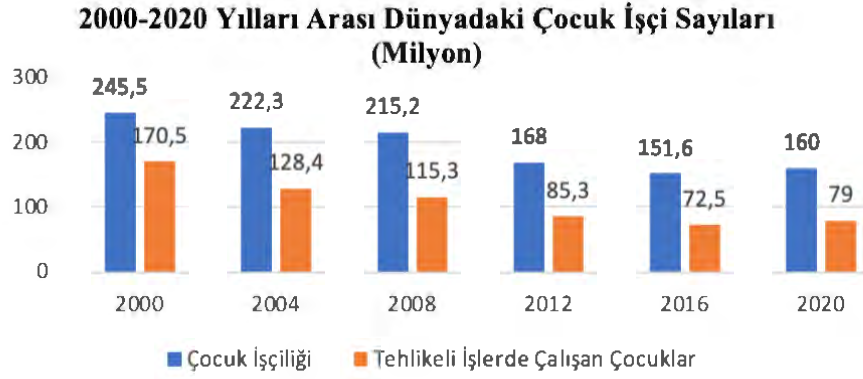
ABD Çalışma Bakanlığı raporuna göre, 2022 yılında çocuklar; 24 ülkede Altın, 18 ülkede Tuğla, 18 ülkede şeker kamışı, 17 ülkede kahve, 17 ülkede tütün, 15 ülkede ise pamuk üretiminde çalışmaktadır (US Department of Labor, 2022, s. 29). Bu kapsamda çocukların ürettikleri mallar ve hizmetler açısından bakıldığında geniş bir yelpazeden bahsedebilmek mümkündür. Dünya çapında çocukların; altın, tuğla, şeker kamışı, kahve, tütün, pamuk, pirinç, kakao, giysi üretiminde ve sığır yetiştiriciliği, balıkçılık ve pornografi'de çalıştığı söylenebilir (US Department of Labor, 2022, s. 29).

Dünya çapında çocukların en fazla çalıştığı sektörün ise tarım olduğu görülmektedir. Bu kapsamda ILO ve UNICEF'e (2021, s. 9) göre çocuk işçiliği içerisindeki 160 milyon çocuğun 112 milyonu tarım sektöründe çalışmaktadır. Tarım sektöründe çalışan çocukların yaşlarının ise diğer işlere oranla daha küçük yaşlar olduğu görülmektedir. ILO ve UNICEF'e (2021, s. 9) göre çocuk işçiliği içerisinde yer alan 5-11 yaş arasındaki tüm çocukların dörtte üçünden daha fazlası tarımda çalışmaktadır.

Çocukların en yaygın çalışma şeklinin ise aile içerisinde çalışma şeklinde olduğu görülmektedir. ILO ve UNICEF'e (2021, s. 9) göre çocuk işçilerin %72'si aile içerisinde, aile çiftliklerinde veya küçük aile işletmelerinde çalışmaktadır. Bu kapsamda dünya çapında çocukların tarımda ve haneçinde çalışmasının yaygın olduğu söylenebilir. ILO ve UNICEF (2021, s. 9), ailenin çocuklara daha güvenli bir çalışma ortamı sağladığı yönündeki yaygın algıya rağmen, aile temelli çocuk işçiliği içerisinde olan 12-14 yaş arası çocukların neredeyse yarısının sağlıklarına, güvenliklerine veya ahlaklarına zarar verme olasılığı yüksek işlerde çalıştığını belirtmektedir.

ILO ve UNICEF (2021), 2020 yılı küresel çocuk işçiliği tahminlerinin, kritik bir dönemece işaret ettiğini belirtmektedir. Nitekim bu kritik dönemeç çocuk işçiliğinin azalışının öncelikle yavaşlayıp son dört yılda ise durması ile ilişkilidir. Dünya çapında çocuk işçi sayısı 2000 yılında 245,5 milyon iken, 2016 yılına kadar yıldan yıla azalarak 151,6 milyona gerilemiştir (ILO and UNICEF, 2021). 2016 yılından 2020 yılında kadar

geçen dönemde ise 151,6 milyondan 160 milyona yükselmiştir. Başka bir ifade ile son oranlar, çocuk işçiliğinin azalmak bir yana arttığını göstermektedir. Bu artışı daha tehlikeli bir hale getiren ise tehlikeli işlerde çalışan çocuk işçilerin sayısında da artış olmasıdır. 2016 yılından 2020 yılına mücadele önceliği taşıyan tehlikeli işlerde çalışan çocuk işçilerin oranında da 6,5 milyonluk bir artış olmuştur. Bu kapsamda 2000 yılından ILO'nun son verilerinin paylaşıldığı 2020 yılına kadar olan değişim Şekil 2.1.'de görülebilmektedir.

Şekil 2.1. 2000-2020 Yılları Arası Dünyadaki Çocuk İşçi Sayıları (ILO and UNICEF, 2021)

Şekil 2.1, 2000 yılından 2020 yılına kadar dört yıllık aralıklarla dünya genelinde çocuk işçiliği miktarındaki değişimleri göstermektedir. Bu kapsamda Şekil 2.1'de görüldüğü gibi 2016 yılına kadar olan toplam çocuk işçiliği oranlarındaki yıllar itibariyle düşüş, 2020 yılı itibari ile yerini artışa bırakmıştır. Bu yönüyle dört yılda çocuk işçi sayısı 8,4 milyon artmıştır. ILO ve UNICEF (2021), Covid-19 pandemisinin bu artışta önemli bir etkisi olduğu, kapanan okulların çocuk işçilik riskini arttırmış olma ve ailelerin bir baş etme mekanizması olarak çocuk işçiliğine yönelmiş olma ihtimali üzerinde durmaktadır. Bu yönüyle günümüzde çocuk işçiliği halen önemli ve büyük bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. ILO ve UNICEF (2021), bu kapsamda önlem alınmaması ve yoksulluğun artması durumunda, 2022 yılının sonunda çocuk işçi sayısının 168,9 milyona yükselebileceğini tahmin etmektedir.

2.1.1. Tütün tarımında çocuk emeği

Dünyada 120 ülkede her yıl yaklaşık 6 milyon ton tütün üretilmektedir. Üretilen tütünün yüzde sekseni ise gelişmekte olan ülkelerde gerçekleştirilmektedir (ILO, 2003). ILO

(2003), tütün üretiminin %70'inin ise altı ülkede gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Bu altı ülke; Brezilya, Çin, Hindistan, Endonezya, Amerika Birleşik Devletleri ve Zimbabve'dir. Bu altı ülke içerisindeki üç ülkede tütün üretiminde çocuk emeğinin kullanıldığı resmi raporlarla tespit edilebilmiştir. Nitekim Amerikan Çalışma Bakanlığı'nın 2022 raporu Zimbabve, Endonezya ve Brezilya'da tütün tarımında çocukların çalıştığını göstermektedir (US Department of Labor, 2022).

Tütün üretiminde çocukların çalışmasının yalnızca bu üç ülkeye özgü olduğunu ise söyleyebilmek mümkün gözükmemektedir. Amerika Çalışma Bakanlığı'nın verilerine göre dünyada 17 ülkede tütün üretiminde çocuklar çalışmaktadır. Bu ülkeler; Arjantin, Brezilya, Kamboçya, Endonezya, Kenya, Kırgızistan, Mozambik, Lübnan, Filipinler, Tanzanya, Nikaragua, Zimbabve, Uganda, Vietnam, Zambiya, Zimbabve, Malawi, Meksika'dır (US Department of Labor, 2022, s. 29). Tütün üretiminin %70'ini gerçekleştiren altı ülke içerisinde yer alan Hindistan'da ise çocukların tütün üretiminde çalıştıklarını gösteren veriler söz konusu değilken çocukların tütün ile iç içe olan bidis¹⁰ işçiliğinde çalıştıkları görülmektedir.

ILO (2019d), çocukların tütün tarımında; toprağı temizleme, tütün fidanlarını hazırlama, fidanları dikme, sulama, yabancı otları temizleme, gübreleme, yaprakları yolma, hasat yapma, demetleme gibi neredeyse tütün tarımındaki tüm işleri yapabildiklerini belirtmektedir.

Günümüzde birçok ülkede tütün tarımında çocukların çalıştıkları bilinmektedir. Bu kapsamda ILO'nun Zambiya'da ve Malawi'de yaptığı araştırmalar çocukların tütün tarımındaki çalışma koşullarına dair önemli bilgiler vermektedir. ILO'nun (2014), Zambiya'nın tütün üreten bölgelerinde 5-17 yaşları arasında 118 çocuk üzerinde yaptığı araştırmaya göre; ülkede tütün tarımı büyük oranda küçük toprak sahibi çiftçiler tarafından gerçekleştirilmekte ve hane emeğine dayanmaktadır. Bu kapsamda Zambiya'da tütün tarımında çocuklar da ağırlıklı olarak aile işçisi olarak çalışmaktadırlar. Araştırma kapsamında görüşülen çocukların yarısından fazlasının (%58) 5 -17 yaş arası olduğu, %8'inin ise 11 yaşın altında olduğu görülmüştür. 5 yaş ve altındaki çocukların ise sayısal olarak az olmakla birlikte tütün faaliyetlerinde bulunduğu görülmüştür. Araştırma kapsamında yapılan gözlemler ve görüşmeler, tütün faaliyetlerinde çalışan çocukların fidan hazırlığından, tütün hasatına kadar birçok işi üstlendiğini göstermektedir

¹⁰Bidis, Hint sigarası olarak da bilinen elde sarılan bir sigara türüdür.

(ILO, 2014). ILO (2014), bu kapsamda çocukların, güneş ışığından gelen yoğun ısıya dayanmak zorunda kaldığını, tarlaya gelip gitmenin zorluğundan dolayı sağlıklı derme çatma barakalarda kaldıklarını ve eldiven gibi koruyucu donanımlar olmadan çalıştıklarını belirtmektedir. Tütün tarımının özelliğinden dolayı çocukların çalışma saatlerine dair net bir aralık vermenin zor olduğu belirtilmekle birlikte okula giden çocukların ortalama olarak her hafta 24- 28 saat aralığında günde ise ortalama 5-6 saat çalıştıkları gözlemlenmiştir. Tütünün dizilmesi gibi faaliyetler sırasında ise çocukların geceye kadar çalışabildikleri görülmektedir. Görüşülen çocukların büyük bir çoğunluğunun (%71) ise okula devam ettiği gözlemlenmiştir. Bu kapsamda ILO'nun (2014) Zambiya'da gerçekleştirdiği araştırma tütün tarımında çocuk emeğinin yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir.

Tütün üretiminde çocuk emeğinin yaygın olduğu ülkelerden bir diğeri ise Malawi'dir. Malawi'de 5-14 yaş grubundaki çocukların %88,9'u büyük bir kısmını tütün tarlalarının oluşturduğu tarım sektöründe çalışmaktadır (Plan Malawi, 2009). Otaanez vd., (2006) Malawi'de neredeyse tamamı küçük çiftçiler, kiracı çiftçiler ve geçici işçiler tarafından gerçekleştirilen tütün tarımında, yaklaşık 78.000 çocuğun çalıştığını tahmin etmektedir. Otaanez vd.,'nin (2006) tahminlerine göre tütün tarımında çalışan çocukların %45'i 10-14 yaş aralığında %55'i ise 7-9 yaş aralığındadır. Otaanez vd., (2006) bu tahmini kiracı çiftçi sayısı üzerinden hesaplamakta ve tütün tarımında çalışan çocukların gerçek sayısının çok daha yüksek olma ihtimali üzerinde durmaktadır. Malawi'nin tütün üreten üç bölgesinde 2007-2008 sezonunda gerçekleştirilen 44 çocuğun katıldığı başka bir araştırma ise tütün tarımında çalışan çocukların çalışma koşullarına yönelik önemli bilgiler vermektedir. Araştırma kapsamında çocukların yetişkinler ile aynı işleri yaptıkları, çocukların günde 12 saat bazen ise çok daha uzun süre çalıştıkları, öğle molası dışında çok az mola verildikleri görülmüştür. Çocuklara çalışmalarını karşılığında verilen ücretin ise yetişkinlerden daha az olduğu görülmüştür. Araştırma sonuçları çocukların tütün tarımında yalnızca az ücret ile yoğun çalışmaya maruz kalmadığını aynı zamanda dayak ve tekmeleme şeklinde fiziksel istismara ve cinsel istismara da maruz kaldığını göstermektedir (Plan Malawi, 2009).

Tütünde çocuk emeğinin varlığını Malawi ve Zambiya'daki örnekler üzerinden değerlendirdiğimizde tütünde çocuk emeğinin az gelişmiş ülkelere özgü bir olgu olduğu yanılgısına düşebilmemiz mümkündür. Ancak Potenza (2015) az gelişmiş ülke özelliği göstermeyen ABD'de de tütünde çocuk emeğinin bulunduğunu gözler önüne sermektedir.

Potenza (2015); Kuzey Karolina, Kentucky, Tennessee ve Virginia’da hala yaz aylarında tütün tarlalarında çalışan çocuklar olduğu belirtilmektedir. Wurth (2015) da ABD’de tütün üretiminde yaptığı araştırmasında 12-13 yaşlarında çalışmaya başlayan çocukların haftada elli altmış saat aralığında çalıştıklarını tespit etmiştir. Wurth (2015), çocukların koruyucu ekipman kullanmak yerine başlarına ve kollarına delikler açtıkları çöp poşetlerini geçirdiklerini gözlemiştir. Wurth (2015), Brezilya’da tütün tarımında çalışan çocukları incelediği araştırmasında ise ülkedeki yeni yasal düzenlemeler ve çiftçileri bilinçlendirme çalışmalarının sonucunda çocukların büyük oranda tütün işçiliğinden uzaklaştığını gözlemiştir. Wurth’un (2015) Amerika ve Brezilya’yı karşılaştırdığı araştırması, tütün tarımında çocuk emeğinin varlığının yalnızca az gelişmişlikle ilgili olmadığını göstermektedir.

Tütün tarımında çocuk işçiliği tütün üreten ülkelerin büyük bir kısmında yadsınamayacak bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır. Bu kapsamda ILO 2000’li yıllar ile birlikte tütün tarımında çocuk işçiliğinin önlenmesine yönelik ayrı bir mücadele başlatmıştır. Mücadele kapsamında 2018 yılına kadar özel sektör ile iş birliği içerisinde projeler yürütmüştür.

ILO, son yıllarda tütün yetiştirilen ülkelerde çocuk işçiliğini ortadan kaldırmak için özel sektörle iş birliği içerisinde bulunmaktadır. Bu kapsamda yürütülen projelerden biri ARISE¹¹ projeleridir. Bu kapsamda proje, 2012- 2018 yılları arasında Japan Tobacco International ile iş birliği yapılarak Brezilya, Malavi, Birleşik Tanzania Cumhuriyeti ve Zambiya’da uygulanmıştır. Bu kapsamda yürütülen ilk proje ARISE I projesidir. Zambiya’da tütün tarımında çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerini önlemeye yönelik olarak yürütülen proje, eğitime erişimi sağlama, farkındalık yaratma, sosyal seferberlik ve ekonominin güçlendirilmesi gibi hedefler üstlenmiştir. Proje kapsamında özellikle Zambiya’nın Kaoma bölgesindeki tütün yetiştiren topluluklara odaklanılmıştır. Bölgede çocuk işçiliğinin azaltılması için yasal ve düzenleyici çerçeve geliştirme, eğitimi destekleme ve ailelerin geçim kaynaklarını geliştirme faaliyetleri yürütülmüştür. 2015 yılında ise projenin kapsamı genişletilerek ARISE II projesi başlatılmıştır. ARISE II projesi Zambiya’nın yanı sıra Brezilya, Malawi ve Tanzania ülkelerini de kapsamaktadır. Proje kapsamında kaliteli eğitime erişimi teşvik etmek, çocuk işçilik konusunda

¹¹ Projenin açılımı “Achieving Reduction of Child Labour in Support of Education” dır. Bu kapsamda proje ismini “Çocuk İşçiliğinin Azaltılmasını Sağlayarak Eğitimin Desteklenmesi” projesi olarak ifade edebilmek mümkündür.

farkındalık oluşturmak, sosyal seferberliği ve diyalogu kolaylaştırmak, tütün yetiştiren topluluklarda ekonomik güçlenmeyi teşvik etmek ve düzenleyici çerçeveyi geliştirmek amaçlanmıştır (ILO, 2019d).

ILO'nun bu kapsamda sürdürdüğü mücadelelerden bir diğeri ise ECLT¹² ile Tanzania, Malavi, Uganda ve Zambiya'da yürüttüğü projelerdir (ILO, 2019d, s. 15). ECLT, 2000 yılında tütün tarımında çalışan çocukları eğitim ve araştırmalar yoluyla korumak amacıyla British American Tobacco (BAT) tarafından kurulmuştur (Otaanez vd., 2006, s. 224). ECLT'ye daha sonra Philip Morris ve Japan Tobacco International gibi diğeri uluslararası tütün şirketleri de eklenmiştir (Otaanez vd., 2006, s. 225).

ILO ile ECLT arasında yapılan ilk anlaşma 2002-2010 döneminde Endonezya, Dominik Cumhuriyeti, Doğu Afrika'daki çocuk işçiliği uygulamalarına ilişkin araştırmaları finanse etmeyi ve özellikle Tanzania'da çocuk işçiliğini ortadan kaldırmaya yöneliktir (Stopping Tobacco Organizations & Products, 2019, s. 4). 2011 yılında ise 2015 yılına kadar sürecek Malavi projesi ürutölmüştür. Proje tarım sektörünün geneline odaklanan bir proje olması yönüyle; çiftçilik, balıkçılık, hayvancılık ve tütün yetiştiriciliğinde çocuk işçiliğini önlemeye yönelik olarak yürütölmüştür. 2015-2018 yılları arasında ise Malavi, Uganda ve Tanzania' daki çocuk işçiliği uygulamalarını azaltmayı, tütün yetiştiricisi örgütleri arasında diyalogu teşvik etmeyi ve tehlikeli tütün tarımı işleri hakkında tavsiyeler geliştirmeyi amaçlayan bir anlaşma yapılmıştır (Stopping Tobacco Organizations & Products, 2019, s. 4).

Bu kapsamda 2018 yılına kadar ILO'nun tütün tarımında çocuk işçiliğine yönelik gerek Japan Tobacco International (JTI) ile sürdürdüğü projeleri, gerekse ECLT gibi birden fazla ulus ötesi tütün şirketinin kurduğu bir vakıf ile sürdürdüğü projeleri doğrudan tütün şirketleri tarafından finanse edilmiştir. 2017 yılında Malavi tütün çiftçileri sendikası TOAWUM'dan ILO'nun Yönetim Kuruluna yüzbinlerce Malavili çiftçi adına bir talep ulaşmıştır. Bu talep tütün şirketlerinin diğeri sektörlerin aksine çocuk işçiliğinin tamamen ortadan kaldırılması için politika veya hedef tarih belirlememiş olduklarını ve çocuk işçiliğini kınasalar da çocuk işçiliği ile üretilen yaprakları satın almaya ve bunlardan kar elde etmeye devam ettiklerini dolayısıyla bu kapsamda samimiyetsiz olduklarına yöneliktir. Bu talebin ILO açısından dikkate alındığını 2018 yılında ILO'nun projeleri

¹² Vakfın orijinal ismi Eliminating Child Labour in Tobacco Growing Foundation'dır. Bu kapsamda Tütün Yetiştiriciliğinde Çocuk İşçiliğini Ortadan Kaldırma Vakfı olarak ifade edebilmek mümkündür.

için tütün endüstrisi finansmanını kabul etmeyi bırakacağını ve ECLT'nin sona eren sözleşmesini yenilemeyeceğini duyurmasından anlamak mümkündür. (Stopping Tobacco Organizations & Products, 2019 s. 4).

2018 yılından sonra ise ILO'nun tütünde çocuk işçiliği kapsamında yürüttüğü çalışmalara yönelik yayınlanan bir rapor bulunmamaktadır. ECLT'nin çocuk işçiliği mücadelesi ise sürmektedir. Bu kapsamda yaptıkları mücadelelerden biri çiftçi eğitim programları düzenlemektir. Eğitim kapsamında tütün çiftçilerine; çocuk işçiliğinin ne olduğu, çocukların hangi görevleri üstlenemeyeceklerini, bu kapsamda tabi oldukları yasal düzenlemeleri anlatmak ve iş sağlığı güvenliği riskleri hakkında bilgi vermektedirler (ECLT and TIMB, 2022). Çiftçilere verilen yüz yüze eğitimlerin yanı sıra kitap, broşür materyaller de kullanılmaktadır. Eğitim faaliyetlerinin yanı sıra okul binalarına destek vermek, okullarda çocuklara yiyecek dağıtmak gibi faaliyetler de gerçekleştirilebilmektedir (ECLT, 2022).

Tütün tarımında çocuk işçiliği ile uluslararası mücadelenin başlangıçtan itibaren ulus-ötesi şirketler tarafından yürütülmesi, bu kapsamda bir mücadele olup olmadığına yönelik düşünmeye sevk etmektedir. Nitekim Otaanez vd., (2006), bu kapsamda şirketlerin Malawi'de yürüttüğü çalışmaların; çocuk işçiliği sorununu çözmek için aktif ve sorumlu bir şekilde çalışma amacını taşımadığını bunun yerine kendilerini sosyal sorumluluk sahibi bir şirket olarak gösterme amacını taşıdığını vurgulamaktadır. Otaanez vd.,'ne (2006) göre bu uygulamalar özünde şirketlerin çocuk işçiliği faaliyetlerini meşrulaştırmasına yardımcı olmuştur. Nitekim şirketler yayınlar yaparak çocuk işçiliğini azaltma faaliyetleri yürüttüklerini vurgularken; aynı zamanda bu ülkelerde tütün üretiminde çocukların yer aldığını da kabul etmiş olmaktadır. Ancak bu yayınlarda sadece mücadele kısmı gözükmektedir. ECLT 2021 yılında Guatemala, Endonezya Malawi, Mozambik, Tanzania, Uganda, Zimbabve gibi ülkelerde çocuk işçiliğini önlemeye yönelik mücadele yürüttüğünü, bu kapsamda okulları yenilediğini, çocuklara yemek dağıttığını, okul sonrası çalışma kulüpleri oluşturduğunu vurgulamaktadır (ECLT, 2022). Bu yayın aynı zamanda ECLT'nin kurucularının bu ülkelerdeki çocuk işçiliğinin varlığını bilmesine rağmen tütün aldığını kabul etmesi anlamına gelmektedir.

Dünyada tütün üretiminin birkaç ulusötesi şirketin elinde olması tütünde çocuk işçiliği sorununu daha da zorlaştırmaktadır. Tarımda çocuk emeği yalnızca çiftçilerin bu olgunun gerçekliğini ve sonuçlarını kavramasıyla çözülebilecek bir olgu olmadığı gibi yalnızca eğitim faaliyeti ile çözülebilecek bir olgu da değildir. Bu durum sorunun çoğu

zaman bir tercih olmanın ötesinde mecburiyet olarak ortaya çıkmasında yatmaktadır. Bu kapsamda ekonomik destekler yapılmadan yapılan yasaklamalar olgunun varlığını gizlice korumasına yol açabilmektedir.

2.2 Uluslararası Çocuk İşçiliği ile Mücadele Politikaları

2.2.1. ILO çocuk işçiliği ile mücadele politikaları

ILO'nun çocuk işçiliği ile mücadele pratiklerini yasama yoluyla ve projeler yoluyla yürütülen faaliyetler olarak iki kapsamda incelememiz mümkündür. ILO, yasama yoluyla sözleşme ve tavsiye kararlar olarak sözleşme ve/veya tavsiyeleri onaylayan ülkelerdeki çocuk işçiliği ile mücadele ederken, belirli sektör veya alanlarda (kakao, fındık vb.) yürüttüğü projelerle çocuk işçiliği ile mücadele etmenin yanı sıra sorunun boyutlarını tespit etmektedir. Tavsiye kararlar ve projeler mücadelede önemli olmakla birlikte ILO'nun çocuk işçiliğinde temel mücadelesinin sözleşmeler vasıtasıyla gerçekleştiğini söyleyebilmemiz mümkündür. Nitekim tavsiye kararlar üye ülkeleri bağlayıcı olmadığı gibi projeler de belirli sektör veya alanlarla sınırlı kalmaktadır.

ILO'nun çocukların korunmasına yönelik çabalarının kuruluş tarihi olan 1919 ile başladığını söylemek mümkündür. Nitekim 1919'da Washington'da yapılan Uluslararası Çalışma Konferansı'nın ilk toplantısının gündemindeki beş maddeden biri asgari yaş konusudur (Dahlén, 2009). ILO'nun çocuk emeği ile ilk mücadelesi kabul ettiği sözleşmeler ile başlamaktadır. 1919 yılındaki ilk konferansta kabul edilen altı sözleşmeden biri 5 No'lu Sanayide Asgari Yaş Sözleşmesi'dir.¹³ 5 No'lu Sözleşme ile On dört yaşını doldurmamış çocukların, aynı aile fertlerinin çalıştığı bir teşebbüs dışında, sanayi alanındaki herhangi bir kamu veya özel teşebbüste çalıştırılması yasaklanmıştır. Bu kapsamda 5 No'lu sözleşme sanayi sektöründe 14 yaşından küçük çocukların çalışmasını yasaklayarak asgari yaş sınırı belirleyen ilk uluslararası sözleşme olmuştur. İlk konferansta kabul edilen sözleşmelerden bir diğeri ise 6 No'lu Sanayi'de Çalışan Gençlerin Gece Çalışması Sözleşmesi'dir. Sözleşmenin ikinci maddesine göre, "On sekiz yaşını doldurmamış gençlerin, yalnızca aynı aile fertlerinin çalıştığı teşebbüsler ve sözleşmede sayılan istisnalar dışında kamu veya özel sanayi kuruluşunda gece

¹³Türkiye'nin ILO'ya 1932 yılında üye olması sebebiyle 5 No'lu Sanayide Asgari Yaş Sözleşmesi ve 6 No'lu Sanayi'de Çalışan Gençlerin Gece Çalışması Sözleşmesi Türkiye'nin onayladığı sözleşmeler içerisinde değildir. Nitekim üyelik tarihinde bu sözleşmeler geçerliliğini yitirmiştir.

çalıştırılması yasaktır. Ancak 6 No'lu sözleşme, işin doğası gereği gece gündüz kesintisiz olarak yapılması gereken işlere (kağıt, cam, şeker imalatı vb.) bir istisna tanıyarak bu işlerde 16 yaşından büyük gençlerin gece çalıştırılabileceğini belirtmiştir.

Bu kapsamda ILO'nun ilk 8 temel sözleşmesinden ikisinin çocukların çalışma şart ve koşullarını sınırlamaya yönelik olduğu görülmektedir. İlk sözleşmeler çocukların daha sağlıklı çalışmasına yönelik önlemler almakla birlikte çocuk işçiliği ile sınırlı bir mücadeleyi içerdiği görülmektedir. Bu sınırlılıklardan ilkinin sektörel sınırlılık olduğu görülmektedir. İlk sözleşmeler olan 5 ve 6 No'lu sözleşmeler, yalnızca sanayi sektörünü kapsayan sözleşmelerdir.¹⁴ Sınırlılıklardan bir diğeri ise belirli ülkelerin yasaklamalardan tamamen veya kısmen muaf tutulması durumudur. Japonya ve Hindistan'ın maddelerden muaf tutulduğu veya bu ülkelere sözleşme maddelerinin hafifletilerek uygulandığı görülmektedir. Sınırlılıklardan üçüncü ise bazı işlerin istisna kapsamına alınmasıdır. Bu dönemde özellikle tamamen hane içi emek ile sürdürülen işletmelerin bu düzenlemelerden muaf tutulduğu görülmektedir.¹⁵

1919 yılı sonrası ILO, çocukların çalışması ile ilgili 1921 yılı sonuna kadar dört sözleşme daha kabul etmiştir. Bunlar; 1920 yılında kabul edilen 7 No'lu Asgari (Deniz) Yaş Sözleşmesi¹⁶, 1921 yılında kabul edilen 10 No'lu Asgari Yaş (Tarım) Sözleşmesi¹⁷ aynı yıl kabul edilen 15 No'lu Asgari Yaş (Trimciler ve Ateşçiler) Sözleşmesi¹⁸ ve 16 No'lu Gençlerin Sağlık Muayenesi (Deniz) Sözleşmesi'dir.¹⁹ Böylece önceleri yalnızca sanayi sektörü için getirilen asgari yaş sınırı; Deniz, Tarım, Trimciler ve Ateşçiler gibi farklı işleri ve sektörleri de içine alacak şekilde genişletilmiştir. Bu kapsamda özellikle 10 No'lu sözleşme üzerinde durulması gerekmektedir. Nitekim tarım sektöründe asgari yaşı belirleyen sözleşme, diğer sözleşmelerden farklı bir düzenlemeye gitmektedir. Sözleşmenin 1. maddesi şu şekildedir; “On dört yaşın altındaki çocuklar, okula gitmeleri

¹⁴Bu sınırlılık Deniz'de Asgari Yaş Sözleşmesi ve günümüzde geçerli olan 138 No'lu Asgari Yaş Sözleşmesi ile daha sonra aşılmıştır.

¹⁵Bkz. 6 No'lu Sözleşme, 2. madde 5 No'lu Sözleşme... Bu durumun yalnızca çocuklara yönelik sözleşmelere özgü olmadığı söylenebilir. Nitekim 1 sayılı çalışma saatleri sözleşmesinde de “yalnızca aynı aile fertlerinin çalıştığı bir teşebbüs dışında” ifadesi yer almaktadır.

¹⁶Türkiye'nin ILO'ya 1932 yılında üye olması sebebiyle 7 No'lu Asgari (Deniz) Yaş Sözleşmesi Türkiye'nin onayladığı sözleşmeler içerisinde değildir. Nitekim üyelik tarihinde bu sözleşmeler geçerliliğini yitirmiştir.

¹⁷10 No'lu Asgari Yaş (Tarım) Sözleşmesi, Türkiye'nin onayladığı sözleşmeler içerisinde değildir.

¹⁸15 No'lu Asgari Yaş (Trimciler ve Ateşçiler) Sözleşmesi, Türkiye tarafından 1959 yılında kabul edilmiştir. Sözleşme 02.06.1959 Tarihinde Resmi gazetede yayınlanmış, 29.09.1959 tarihinde ise yürürlüğe girmiştir. Sözleşmenin Uluslararası Çalışma Konferansı'nın 106. oturumunda feshedilmesi sebebiyle günümüzde yürürlükte değildir.

¹⁹Bu sözleşme, Türkiye tarafından kabul edilen sözleşmeler içerisinde yer almamaktadır.

için belirlenen saatler dışında, resmi veya özel herhangi bir tarımsal işletmede veya bunların herhangi bir dalında istihdam edilemez ya da çalıştırılmaz. Okula devam saatleri dışında çalıştırılırlarsa, bu istihdam okula devam etmelerine zarar verecek nitelikte olmamalıdır.” Bu kapsamda 10 No’lu sözleşmeye göre tarım sektöründe 14 yaşını doldurmamış çocukların okula devam ettikleri saatler içerisinde çalışmalarını yasaklanmış; ancak okul saatleri dışında çalışmalarında bir engel görülmemiştir. Dahlén (2009), bu kapsamda sözleşmeyi bir formalite olarak değerlendirerek bu formalitenin nedenini şöyle açıklamaktadır;

.... Sözleşmenin, hem asgari bir yaş tespit ederek modele uydurmak hem de üye devletler için kabul edilebilir kılmak niyeti var gibi görünüyor.

O zamanlar, tarımda çocuk emeğini ortadan kaldırmak ne arzu edilen ne de gerçekçi bir şey olarak görünüyordu. 1919’da, Avrupa nüfusunun çoğunluğu hala kırsal alanlarda yaşıyordu. Tarımsal çalışma, çocuklar için sağlıklı olarak kabul ediliyordu ve bu örneğin Rousseau tarafından iddia edilen çocukluk fikirlerine oldukça iyi uyuyordu (Dahlén, 2009, s. 14-15).

Bu kapsamda, 1919 yılında çıkarılan tarım sektöründe Asgari Yaş Sözleşmesi’nin varlığının tarım sektöründeki çocukların çalışma koşullarına büyük bir etkisinin olacağını söylemek mümkün gözükmemektedir.

1921 yılından 1925 yılına kadar olan dönemi kapsayan yıllarda ILO’nun sözleşme ve tavsiye kararlar almasında bir yavaşlama olduğunu söylemek mümkündür. Fişek (1984), ILO’nun kuruluşunu izleyen yıllardaki (özellikle ilk iki yıl) bu hızlı yasama eyleminin iki nedenden kaynakladığını belirtmektedir; Bunlardan birincisi ilk dönemde yıllarca üzerinde fikir hazırlığı yapılmış olan sözleşmelerin kabul edilmesidir. İkincisi ise, savaş sonrası ekonomik güçlüklerin artık kendini yavaş yavaş hissettirmeye başlamasıdır. Bu kapsamda, 1932 yılına kadar çocukların çalışmasına yönelik ILO sözleşmesi kabul edilmemiştir. 1932 yılında ise 33 No’lu Asgari Yaş (Sanayi dışı İstihdam) Sözleşmesi²⁰ kabul edilmiştir. 33 No’lu Sözleşme ile 5, 7 ve 10 No’lu sözleşmelerde ele alınmayan işler için de asgari 14 yaş şartı getirilmiştir.

1936 yılında 7 No’lu (Deniz) Asgari Yaş Sözleşmesi revize edilmiştir. Böylece 7 No’lu Asgari Yaş (Deniz) Sözleşmesi’nin yerini 58 No’lu Asgari Yaş (Deniz) Sözleşmesi

²⁰Türkiye’nin ILO’ya 1932 yılında üye olması sebebiyle 33 No’lu Asgari Yaş (Sanayi dışı İstihdam) Sözleşmesi, Türkiye’nin onayladığı sözleşmeler içerisinde değildir. Nitekim üyelik tarihinde bu sözleşmeler geçerliliğini yitirmiştir.

(Revize)²¹ almıştır. Bu sözleşme ile on beş yaşından küçük çocukların, aynı aile fertlerinin çalıştırıldığı gemiler dışındaki gemilerde çalıştırılmayacağı kararlaştırılmıştır. Bu kapsamda 58 No'lu sözleşme, asgari 14 yaş şartını 15 yaşa yükseltmekle birlikte hane içi istihdam istisnasını devam ettirmiştir. 1937 yılında ise 6 No'lu ve 33 No'lu asgari yaş sözleşmeleri revize edilmiştir. 6 No'lu Asgari Yaş (Sanayi) Sözleşmesinin yerini 59 No'lu Asgari Yaş (Sanayi) Sözleşmesi (Revize)²², 33 No'lu Asgari Yaş (Sanayi dışı İstihdam) Sözleşmesinin yerini ise 60 No'lu Asgari Yaş (Sanayi dışı İstihdam) Sözleşmesi (Revize)²³ almıştır. 59 No'lu Asgari Yaş Sözleşmesi ile on beş yaşından küçük çocukların, herhangi bir kamu veya özel sanayi kuruluşunda ve bunların herhangi bir dalında çalıştırılmayacağı kararlaştırılmıştır (m. 2). 59 No'lu Sözleşme, sanayi sektöründe asgari yaşı 15'e yükseltmekle birlikte hane içi istihdam istisnasından vazgeçilmiştir.²⁴ 6 No'lu Sözleşme'de Hindistan ve Japonya'ya tanınan istisnaların ise 59 No'lu Sözleşme'de de devam ettiği görülmektedir. 59 No'lu Sözleşme ile bu ülkelere Çin'de eklenmiştir. Üç ülke için asgari yaş şartı getiren maddeler yerine alternatif maddeler getirilmiştir.²⁵ 60 No'lu Asgari Yaş Sözleşmesi ile "On beş yaşından küçük çocukların veya ulusal yasa veya yönetmeliklere göre ilkokula devam etmeleri gereken on beş yaşından büyük çocukların, sözleşmenin geçerli olduğu herhangi bir işte çalıştırılmayacakları" kararlaştırılmıştır. 1936 ve 1937 yıllarında revize edilen asgari yaş sözleşmeleri ile asgari yaştan 15 yaşına çıkarıldığı ve genel olarak istisnaların azaltıldığını söylemek mümkündür. Sözleşmelerde ilk defa hafif iş ayırımına gidildiği görülmektedir. Revize edilen asgari yaş sözleşmeleri, sektördeki her iş için aynı asgari yaştan esas alındığı ilk sözleşmelerin aksine okula devam edip etmeme, yapılan işin çocuğun gelişimine zarar verip vermemesi ile ilgili esasları da asgari yaş değerlendirmesinde dikkate almıştır. Bu dönemde revize edilmeyen tek asgari yaş sözleşmesinin 10 No'lu Asgari Yaş (Tarım)

²¹ 58 No'lu Asgari Yaş (Deniz) Sözleşmesi (Revize), Türkiye tarafından 1959 yılında kabul edilmiştir. Sözleşme 02.06.1959 Tarihinde Resmi gazetede yayınlanmış, 29.09.1959 tarihinde ise yürürlüğe girmiştir. 30.10.1999 tarihinde 138 No'lu Sözleşme'nin kabul edilmesiyle sözleşme yürürlükten kaldırılmıştır.

²² 59 No'lu Asgari Yaş (Sanayi) Sözleşmesi (Revize), Türkiye tarafından 1992 yılında kabul edilmiştir. Sözleşme, 12.12.1992 Tarihinde Resmi gazetede yayınlanmış, 12.07.1993 tarihinde ise yürürlüğe girmiştir. 30.10.1999 tarihinde 138 No'lu Sözleşme'nin kabul edilmesiyle sözleşme yürürlükten kaldırılmıştır.

²³ 60 No'lu Asgari Yaş (Sanayi dışı İstihdam) Sözleşmesi Türkiye tarafından kabul edilmemiştir. 30.10.1999 tarihinde 138 No'lu Sözleşme'nin kabul edilmesiyle sözleşme yürürlükten kaldırılmıştır.

²⁴ 59 No'lu Sözleşmenin hane içi istihdamı bir istisna olarak görmemesi, hane içi çocuk istihdamının; çocuk emeğinin bir biçimi olarak görülmesi noktasında önemli bir gelişmedir. Ancak hane içi emeğin yaygın olarak tarım sektöründe yaygın olduğu ve sanayi sektöründe yaygın bir istihdam biçimi olmadığını düşünülürken çok etkili bir gelişme olmadığını vurgulamak gereklidir.

²⁵ Bkz. Japonya 2. ve 5. maddeler yerine madde 6'ya tabi tutulmuştur. Hindistan ise 2. 4. ve 5. maddeler yerine madde 7'ye tabi tutulmuştur. Çin ise 2, 4 ve 5 maddeler yerine madde 8'e tabi tutulmuştur. Böylece bu üç ülke yapılan işe göre değişen nispeten daha esnek kurallara tabi tutulmuştur.

Sözleşmesi olduğu görülmektedir. Dahlén (2009), bu dönemde tarımda asgari yaş revizesinin daha sonraya ertelendiğini; ancak bunun hiçbir zaman gerçekleştirilmediğini vurgulamaktadır.

1946 yılında 18 yaşından küçükleri kapsayan 3 sözleşme daha çıkartılmıştır. Bunlar; 77 No'lu Gençlerin Tıbbi Muayenesi (Sanayi) Sözleşmesi²⁶, 78 No'lu Gençlerin Tıbbi Muayenesi (Sanayi dışı Meslekler) Sözleşmesi ve 79 No'lu Gençlerin Gece Çalışması (Sanayi Dışı Meslekler) Sözleşmesi'dir.²⁷ 77 ve 78 No'lu Sözleşmeler ile 18 yaşından küçüklerin kapsamlı bir tıbbi muayene ile çalıştırılacakları işe uygun bulunmadıkça çalıştırılmayacakları kararlaştırılmıştır. 79 No'lu Gençlerin Gece Çalışması (Sanayi Dışı Meslekler) Sözleşmesi ile bu zamana kadar sanayide uygulanan gece çalışma yasağı sanayi dışı meslekler için de getirilmiştir. Sözleşme ile sanayi dışı olarak kabul edilen mesleklerde on dört yaşından küçüklerin gece çalıştırılmayacağı kararlaştırılmıştır.

1948 yılında daha önce kabul edilmiş olan 6 No'lu Sanayi'de Çalışan Gençlerin Gece Çalışması Sözleşmesi revize edilerek 6 No'lu sözleşmenin yerini 90 No'lu Çalışan Gençlerin Gece Çalışması (Sanayi) Sözleşmesi (Revize)²⁸ almıştır. 90 No'lu sözleşme ile 16 yaşından büyük ve 16 yaşından küçük çocuklar için ayrı süreler belirlenmiş ve belirli istisnalar dışında 18 yaşında altındakilerin gece çalıştırılması yasaklanmıştır.

1959 yılında ve 1965 yıllarında iki asgari yaş sözleşmesi daha kabul edilmiştir. Bunlar; 112 No'lu Asgari Yaş (Balıkçılar) Sözleşmesi²⁹, 123 No'lu Asgari Yaş (Yeraltı İşleri) Sözleşmesi'dir.³⁰ 1959 yılında kabul edilen 112 No'lu Sözleşme ile on beş yaşından küçük çocukların balıkçı gemilerinde çalıştırılması yasaklanmıştır. 1965 yılında kabul edilen 123 No'lu Sözleşme ile belirli bir asgari yaşın altındaki kişilerin yeraltında ve madenlerde çalıştırılmayacağı kararlaştırılmıştır. Bu kapsamda sözleşmeyi onaylayan her ülkenin yeraltında ve madenlerde çalışma için 16 yaşından daha az olmamak şartıyla

²⁶ 77 No'lu Gençlerin Tıbbi Muayenesi (Sanayi) Sözleşmesi, Türkiye tarafından 1983 yılında kabul edilmiştir. Sözleşme 18.08.1983 tarihinde Resmi gazetede yayımlanmış, 02.11.1984 tarihinde ise yürürlüğe girmiştir.

²⁷ 78 No'lu Gençlerin Tıbbi Muayenesi (Sanayi dışı Meslekler) Sözleşmesi ve 79 No'lu Gençlerin Gece Çalışması (Sanayi Dışı Meslekler) Sözleşmesi Türkiye'nin kabul ettiği sözleşmeler içerisinde yer almamaktadır.

²⁸ 90 No'lu Çalışan Gençlerin Gece Çalışması (Sanayi) Sözleşmesi (Revize), Türkiye'nin kabul ettiği sözleşmeler içerisinde yer almamaktadır.

²⁹ 112 No'lu Asgari Yaş (Balıkçılar) Sözleşmesi, Türkiye'nin kabul ettiği sözleşmeler içerisinde yer almamaktadır.

³⁰ 123 No'lu Asgari Yaş (Yeraltı İşleri) Sözleşmesi, Türkiye tarafından 1991 yılında kabul edilmiştir. Sözleşme 21.05.1991 tarihinde Resmi gazetede yayımlanmış, 08.12.1992 tarihinde ise yürürlüğe girmiştir.

asgari yaş belirlemesi kararlaştırılmıştır. Aynı yıl gençlere yönelik kabul edilen sözleşmelerden bir diğeri 124 No'lu Gençlerin Tıbbi Muayenesi (Yeraltı Çalışması) Sözleşmesi'dir.³¹ Sözleşme ile 21 yaşın altındaki kişilerin madenlerde veya yeraltında çalışması için kapsamlı bir tıbbi muayeneden geçmesi ve bu kişilere bir yılı geçmeyen aralıklarla periyodik muayene yapılması kararlaştırılmıştır.

1973 yılında ILO farklı sektörler için oluşturulmuş asgari yaş sözleşmelerinin yerine genel bir asgari yaş sözleşmesi kabul etmiştir. Günümüzde halen geçerli olan bu sözleşme 138 No'lu Asgari Yaş Sözleşmesi'dir.³² 1999 yılında ise özellikle çocuk işçiliğinin en kötü biçimleri ile mücadele konusunu ele alan 182 No'lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi³³ kabul edilmiştir.

İki sözleşme günümüzde ILO'nun temel haklara ilişkin on sözleşmesi içerisinde yer almakta ve ILO'nun çocuk emeği ile mücadelede yasama ayağını oluşturmaktadır. Bu kapsamda iki sözleşme daha kapsamlı olarak incelenecektir.

Bu kapsamda son olarak önemli olan bir diğere düzenleme ise ILO tarafından 1998 yılında kabul edilen Çalışma Yaşamında Temel İlke ve Haklar Bildirgesi'dir. Bildirge; örgütlenme özgürlüğü ve toplu pazarlık hakkının etkili bir şekilde tanınmasına, her türlü zorla veya zorunlu çalıştırmanın ortadan kaldırılmasına, çocuk işçiliğinin fiilen ortadan kaldırılmasına ve istihdam ve meslek bakımından ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına yönelik dört temel hak ve ilkeyi içeren sözleşmelere yönelik önemli bir düzenleme getirmektedir. Bildirge, ILO üyesi tüm ülkelerin, söz konusu temel hak ve ilkelere yönelik sözleşmeleri onaylamamış olsalar bile örgüt üyesi olmaları sebebiyle sözleşmelere saygı göstereceğini, teşvik etme ve gerçekleştirme yükümlülüğünü yerine getireceğini beyan ettiklerini kabul etmektedir (ILO, 2022, s. 9). 11 Haziran 2022 tarihinde Uluslararası Çalışma Konferansı'nın 110. toplantısında, diğere ilkelerin tamamlayıcısı konumunda olması yönüyle güvenli ve sağlıklı bir çalışma ortamı, beşinci ilke ve hak olarak eklenmiştir (ILO, 2022). Bu kapsamda ILO üyesi tüm ülkeler, çocuk işçiliğine yönelik

³¹124 No'lu Gençlerin Tıbbi Muayenesi (Yeraltı Çalışması) Sözleşmesi Türkiye'nin kabul ettiği sözleşmeler içerisinde yer almamaktadır.

³²138 No'lu Asgari Yaş Sözleşmesi, Türkiye tarafından 1998 yılında kabul edilmiştir. Sözleşme 27.01.1998 tarihinde Resmi gazetede yayınlanmış, 30.10.1998 tarihinde ise yürürlüğe girmiştir

³³ Sözleşmenin orijinal adı "182 No'lu Çocuk İşçiliğinin En Kötü Biçimleri Sözleşmesi" olmak ile birlikte ILO Türkiye tarafından "182 No'lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi" olarak adlandırılması sebebiyle çalışmada bu adlandırma kullanılmıştır. Sözleşme, Türkiye tarafından 2001 yılında kabul edilmiştir. Sözleşme 03.02.2001 tarihinde Resmi gazetede yayınlanmış, 02.08.2001 tarihinde ise yürürlüğe girmiştir.

sözleşmeleri onaylayıp onaylamadıklarına bakılmaksızın yalnızca ILO üyesi olmaları sebebi ile çocuk işçiliğinin fiilen ortadan kaldırılmasına yönelik çaba gösterme yükümlülüğünü üstlenmektedir.

2.2.1.1. 138 No’lu Asgari Yaş Sözleşmesi

Sözleşme, 1973 yılında Uluslararası Çalışma Teşkilatı Genel Konferansı’nın 58. Toplantısında kabul edilmiştir. Sözleşmenin kendinden önceki asgari yaş sözleşmelerinden birçok konuda ayrıldığı gözükmektedir. Bu konulardan ilki ve en önemlisi 138 No’lu Sözleşme’nin sağladığı esnekliktir. 1919 yılından bu yana oluşturulan asgari yaş sözleşmeleri, sözleşmeyi onaylayan tüm ülkelere (Hindistan, Japonya ve sonradan Çin gibi belirli istisnai ülkeler dışında) aynı asgari yaş hükmünü getirmektedir. 138 No’lu Asgari Yaş Sözleşmesi ise sözleşmeyi onaylayan ülkelere belirli sınırlar dahilinde asgari yaşı belirleyebilme özgürlüğü tanımaktadır. Temelde sözleşmeyi onaylayan her ülkenin, zorunlu öğrenim yaşının bittiği yaşın altında ve her halükarda 15 yaşın altında olmayacak şekilde istihdama kabul için asgari yaş sınırını da belirleyerek onay belgesine eklemesi kararlaştırılmıştır. Ancak 138 No’lu sözleşme ekonomik ve eğitim olanakları gelişmiş ülkeler ve gelişmemiş ülkeler ayrımına giderek “ekonomisi ve eğitim olanakları yeterince gelişmemiş olan, her üyenin ilgili işveren ve işçi örgütlerinin görüşünü aldıktan sonra, asgari yaşı başlangıçta 14 olarak belirleyebileceğine” hükmetmektedir. Dolayısıyla ekonomik ve eğitim olanakları gelişmiş ülkelerin belirleyeceği asgari yaşın, zorunlu öğrenimin bittiği yaşın altında ve her ihtimalde 15 yaşın altında olmaması gerekmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin belirleyeceği yaşı ise 14 yaşın altında olmaması gerekmektedir. Bunun yanı sıra sözleşmeyi yürürlüğe koyan her üye ülkenin, çocuk işçiliğini ortadan kaldırmaya olanak tanıyacak ulusal bir politika belirlemesi gerekmektedir. Bu kapsamda ülkeye çocuk işçiliği ile mücadelede kendi yöntemlerini geliştirme konusunda da tanınan bir esneklikten bahsedilebilir.

Sözleşmede gelişmekte olan ülkelere tanınan esnekliğin yanı sıra belirli işler için de tanınan esneklikler söz konusudur. Sözleşmenin dördüncü maddesine göre “yetkili makam gerektiğinde, varsa ilgili işveren ve işçi örgütlerine danıştıktan sonra özel ve önemli uygulama sorunlarının çıktığı sınırlı istihdam ve çalışma kategorilerini bu sözleşmenin uygulama alanı dışında tutabilir” (m. 4). Başka bir ifade ile asgari yaşı uygulamanın zor olduğu sınırlı istihdam alanlarında ilgili sendikanın görüşü de alınarak asgari yaş uygulanmayabilmektedir. İlgili maddeye ayrıca bu çalışma alanlarının neler

olduğu ve neden asgari yaş uygulanamayacağının belirtilmesi gerektiği ve bu alanların hiçbir zaman çocuk ve gençlerin sağlığını, ahlakını ve güvenliğini tehlikeye düşürecek işler olamayacağı eklenmiştir. Beşinci madde ise daha kapsamlı bir esneklik tanıyarak “Ekonomisi ve idari yapısı yeterince gelişmemiş bir ye bu sözleşmenin uygulama alanını, varsa ilgili işçi ve işveren örgütlerine danışarak başlangış aşamasında sınırlayabilir” ifadesini içermektedir (m. 5). Bu kapsamda sözleşme beşinci madde ile gelişmemiş ülkelere asgari yaşı öncelikle belirli sektörler, işler gibi alanlarda sınırlayabilme esnekliği tanımaktadır. Ancak madde bu esnekliğin sınırlarını çizmiştir. Ticari amaçlı üretimde bulunan tarım işletmeleri ve plantasyonlar (küçük ölçekli aile işletmeleri hariç), madencilik, temizlik, inşaat, ulaştırma, imalat, elektrik, gaz ve su hizmetleri, depolama, haberleşme işlerinde sözleşme hükümlerinin her halükarda uygulanması gerekmektedir (m. 5). Dolayısıyla 138 No’lu Sözleşme’yi onaylayan ülkeler, işçi ve işveren örgütlerine danışarak yukarıda sayılan işler dışındaki herhangi bir işi asgari yaş sınırlamasından muaf tutulabilmektedirler. Dolayısıyla sözleşme ile tarımda asgari yaş zorunluluğu mecburi olsa da hane içi emek ile sürdürülen tarım işlerinde asgari yaş uygulayıp uygulamamak ülkelerin takdirine bırakılmış durumdadır.

Sözleşme 9. maddedeki “yetkili makam, bu sözleşme hükümlerinin etkin bir biçimde uygulamasını sağlamak için uygun cezai hükümleri de dahil gerekli tüm önlemleri alacaktır” ifadesi ile sözleşmeyi onaylayan ülkelerin alması gereken sorumlulukları arttırmıştır. Nitekim bundan önceki sözleşmelerde 18 yaşından küçüklerin kayıtlarının tutulması ve sözleşme hükümlerinin uygulanması gerektiği ile ilgili hükümler yer almakla birlikte cezai hükümler uygulanması ile ilgili yaptırım öngörülmemiştir. Bu yönüyle 138 No’lu Sözleşme, hükümlerin uygulanması ile ilgili yaptırımları arttırmıştır.

Sözleşme, revize edilen asgari yaş sözleşmelerinde görülen hafif iş, tehlikeli iş ayrımını sürdürmektedir. Nitekim sözleşme 13-15 yaşları arasındaki çocukların sağlıklarına veya gelişmelerine zarar vermeyecek, okula devamlarını aksatmayacak hafif işlerde çalışmalarına izin vermektedir. Dolayısıyla literatürdeki kavramsallaştırma kapsamında sözleşme ile 13-15 yaş arası çalışan/istihdamda çocuğa izin verilmektedir. Sözleşme, doğası veya yapıldığı koşullar bakımından çocuğun sağlığı, güvenliği veya ahlakını tehlikeye düşürebilecek her türlü istihdam veya çalışma için de asgari yaşı 18 olarak belirlemiştir (m. 3). Dolayısıyla sözleşme ile en kötü biçimlerdeki ocuk işçiliği tamamen yasaklanmıştır.

2.2.1.2. 182 No'lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi

1998 yılında ILO'nun 86. Konferansında; dünyanın hiçbir yerinde çocuklara yakışmayan, çocuklar tarafından yapılmaması gerektiği dünyaca kabul edilen iş ve faaliyet türlerinin derhal ortadan kaldırılmasını amaçlayan yeni bir uluslararası çalışma standartları geliştirme konusu tartışılmıştır. Çocuk işçiliği komitesi tarafından sunulan raporda; çocuk işçiliğinin yoksullukla sağlam kökleri olduğu kabul edilmek ile birlikte yoksulluğun asla tehlikeli ve yaşamı tehdit eden durumlarda veya koşullarda çalışan çocukların durumuna göz yummak için bir bahane olarak kullanılmaması gerektiğini kararlaştırmıştır. Komite, bunun yanında eğitimin çocuk işçiliğiyle mücadelede hayati bir rolü olduğunu kabul etmekle birlikte, eğitime erişimin çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerini tanımlamada bir ölçüt olarak kabul edilmemesi gerektiğini belirtmiştir (ILO, 1998). Bu kapsamda komite, çocuk işçiliğinin en kötü biçimleri söz konusu olduğunda eğitime devam edip etmeme, yoksul ülkelere tanınan esneklikler gibi istisnaları tanımama önerilerini sunmuştur. Komite, ayrıca bu önerilerin 138 No'lu Asgari Yaş Sözleşmesi'ne eklenmesine karşı uyarıda bulunarak, bunun asgari yaş sözleşmesini henüz onaylamamış devletlerin onaylamasını zorlaştırabileceğini vurgulamıştır. 1999 yılında gerçekleşen 87. ILO Konferansı'nda, 86. Konferans'ta tartışılan konular tekrar değerlendirilerek, çocuk askerler dışındaki konuların bir sözleşme ile kesinleştirilmesi kararlaştırılmıştır (ILO, 1999). Bu tartışmalar ışığında 1999 yılında 182 No'lu sözleşme kabul edilmiştir.

En kötü biçimlerdeki çocuk işçiliğinin tamamen ortadan kaldırılmasını amaçlayan sözleşme diğer sözleşmelerden öncelikle kapsamı ile ayrılmaktadır. Nitekim sözleşmeye göre 18 yaşında altındaki herkes çocuktur. Kendinden önceki sözleşmelere göre geniş kapsamlı bir çocuk tanımı benimseyen sözleşme aynı zamanda istisnai düzenlemeler içermemesi yönüyle de önceki sözleşmelerden ayrılmaktadır. 182 No'lu Sözleşme'ye göre, sözleşmeyi onaylayan her ülkenin acil bir sorun olarak en kötü biçimlerdeki çocuk işçiliğinin yasaklanmasını ve ortadan kaldırılmasını temin edecek ivedi ve etkin önlemleri alması gerekmektedir (m. 1). Bu kapsamda sözleşmede, kendinden önceki sözleşmelerde olduğu gibi ülkenin ekonomik durumu veya çocuğun yaptığı işin niteliğine göre ayırım yapılmamaktadır. 182 No'lu sözleşmenin 3. maddesine göre en kötü biçimlerdeki çocuk işçiliği ifadesi şu işleri kapsamaktadır;

- Çocukların alım-satımı ve ticareti, borç karşılığı veya bağımlı olarak çalıştırılması ve askeri çatışmalarda çocukların zorla ya da zorunlu tutularak kullanılmasını da içerecek şekilde zorla ya da mecburî çalıştırılmaları gibi kölelik ve kölelik benzeri uygulamaların tüm biçimlerini;
- Çocuğun fahişelikte, pornografik yayınların üretiminde veya pornografik gösterilerde kullanılmasını, bunlar için tedarikini ya da sunumunu;
- Çocuğun özellikle ilgili uluslararası anlaşmalarda belirtilen uyuşturucu maddelerin üretimi ve ticareti gibi yasal olmayan faaliyetlerde kullanılmasını, bunlar için tedarikini ya da sunumunu;
- Doğası veya gerçekleştirildiği koşullar itibariyle çocukların sağlık, güvenlik veya ahlaki gelişimleri açısından zararlı olan işi;

Bu yönüyle sözleşmeyi onaylayan tüm ülkelerde 18 yaşın altındakilerin yukarıdaki işlerden herhangi birini her şart ve koşulda yapması yasaklanmıştır. Sözleşme diğer sözleşmelerde olduğu gibi yalnızca yasaklamanın ötesinde mücadeleyi de amaçlamaktadır. Bu kapsamda üye ülkeler sorunla mücadele etmeyi de taahhüt etmektedirler.

Bu kapsamda sözleşmenin çocuk işçiliği ile mücadele noktasında kapsamlı bir müdahale olduğu görülmektedir.

2.2.1.3. Çocuk İşçiliği ile Mücadelede Uluslararası Program (IPEC) ³⁴

IPEC programı, ILO'nun çocuk işçiliğinin etkin bir şekilde ortadan kaldırılmasına yönelik uzun süredir devam eden hedefini geliştirmek için oluşturulmuştur (ILO,2010). Bu kapsamda program, çocuk işçiliğiyle mücadelede ILO'nun “operasyonel kolunu” oluşturmaktadır (ILO, 2019b). Programın temeli ise 1990 yılına dayanmaktadır. Nitekim 1990 yılında gerçekleştirilen BM “Dünya Çocuklar Zirvesi” sonrası Almanya Hükümeti, ILO'ya çocuk işçiliğine karşı yeni bir küresel kampanya önermiştir (ILO, 2019b). ILO'nun öneriyi dikkate almasıyla birlikte 1992 yılında IPEC programı başlatılmıştır. Program kapsamında; dünya çapında çocuk işçiliği içerisinde olan çocukların korunması, rehabilitasyonu ve çocuk işçiliğinden uzaklaştırılması, çocuk işçiliğini önlenmesi ile doğrudan ilişkili gösteri ve aktivitelerin desteklenmesi; veri toplama ve yayma; işçi, işveren örgütleri ve STK'ların harekete geçirilmesi, uluslararası kuruluşlar arasında koordinasyon, siyasi liderlere yönelik savunuculuk ve uluslararası deneyim ve görüş alışverişinin desteklenmesi amaçlanmıştır (ILO, 2019b). Ülkeye özgü girişimler ve dünya çapında bir hareketin yaratılması yoluyla çocuk işçiliğinin aşamalı olarak ortadan

³⁴International Programme on the Elimination of Child Labour

kaldırılmasına yönelik çalışmayı amaçlayan program, altı katılımcı bir donör ile başlatılmıştır (ILO, 2004b). Programın ilk katılımcıları olan altı ülke; Brezilya, Hindistan, Endonezya, Kenya, Tayland ve Türkiye'dir. IPEC programının donör desteğini ise 1995 yılına kadar yalnızca Almanya sağlamıştır (ILO, 2019b).

Günümüzde halen IPEC programı, hem kamu hem de özel yerel ortak kuruluşlarla hem ülke düzeyinde hem de küresel düzeyde çocuk işçiliğini önlemek, tehlikeli ve sömürü içeren işlerden çocukların çekilmesini ve çocuklar ve aileleri için alternatifler sağlamak, çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılmasına yönelik bir geçiş önlemi olarak çalışma koşullarını geliştirmek için çalışmaktadır (ILO, 2004b).

2015 yılında IPEC ve SAP/FL³⁵ programlarını bir araya getiren IPEC+ programı başlatılmıştır. Çocuk İşçiliğinin ve Zorla Çalıştırmanın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Program (IPEC+), öncelik verilmesi gereken üç tematik alan olan; kırsal ve kayıtdışı ekonomiler ve şirketlerde, küresel ve yerel tedarik zincirlerinde ve kriz ve kırılganlık durumlarında çocuk işçiliği ve zorla çalıştırılmayla mücadele etmeyi amaçlamaktadır (ILO, 2019c).

2.2.2. Avrupa Birliği kapsamındaki çocuk işçiliği ile mücadele politikaları

Avrupa Birliği (AB), kuruluşunda ekonomik bütünleşme amaçları içeren bir birlik olsa da zamanla sosyal yönünün de ön plana çıkmasıyla uluslararası sosyal politika anlamında önemli birliktir. Çelik (2006, s. 87-91), AB'nin sosyal yönünün 1970'li yıllarla birlikte belirginleşmeye başladığını, birlik bünyesinde özellikle 1972 yılı sonrası ortak sosyal politikalara önem verildiğini vurgulamaktadır. Çocuk işçiliğine yönelik düzenlemelerin ise sosyal politika düzenlemeleri içerisinde daha geç olgunlaştığını söylememiz mümkündür. Bu kapsamda, AB bünyesinde 1989 yılına kadar çocuklara yönelik birlik düzeyinde bir düzenlemeye rastlamak mümkün değildir.

Kurucu anlaşma olan Paris Anlaşmasında; çalışma yaşamı ve koşulları ile ilgili bilgilerin toplanması ve bu koşullarla ilgili standartların oluşturulması kararlaştırılmıştır. Daha sonraki anlaşmalardaki maddelere bakarak bu çalışma yaşamı ve koşulları ile ilgili bilgilerin iş sağlığı ve güvenliği kapsamında olduğunu söyleyebilmemiz mümkündür. Nitekim Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu Anlaşması'nın sınırlı sayıda sosyal politika düzenlemelerinin iş sağlığı ve güvenliği alanına yönelik düzenlemeler olduğu

³⁵Special Action Programme to Combat Forced Labour [SAP/FL] (Zorla Çalıştırılmaya Karşı Mücadelede Özel Eylem Programı)

görülmektedir. 1957 Tarihli Roma anlaşması ve 1987 tarihli Avrupa Tek Senedi kapsamında da işçi sağlığı ve güvenliğinin önemli bir konu olarak yer aldığı görülmektedir. Ancak iki anlaşmada da çocukların iş sağlığı ve güvenliği konusu yer almamaktadır. 1957 tarihli Roma anlaşması kendinden önceki anlaşmalara göre sosyal hükümlere daha fazla yer veren bir anlaşma olmak ile birlikte ücret, iş sağlığı, göçmen işçiler, sosyal yardımlar, ücret eşitliği gibi konulara yer verirken çocuk işçiliğe yönelik bir düzenleme içermemektedir.

1988 yılında ise Ekonomik ve Sosyal Komite'den "Çalışanların Temel Sosyal Haklarına İlişkin Topluluk Sosyal Şartı" hazırlaması istenmiştir. 1989 yılında "Avrupa Topluluğu Sosyal Şartı" olarak da bilinen Avrupa Topluluğu Temel Sosyal Haklar Bildirgesi onaya sunulmuştur. İngiltere dışındaki 11 ülke şartı onaylamıştır. ILO sözleşmeleri ve 1961 Avrupa Sosyal Şartı'ndan esinlenerek hazırlanan bildirge, sosyal boyuta ekonomik boyutla aynı önemin verilmesine vurgu yapmaktadır (Çelik, 2006, s. 99). Bu kapsamda engelli, yaşlı, kadın gibi dezavantajlı kesimlerin yanı sıra çocukların korunmasına da önem vermektedir. Şart kapsamında; çocuk ve gençlerin korunması konusunda minimum çalışma yaşının 16 olması gerektiği belirtmiştir. Alp (2004), bildirgede yer verilen hak ve özgürlüklerin içeriğinin yeni olmadığını; bu hali ile bildirgenin daha ziyade AB'de mevcut hakları derleyip toplayan, bunları temel hak düzeyine yükselten ve Avrupa Birliği'nin ortak değerleri olarak tespit eden bir bildirge olduğunu belirtmektedir. Günümüzde ise Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesi'nin 32. maddesi çocuk işçiliğine ve gençlerin korunmasına yönelik düzenlemeler içermektedir. Madde kapsamında çocuk işçilik yasaklanmış, zorunlu eğitimleri tamamlayan gençlerin çalıştırılması ise yaşlarına uygun koşullarda, sağlıklarına veya fiziksel, ruhsal, ahlaki veya sosyal gelişimlerine ve eğitimlerine zarar verme olasılığı bulunmayan işlerde çalışmalarını durumunda kabul etmiştir.

2.2.3. Avrupa Konseyi kapsamındaki çocuk işçiliği ile mücadele politikaları

Avrupa Konseyi'nin çocuklara yönelik düzenlemelerinin, Avrupa Birliği'ne göre daha erken yıllarda başladığı söylenebilir. Bu kapsamda Avrupa Konseyi'nin çocuk işçiliğine yönelik uluslararası düzenlemelerinden ilkinin 1961 tarihli Avrupa Sosyal Haklar Anlaşması'nda (Avrupa Sosyal Şartı) görmek mümkündür. 18 Ekim 1961 tarihinde kabul edilip, 26 Şubat 1965 yılında yürürlüğe giren anlaşmanın 7. maddesi çocuklar ve gençlerin bedensel ve manevi tehlikelere karşı korunması hakkını

tanımaktadır. Özellikle çalışma hayatında çocuğun korunmasına odaklanan madde; asgari yaş, adil ücret, izin hakkı, gece çalıştırılma konularına yönelik düzenlemeler içermektedir. Çocukların gece çalışmasını yasaklayan anlaşma çalışma yaşını da hafif işlerde en az 15 yaş, tehlikeli işlerde ise 18 yaş olarak kararlaştırmıştır.

Avrupa Konseyi kapsamında bahsedilmesi gereken bir diğer uluslararası düzenleme ise 25 Ocak 1996 tarihinde Strazburg'da kabul edilerek, 01 Temmuz 2000 tarihinde yürürlüğe giren "Çocuk Haklarının Kullanılmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi" dir. Sözleşme, doğrudan çocuk işçiliğine yönelik bir düzenleme içermemek ile birlikte çocukların haklarını ve yüksek çıkarlarını geliştirmeyi amaç edinmiş olması yönüyle önemlidir. Bu kapsamda sözleşme çocuklara şu hakları tanımaktadır;

- Çocuğun davalarda bilgilendirilme ve dava sırasında görüşünü ifade etme hakkı (m. 3)
- Ebeveynlerin çocuğu temsil etme olanağından mahrum edilmesi durumunda çocuğun kendisini ilgilendiren davalarda adli bir merci önünde kendisini temsil edecek özel bir temsilci atanmasını isteme hakkı (m. 4)
- Çocukların kendi görüşlerini ifade etmekte yardımcı olması için kendi seçtikleri uygun bir kişiden yardım almayı isteme hakkı (m. 5),
- Kendi kendilerine veya diğer şahıslar veya kurumlar vasıtasıyla, ayrı bir temsilcinin, uygun olduğu takdirde bir avukatın tayinini isteme hakkı (m. 5),
- Kendi temsilcilerini tayin etme hakkını ve söz konusu davalarda tarafların sahip olduğu hakların tümünü veya bir kısmını kullanma hakkını tanımaktadır (m. 5),

Bu kapsamda sözleşme; çocukların haklarının ve yüksek çıkarlarının geliştirilmesi, bu hakların tanınması ve çocukları bir adli merci önünde kendilerini ilgilendiren davalardan bilgilendirilmesi ve davalara katılmasına izin verilmesine yönelik düzenlemeler içermektedir.

2.2.4. Birleşmiş Milletler kapsamındaki çocuk işçiliği ile mücadele politikaları

Birleşmiş Milletler (BM), 20 Kasım 1959 yılında 1924 tarihli Cenevre Çocuk Hakları Bildirgesinde ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinde tanınan haklara da atıf yaparak Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Bildirgesi'ni yayınlamıştır. On maddeden oluşan bildirge, doğrudan çocuk işçiliğini önleme amacı ile oluşturulmuş olmamakla birlikte çocukların zihinsel, bedensel, manevi ve toplumsal olarak gelişmesine olanak sağlayacak fırsat ve kolaylıklar sağlama; çocukları, her türlü ihmal, zulüm ve sömürüye karşı koruma amacını benimsemesi yönüyle çocuk işçiliği açısından önem kazanmaktadır. Bildirgenin 9. maddesi "çocuğun, uygun bir yaş sınırına ulaşmadan önce

çalışmasına izin verilmez; hiçbir durumda sağlık ve eğitime zarar verecek ve bedensel, zihinsel ya da ruhsal gelişmesine engel olacak bir işte çalışmasına yol açılıp izin verilemez.” ifadesini içermektedir. Bu yönüyle bildirgenin doğrudan asgari yaş belirlemese de çocuk işçiliğini yasakladığı görülmektedir.

1948 yılında kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Bildirisi ile tanınan hakların tamamlayıcısı niteliğindeki ekonomik, sosyal ve kültürel hakların tanınması amacıyla BM genel kurulu tarafından 16 Aralık 1966 tarihinde Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi kabul edilmiştir. 3 Ocak 1976 tarihinde yürürlüğe giren sözleşme; ekonomik, sosyal ve kültürel hakların insan kişiliğinin niteliğindeki onurdan kaynaklandığını belirterek temel hakları tamamlayıcı nitelikteki; çalışma ve sözleşme hürriyeti, işçi hakları, sosyal güvenlik hakkı, sağlık hakkı, eğitim hakkı, çocukların korunması, uygun yaşam koşullarına sahip olma hakkı gibi ekonomik sosyal ve kültürel hakları tanımaktadır. Sözleşmenin 10. maddesi ise aile kadın ve çocukları kapsamaktadır. Bu kapsamda 10. maddenin 3. fıkrası çocuk ve gençlerin ekonomik ve sosyal sömürden korunmasını, ahlak ya da sağlıklarına zararlı, yaşamları için tehlikeli veya normal gelişimlerini önleyecek işlerde çalışmalarının yasayla ceza yaptırımına bağlanmasını aynı zamanda saptanacak bir yaş sınırının altında ücretli çocuk emeği kullanımının yasayla engellenip cezalandırılması gerektiğini kabul etmektedir (Taşkent, 1994).

BM 1976 yılı genel kurulunda, özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki çok sayıda çocuğun yetersiz beslenmesinden, yeterli sağlık hizmetlerine erişememesinden, geleceklere için temel eğitimden ve yaşamın temel olanaklarından yoksun olmasından derin endişe duyulduğu belirtilmiştir. Gelişmekte olan ve sanayileşmiş tüm ülkelerde yalnızca çocukların refahı için değil, aynı zamanda ekonomik ve sosyal ilerlemeyi hızlandırmaya yönelik çocuklara fayda sağlayacak programların geliştirilmesinin önemini vurgulamıştır. Bu kapsamda her ülkenin koşullarına, ihtiyaçlarına ve önceliklerine göre ulusal ve yerel eylem programlarına destek sağlamaya hizmet edebilecek bir uluslararası çocuk yılının kabul edilmesi gündeme gelmiş ve çocuk haklarının açıklanışının 20. Yılı olan 1979 yılının “Uluslararası Çocuk Yılı” (UÇY) olarak belirlenmesine karar verilmiştir (OHCHR, 2007). UÇY’nin ilan edilmesinden sonra UNICEF devletlere bu konudaki hazırlıklara katılmaları için ulusal komisyonlar kurmaları çağrısında bulunmuştur. BM bünyesinde ise bu kapsamdaki çalışmalarını koordine edecek bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon çocuk işçiliği ile ilgili

çalışmaların ILO tarafından; çocuk hakları, çocukların eğitim ve sağlığı ile ilgili çalışmaların ise UNESCO tarafından yürütülmesini kararlaştırılmıştır.

UÇY kapsamında çocuk istismarı, sokak çocukları ve engelli çocukların durumu, anne-bebek ölümleri, çocuk işçiliği gibi küresel kaygı uyandıran çocuk sorunlarına yönelik uygulamalar yürütülmüştür (Lindkvist, 2019). Jupp (1989), çocukların davasına daha önce hiç bu kadar yoğun ilgi gösterilmediğini belirterek, UÇY kapsamında yapılan uygulamaları şöyle açıklamaktadır;

Çocuklar hiç olmadığı kadar çalışıldı, oyun alanı olmayan yerlere oyun alanları inşaa edildi, aile ödeneklerine sahip olmayan ülkelerde aile ödenekleri tanıtıldı, Çocukların ihtiyaçları, genellikle ilk kez uzun vadeli ulusal planlamaya dahil edildi ve çocuklara yönelik programlar için benzeri görülmemiş bir düzeyde fon sağlandı. Eğitim, sağlık, refah, sosyal sigorta ve deniz aşırı yardım bütçelerinin tümü arttırıldı. Çocukluğu kutlayan posta pulları basıldı. Çocukların sorunlarını betimleyen posterler üretildi ve geniş ölçüde dağıtıldı ve hem elektronik hem yazılı medya, çocuklara örnek verici şekilde yer verdi (Jupp, 1989, s. 31).

UÇY kapsamında uygulanan programların çocuklara yönelik kapsamının oldukça geniş olduğu tartışmasızken; UÇY'nin çocuk istismarı ve sömürüsü açısından sonuçları tartışmalıdır. Nitekim Jupp (1989), UÇY sonrası on yılı; çocuk refahı, çocuk yetiştirme, şiddet ve çocuk işçiliği sorunları açısından değerlendirdiği çalışmasında durumun UÇY öncesinden daha kötü olduğu sonucuna ulaşmıştır. UÇY'nin kabul edilmesinden iki yıl sonra 1978 yılında Polonya hükümeti İnsan Hakları Komisyonu'nun 34. oturumunun gündemine çocuk haklarına ilişkin sözleşme sorununun eklenmesi talebini iletmıştır (OHCHR, 2007). Sözleşme, bundan sonraki tüm oturumlarda tartışılrsa da kabul edilmesi ancak 1989 yılında gerçekleşebilmiştir. 20 Kasım 1989'da BM'nin 61. genel kurul toplantısında BM Çocuklar Hakları Sözleşmesi kabul edilmiştir.

Sözleşmenin birinci maddesinin oluşum sürecindeki tartışmalarda maddenin sınırlayıcı ve net bir çocuk tanımı yapması gerektiği eleştirileri üzerine birinci madde öncelikle sözleşme kapsamında kastedilen çocuk nedir sorusunu cevaplamaktadır. Sözleşmenin net bir çocuk tanımını yapması oldukça önemlidir. Nitekim 1989'a kadar uluslararası hukukta çocuk nedir? Sorusunun net bir tanımının olmadığı görülmektedir. Birinci madde: "Bu Sözleşme uyarınca çocuğa uygulanabilecek olan kanuna göre daha erken yaşta reşit olma durumu hariç, on sekiz yaşına kadar her insan çocuk sayılır" ifadesini içermektedir. Bu kapsamda BM'nin geniş kapsamlı bir çocuk tanımı belirlediği görülmektedir. BM Çocuk Hakları Sözleşmesi'ne göre 18 yaşın altındaki herkes (evlenme, yaş değişikliği gibi kanunen reşit olan hariç) çocuktur. Sözleşmenin çocuk

işçiliğe yönelik ilgili maddesi ise 32. maddedir. 32. madde, sözleşmeye taraf devletlerin “çocuğun, ekonomik sömürüye ve her türlü tehlikeli işte ya da eğitimine zarar verecek ya da sağlığı veya bedensel, zihinsel, ruhsal, ahlaksal ya da toplumsal gelişmesi için zararlı olabilecek nitelikte çalıştırılmasına karşı korunma” hakkını kabul ettiğini vurgulamaktadır. 32. madde çocuğun korunma hakkını tanımının yanı sıra taraf devletlere bu konuda şu sorumluluklar da yüklemektedir;

Taraf Devletler, bu maddenin uygulamaya konulmasını sağlamak için yasal, idari, toplumsal ve eğitsel her önlemi alırlar. Bu amaçlar ve öteki uluslararası belgelerin ilgili hükümleri göz önünde tutularak, Taraf Devletler özellikle şu önlemleri alırlar:

- a) İşe kabul için bir ya da birden çok asgari yaş sınırı tespit ederler;
- b) Çalışmanın saat olarak süresi ve koşullarına ilişkin uygun düzenlemeleri yaparlar;
- c) Bu maddenin etkili biçimde uygulanmasını sağlamak için ceza veya başka uygun yaptırımlar öngörürler.

Bu kapsamda BM Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin ILO'nun 182 ve 138 No'lu sözleşmelerinden sonra uluslararası alanda çocuk işçiliğine yönelik en kapsamlı sözleşmelerden biri olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

BM tarafından 2000 yılında Binyıl Kalkınma Hedefleri kapsamında sekiz hedef belirlenmiştir. Sekiz hedef içerisinde doğrudan çocuk işçiliğini ortadan kaldırmak yer almasa da aşırı yoksulluğun ve açlığın azaltılması, evrensel temel eğitimin sağlanması, bebek ölümlerinin azaltılması, Anne çocuk sağlığının iyileştirilmesi gibi çocukları ilgilendiren hedeflerin yer aldığı görülmektedir. BM 2015 yılında sekiz hedefe ulaşmayı planlamıştır. Bu kapsamda 2015 yılında BM Genel Kurulu yeni kalkınma hedeflerini ortaya koymuştur. 2015 yılında Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri kapsamında 2030 yılına kadar gerçekleştirilmesi hedeflenen 17 hedef belirlenmiştir. Bu hedeflerden yoksulluk ve açlık sorununu sonlandırmak, herkes için sağlık, nitelikli eğitim ve eşitsizliklerin azaltılması hedefleri çocukları kapsamaktadır. 8. hedef olan “insana yakışır iş ve ekonomik büyüme” hedefi ise doğrudan çocuk işçiliğine yönelik bir hedeftir. Bu hedef içerisindeki alt maddelerden biri “Çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerinin bitirilmesi ve yasaklanmasının güvenceye alınması için acil ve etkili tedbirlerin alınması, zorla çalıştırmanın yok edilmesi ve 2025'e kadar çocuklara askerlik yaptırılması dâhil olmak üzere her türlü çocuk işçiliğinin sona erdirilmesi” ifadesini içermektedir.

Bu kapsamda BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri kapsamında 2025 yılına kadar başta en kötü biçimlerdeki çocuk işçiliği olmak üzere her türlü çocuk işçiliğinin sonlandırılması hedeflenmektedir.

2.2.4.1. UNICEF'in çocuk işçiliği ile mücadele politikaları

Bir Birleşmiş Milletler kuruluşu olan UNICEF, dünya çapında çocukların haklarını savunmak, hayatlarını korumak, potansiyelleri gerçekleştirmek amacıyla koruyucu politikalar geliştirmektedir. Bu yönüyle çocuk işçiliğine yönelik araştırmalar ve faaliyetler de yürütmektedir. UNICEF, Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine uygun olarak 2025 yılında çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerini ortadan kaldırma hedefini yürüten kuruluşlardandır. Bu kapsamda UNICEF'in çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılması hedefini benimseyerek bu kapsamda veriler ve bulgular elde edilmesi faaliyetini sürdürmekte ve desteklemekte olduğu söylenebilir.

UNICEF, çocuk işçiliği ile mücadele kapsamında çocuk emeği içeren kavramların geliştirilmesi, çocuk işçilerin sayısal oranlarının tespit edilmesi ve çocukların çalışma koşullarının belirlenmesine yönelik araştırmalar yürütmektedir. Nitekim UNICEF 2012 yılında çocukların istihdamı ve işçiliğinin ölçümünde uluslararası standartlarla uyumlu yeni bir çocuk işçiliği modülünün geliştirilmesine yönelik bir çalışma yürütmüştür (Dayıoğlu, 2012). 2013 yılında ise ücretsiz ev hizmetlerinde çalışmanın çocukların sağlığı ve eğitimi üzerindeki etkisi incelenmiştir (Dayıoğlu, 2013).

UNICEF'in çocuk işçiliğine yönelik kendi yürüttüğü araştırmaları olduğu gibi diğer kurum ve kuruluşlar ile iş birliği içerisine girebilmektedir. Bu kapsamda özellikle ILO ile ortak faaliyetleri bulunmaktadır. ILO'nun 2020 yılındaki son küresel çocuk işçiliği araştırması UNICEF ile yürütülmüştür (ILO and UNICEF, 2021). UNICEF'in 2020 yılında ILO ile birlikte yürütülen bir başka faaliyeti ise Covid-19 pandemisinin çocuk işçiliği üzerindeki etkisinin araştırılmasıdır. Bu kapsamda ILO ve UNICEF (2020), sosyal koruma önlemlerinin alınmaması durumunda; çocuk işçilik içerisinde olan çocukların çalışma saatlerinin uzayabileceğini ve çalışma koşulların daha kötü bir hale gelebileceğini belirtmektedir. Pandeminin daha fazla çocuğu sömürücü ve tehlikeli işlere zorlayabileceğinden çocuk işçilik oranlarının artabileceği ve kız çocuklarının ek ev işleri ve tarım işleri yapması yönüyle pandeminin cinsiyet eşitsizliklerini daha da artabileceği belirtilmektedir (ILO and UNICEF, 2020). Bu yönüyle pandeminin çocuklar üzerindeki etkilerinin en aza indirilebilmesi için UNICEF ve ILO; gelir desteği, kayıtdışı çalışmanın azaltılması, sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi, eğitime erişimin önündeki engellerin kaldırılması gibi sosyal koruma önlemlerinin alınmasını önermektedir (ILO and UNICEF, 2020).

2.3. Çocuk İşçiliği ile Mücadelede Kullanılan Yöntemler

Çocuk işçiliği ile mücadele, bir önceki başlıklarda değinildiği üzere AB, AK, BM, ILO, UNICEF gibi kuruluşlar tarafından temelde yasal düzenlemeler ile uluslararası standartlar oluşturularak gerçekleştirilmektedir. Ancak günümüzde çocuk işçiliği ile mücadelede yalnızca yasal düzenlemelerden ibaret olarak görmek mümkün değildir. Uluslararası kuruluşların yasal düzenlemelerin yanı sıra çocuk işçiliğine yönelik projeler ve araştırmalar yürütmesi, sivil toplum kuruluşları ve işletmelerin ise kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları yürütmesi çocuk işçiliğine yönelik gerçekleştirilen mücadele yöntemleri içerisinde yer almaktadır.

Çocuk işçiliğini önlemeye yönelik yürütülen araştırma ve projelerin büyük bir kısmı ILO tarafından veya ILO iş birliği ile yürütülmektedir. ILO'nun çocuk işçiliği ile mücadele kullandığı birden fazla proje bulunmaktadır. Bu kapsamdaki tüm projelere değinmek çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Bu yönüyle yalnızca devam eden projelere değinilecektir.

ILO'nun çocuk işçiliğine yönelik 2018-2022 yılları arasında yürüttüğü ACCEL projesi kapsamında, Afrika tedarik zincirlerinde çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılması hedeflenmektedir. Proje; Mısır, Malawi, Mali, Nijerya ve Uganda ülkelerinde kakao, kahve, çay, pamuk ve altın üretiminde çalışan çocukları kapsamaktadır. Bu kapsamda yürütülen bir diğer proje ise Clear Cotton projesidir. Proje 2018-2022 yılları arasında Mali, Pakistan, Peru ve Burkina Faso'da pamuk, tekstil ve hazır giyim üretim zincirlerinde çocuk işçiliğinin ve zorla çalıştırmanın ortadan kaldırılmasını hedeflemektedir. Çocuk işçiliği kapsamında ILO'nun 2012- 2023 yıllarında yürüttüğü projelerden bir diğeri ise Türkiye'de fındık hasatında mevsimlik tarımda en kötü biçimlerdeki çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılması projesidir. Projenin ortağı CAOBİSCO şirkettir. Projenin üç çıktısı bulunmaktadır; bunlardan ilki mevsimlik fındık hasatında çalışan çocukları en kötü biçimlerdeki çocuk işçiliğinden çıkarmak için ulusal ve yerel kapasitenin geliştirilmesidir. Bir diğeri ise çocukların mevsimlik fındık hasadı yapmasının önlenmesi ve yapan çocukların uzaklaştırılmasıdır. Son olarak, tarımda çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılması ve çocuk haklarının önemi konusunda farkındalığı artırmaktır.

Çocuk işçiliği ile mücadelede kullanılan yöntemlerden bir diğeri ise kurumsal sosyal sorumluluk kapsamında gerçekleştirilen mücadelelerdir. Günümüzde çocuk işçiliğinin büyük oranda dünyanın az gelişmiş bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

Küresel bir dünyada çocuk işçiliğinin az gelişmiş bölgelerde yoğunlaşmasını ise yalnızca az gelişmiş bölgelerin problemi olarak görmek mümkün değildir. Günümüzde bir ülke içerisinde üretim yapan veya bir ülkeden mal veya hizmet satın alan şirketler bu üretim içerisinde çocukların yer almasından da sorumlu tutulmaktadırlar. Başka bir ifade ile ulus ötesi şirketlerin üretim yaptıkları küresel bir dünyada çocuk işçiliğinin varlığı, ulusal bir sorun olmanın ötesine geçerek ulus ötesi bir sorun haline gelmektedir. İşletmelerin sosyal sorumluluğu olarak da ifade edilebilen kurumsal sosyal sorumluluk; çevre, etik, düzgün işler gibi birden fazla sosyal alanda şirketlerin sorumluluk alma çabalarını içermektedir. Bu yönüyle kurumsal sosyal sorumluluk yalnızca çocuk işçiliğini kapsamamaktadır. Ancak araştırmamız açısından önem arz eden çocuk işçiliğine yönelik kurumsal sosyal sorumluluklardır. Çocuk işçiliği ile mücadelede kullanılan kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarını sosyal etiketleme, şirket kodları ve sosyal sorumluluk standardı (SA 8000) geliştirme olarak sıralamamız mümkündür.

Sosyal etiketleme, satın alınan ürün veya hizmetin adil çalışma koşulları altında üretildiğinden emin olunması için tüketicileri üretimin sosyal koşulları hakkında bilgilendirmek olarak ifade edilebilir (Hilowitz, 1997). Çocuk işçiliğinde sosyal etiketleme ise tüketicilere; üretim ve tedarik zinciri içerisinde çocuk emeği kullanılmadığı bilgisinin verilmesidir. Bu kapsamda sosyal etiketleme uygulamasının temelinde, etiketlemenin tüketicilerde bir vicdan muhasebesine yol açması ve çocuk emeği kullanan işletmelerin rekabette geride kalması düşüncesi yatmaktadır (Özdemir ve Yücesan Özdemir, 2005).

Hilowitz (1997), sosyal etiketleme uygulamaları arasında bazı farklılıklar olduğunu bu kapsamda uygulamalar arasında genelleme yapmak için erken olduğunu belirtmektedir. Nitekim uygulamaların bir kısmı çocukların üretim sürecinde yer almasını engellenmeye yönelik iken bir kısmı ise çocukların çalışma koşullarının iyileştirilmesine yönelik olabilmektedir. Uygulamaların bir kısmı yalnızca bir ürünü etiketlerken bir kısmı birden fazla sektördeki ürünü etiketleyebilmekte, bir kısmı yalnızca çocuk işçiliğine yönelik iken, bir kısmı ise çalışma alanındaki tüm etik değerleri benimseyebilmektedir. Uygulamaların bazıları üretim alanlarını denetlemek ve izlemek gibi faaliyetler gösterebilmekte bazıları ise üreticilerin kendilerini denetlemelerini veya izlemelerini beklemektedir (Hilowitz, 1997, s. 223). Dolayısıyla sosyal etiketleme uygulamalarının tek tip olduğunu söyleyebilmek mümkün olmamaktadır.

Çocuk işçiliğinde sosyal etiketleme uygulamalarından biri de Rugmark etiketidir. Rugmark Kuruluşu tarafından 1994 yılından bu yana uygulanan etiket, Hindistan'da halı dokuma alanında çalışan çocuklar için kullanılmaktadır (Hilowitz, 1997, s. 223). Halı üreticileri, Rugmark kuruluşuna üye olarak; üretimlerinde 15 yaşın altındaki çocukları çalıştırmamayı ve kuruluşun habersiz denetim yapmasını kabul etmiş olmaktadır (Ravi, 2001). Bu kurallara uyduğu kuruluş tarafından onaylanan üreticilerin halılarına etiket yapıştırılmaktadır. Halı üreticilerinin etiket kurallarına uyup uymadığının izlenmesi için kuruluş müfettişleri habersiz denetimler yapabilmektedir. Ravi (2001), yolsuzlukları ve göz yummaları engellemek için müfettişlerin, ziyaret edecekleri tezgâhları ve gününü denetim sabahına kadar bilmediğini ve denetlemelerin periyodik olarak değişen iki kişilik ekiplerle yapıldığını belirtmektedir. Denetimler sırasında tezgahların bir tanesinin başında dahi çocuk tespit edilse üretilen halıların hiçbirisi Rugmark etiketini taşıyamamaktadır (Ravi, 2001). Kuruluşun üyelikten elde ettiği gelirler ise denetlemelerin yanı sıra okul, rehabilitasyon merkezi gibi alanların oluşturulmasında ve çocuklara bu alanlarda eğitimler verilmesinde kullanılmaktadır (Ravi, 2001).

Hilowitz (1997), Rugmark etiketi sonucu halı sektöründen uzaklaşan ya da eğitim veya rehabilitasyon dönemi biten çocukların başka tehlikeli sektörlere geçme ihtimali üzerinde durarak bu girişimlerin doğasında belirli sektörlere özgü olmanın yattığını belirtmektedir. Ravi (2001) ise, Rugmark etiketinin dolaylı etkilerinin daha önemli olduğunu belirtmektedir. Ravi'nin (2001) dolaylı etkilerden kastı; etiketlemenin dünya çapında dikkatleri halı üretiminde çocuk işçiliği sorununa çekmesi ve bu dikkatin Hindistan hükümetini halı sektörü sorunlara müdahalede etmek durumunda bırakmasıdır.

Halı sektöründe çocuk işçiliğine yönelik uygulanan diğer etiketler ise Care & Fair etiketi, STEP etiketidir. Care & Fair etiketi halı toptancıları ve perakendecileri için kullanılan bir etikettir. Care & Fair etiketi ücre köylerde yapılan halılar gibi izlenmesi zor halıların tamamen çocuk işçiliği içermediğini garanti etmemekte ve tam anlamıyla izlenmemektedir (Hilowitz, 1997). Bu kapsamda güven veren bir etiket olduğunu söylemek mümkün değildir. STEP etiketi de böyle bir garantinin verilemeyeceğini öne sürerek halıların çocuk işçiliği olmadan üretildiğini tam anlamıyla garanti etmemektedir (Hilowitz, 1997).

Çocuk işçiliğinde sosyal etiketleme kapsamındaki bir diğer uygulama ise Çocuk Dostu Girişim etiketidir. Etiket; şirketler ve girişimciler arasında çocuk işçiliği konusunda farkındalığı geliştirmek, şirketleri çocukları çalıştırmaktan kaçınma

konusunda motive etmek ve şirketleri çocukların geleceğine katkıda bulunan programlar geliştirmeye ve bu programlara katılmaya teşvik etmeyi hedeflemektedir (Hilowitz, 1997). Çocuk Dostu Girişim etiketi diğer etiketlerden farklı olarak ürünlere değil, şirketlere verilmektedir. Etiket verildiği şirketin; yasal asgari çalışma yaşı olan 14'e uyacağını resmi olarak taahhüt etmesi, bu taahhüdü tedarikçi ve müşteri ağına duyurması ve çocuk gelişimi ve gençlik eğitime yönelik bir tür sosyal program oluşturması veya desteklemesi³⁶ gerekmektedir (Hilowitz, 1997).

Sosyal etiketleme uygulamalarının belirli sektörler veya işler özelinde yer alması yönüyle kapsayıcılığının oldukça dar olduğu söylenebilir Bunun ötesinde etiketlerin uygulanıp uygulanmadığını her zaman tam anlamıyla denetleyebilmek mümkün olmamaktadır. Ürünün birden fazla ülkede üretilmesi, küçük üretim alanlarında bireysel üreticiler tarafından üretilmesi gibi durumlarda ise denetlemek zorlaşabilmektedir.

Çocuk işçilikle mücadelede kullanılan kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarından bir diğeri ise şirket kodlarıdır. Ulus ötesi şirketlerin bir kısmı, üretim ve tedarik zincirlerinde uyacakları etik davranışları içeren kendi davranış kodlarını oluşturabilmektedirler. Hilowitz (1997), davranış kodlarının; çocuk işçilerin veya diğer dezavantajlı işgücünün yoğun olduğu ve sosyal etiketlemenin sorun haline gelebileceği ülkelerde veya sektörlerde faaliyet gösteren şirketlerin pazarda hayatta kalmak için geliştirdikleri kodlar olduğunu belirtmektedir.

Şirket davranış kodu benimseyen şirketlerden biri çocuk işçilikle adı sık anılan Nike şirkettir. Şirket, Nike Kod olarak adlandırdığı şirket kodu ile uyacağı etik davranışları beyan etmektedir. Nike Kod kapsamında şirket, ürünlerini üretmek veya taşımak için sözleşme yapan şirketlerde çocuk işçiliğini yasakladığını belirtmektedir (Nike, 2020). Tedarikçi firmaların çalışanlarının en az 16 yaşında olması veya zorunlu eğitimi tamamlama yaşı ya da ülkedeki yasal çalışma yaşının³⁷ üzerinde olması gerektiğini vurgulamaktadır. 18 yaşından küçüklerin ise tehlikeli koşullarda (gece çalışma, kimyasal çalışma ve ağır çalışma gibi) çalıştırılmayacağını beyan etmektedir (Nike, 2020).

Günümüzde ulusötesi şirketlerin büyük bir kısmının bu kapsamda çeşitli davranış kodları benimsedikleri söylenebilir. Bu kodlar içerisinde araştırmamız açısından önemli

³⁶Şirketin çocuk gelişimi ve gençlik eğitime yönelik oluşturduğu veya desteklediği sosyal programı kanıtlayan belgeler veya diğer somut kanıtlar sunması gerekmektedir.

³⁷Zorunlu eğitimi tamamlama yaşı ve ülkedeki yasal çalışma yaşı kriterlerinden hangisi ülke içerisinde yüksek ise o uygulanacaktır.

olan kod ise tarımsal işgücü pratiklerinde benimsenen ALP³⁸ koddur. Kod, tütün tarımında özellikle çocuk işçiliğinin önlenmesinde Philip Morris (PMI), Japan Tobacco (JTI) gibi ulus ötesi tütün şirketleri tarafından benimsenmektedir. PMI, tedarik zincirlerinde işgücünün kötüye kullanıldığını kabul etmekte ve bu kapsamda çocuk işçiliği başta olmak üzere tedarik zincirlerinde bir takım etik davranışları benimseyeceğini beyan etmektedir. Bunların başında ise çocuk işçiliği yer almaktadır. PMI (2011), ALP kodu ile işe kabul için asgari yaş şartını benimseyeceğini ve bu kapsamda 15 yaşından küçük çocukları çalıştırmayacağını veya zorunlu eğitimi tamamlama yaşından küçük veya ülke yasalarının öngördüğü asgari yaştan (hangisi daha fazla koruma sağlıyorsa) daha küçük çocukları çalıştırmayacağını belirtmektedir. Bunun yanı sıra 18 yaşından küçükleri tehlikeli işlerde çalıştırmayacağını, aile çiftliklerinde ise bir çocuğun yalnızca işin hafif iş olması ve çocuğun 13-15 yaş arasında veya ülke yasalarında tanımlanan hafif işler için asgari yaşın üzerinde olması koşuluyla aileye yardım edebileceğini (hangisi daha fazla koruma sağlıyorsa) belirtmektedir (PMI, 2011).

JTI (2017, s. 17) ise, ALP kodu ile çocuk işçiliğinin kabul edilemez olduğunu vurgulayarak bu kapsamda dört temel politika benimsemektedir. Bunlar; çocuk işçiliğinin kabul edilmemesi, asgari yaş, tehlikeli işler ve öğrenme programlarıdır. Şirket, çocuk işçiliği politikasını ILO'nun 138 ve 182 No'lu sözleşmelerinde sağlanan uluslararası kabul görmüş tanımlara dayandığını, bu kapsamda çocukların sağlıkları ve/veya kişisel gelişimlerini etkilemeyen veya eğitimlerine müdahale etmeyen işleri olumlu olarak gördüğünü belirtmektedir. Bu kapsamda ebeveynlere ev ve çiftlik işlerinde yardım etmek, bir aile şirketine yardım etmek ve okul saatleri dışında ve okul tatillerinde harçlık kazanmak gibi faaliyetleri de teşvik edeceğini belirtmektedir (JTI, 2017). Mesleki öğrenme programlarına dahil olan çocukların da doğrudan programın öğrenme deneyimleriyle ilgili olduğu ve yerel mevzuata uygun olduğu durumlarda görevler üstlenebileceğini (çalışabileceğini) belirtmektedir. Şirket kod kapsamında 18 yaşından küçüklerin yeşil tütün yapraklarına dokunulmasını içeren işlerin (hasat gibi) ve kimyasallarla çalışmayı içeren veya yerel yasalar kapsamında yasalanmış işlerin yapılmasını ise tehlikeli işler olarak gördüğünü belirtmektedir (JTI, 2017).

Şirketler beyan ettikleri kodlarda kendi ve tüketicilerinin vicdanlarını rahatlatılmakta ancak çoğu zaman uygulamada yaşanan durum farklı olmaktadır. Bu

³⁸ALP kodun açılımı; Agricultural Labor Practices dir. Bu kapsamda kodu, Tarımsal Emek Faaliyetleri/Pratikleri kodu olarak ifade edebilmek mümkündür.

kapsamda verilen vaatler uygulamalarda vicdan rahatlığı sağlamanın ötesine geçemeye bilmektedir. Nitekim şirket kodlarını benimseyen şirketlerin davranış kodlarına uyulmasına yönelik izleme görevini büyük oranda kendi gerçekleştirdiği görülmektedir (Hilowitz, 1997). Bu kapsamda şirketler tarafından benimsenen davranış kodlarının uygulanıp uygulanmadığı tam anlamıyla bilinmemektedir.

Hilowitz (1997), Davranış kodlarının uygulanmasında iki temel sorundan bahsetmektedir. Bunlardan biri çok uluslu şirketlerin çok sayıda ve sık sık değişen üretim yerleri ve tedarik kaynakları, uygulamayı ve izlenmesini sorunlu hale getirmesidir. Bir diğer sorun ise ulus ötesi şirketlerin faaliyet gösterdiği birçok ülkenin farklı çalışma standartlarına sahip olmasıdır. Bu kapsamda standartlara bağlı kalmak oldukça zordur.

Sosyal Sorumluluk Standardı (SA 8000) çocuk işçilik ile mücadelede kullanılan kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarından bir diğeridir. SA 8000 diğer uygulamalar ile benzer şekilde doğrudan çocuk işçiliğine yönelik bir standart değildir. Standart, mal ve hizmet üretiminde örgütlenme özgürlüğü, ayrımcılık, iş sağlığı güvenliği, çocuk işçilik gibi çalışma ilişkilerine yönelik etik davranışları güvence altına almaktadır. Bu kapsamda Özdemir ve Yücesan Özdemir (2005, s. 12) SA 8000'ü kaliteli mal ve hizmet üreten şirketlere uygulanan ISO 9000 belgelendirmesinin sosyal sorumluluk için düzenlenmiş olanı olarak tanımlamaktadır.

SA8000 Standardı, mal ve hizmet üretiminde kullanılan diğer standartlar (ISO 9000) ile benzer şekilde; standardın gerektirdiği kurallara uyduklarını belgelendirmek isteyen işletmelerin, yetkili bir belgelendirme kuruluşuna başvurması ile işlemektedir. SA8000 Standardını benimseyen işletmelerin uymak zorunda oldukları bu koşullar ise çocuk işçilik, maaş ve ücretler, çalışma saatleri, sendika kurma ve toplu pazarlık hakkı, sağlık ve güvenlik, ayrımcılık ve disiplin uygulamaları konularındadır (Kağncıoğlu, 2010). SA8000'nı benimseyen bir şirketin, 15 yaşın altında çocuk işçi çalıştırmaması ve bu yaşın üzerinde çalıştırdığı okula devam eden çocuklarda da iş, okul ve ulaşımda harcanan sürenin günde toplam 10 saati geçmemesini şartını sağlaması gerekmektedir (Aydemir, 2007).

Kağncıoğlu (2010), SA8000 standardını benimseyen şirketlerin kendilerinin ve tedarikçilerinin standardın kurallarına uyduklarını sosyal sorumluluk raporlarında açıklamak durumunda olduklarını ancak bu uygulamanın, diğer gönüllü raporlama girişimlerinden denetim faktörü ile ayrıldığını belirtmektedir. Nitekim SA8000 standardı

belgesi 3 yıl için geçerli olmakta standarda uyulup uyulmadığı belirli aralıklarla denetlenmektedir (Aydemir, 2007).

Çocuk işçiliği ile mücadelede kullanılan kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları şirketler tarafından etik davranışlara uyma düşüncesi ile ortaya çıkabildiği gibi şirketin medyada çocuk işçiliği ile anılması sonucu bir imaj temizle çabası olarak da ortaya çıkabilmektedir. Ancak bu kapsamda asıl sorun şirketlerin bunu nasıl benimsediklerinin ötesinde bu uygulamaların uygulanabilirlikleri noktasında çıkmaktadır. Nitekim birden fazla ülkede veya bir ülkede birden fazla alanda üretim yapan şirketler gerçekten çocuk işçiliğini önlemek gibi bir çabaya sahip olsalar da tüm üretim ve tedarik süreçlerini izleyebilmeleri oldukça zordur. Bu kapsamdaki tedarik zincirlerine çocuk işçi çalıştırılmaması konusunda yaptıkları baskılar çocuk işçiliğinin varlığının gizli alanlara (çoğu zaman önceki hallinden daha kötü koşulları içeren) çekilmesine yol açabilmektedir. Saha araştırmamız sosyal sorumluluk uygulamalarının sahadaki işleyişinin sonuçlarını göstermesi açısından önemlidir. Benimsenen kodlar veya uyulması planlanan etik değerlerin çoğu zaman sadece kağıt üzerinde kalması ise bu kapsamdaki bir diğer problemdir. Denetleme ve izleme mekanizmalarının kapsamlı olduğu (Rugmark etiketi gibi) uygulamalarda ise çocuk işçilikle mücadele pasif bir mücadeleye dönüşebilmektedir. Nitekim bu uygulamalar yalnızca tek sektör özelinde çocuk işçiliğinin bitmesine yol açarak var olan çocuk işçilerin başka sektörlere kaymasına yol açabilmektedir. Bu kapsamda kapitalist bir sistemin doğası çocuk işçilik sorununu çözmeyi oldukça zorlaştırmaktadır.

Bu mücadele yöntemlerinin özellikle 1990'lı yıllarda alevlenmesinin ise tesadüfi bir durum olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu dönemde çocuk işçiliği ile mücadelenin önem kazanmasını küresel ölçekte faaliyette bulunan sermaye çevrelerinin üretimlerinin ulusötesine taşınması ile ilişkilendirmek daha doğrudur. Başka bir ifade ile mücadelenin bu dönemde yoğunlaşması uluslararası rekabet eşitsizliği çerçevesinde değerlendirilmelidir. ILO'nun bu dönemdeki faaliyetlerinin de büyük oranda bu eşitsizliği giderme çabasının bir ürünü olarak görülmesi gerekmektedir. Bu bağlamda mücadele kapsamında değinilmesi gereken bir diğer tartışma ise kendilerini çalışan çocuklar hareketi olarak tanımlayanların çıkışıdır.

Çalışan çocuk hareketi, çocuk emeğine farklı bir yaklaşım sunmasıyla tartışılması gereken bir konudur. Çocuk işçiliği, farklı teorik yaklaşımlarda farklı nedenlerle açıklanıp, farklı yöntemlerle çözüleceği düşünülen bir olgu olsa da tüm teorilerde ortak

bir uzlaşma noktası söz konusudur. Bu uzlaşma noktası, çocuk işçiliğinin (özellikle en kötü biçimlerinin) mücadele edilmesi gereken bir olgu olduğudur. Çalışan çocuk hareketi yaklaşımı ise çocuk işçiliğinin olumsuz bir olgu olduğu ve ortadan kaldırılması gerektiği düşüncesine karşı bir yaklaşım sergilemektedir. Bu yönüyle yaklaşım çocuk işçiliğinin değil, çocuk işçiliğinin içinde gerçekleştiği sömürücü ve zararlı koşulların ortadan kaldırılması gerektiğine vurgu yapması yönüyle farklı bir tartışma ortaya atmaktadır. Tartışmanın yeni sosyolojik yaklaşıma daha yakın olması sebebiyle yeni sosyolojik yaklaşım kapsamında ele alınmıştır.

1970'lerin sonlarında Latin Amerika, Afrika ve Asya'da ortaya çıkmış, 1990'ların başında ise resmi bir kimlik kazanmış çalışan çocuk hareketleri, çocukların kendilerini ilgilendiren konularda görüşlerinin dinlenmesine ve çocuklar ile ilgili uluslararası kararlar alınırken çocukların görüşlerine önem verilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır (Liebel and Invernizzi, 2019). Bu görüşün bir sonucu olarak, çalışan çocuk hareketleri, çocukların örgütlenmesi gerektiği yaklaşımını benimsemektedir. Büyük oranda Latin Amerika, Asya ve Afrika ülkelerinde yoğunlaşan bu örgütlenmeler; uluslararası, ulusal veya bölgesel düzeyde gerçekleşebilmektedir. Belirli çalışma alanlarında (ayakkabı temizleyicileri, yük taşıyıcıları vb.) çalışan çocukların da çalışma gruplarında kurulmuş derneklerde bir araya geldikleri görülebilmektedir (Liebel, 2003). Peru'da MANTHOC (Hristiyan İşçi Sınıfı Ailelerinin Çalışan Çocuklar ve Ergenler Hareketi), Bolivya'da UNATSBO (Bolivya Çalışan Çocuklar Birliği) çalışan çocuk örgütlenmelerinden yalnızca birkaçıdır. Yapılan araştırmalar bu harekete katılan çocukların büyük oranda yoksul kesimlerden ve işçi sınıfından oluştuğunu göstermektedir (Prestel, 2008; Taft, 2019). Çocukların yaptıkları işler ise farklılaşmaktadır. Liebel (2003), 12-16 yaş arası çocuklardan oluşan çalışan çocuk örgütleri üyelerinin ortak noktasının, büyük oranda insanlık onurunu ihlal eden ve kişisel gelişimlerini tehlikeye atan koşullar altında yaşaması ve çalışması olduğunu belirtmektedir. Taft (2019) ise, büyük oranda ailesi ile birlikte çalışan çocukların cinsiyetlerine göre yaptıkları işlerin farklılaşabildiğini belirtmektedir. Erkek çocukları daha çok kırsal alanlardaki aile çiftliklerinde ve restoranlarda, pazar tezgahlarında ve mağazalarda veya şehirlerde sokak satıcısı olarak çalışırken; kız çocukları büyük oranda evde çalışmakta, küçük kardeşlerin bakımına yardım etmektedir (Taft, 2019).

Çalışan çocuk örgütü aktivistleri, çocuk işçiliğinin yasadışı bir faaliyet olarak görülmesinden dolayı çocukların büyük oranda sömürüye maruz kaldığına dikkat

çekmektedir. Nitekim çocuk işçiliği yasadışı olduğu için asgari bir ücret sınırlaması veya iş koruması, iş sağlığı güvenliğine yönelik veya sendikal üyeliğe yönelik bir düzenleme yoktur (Nieuwenhuys, 2009). Bu kapsamda yaklaşım çocuk merkezli bir yaklaşımın ancak çalışan çocukların sesleri dinlenerek gerçekleştirilebileceğini iddia etmektedir. Liebel ve Invernizzi (2019), ILO'yu çalışan çocukların kendilerini etkileyen kararlara katılmalarına izin vermeyi reddetmesi ve çocukların kurumsal yapılara katılmaları için herhangi bir fırsat sağlamaması yönüyle eleştirmektedir³⁹. Bu hareketler, çalışan çocukları ebeveynlerinin kurbanları olarak görmek yerine sosyal dünyalarının aktif katılımcıları olarak görmekte ve çocukların onurlu bir şekilde çalışmaları, sömürüye karşı mücadele etmeleri için örgütlenme haklarının tanınmasını istemektedir (Nieuwenhuys, 2009).

2.4. Türkiye’de Çocuk Emeginin Tarihsel Gelişimi

Türkiye çocuk emeği tarihini Osmanlı İmparatorluğu döneminden ayırmak, gerek sosyal politika düzenlemelerinin tarihi açısından gerekse Türkiye’nin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki toplumsal ve ekonomik yapıyı büyük oranda miras almış olması açısından mümkün görünmemektedir. Bu kapsamda Türkiye özelinde çocuk emeği Osmanlı İmparatorluğu’ndaki çocuk emeği sorunu başlangıç kabul edilerek incelenecektir.

Cumhuriyet öncesi Türkiye’de çocuk emeğini de içine alan sosyal politika düzenlemelerinin oldukça sınırlı veya cılız düzenlemeler olduğu sosyal politika literatüründe sıklıkla vurgulanmaktadır (Talas, 1992; Koray, 2000, s. 100; Tokol, 2019, s. 55). Osmanlı İmparatorluğu’nda çocuk emeğine yönelik düzenlemeler de diğer sosyal politika düzenlemeleri gibi oldukça sınırlı olarak gerçekleşmiştir. Bu sınırlı düzenlemeleri, çocuk emeği sorununun sınırlı varlığı ile açıklayabilmek ise mümkün görünmemektedir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu’nda çocuk emeğinin zanaat işletmelerinde çıraklık, tarım işletmelerinde hane-içi çocuk emeği, sanayide ücretli çocuk emeği şeklinde yaygın olarak gerçekleştiği bilinmektedir. Çocuk işçiliği sorununun

³⁹ Çalışan çocuklar hareketi kapsamında çocukların seslerinin dinlenmesi oldukça tartışmalı bir konudur. Bu kapsamda çocuk işçiliğe karşı mücadele başlattığını kabul eden ILO’nun çocukların sesini dinlemesi aynı zamanda çocuk işçiliğini meşrulaştırmak anlamına gelecektir. Bu kapsamda ayrıntılı bir tartışma için bkz. Micheal Lavalette *The New Sociology of Childhood and Child Labour: Childhood, Children’s Rights and Children’s Voice*

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki başlangıç tarihi bilinemese de var olduğu gerçeğini yadsımak mümkün değildir.

Batılı ülkeler Sanayi Devrimi sonrası geniş çaplı bir çocuk emeği sorunu ile karşılaşırken, Osmanlı İmparatorluğu döneminde sanayinin sınırlı olması çocuk işçiliği sorunu ile de daha az karşılaşacağımızı düşündürse de bu düşünce bir yanılgıdan ibaret görünmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda çocuk işçiliği sorunu ile kaynaklarda daha az karşılaştığımız ise bir gerçektir. Ancak bu çocuk işçi varlığının sınırlı olmasıyla değil araştırmaların ve kayıtların sınırlı olmasıyla açıklanması gereken bir olgudur.

2.4.1. Tanzimat öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda çocuk emeği

Tanzimat öncesi döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışma koşullarının belirlenmesi ve çalışma yaşamının düzenlenmesinin lonca ve gedikler içerisinde gerçekleştiği görülmektedir. Talas (1992, s. 39), devletin işçi ve işveren ilişkilerine müdahalesini Meşrutiyet dönemi (1908) ile başlatmaktadır. Dolayısıyla Meşrutiyet öncesi dönemde sınırlı nizamnameler dışında çalışma ilişkilerine merkezi yönetimin müdahalesinden bahsedilememektedir. Lonca ve gedikler içerisindeki kuralların çırakları kapsamak ile birlikte bu kuralların amacının çocuk işçiliğini ve/veya çıraklığı önlemek değil büyük oranda lonca düzeni içerisinde kontrol sağlamak için oluşturulduğu görülmektedir. Loncaların ana işgücünü; çıraklar, ücretli işçiler ve köleler oluşturmaktadır (İnalcık, 2003, s. 166). Lonca örgütlenmeleri içerisinde çıraklık, kalfalık ve ustalık aşamalarından önceki ilk adımdır. Bir zanaatı öğrenmek isteyen çocuğun öncelikle çıraklığa kabul edilmesi gerekmektedir.

İnalcık (2003, s. 157), 13. yüzyılda tarikatların, özellikle de fütüvvet kurallarının loncalar üzerinde büyük etkiler yaptığını, işçinin ustaya mutlak itaatini isteyen fütüvvet ahlakının, lonca sisteminin temel işlevini ifade ettiğini belirtmektedir. Bu kapsamda loncalar içerisinde bir usta adayı olarak çırağın da fütüvvet kuralları içerisinde davranış sergilemesi beklenmektedir. Fütüvvet ahlakı gereği çırağın ustasına mutlak bir itaat göstermesi gerekmektedir. İtaatin yanı sıra çırağın alçakgönüllü olması, zenginliği küçümsemesi, açgözlülük ve rekabet gibi davranışlardan kaçınması beklenmektedir (İnalcık, 2003, s. 163). Dolayısıyla çıraklığa girmek isteyen çocuğun iyi huylu ve ahlaklı olması gerekmektedir (Talas, 1992, s. 38). Çıraklığa uygun ahlaka sahip olan ya da olduğu düşünülen çocuklar bir meslek, sanayi öğrenmesi için ailesi tarafından bir ustanın yanına verilmekte ve belirli bir sürede mesleği öğrenmesi beklenmektedir. İnalcık (2003, s. 166),

bu sürenin genellikle 1001 gün olduğunu belirtirken; Faroqhi (2011, s. 80), eğitim süresinin özellikle son yıllarda 4-5 yıl sürebildiğini belirtmektedir. İnalçık (2003, s. 166), babanın çocuğu kiralamanın karşılığı olarak ustadan toplu bir para aldığını ve çırak çocuğun bundan sonra ya hiç ücret almadığını ya da düşük bir haftalık aldığını belirtmektedir. Faroqhi (2011, s. 81) de, çırakların ücret almadığını doğrulamaktadır. Bu yönüyle lonca örgütlenmeleri içerisindeki çırağın yaptığı iş için neredeyse hiç ücret almadığı, bu durumun sanat öğrenme veya meslek öğrenme “ulvi” amacı ile meşrulaştırıldığı görülmektedir.

Çocukların çırak olarak kabul edilme yaşının kadı sicillerinde buluğ çağına erme yaşı olarak kabul edildiği bilinmekle birlikte, uygulamada bu yaşın altında çıraklığa başlandığı görülmektedir. 1822-1831 yılları arasını kapsayan İstanbul kadı defterlerinde 5-6 yaşına gelen çocukların eğitimden alınarak zanaatkarlar yanında çıraklığa verilmesini yasaklayan bir karar, çıraklığa başlama yaşının 5 yaşına kadar düştüğünü göstermektedir. Nitekim Cohen (2001, s. 167) de loncaları sınıflandırdığı kitabında sabun üreticileri için şöyle bir açıklama yapmaktadır; “Sabun kalıplarının kesiminden başlayarak bu işte çocuklar da çalıştırılırdı. Bu çocukların sayıca azami sekizi geçmemesi ve kadı tarafından öngörüldüğü gibi “fazla ufak olmaması” gerekiyordu”. Cohen’in (2001) de tırnak içinde verdiği “fazla ufak olmama”, “küçük olmama” gibi ifadelerin uygulamada yoruma çok açık olduğu görülmektedir. Bu kapsamda Osmanlı İmparatorluğu’nda çocukların 5 yaşlarından itibaren çıraklığa başlayabildiğini kabul etmek gerekmektedir.

Kadı sicillerinde bir zanaatkarın yanında çalışabilecek çırak sayısının çoğu zaman sınırlandırıldığına rastlanması ise ücretsiz çocuk emeğinin, ücretli işçilikten çok daha fazla istenen ve sınırlanması gereken bir olgu olduğunu düşündürmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda zanaat işletmelerinde çıraklık yaygın bir çocuk çalışması olarak karşımıza çıkmak ile birlikte çocukların çalıştığı tek alanın zanaat işleri olduğunu söyleyebilmemiz mümkün değildir. Bu dönemde Osmanlı Devleti’nde gözlemler yapan Urquhart (1833, s. 148), kadın ve çocukların; sığırlara bakmak, su taşımak, iğ ve değnek ile yapılan işler gibi emeğin her bölümünde çalıştıklarını belirtmektedir. Urquhart’ın (1833, s.148) “çocukların küçük parmakları ile mili çevirebildikleri andan itibaren gayretle çalıştıklarını” belirtmesi çalışmaya başlama yaşının oldukça küçük olduğunu düşündürmektedir. Çocukların bu dönemde yaygın olarak çalıştığı sektörlerin zanaatkarlığın yanı sıra tekstil, tarım ve maden olduğu

söylenbilir. Issawi (1988), Şam'da 1800-1914 yıllarında tekstil sektöründeki gözlemlerini şöyle açıklamaktadır;

Kumaş dokumacılığı neredeyse tümüyle; camilere, vakıflara ve özel şahıslara ait olan hanlarda yoğunlaşmıştır. Bu hanlar, aynı zamanda içlerine birçok dokuma tezgahının yerleştirilebileceği odalara bölünmektedir. Kutni yapan tezgahlarının sayısı 653'dür ve bu tezgahlarda 613 erkek ve yaklaşık 300 çocuk kullanılmaktadır (Issawi, 1988, s. 384).

Bu dönemde özellikle tekstil sektörünün, batı dünyasıyla benzer bir şekilde kadın ve çocuk emeği ile sürdürüldüğü görülmektedir. Nitekim Quataert (1999), imalat sektöründeki kadın ve çocuk emeğine dair gözlemlerini şöyle açıklamaktadır;

1906 yılı civarında Makedonya'daki iplik fabrikalarında çalışan toplam işçi sayısı 1.570'ti. Bu işçilerin dörtte üçü kadınlar ve kızlardı. Onların büyük çoğunluğunu ise kızlar oluşturuyordu, içlerinde altı yaşında çocuklar bile vardı (Quataert, 1999, s. 88).

Sivas bölgesinde evlerde kadınlar ve çocuklar hem kendi eğirdikleri iplikleri hem de İngiliz ipliğini kullanarak kaba kumaş dokuyorlardı (Quataert, 1999, s. 146).

1830'larda Hınıs kasabasında aile emeğiyle 120 tezgahta komşu ve bölgesel pazarlarda satılmak üzere kaba bir pamuklu kumaş dokunuyordu (Quataert, 1999, s. 146).

Quataert'ın (1999) gözlemlerinden Osmanlı İmparatorluğu'nda tekstil sektörünün neredeyse her alanında (iplik, kumaş, boyama) çocuk emeği kullanıldığı görülmektedir. İplik üretiminin evlere iş verme şeklinde gerçekleştiği durumlarda çocuklar hane içi aile emeği olarak çalışmaya katılırken, iplik fabrikalarında ücretli işçi olarak üretime katılabilmektedirler. Devlet fabrikalarında emek kıtlığı çekilen dönemlerde donanma için iplik eğirmek üzere, yetim çocukların dahi devlet eliyle "uygun ücretle" çalışması ile karşılaşılabilmektedir (Quataert, 1999, s. 62-63).

Tanzimat'tan (1839) itibaren devletin ekonomik ve siyasal yapılarında kimi reformlara gittiği görülmektedir (Talas, 1992, s. 39). Bu reformlar çocuk işçilik adına büyük değişiklikler içermese de dönemselsel bir ayırım oluşturması açısından önemlidir.

2.4.2. Tanzimat sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nda çocuk emeği (1839-1923)

Tanzimat sonrası Osmanlı'da ilk olarak sosyal politikaya yönelik iki önemli nizamnameden bahsedilmesi gerekmektedir. Bu Nizamnamelerden ilki 1867 tarihinde çıkarılan Ereğli Kömür Maden-i Hümayûnu İdaresinin Nizamnamesi ya da bilinen adıyla Dilaver Paşa Nizamnamesi'dir. Nizamname sosyal politikalara yönelik ilk düzenleme olması yönüyle önemlidir. Ancak Ereğli Kömür Havzası'nda maden üretimini arttırmayı ve düzenlemeyi amaçlayan nizamnamenin ilk ve öncelikli amacının işçileri korumak değil, işçilerin çalışmasını sağlamak olduğu görülmektedir. Bu kapsamda 100 maddeden

oluşan nizamnamenin bir bölümünü çalışma hayatı ile ilgili düzenlemeler oluşturmaktadır. Nizamname, iş kazası durumlarından bahsetmemek ile birlikte işçilerin önemsiz sayılabilecek hastalıklarının madenlerde bulundurulacak bir doktor tarafından tedavi edilmesi ve ağır hastalıklarda eve gönderilmesi durumlarını düzenlemektedir (Talas, 1992, s. 40). Dilaver Paşa Nizamnamesi'ni çocuk emeği açısından önemli kılan ise nizamnamenin asıl amacını oluşturan çalışma yükümlülüğü kısmında yatmaktadır. Nitekim Nizamname Ereğli Sancağı'ndaki 14 kazaya madene işçi gönderme yükümlülüğü getirmektedir. Bu kapsamda Ereğli Sancağı'ndaki 13-50 yaşları arasındaki sağlam erkeklere 10 saat maden ocaklarında çalışma mükellefiyeti getirilmiştir (Savaşkan, 1993; Yıldırım, 2013). Ereğli madenlerinde "kendi rızasıyla" zorla çalışmayı kabul etmeyenler ise askeri zorla madene getirilmeye çalışılmıştır (Yıldırım, 2013, s. 64). Bu yönüyle nizamnamenin, çocuklar için koruma getirmenin ötesinde büyük oranda zorunluluklar getirdiği, 13 yaşından itibaren çalıştırılmalarını meşrulaştırdığı görülmektedir. Quataert (2017, s. 100), bu dönemde kömür taşıyacak yeterli işçi bulabilmek için 14 kazadaki her köyün 13-15 yaşları arasındaki erkeklerin listesini çıkarttığını belirtmektedir.

Nizamnamenin ne derece uygulanabildiği bilinmediği için Ereğli madenlerinde bu dönemde kaç çocuğun zorla çalıştığı da bilinmemektedir. Nizamnamenin çalışma yaşını 13 olarak belirlediği göz önüne alındığında aynı zamanda çalışma yaşının alt sınırını düzenlediğini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Nitekim Fişek (1984, s. 140), bu dönemde İngiltere'de çocukların madenlerde çalışma yaşının 1872'de 12 olduğu, 1900'de 13 olduğu anımsanırsa bu kısıtlamanın erken atılmış olumlu bir adım olduğunu vurgulamaktadır.

Bu dönemin Nizamnamelerinden bir diğeri ise 1869 tarihli Maadin Nizamnamesi'dir. Doğrudan madenlerde çalışan çocuklara yönelik bir düzenleme içermeyen nizamname zorunlu çalışmayı sonlandırması yönüyle önemlidir. 98 maddeden oluşan nizamnamenin beşinci bölümü maden işçilerine yönelik düzenlemeler içermektedir. Nizamname'nin 61. maddesi madenlerde çalıştırılan işçilerin adil bir ücret karşılığında ancak özgür iradeleri ile çalışabileceğini belirterek zorunlu çalıştırma yükümlülüğünü kaldırmaktadır. Bunun dışında Nizamnamenin 65. maddesi maden kazalarına yönelik önlem alınması yükümlülüğüne, 66. maddesi madenlerde doktor ve ilaç bulundurma yükümlülüğüne, 67. maddesi ise kaza mağduru işçiler veya aileleri için tazminata hükmetmektedir. Nizamname doğrudan çocuklara yönelik bir düzenleme

içermese de iş sağlığı güvenliğine yönelik düzenlemeler içermesi ve zorunlu çalıştırmayı yasaklaması yönüyle önemlidir.

Tanzimat sonrası dönemde çocukların çalışmasını yasaklayan ilk düzenleme denemesini ise yasalaşamayan bir kanun teklifinde görmek mümkündür. Toprak (1984), 1910 yılında komisyona takılı kalan ve Meclis'in gündemine alınmayan bir kanun teklifinden bahsetmektedir. Kanunlaşamayan teklif sanayide çocuklar ve kadınların öncelikli olarak korunması ile ilgili önlemleri içermektedir. Sivas Mebusu Ömer Şevki Bey tarafından hazırlanan kanun teklifi fabrika, sanayihane, tezgâh, imalathane, taş ve maden ocağında on iki yaşını bitirmeyen çocukların çalıştırılmayacağını, on iki yaşından büyük olan çocukların ise sıhhiye müfettişi ya da belediye tabibinden güç yeterliliği belgesi almaları koşuluyla çalışabileceklerini belirlemektedir. Bunun yanı sıra kanun teklifi, on yedi yaşına kadar çocukların günde dokuz saatten fazla, gece ve haftada altı günden fazla çalışmalarını, sağlığa zararlı, tehlikeli ve güçleri yetmeyecek işlerde çalıştırılmaları yasaklamaktadır (Toprak, 1984). Kanunlaşamayan teklif 1910 yılında çocuklara yönelik oldukça kapsamlı koruyucu düzenlemeler içermektedir.

Kanun teklifinin yasalaşamaması ile birlikte çocuklara yönelik düzenlemelerde bir değişiklik olmazken, çocukların çalışması durumunun Tanzimat öncesi dönemden bu yana baki kaldığı görülmektedir. Nitekim 1822-1920 yıllarında Zonguldak madenlerini inceleyen Quataert (2006, s. 85-91), madenlerde rutin olarak küçük çocukların çalıştırıldığını, 13-14 yaşındaki çocuklar ile madenlerde karşılaştığını ve 15 yaşındaki çocukların ağır yükler taşıdığını vurgulamaktadır. Mintzuri (2002), 10 yaşında geldiği İstanbul'daki anılarını anlattığı kitabında 1897-1940 yıllarında Beşiktaş'ta ve Hisar'da fırında yıllarca çalıştığını anlatmaktadır. Mintzur'nin (2002) satır aralarında bakkal ve kasap gibi farklı işlerde çırak olarak çalışan çocukları bulmak mümkündür. Avni Şanda Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından hazırlanan istatistiklerden öğrendiği çocuk işçilerin durumunu; "1913 yılında birkaç fabrikada kadın işçi vardı. 1915 de bunların sayıları artmıştır. Adı geçen istatistiklerin bildirdiğine göre 1915 de erkek işçilere günde 10-13; kadın işçilere 4-6; çocuklara da 2-4 kuruş gündelik verilmekteydi" sözleri ile açıklamaktadır (Avni Şanda, 1962, s. 27).

Moore (2011), 1920 yılında İstanbul'da yaptığı araştırmasında ayakkabıcılık, giyim, lokanta ve oteller, küçük fabrikalar, sigara ve tütün fabrikası, mağaza ve dükkanlar, ev hizmetleri ve sokakta para kazananlar olmak üzere sekiz farklı alanda çocuk işçiliği ile karşılaşmıştır. Bu dönemde çocuk işçiliği ile ilgili net bir sayının verilmesinin

neredeşye imkansız olduğunu belirtmekle birlikte sadece giyim sektöründe 800 çocuğun çalıştığını tahmin etmektedir. Bu dönemde en kötü şartların ayakkabıcılık işlerinde olduğunu belirten Moore (2011, s. 167), yaş ortalamasının 11 olduğu ayakkabıcı çocukları şöyle betimlemektedir;

Çocuklar sabah saat 8.30'dan akşam saat 6'ya kadar, kışın kimi zaman gece saat 8.30'a kadar çalışmaktadırlar. Yemekler tezgah üzerinde yenilir ve kuru ekmekten oluşur; pek azı peynir veya zeytin katık edebilmektedir. Biraz gevşeme veya dinlenme süresi mevcut değildir. Fabrikalardan birinin yanında bulunan parkta, çocuklar eğer yorgun değillerse, iş arasında birkaç dakika koşuşturmaktadırlar. Çocuklar genel olarak solgun, cılız fakat acınacak kadar gayretli görünmektedir (Moore, 2011, s. 167).

Bu dönemde tarım sektörünün günümüzde olduğu gibi hane içi emek ile sürdürülmesi, tarımdaki araştırma ve istatistiklerin sınırlı olması tarım sektörü özelinde çocuk emeğine dair bilinenleri ise oldukça sınırlamaktadır. Tarım sektörü özelinde bilinenlere dayanarak pamuk ve tütün işlerinde çocukların çalıştığı söylenebilir. Nitekim Toprak (2016, s. 204), birinci dünya savaşı öncesi Çukurova'da pamuk toplama işlerinde kadınlar ve çocukların çalıştığını vurgulamaktadır. Araz (2020, s. 19) ise Osmanlı İmparatorluğu'nda Sohum tütün çiftliklerinde çalıştırılmak üzere toplanan çocuklardan bahsetmektedir. Bu dönemde tütün sektöründe çocuk ile büyük oranda tütün, sigara atölye ve fabrikalarında karşılaşmaktadır. Nitekim 1920'lerde yapılan bir araştırmada araştırmacı, sigara ve tütün fabrikasında yaşları ortalama 12 olan 170 çocuğun çalıştığını vurgulamakta ve çocukların çalışma koşullarını ise şöyle betimlemektedir;

Burada havalandırma çok kötüdür; tütün tozu havayı doldurmaktadır. Çocukların yarısından çoğunun fiziki durumu normalin altındadır, pek çok göz hastalığı vakası görülmektedir. Parça başı çalışan işçilerin delicesine hızlı çalıştıklarını gözledik; ancak, makineyle çalışılan odalarda bu tempo yoktu. İşgünü uzunluğu dokuz saattir (Moore, 2011, s. 170).

Osmanlı İmparatorluğu'nda çocukların çalışmasına dair kaynaklar sınırlı olsa da çocukların yaygın bir şekilde çalıştığını söyleyebilmek mümkün gözükmektedir. Moore (2011, s. 172), yaptığı araştırmada bir öğleden sonra, Pera ve Galata'nın belli başlı caddelerini kapsayan küçük bir alanda sokakta çalışan 147 çocuk ile karşılaştığını belirtmektedir. Bu çocukların bir kısmı dilenci, bir kısmı hamal bir kısmı ise çeşitli işler yapan (bir şeyler satan, ayakkabı boyayan vb.) çocuklardan oluşmaktadır. Osmanlı'da çocukların çalışmasının yaygın olmasının yanı sıra bu durumun özellikle savaş yıllarında devlet tarafından teşvik edildiği de görülmektedir. Nitekim 1917 yılında Dahiliye Nezareti'nin savaşta kimsesiz kalan çocukların ticarethane, imalathane, çiftlikler gibi üretim yapan yerlerde ve ev içi hizmetlerde hem barınıp hem de çalışmaları için çeşitli

kuruluşlara tavsiye yazısı gönderdiği görülmektedir (Karakışla, 2015, s. 214-215). Yıldırım (2013, s. 95), 1915'te Çankırı'da dul kadınların ve yetim çocukların korunması ve gelir kaynağı elde edilebilmesi için kurulan Darussınai'de istihdam edilen kadın ve çocukların ordudaki askerlerin ihtiyacını karşılamaya yönelik 60.000 çift çorap ürettiklerini ve bu faaliyetin devlet tarafından takdirle karşılandığını belirtmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun zaman mücadele edilmeyen çocuk işçiliğine yönelik ilk düzenlemeyi ise 1921 yılında yürürlüğe giren 151 sayılı Ereğli Havzai Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun'da görmek mümkündür. Kanunun 2. maddesi ile maden işlerinde zorla istihdam, angarya ve maden ocakları dahilinde 18 yaşından aşağı olanların istihdamı yasaklanmıştır. Yalnızca maden ocaklarına yönelik olan kanunun kapsamının dar olduğu kabul edilmek ile birlikte, 18 olarak belirlenen yaş sınırının dönem için önemli bir gelişme olduğu açıktır. Talas (1992, s. 84), yasa görüşmeleri sırasında bazı milletvekillerinin bu yaşı yüksek bulduklarını ocak sahiplerinin ve ailelerinin çocukları çalıştırmak zorunda olduklarını belirtmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda çocuk işçiliği sorunu kimi zaman devlet eliyle zorlanarak, kimi zaman teşvik edilerek kimi zaman ise müdahale edilmeyerek Türkiye tarihine devrolmuş gözükmektedir.

2.4.3. 1923- 1939 yıllarında Türkiye Cumhuriyeti'nde çocuk emeği

Türkiye Cumhuriyeti çocuk emeği tarihini şüphesiz cumhuriyetin ilanı ile başlatmak doğru olacaksa da Türkiye'de çocuk işçiliğine dair ilk tartışmaların 17 Şubat 1923 tarihinde gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi'nde yer aldığı görülmektedir. Kongre'de işçi grubuna yönelik alınan kararlardan ikisinin çocuk işçilere yönelik olduğu görülmektedir. Bu kararlardan biri maden ocaklarında 18 yaşından küçük çocukların çalıştırılmamasına yöneliktir (Karabekir, 2001, s. 94). Madenlerde 18 yaş altında çocukların çalıştırılmamasına yönelik düzenleme ile ilk olarak 151 sayılı Ereğli Havzai Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun'da karşılaşmak mümkün iken bu kanunun Ereğli havzasında geçerli olduğu unutulmamalıdır. Bu yönüyle kararın tüm maden ocakları için çalışma yaşının 18'e çıkartılmasına yönelik olması ilerici bir düşüncedir. Alınan kararlardan bir diğeri ise genel olarak sanat müesseselerinde ve gümrüklerde 12 yaşını doldurmayan çocukların çalıştırılmaması için yatılı ve parasız müesseselerin açılması veya en az dört saat hafif işlerde çalıştırılmasına müsaade edilmesi kararıdır (Karabekir, 2001, s. 94). Bu dönemde çocuk emeğinin ise yoğun olarak

dokuma, tütün fabrikaları ve tarımda çalıştığı düşünüldüğünde, yalnızca sanat müesseseleri ve gümrükleri kapsayan kararın oldukça dar kapsamlı kaldığını söylenebilir. Nitekim kongrede işçi kesimi de bu karara itiraz ederek 12 yaşın altındaki çocukların genel olarak çalışmalarının yasaklanması gerektiğini belirtmişlerdir (Karabekir, 2001, s. 94).

İktisat kongresinde alınan kararların yasal zemine yansması ise biraz zaman alacaktır. Cumhuriyet döneminde çocuk emeğine yönelik ilk düzenleme çıraklara yönelik düzenlemeler içeren 1926 yılı 818 sayılı Borçlar Kanunu'nda görülmektedir.

818 sayılı Borçlar Kanunu'nun çıraklık sistemine yönelik düzenlemelerinden biri çıraklık sözleşmeleri ile ilgilidir. Bu kapsamda sözleşmenin yazılı yapılması, usta ve velayetine sahip kimse veya sulh hakiminin onayıyla vasisi tarafından onaylanması şarttır. Usta'nın çırağa sanatını dikkatli ve özenli öğretmesi gerekmektedir. Kanun ile çırakların geceleri ve cuma günleri çalışmaları yasaklanmıştır. Ustanın çırağın zorunlu derslere devam etmesi ve çıraklık sınavına katılması için gereken zamanlarda izin vermesi yükümlülüğü getirilmiştir (Akpınar, 2006). Makal (2007), 818 sayılı Borçlar Kanunu'nun çırakları koruyucu düzenlemeler içermekle birlikte yeterli düzeyde korunma sağlamadığını, bu sınırlı hükümlerin uygulanmasının yeterli düzeyde denetlenmesini sağlayacak koşulların olmadığını, bu yönüyle çıraklığa yönelik bu düzenlemelerin ülkede neredeyse hiç uygulanmadığını belirtmektedir.

Çocuk işçiliğinin Birinci Dünya Savaşı ve onu takip eden yıllarda yaygınlaştığı bilinmek ile birlikte bu dönemde istatistik verilerin tutulmaması bu oranları tespit edebilmemizi zorlaştırmaktadır. Çocuk işçiliğine yönelik bilinen veriler 1927 yılından başlamaktadır. 1927 sanayi istatistikleri çocuk işçiliğine yönelik bir durum özeti sunmaktadır. Tablo 2.1 1927 yılı sanayi sayımına göre sanayi işyerleri için toplam işçi sayısı ve çocuk işçi sayısını göstermektedir.

Tablo 2.3. 1927 Yılı Sanayi Sayımı Toplam İşçi Sayısı ve Çocuk İşçi Sayısı (TİB, 1976, s. 62)

	Sayısal Toplam	Oran (%)
14 Yaşından Büyük İşçi	124.500	%48,5
14 Yaşından Küçük İşçi	132.400	%51,5
Toplam İşçi Sayısı	256.900	100.0

Sanayi sayımının 14 yaşından büyük işçi ve toplam işçi sayısını ayrı ayrı hesaplaması bu dönemdeki 14 yaşından küçük işçi sayısını tespit edebilmemizi

sağlamaktadır. Buna göre, sanayi sayımının yapıldığı işyerlerinde toplam 256 bin 900 işçi çalışmaktadır. Bu işçilerin 124 bin 500 kişisi 14 yaşından büyüktür. 132 bin 400 işçi ise 14 yaşından küçüktür. Bu kapsamda çalışan toplam işçilerin %51,5'ini çocuk işçiler oluşturmaktadır. Başka bir ifade ile toplam işçi sayısının yarısından fazlasını çocuk işçiler oluşturmaktadır. Şnurov ve Rozaliyev'in (1970, s. 30) 1927 yılında çocukların ücret ve çalışma süreleri ile ilgili verdiği bilgiler sanayi yaşamının yarısından fazlasını oluşturan çocukların çalışma koşullarını da göstermektedir. Nitekim Şnurov ve Rozaliyev (1970), bu koşulları şöyle açıklamaktadır;

Hem Türk, hem de yabancı burjuvazisi, kadın ve çocukların emeğini de insafsızca sömürüyor. Erkek dokumacılar günde 1,5 lira alıyorsa, kadınlar 75 kuruş, çocuklar ise 20 kuruş ve daha az alır. Nakliye işlerinde kadın işçiye 20-70 kuruş, çocuklara 10-50 kuruş ücret ödeniyor. Erkek olan maden işçisi 60-200 kuruş alırken kadın 15-60 kuruş, çocuklar 10-15 kuruş gündelik alıyor. Birçok işletmede 10 yaşından ufak olan çocuklar günde 13 saat çalışırlar (Şnurov ve Rozaliyev, 1970, s. 30).

Şnurov ve Rozaliyev'in (1970) anlattıkları çocuklar ile yetişkinler arasındaki ücret makasının yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. 1927 yılında İstanbul, İzmir ve Ankara'da kadın, erkek ve çocuk işçilerin ücretlerini (kuruş olarak) gösteren Tablo 2.4 aşağıda verilmiştir.

Tablo 2.4. 1927 Yılında İstanbul, İzmir ve Ankara'da Kadın, Erkek ve Çocuk İşçilerin Ücretleri (Kuruş) (Şnurov ve Rozaliyev, 1970, s. 31)

Şehirler	Erkek	Kadın	Çocuk
İstanbul	80-250	40-110	10-90
İzmir	115-500	80-160	30-150
Ankara	110-450	-	30-120

Tablo 2.4'e göre, İstanbul'da bu dönemde yetişkin erkek işçilerin ücretleri 80-250 kuruş arasında değişirken yetişkin kadın işçilerin ücretleri 40-110 kuruş arasında değişmekte, çocuk işçilerin ücretleri ise 10-90 kuruş arasında değişmektedir. Dolayısıyla kadın işçilerin ücret ortalaması erkek işçilerin altında kalmakta çocukların ücretleri ise kadın işçi ücretlerinin de altında kalmaktadır. Yetişkin erkek işçi ücretinin en fazla 250 kuruş olduğu İstanbul'da kadın işçiler en fazla 110 kuruş alabilmekte, çocuk işçiler ise en fazla 90 kuruş alabilmektedirler. Çocukların İstanbul'da alabileceği en fazla ücret erkek işçilerin alabileceği en az ücretten yalnızca 10 kuruş fazladır. İzmir ve Ankara illerinde de yetişkin işçiler ile çocuk işçiler arasındaki ücret farkının İstanbul'dan çok farklı olmadığı görülmektedir. İzmir'de yetişkin erkek işçi en fazla 500 kuruş alırken çocuk işçi

en fazla 150 kuruş alabilmektedir. Ankara’da ise yetişkin erkek işçi en fazla 450 kuruş alırken çocuk işçi yine bunun çok altında kalan 120 kuruşluk bir ücret almaktadır.

Çocuk işçi sayısını gösteren Tablo 2.3. ve çocuk işçi ücretlerini gösteren Tablo 2.4. bir arada incelendiğinde, ücret düzeylerinin yüksek çocuk işçi oranlarında etkili bir faktör olabileceğini göstermektedir. Nitekim en düşük ücretler dikkate alındığında İstanbul’daki bir işveren, 1 yetişkin işçi yerine aynı para ile 8 çocuk işçi istihdam edebilmektedir.

Bu dönemde çocuk işçilerin çalışma koşullarına dair bilinenlerin sınırlılığı bu dönemdeki çocuk işçiliğini betimlemeyi zorlaştırmaktadır. Ancak Çıladır’ın maden sektöründeki işçiler ile görüşmelerinde rastlanan şu sözler maden özelinde çocukların çalışma koşullarına dair bilgi vermektedir;

-İlk defa ne zaman girdin ocağa?

1923 yılında... 15-16 yaşlarında vardım.

-Nasıldı çalışma şartlarınız?

Ben İtalyanların ocaklarında çalıştım Kandilli’de... 60-90 kuruş yövmiye alırdık. Ocağa yayan giderdik. Kumanyamızı bir torbaya koyar sırtımızda taşırdık. Kış aylarında ocağa gidip gelmesi çok zahmetli olurdu. Donup ölenlere rastlanırdı. (Çıladır, 1977, s. 129).

Gerek Şnurov ve Rozaliyev’in (1970) gerek ise Çıladır’ın (1977) aktardıkları bu dönemde çocuk emeğinin vahim durumunu ortaya koymaktadır.

Bu dönemde çocuk işçiliğine yönelik yasal düzenlemelerin olmamasının da bu vahim tablo üzerinde etkili olduğu açıktır. Nitekim İzmir İktisat Kongresinde alınan kararların yasal bir zemine yansması ise ancak 1930 yılında 1489 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile gerçekleşebilmiştir.

Umumi Hıfzıssıhha Kanunu’nun düzenlemeleri şüphesiz İktisat Kongresi’nde alınan kararlardan çok daha kapsamlıdır. Kanun; çocukların sağlıklarına, eğitimlerine, gelişimlerine yönelik düzenlemeler içermenin yanı sıra çocuk işçiliğe yönelik düzenlemeler de içermektedir. Kanun ile 12 yaşından küçük çocukların fabrika, imalathane ve her türlü sanat müesseselerinde ve maden işlerinde çalıştırılması yasaklanmıştır. 12-16 yaş arası çocukların çalışma saatleri ise 8 saat ile sınırlandırılmış ve gece çalışmaları yasaklanmıştır. Kanunun günün şartlarında kapsamlı ve ilerici düzenlemeler içerdiği söylenebilse de maden işlerinde çalışma yaşının 18 yerine 12 olarak belirlenmesi İktisat kongresinde alınan kararın gerisinde kalmıştır. Koç (2010, s. 121), yasayı uygulayacak örgütlü bir yapının olmamasından yasanın kağıt üzerinde kaldığını belirtmektedir.

Türkiye’de 1924’ten 1934’e kadar dörtten daha fazla işçi çalıştıran sanayi işyerlerinde 14 yaşından küçük çocukların istihdam oranları yüzde olarak Tablo 2.3’de verilmiştir. Oranlar incelendiğinde çocukların istihdamının -1932-1933 arası %1.10’luk yükseliş dışında- 1930’lar boyunca düştüğü görülmektedir.

Tablo 2.5. 1927-1934 Yılları Arasında Sanayide Çocuk İşçilerin Yüzdeler Oranı (TİB, 1976, s. 63)

Sanayi Kolu	1927	1932	1933	1934
Madencilik	3.59	0.18	-	0.14
Tarım Sanayii	20.59	2.01	2.19	1.39
Dokuma	14.94	5.75	8.65	5.06
Kereste, Ağaç	13.00	2.72	2.08	2.12
Kağıt	8.22	4.11	0.64	0.68
Maden İşleme	15.04	3.97	5.19	2.21
İnşaat	11.77	3.94	5.66	3.60
Kimya	10.13	1.94	1.60	1.40
Karma	5.44	2.14	9.16	8.18
Çeşitli	4.42	0.79	0.34	2.52
Ortalama	15.42	3.05	4.15	2.75

Tablo 2.3’te görüldüğü gibi sanayi kollarının toplamı içerisinde 1927 yılında %15.42 olan çocuk istihdam oranı 1932’de %3.05’e, 1934 yılında ise %2.75’e düşmüştür. 1927 yılında tarım sanayi kolunda çalışan işçilerin %20.59’unu, maden işleme kolunda çalışan işçilerin %15.04’ünü, dokuma sanayi kolunda çalışan işçilerin ise %14,94’ünü çocuk işçiler oluşturmaktadır. Bu yüksek oranların, 1932 yılında sırasıyla %2.01, %3.97 ve %5.75’e düştüğü görülmektedir. Rakamlar incelendiğinde özellikle 1927-1932 arası geçen 5 yıllık dönemde çocuk işçiliği oranlarında ciddi bir düşüş olduğu ortadadır. Bu düşüşte gözlemlenebilen iki etkiden bahsedilebilir. Bunlardan ilkinin Umumi Hıfzıssıhha Kanunu’nun uygulanmaya başlaması ve yasaklanan çocuk işçiliğinin en azından 12 yaş gibi asgari bir yaş ile sınırlanması olduğu düşünülmektedir. Bir diğer etki ise istatistiklerin 1927’den sonra dörtten daha fazla işçi çalıştıran işyerlerindeki işçileri kapsamasıdır. 1927 yılı sanayi istatistiklerinde işyerlerinin 1-9 işçi çalıştıran, 10-100 işçi çalıştıran ve 101 ve daha fazla işçi çalıştıran işyerleri şeklinde ayrılarak incelendiği görülmektedir. Buna göre 10’dan daha az işçi çalıştıran işyerleri %96,8 gibi ciddi bir oranı oluşturmaktadır (TİB, 1976, s. 62). Başka bir ifade ile, sanayinin çok büyük kısmı 10’dan daha az işçi çalıştıran yerlerden oluşmaktadır. Beşten daha az işçi çalıştıran işyerleri kapsam dışında bırakıldığında ise küçük işyerlerinde çalışan çocuk işçilerin büyük kısmı istatistiklerde gözükmemektedir. Bu verilerin yalnızca sanayi işlerini kapsadığı bu

dönemde Türkiye ekonomisinin büyük oranda tarıma dayandığı düşünüldüğünde tarımda da büyük oranda çocuk işçi olduğu düşünülmekte; ancak tarımda çocuk istatistiklerinin var olmaması bu durumu tespit etmeyi imkânsız kılmaktadır.

1933-1934 arası Türkiye’de iktisadi bir inceleme yapan Hines vd., (1936), çocuk işçiliği için neler yapılması gerektiğine de birkaç satır yer ayırmışlardır. Buna göre, araştırmacılar çocukların fabrikalarda, diğer sanayi müesseselerinde veya ev sanayinde istihdamını sınırlayan veya yasaklayan kanunların düzenlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Çocukların istihdamlarına izin verildiği takdirde ne gibi işlerde çalışabilecekleri, sağlık, aydınlatma ve sıcaklığa dair konfor koşullarının ve çalışma sürelerinin nelerden ibaret olacağını düzenlenmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Çocukların ziraat işlerinde çalışmalarının yasaklanmasının ise oldukça zor olacağını vurgulamışlardır.

Türkiye sosyal politika tarihi açısından önemli olan ilk iş kanunu çocuk emeği açısından önem arz etmektedir. Nitekim 1936 yılında Türkiye’nin ilk iş kanunu olan 3008 sayılı iş kanunu kabul edilmiştir. Bundan önce Borçlar Kanunu hükümleri ile düzenlenen iş ilişkileri 1937 yılı ile 3008 sayılı İş Kanunu hükümleri kapsamında düzenlenmeye başlamıştır. 3008 sayılı Kanun’un çocukların korunmasına yönelik hükümler içermesi, kanunu çocuk işçiliği açısından da önemli bir hale getirmektedir. Kanunun 48. maddesi, 16 yaşının doldurmamış çocukların yaptıkları iş fark etmeksizin 8 saatten fazla çalıştırılmasını yasaklamıştır. Bu çocuklardan ilkokula devam edenlerin ders saatleri ise 8 saatlik çalışma süresinin içinde sayılacaktır. Yeraltında veya su altında çalışılacak işlerde 18 yaşından küçük çocukların çalışmaları yasaklanmıştır (m. 49).

Kanunun 50. maddesi sanayiye ait işlerde 18 yaşından küçük çocukların gece çalışmalarını yasaklasa da 16 yaşından büyük çocuklar için iki istisnai durumu belirlemiştir. Buna göre dört yıl süre ile sosyal ve ekonomik olarak lüzumlu görülmesi durumunda veya önceden tahmin edilmeyen mücbir sebeplerle 16 yaşından büyük çocukların gece çalışmalarına izin verilebilecektir. Madde 60, çocukların sağlıklarına yönelik bir düzenleme içermektedir. Buna göre 12- 18 (18 dahil) yaş arasındaki çocukların herhangi bir işe alınmalarından önce müessese doktoruna, bunun bulunmadığı yerlerde ise Hükümet ve belediye doktorlarına muayene ettirilerek yapacakları işe bünyelerinin dayanıklı olduğunun raporla tespit ettirilmesi gerekmektedir (m. 60). 3008 sayılı İş Kanunu, doğrudan çocuklara yönelik düzenlemeler içerirken, bir asgari çalışma yaşı belirlemediği görülmektedir. Ancak düzenlemelerden dolayı olarak çıkan sonuç

asgari umumi Hıfzıssıha Kanunu'nun hükümlerinde benimsenen 12 yaşın iş kanununun hükümleri açısından da geçerli olduğudur. Nitekim kanunun 51. maddesinde çocuklar yaş gruplarına göre üçe ayrılarak düzenlenmiş ve bu gruplar 12 yaşından başlatılmıştır. Yine çocukların işe uygun olup olmadıklarının muayyene ile tespit edilmesi şartı, 12 yaşını doldurmuş çocuklar için öngörülmüştür. 3008'in çocuk işçiliğine yönelik düzenlemeleri dönemin şartları açısından kapsamlı olarak değerlendirilebilecek düzenlemelerdir. Ancak 3008 sayılı Kanun'un kapsamının oldukça sınırlı olması bu düzenlemelerin uygulandığı işyeri sayısını oldukça sınırlamaktadır. Nitekim 3008 sayılı kanunun en büyük eksiklerinden biri uygulama alanının oldukça sınırlı olmasıdır (Güzel, 1986; Talas, 1992). Yasa hem yapmış olduğu işçi tanımı ile, hem başta tarım kesimi olmak üzere kimi ekonomik kesimleri kapsamaması yönüyle hem de 10'dan az işçi çalıştıran işyerlerini kapsam dışı bırakması yönüyle oldukça sınırlıdır (Talas, 1992, s. 105). Daha sonra değinileceği üzere kanun savaş yıllarında büyük oranda askıya alınarak uygulanma olanağı bulamamış, 1950'li yıllar ile birlikte ise sınırlılıkları giderilmeye çalışılmıştır.

2.4.4. 1939- 1945 İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de çocuk emeği

Türkiye çocuk emeği tarihinde ikinci dünya savaşı yılları, 1939 yılına kadar yapılan mücadelelerden ayrı olarak incelenmesi gereken bir dönemdir. Bu gereklilik savaş yıllarında çocuk işçiliği ile mücadelenin rafa kaldırılmış olmasından kaynaklanmaktadır. 1937-43 arasında 12-18 yaş arası çocukların sayısı 23.347'den (%8) 51.871'e (%19) yükselmiş, dolayısıyla savaş yıllarında sanayide çalışan çocuk sayısında iki kattan fazla bir artış gerçekleşmiştir (Güzel, 1998, s. 210-211).

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'na katılmasa da savaşın etkileri ekonomisini büyük oranda etkilenmiştir. Boratav (2015, s. 89), bu durumu "Türkiye ikinci dünya savaşına girmedi; ancak cephelelerde fiilen savaşmanın dışında savaş ekonomisinin koşullarını tüm ağırlığıyla yaşadı" sözleriyle özetlemektedir. Savaşlar ile azalan yetişkin erkek nüfusunun büyük bir kısmının da savaş yıllarında silah altına alınması yetişkin erkek işçi sayısını büyük oranda azaltmıştır. Ortaylı ve Küçükkaya (2012, s. 92), bu yılları şöyle açıklamaktadır; "düşünebiliyor musunuz; Türkiye gibi üretimi düşük, sanayide geri kalmış bir ülke 1939-45 Harbi'ni yaşıyor... Trablusgarp, Balkanlar ve Cihan Harbi yani yaklaşık 10 senedir devam eden savaşlar ülkeyi bitirmiş; işçi, uzman, mühendis, hekim bulunamıyor."

Böyle bir ortamda artan çocuk emeği oranlarında büyük oranda etkili olacak bir kanun olan 3780 sayılı Milli Korunma Kanunu (MKK) kabul edilmiştir. 18 Ocak 1940 Tarihinde kabul edilen MKK, 3008 sayılı iş kanunun birçok maddesi başta olmak üzere birçok yasanın ücretlileri koruyucu sosyal hükümlerini askıya almıştır (Makal, 2007, s. 334). MKK'nın 9. maddesi hükümetin, sanayi ve maden işyerlerinin üretimlerini ve diğer iş yerlerindeki mesaiyi, lüzumlu olan işçi kadrosunu ve uzman elemanları temin edeceğine ve bu maksatla vatandaşlara ücretli iş mükellefiyeti yüklenebileceğine hükmetmektedir. Bu yönüyle Dilaver Paşa Nizamnamesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nda karşımıza çıkan iş mükellefiyeti bu sefer Cumhuriyet yıllarının çalışma hayatında karşımıza çıkmaktadır. Timur (1997, s. 180), ilk olarak Zonguldak kömür havzasında mecburi iş mükellefiyeti koyulmak suretiyle uygulanan kanunun bunun dışında Bayındırlık Bakanlığı'nın yol, köprü, meydan ve iskele inşaatlarında ve Etibank'a bağlı bazı linyit işletmelerinde de uygulandığını belirtmektedir. MKK'nın 19. maddesinin ikinci fıkrası doğrudan kadın ve çocuklara yönelik bir düzenleme içermektedir. Buna göre kadınların ve 12 yaşın üzerinde çocukların sanayi işlerinde, 16 yaşından yukarı erkek çocukların ise maden işlerinde çalışmaları hakkında 151 sayılı Ereğli Havzai Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun'da, 1593 Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nda ve 3008 sayılı İş Kanunu'nda geçen sınırlayıcı hükümlerin hükümet kararıyla uygulanmayabileceğine hükmedilmiştir. İlgili maddeler birkaç yılda hızla artan çocuk işçiliği oranlarının habercisi konumundadır. Kanun sonrası çıkarılan Kamu Koordinasyon Kurulu (KKK) kararları ise bu düzenlemeleri bir adım ileriye taşımıştır. Esen (1944, s. 119), 1940 yılında 188 sayılı Koordinasyon Kararı ile şeker fabrikalarında çocukların geceleri çalıştırılabileceklerinin kabul edildiğini vurgulamaktadır. 1941 yılında ise 106 sayılı karar ile 12 yaşından büyük erkek ve kız çocuklarının dokuma sanayinde gece ve gündüz postalarında çalıştırmalarına, 16 yaşından büyük erkek çocuklarının ise maden işlerinde çalışmalarına izin verilmiştir (Esen, 1944, s. 119).

Savaş koşulları, dönemin kararları ile birleşince kaç çocuğun işçiliğe sürüklendiği tam olarak bilinmese de savaşın ve kararların, çocuk işçiliğe etkisi savaş yıllarındaki çocuk işçi sayılarından gözlemlenebilmektedir. Türkiye'de 1937-1947 yılları arasında iş kanunu kapsamı içine giren ücretliler içerisinde çocuk işçi oranları Tablo 2.6.'da sunulmuştur.

Tablo 2.6. 1937-1947 Yılları Arasında İş Kanunu Kapsamı İçine Giren Ücretliler İçerisinde Çocuk İşçi Sayıları ve Oranları (Makal, 2007, s. 309)

	1937		1943		1947	
	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
Çocuk İşçiler (12-18 Yaş)	23.347	%8,80	51.871	%18,86	20.845	%7,21
Kadın İşçiler	50.131	%18,89	56.937	%20,70	50.851	%17,59
Erkek İşçiler	191.863	%72,11	166.275	%60,45	217.451	75,20
Toplam İşçi Sayısı	265.341	%100	275.083	%100	289.147	%100

Tablo 2.6'ya göre savaş öncesi 1937 yılında iş kanunu kapsamı içerisine giren toplam işçi sayısı 265.341 kişidir. Çocuk işçiler ise toplam işçilerin %8.8'ini oluşturmaktadır. Bu kapsamda 23.347 çocuk işçi bulunmaktadır. Savaş yılları içerisindeki 1943 yılında ise toplam işçi sayısı 275.083'e yükselmiştir. Toplam işçi sayısı yükselirken 1937 yılında 191.863 olan yetişkin erkek sayısı 1943 yılında 166.275'e düşmüştür. Tablo, azalan yetişkin erkek sayısına rağmen artan toplam işçi sayısının kadın ve büyük oranda çocuk işçiler ile yükseldiğini göstermektedir. Nitekim 1937 yılında %8.8 olan çocuk işçi sayısı 1943 yılında %18.86'ya yükselmiştir. Bu yönüyle 1937'den 1943'e kadar artan işçi nüfusunun arkasında ciddi bir çocuk işçilik sorunu yatmaktadır. Bu sayısal oranlarda savaş şartlarının yanında alınan kararların etkisinin de büyük olduğu düşünülmektedir. Savaş yıllarında zor zamanlar gerekçesiyle yürürlüğe girmiş olan MKK'nın birçok düzenlemesinin hukuken ve/veya fiilen savaş sonrasında da bir süre yürürlükte tutulduğu görülmektedir (Makal, 2007, s. 208). 1945 yılı ile kaldırılmaya başlanan iş mükellefiyetlerinin bazı işyerlerinde kaldırılmasının 1947'ye kadar sürdüğü görülmektedir. Nitekim Güzel (1998, s. 205), Linyit işletmesinde iş mükellefiyetinin Kasım 1945'te kaldırıldığını, yeni durumdan en fazla zararlı çıkacak olan Zonguldak kömür ocaklarında ise sürecin ağırdan alındığını belirtmektedir. Nacar (2012, s. 160), Zonguldak'ta ücretli iş mükellefiyetinin Eylül 1947'ye kadar devam ettiğini belirtmektedir.

2.4.5. 1945-1965 yıllarında Türkiye'de çocuk emeği

Türkiye'de çocuk emeğinin tarihini araştırmak gerek yetersiz veriler gerek konu ile ilgili akademik çalışmaların sınırlılığı yönüyle değerlendirme yapmayı zorlaştırmaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrası özellikle maden işlerinde bir süre zorunlu çalışmanın devam

etmesi bu dönemde çocukların iş mükellefiyetinin de sürdürüldüğünü düşündürmektedir. Savaş yılları ile işgücü piyasası içerisine -kanunların da desteğiyle- hızla giren çocukların piyasadan aynı hızla çıkışının kendiliğinden mümkün olmasını beklemek de mümkün gözükmemektedir. Ancak ne yazık ki bu dönemdeki oranlar sınırlı ve çelişkilidir. Oranların bilinmesi ise çocukların çalışmasının hangi şart ve koşullarda gerçekleştiği bilgisini verememekte, dolayısıyla bu şartları betimleyememektedir. Bu yönüyle çocuklara yönelik değerlendirmeler de sınırlı kalabilmektedir. Makal'ın (2007, s. 343) Çalışma Bakanlığı istatistiklerinden derlediği 1947-1965 yıllarını kapsayan çocuk işçi sayıları Tablo 2.7'de gösterilmektedir.

Tablo 2.7. 1947-1965 Yılları Arası Çocuk İşçi Sayıları (Makal, 2007, s. 343)

Yıllar	Çocuk İşçi Sayısı	Çocuk İşçilerin Oranı
1947	20.845	% 7,21
1948	24.418	% 7,41
1949	25.403	% 7,37
1950	26.088	% 6,98
1951	26.774	% 6,26
1952	27.545	% 6,30
1953	30.246	% 5,96
1954	28.028	% 5,03
1955	30.575	% 5,28
1956	20.769	% 3,49
1957	20.452	% 3,32
1958	21.448	% 3,52
1959	21.963	% 3,20
1960	22.565	% 3,03
1961	21.272	% 2,78
1962	21.081	% 2,66
1963	21.293	% 2,52
1964	21.811	% 2,42
1965	22.139	% 2,35

Tablo 2.7, Tablo 2.6'te verilmiş oranlar ile kıyaslandığında 1943 yılında 51.871 olan çalışan çocuk sayısının 1947 yılı itibariyle 20.845'e düştüğü görülmektedir. Verilere göre, 4 yıl içerisinde çocuk işçi sayısı 31.026 kişi azalmıştır. 1947 yılı çocuk işçi sayısının savaş öncesi dönem olan 1937 yılındaki oranlara yaklaşmış olduğu görülmektedir. Bu dönemde savaşın bitmesi, MKK hükümlerinin bir kısmının kaldırılması gibi etkenlerin düşen çocuk işçilik oranları üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir. 1943 yılında 166.275 olan yetişkin erkek işçi sayısı 1947 yılında 217.451'e yükselmiştir (Makal, 2007, s. 339). Bu dönemde yetişkin kadın işçi sayısının da düşmüş olması, çocuk ve kadınlar işçilerin

savaş sırasında yerini aldığı yetişkin erkek işçilerin büyük oranda emek piyasasına geri döndüğünü düşündürmektedir. Savaş sonrası yıllarda ise 1947 yılından 1953 yılına kadar artan çocuk işçi oranları karşımıza çıkmaktadır. 1954 yılında bir önceki yıla göre 2.218 kişi azalan çocuk işçi sayısı 1955 yılı ile 1953 yılındaki seviyelerine geri dönmüştür.

1955 yılı sonrasında ise bir süre azalan çocuk işçi sayıları karşımıza çıkmaktadır. Bundan sonraki yıllarda çocuk işçiliği inişli çıkışlı bir yol izlese de rakamların 1955 yılındaki seviyenin oldukça altında kaldığı görülmektedir. Bu dönemdeki oranların, sağlıklı ve tutarlı olmaması net yorumlar yapmamızı zorlaştırırken Makal (2007, s. 345), 1955’li yıllar ile radikal bir düşüş sonrası sabitlenen bu çocuk işçi oranlarını teknolojik gelişmeler ile açıklamaktadır. 1955 yılı sonrası azalan çocuk işçiliği oranlarını dönemin gelişmeleri ile değerlendirmizde bilinen yasal bir düzenleme ve aktif bir mücadele gözükmemektedir. Bu dönemin verilerinin iş kanunu kapsamındaki işyerlerinden derlenen veriler olduğu ve Devlet işletmelerinin bu verilerin önemli bir kısmını oluşturduğu düşünüldüğünde devlet işletmelerindeki çırak okullarının bu süreçte etkili olabileceği düşünülmektedir. Akpınar (2006, s. 92), KİT’lerin Çırak Okulları’nın hemen hepsinin, 1940’ların sonları ve 1950’lerin başlarında faaliyetine ara verdiğini, 1950’li yıllardan sonra da 1980’lere kadar uzanan tarihinin çeşitli kapatma girişimlerinden ibaret olduğunu vurgulamaktadır. Çırak okullarında ilk üç yıl eğitim alan çocukların sonrasında devlet işletmelerinde çalıştığı göz önünde bulundurulduğunda, 1950’lerden sonra çırak okullarındaki çırakların sayısının azalmasının devlet işletmelerinde çalışan çocuk sayısını azaltmış olma ihtimali söz konusudur. Ancak çalışan çocuk oranlarına yönelik verilerin tutarlılığı ve sağlığı üzerindeki şüphe net yargılarda bulunmamızı imkansız hale getirmektedir.

Çocukların bu dönemdeki çalışma şart ve koşullarını gözlemlemek adına çocukların yoğunlaştığı sanayi sektörlerine bakıldığında, 1957 yılında çocuk işçi sayısının en fazla olduğu sanayi dalının 9.538 çocuk ile dokuma sanayinde olduğu, bu sayıları 3.432 çocuk ile maden ve taş ocakları sanayinin izlediği görülmektedir. Maden ve taş ocakları sanayinden sonra en fazla çocuk işçi sayısı ise 2.532 çocuk ile tütün sanayinde görülmektedir (Makal, 2007, s. 347). Zaim (1956) de benzer şekilde Türkiye’de toplam çocuk işçi sayısı içerisinde dokuma sanayinin %18,7’lik bir orana sahip olduğunu ve en yüksek çocuk işçi sayısına sahip sanayi dalının dokuma sanayi olduğunu belirtmektedir. Bu çocukların büyük bir kısmını ise kız çocukları oluşturmaktadır (Zaim, 1956). İşçi sigortaların kurumunun farklı illerde yaptığı araştırmanın verileriyle oluşturulmuş Tablo

2.8. 1949-1950 yıllarındaki çeşitli illerdeki işçi sayılarını göstermektedir. Tablo 2.8. çocukların çalıştığı iller hakkında bilgi vermenin yanı sıra sektörler hakkında da bilgi vermektedir. Tabloda bazı iller toplam işçi sayısı içerisindeki çocuk işçi oranının yüksekliği ile dikkat çekmektedir.

Tablo 2.8. 1949-1950 Yıllarında İllere Göre Çocuk İşçi Sayıları (DİE, 1951, s. 173)

		1949		1950	
		İşçi sayısı	Çocuk işçilerin oranı (%)	İşçi sayısı	Çocuk işçilerin oranı (%)
Ankara	Çocuk	130	0,56	137	0,56
	Kadın	395		619	
	Erkek	22.348		23.682	
Aydın	Çocuk	1.134	11,82	1.131	10,31
	Kadın	1.671		1.832	
	Erkek	6.790		8.002	
Eskişehir	Çocuk	1.100	6,5	1.110	6,48
	Kadın	955		1024	
	Erkek	14.870		15.002	
İstanbul	Çocuk	7.773	10,3	8.038	9,6
	Kadın	14.794		15.669	
	Erkek	52.916		59.348	
Samsun	Çocuk	1.032	6,66	1.048	5,73
	Kadın	5.485		5.927	
	Erkek	8.982		11.314	
Seyhan	Çocuk	2.176	14,65	2.271	14,09
	Kadın	3.609		3640	
	Erkek	9.064		10.200	
İzmir	Çocuk	6.136	11,15	6.110	10,55
	Kadın	25.323		25.318	
	Erkek	23.571		26.465	
Bursa	Çocuk	2.388	16,52	2.640	16,22
	Kadın	4.666		5.126	
	Erkek	7.396		8.508	
Toplam		224.704		244.161	

Tablo 2.8. incelendiğinde özellikle Seyhan ve Bursa'nın toplam işçi sayısı içerisindeki çocuk işçi oranlarının yüksekliği dikkat çekmektedir. Oranlar Zaim'in (1956) dokuma sanayi ile ilgili verileri dikkate alındığında dokuma sanayinde ön planda olan Seyhan ve Bursa illerindeki çocuk işçi oranlarının büyük oranda dokuma sanayiyle ilgili olduğu düşünülmektedir. Nitekim Adana'nın önemli dokuma fabrikalarından olan Milli mensucat fabrikasının Seyhan'da yer almasının Seyhan'ın yüksek çocuk işçi oranlarında etkili olmaması beklenemez. Samsun'daki çocuk işçi oranları toplam işçi sayılarının az olması ile düşük gözükse de burada 1.032 çocuğun çalıştığı görülmektedir. Bu işçilerin büyük bir kısmının Samsun tütün fabrikasında yer aldığı düşünülmektedir. Aydın'daki

oranlarda ise bu dönemde basma, tütün ve kağıt gibi çocuk emeğinin yoğun olduğu sektörlerin yer almasının etkili olduğu düşünülmektedir. Bu oranlar belirli sektörlerde yoğunlaşan çocuk işçiliğinin bu dönemde sürdüğünü düşündürmektedir.

2.4.6. 1965-1990 yıllarında Türkiye’de çocuk emeği

1965-1990 yılları arası çocuk emeği açısından önemli gelişmelerden biri İş Kanunu’nda yapılan değişikliktir. Nitekim yaklaşık 30 yıllık bir süreçten sonra 3008 yürürlükten kaldırılmış, yerine 1967 yılında 931 sayılı iş kanunu getirilmiştir. 931 sayılı kanunun 1970 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilesi üzerine 1971 tarihinde 1475 sayılı İş Kanunu yürürlüğe girmiştir.

1475 sayılı İş Kanunu’nun 1971 yılındaki ilk halinde çocuklara yönelik düzenlemelerinin büyük oranda 3008 sayılı İş Kanunu ile benzer düzenlemeler olduğu görülmektedir. Nitekim çocukları çalıştırma yasağı başlıklı 67. maddesi, 3008 sayılı kanunun 48. maddesi ile benzer şekilde 16 yaşını doldurmamış çocukların yaptıkları iş fark etmeksizin 8 saatten fazla çalıştırılmasını yasaklamıştır. Yine benzer şekilde bu çocuklardan ilkokula devam edenlerin ders saatleri 8 saatlik çalışma süresinin içinde sayılacaktır. Yine 3008 sayılı kanunun 49. maddesi ile benzer şekilde, 1475 sayılı kanunun 68. maddesi ile yeraltında veya sualtında çalışılan işlerde 18 yaşından küçük çocukların çalışmaları yasaklanmıştır. 3008 sayılı kanunun 50 maddesi ile benzer şekilde, 1475 sayılı kanunun 69 maddesi 18 yaşından küçüklerin sanayiye ait işlerde gece çalışmasını yasaklamıştır. Bu kapsamda 1475 sayılı kanunun 69. maddesinin, 3008 sayılı kanunun 50 maddesinden farkı istisnaları kaldırmış olmasıdır.

3008 sayılı kanunun 60. maddesi ile benzer şekilde 1475 sayılı kanunun 80. maddesinde 12-18 (18 dahil) yaş arasındaki çocukların herhangi bir işe alınmadan önce işyeri hekimi, iş sağlığı dispanserleri ve bunların bulunmadığı yerlerde ise sırası ile en yakın sosyal güvenlik kurumu, sağlık ocağı, hükümet veya belediye tabiplerine muayene ettirilerek yapacakları işe bünyelerinin dayanıklı olduğunun raporla tespit ettirilmesi gerekmektedir. 1475 sayılı kanunun 80. maddesinin bu kapsamdaki düzenlemeyi 3008’e göre genişlettiği görülmektedir. Nitekim 3008 sayılı kanun raporla tespit sonrasını düzenlemezen 1475 sayılı kanun, çocuk 18 yaşını dolduruncaya kadar raporların her altı ayda bir yenilenmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu düzenleme çocukların iş sağlığı ve güvenliği açısından etkili olabilecek bir düzenleme iken ne kadar uygulandığı tartışılmalıdır.

Çocukların istihdamına yönelik düzenlemeler açısından 1475 sayılı kanununu 3008'den ayıran bir diğer düzenleme ise 16 yaşını doldurmamış çocukların ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırılmayacağına yönelik hükümdür (m. 78). Bu kapsamda 1475 sayılı kanunun çocuklara yönelik koruyucu düzenlemelerinin 3008 sayılı kanunun çok üstünde olmadığı söylenebilir. Ancak 3008 sayılı Kanun'un en büyük problemi olan dar kapsamlılık sorununun, 1475 sayılı Kanun ile çözüldüğü görülmektedir. Nitekim 3008 sayılı Kanun, 10 ve daha fazla işçi çalıştıran işyerlerini kapsarken; 1475 sayılı Kanun azami işçi sayısı şartını yalnızca tarım işleri ve küçük esnaflar için getirmiştir. Bu yönüyle 1475 sayılı Kanun ile küçük sanayi işyerlerindeki çocuklar da koruma altına almıştır. Bunun yanı sıra çocuk işçiliği tespitlerinde İş Kanunu kapsamındaki işyerlerinin esas alındığı göz önünde bulundurulduğunda, çocuk işçiliğe yönelik hesaplamaların bir önceki kanuna göre nispeten daha sağlıklı tespit edilmesini sağlamıştır. 1475 sayılı Kanun'un ilk halinde asgari yaşın belirlenmediği görülmektedir. Bu kapsamda bu dönemde Umumi Hıfzıssıhha Kanunu hükümlerinin geçerli olduğu söylenebilir.

1475 sayılı Kanun önceki kanunda kapsam dışı tutulan küçük işletmeleri de kapsayacak şekilde yürürlüğe konulmuştur. Bu yönüyle kanunun küçük işletmeleri memnun edici sonuçlar yaratmadığı ortadadır. Nitekim 1475 sayılı Kanun'un küçük işletmelere getirdiği bu zorluklara çözüm olarak 1977 yılında 2089 sayılı Çırak, Kalfa ve Ustalık Kanunu yürürlüğe girmiştir. Bu kanun ile çıraklık, çocuk işçiliğinin meşru bir formu olarak küçük işletmelere sunulmuştur.

1983 yılında 2869 sayılı Kanun ile 1475 sayılı Kanun içinde birtakım değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerin bir kısmı çocuklara yönelik düzenlemeler içermektedir. 1983 değişikliği ile 67. madde, 15 yaşından küçük çocukların çalıştırılmalarını yasaklasa da çocukların sağlık ve gelişimlerine, okul veya mesleki eğitim ve mesleğe yönelme programlarına devamına, öğrenimden faydalanma kabiliyetlerine zarar vermeyecek nitelikteki hafif işlerde 13 yaşını doldurmuş çocukların çalıştırılmalarına izin vermiştir. Bu yönüyle Umumi Hıfzıssıhha Kanunu hükümleri ile 12 olarak belirlenen asgari çalışma yaşının, 1475 sayılı Kanun'da 1983 yılında yapılan değişiklikle hafif işlerde 13 yaşına diğer işlerde ise 15 yaşına yükseltildiği görülmektedir.

Türkiye'de 1969 yılından itibaren hane halkı işgücü anketleri uygulanmıştır. 1969 tarihli ilk hane halkı işgücü anketleri, 1965 yılındaki oranlardan çok farklı bir tablo çizmektedir. Tablo 2.9. 1969 yılı hane halkı işgücü anketi sonuçlarına göre 15-19 yaş arası istihdam edilen kişilerin sayısı göstermektedir.

Tablo 2.9. 1969 Yılı Hanehalkı İşgücü Anketlerine Göre 15-19 Yaş Arası İstihdam Edilen Kişi Sayısı (DİE, 1973, s. 14).

15 -19 Yaş Arası	İstihdam Edilenler
Kadın	162.600
Erkek	36.300
Toplam	198.900

Tablo 2.9, 1969 yılında hanehalkı işgücü anketi sonuçlarına göre 15-19 yaş arası istihdam edilen toplam kişi sayısının 198.900 olduğunu göstermektedir. 1965 yılında çocuk işçi sayısının 22.139 olduğu göz önünde bulundurulduğunda, 1969 yılı oranlarının 1965 yılı oranlarının çok üstünde olduğu görülmektedir. Bu oranlar içerisinde 15 yaşın altındaki çocuk işçilerin yer almadığı düşünüldüğünde ise durum daha da vahim bir hal almaktadır. Bu zamana kadar oranların tespitinde büyük oranda İş Kanunu kapsamındaki işyerlerinin incelendiği, tarım sektöründe çalışan çocukların büyük oranda sayılara yansıtılmadığı göz önünde bulundurulduğunda; sayının yükselmesi kaçınılmazdır. Oranlar arasındaki ciddi farklılık ise karşılaştırmaları imkansız hale getirmektedir.

Bu yıllar içerisinde çocuk işçilerin çalışma nedenleri ve sorunlarını ortaya koyacak araştırmaların başlaması dönem için önemli bir diğer gelişmedir. Nitekim Fişek (1996), 1985 yılında 404 çocuk üzerinde yaptığı araştırma ile küçük işyerlerinde 18 yaşından küçük çocukların sağlık ve sosyal sorunlarını ortaya çıkarmayı ve durumlarını yaşlıları ile karşılaştırmayı amaçlamıştır. Bu yönüyle çocukların sorunları ve çalışma nedenlerini ortaya koyarak ülkemizde sanayi alanında kapsamlı ilk çocuk işçi araştırmasını gerçekleştirmiştir. Fişek'e (1996) göre, çalışan çocukların okulu bırakma nedenleri arasında ailesinin onun ekonomik katkısına gereksinme duyması %24'lük bir oranı oluşturmaktadır. Bu kapsamda araştırma çocukların büyük oranda aileye ekonomik katkı sağlamak için çalıştıklarını göstermektedir. Araştırma kapsamında elde edilen bir diğer sonuç 15-16 yaş arasında yer alan orta-alt gelir dilimindeki ailelerin çocuklarının %52'sinin okul dışı zamanlarda çalışması olmuştur (Fişek, 1996). Bu yönüyle çocukların çalışma nedenleri arasında ekonomik zorlamanın önemli bir payı olduğu, ekonomik zorlama ile karşı karşıya olan öğrencilerin %85'inin 13 yaşından önce çalışmaya başladığı görülmüştür. Bunun yanı sıra çocukların iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili temel bilgilerin yalnızca %34.1'ini bildikleri gözlemlenmiştir.

Tablo 2.10 1988-1993 yılları arasında 12-19 yaş arasında istihdam edilenleri göstermektedir. Hanehalkı işgücü anketlerinden elde edilen bu oranların, 1969 yılı

hanehalkı işgücü anketi oranlarının oldukça üstünde olduğu görülmektedir. Nitekim Tablo 2.10'a göre yalnızca 12-14 yaş arasında çalışan çocuk sayısı 787 bindir.

Tablo 2.10. 1988-1993 Yıllarında 12-19 Yaş Arası İstihdam Edilenler (DİE, 2001, s. 169)

	12-14 Yaş Arası	15-19 Yaş Arası	Toplam
1988	787.000	2.545.000	3.332.000
1989	827.000	2.535.000	3.362.000
1990	784.000	2.503.000	3.287.000
1991	876.000	2.579.000	3.455.000
1992	769.000	2.420.000	3.189.000
1993	623.000	2.371.000	2.994.000

Tablo 2.10 incelendiğinde çalışan çocuk sayısının 1993 yılına kadar 12-14 yaş arasında 700 binin üzerinde, 15-19 yaş arasında ise 2 milyon 400 binin üzerinde olduğu görülmektedir. Toplam oranlar ise 1993 yılına kadar 3 milyonun üzerindedir. Bu kapsamda Tablo 2.10 incelendiğinde, 1990'lı yıllar ile birlikte çocuk işçiliğinde bir değişim olduğu açıktır.

2.4.7. 1990 Sonrası yıllarda Türkiye'de çocuk emeği

Çocuk emeği tarihinde, 1990'lı yılları kendinden önceki yıllardan ayıran önemli farklılıklar söz konusudur. Bu farklılıklardan biri de artık "neden" sorusunun sorulmaya başlanmış olmasıdır. "Çocuklar neden çalışıyorlar", "neden emek piyasasının içindeler" sorularının yaygın bir şekilde sorulmasının 1990'lar ile başladığı görülmektedir. "Neden" sorusu "ne yapılabilir" sorusunu da beraberinde getirmiştir. Bu yılları mücadele yılları olarak da değerlendirmek mümkündür. Bu mücadelenin zamansallığını ise çocuk işçiliği ile uluslararası mücadeleden ayrı tartışmak mümkün değildir. Nitekim çocuk işçiliği ile mücadelede kullanılan yöntemler başlığında da tartışıldığı üzere, 1990'lı yıllar ILO'nun uluslararası sermaye eşitsizliğini giderme çabasının yoğunlaştığı bir dönemdir. Türkiye'de çocuk işçiliğine ilginin 1990'larda artması da bu küresel gelişmeler ile ilişkilidir.

ILO'nun 1992 yılında başlayan IPEC projesine dahil edilen ilk ülkelerden biri Türkiye'dir. IPEC sonrası çocuk emeği sorunu, devletin ve akademinin gündeminde de yoğun bir şekilde yer almaya başlamıştır. Çocuk emeği sorunu projelere konu olmuş, kongrelerde tartışılmıştır. Çalışma Bakanlığı içerisinde Çalışan Çocuklar Birimi kurulmuştur. 1994 yılından itibaren Türkiye'de çocuk işgücü anketleri yapılmaya

başlanmıştır. Dolayısıyla bu yıllarda -ne kadar etkili olduğu tartışılrsa da- çocuk işçiliğine yönelik farkındalık, mücadele ve sorunla yüzleşme söz konusudur.

IPEC projesi sonrası çocuk işçiliği ile mücadelenin sonuçlarının gözlemlenebilmesi adına 1994 yılında çocuk işçiliği araştırması yürütülmüştür. Ekim ayında Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) tarafından yapılan 6-14 yaş arası çocukları kapsayan çocuk işgücü anketi araştırması Türkiye tarihinde devlet eliyle yapılan ilk çocuk işgücü araştırmasıdır. Bu sayede daha önce nüfus sayımları, sanayi sayımları veya hanehalkı işgücü anketleri vasıtasıyla tespit edilen çocuk işçilik oranlarını doğrudan çocuk işçiliğe yönelik bir araştırma ile öğrenebilme imkanına sahip olunmuştur. Bunun da ötesinde çocuk işgücü anketlerinde neden sorusunun da cevabı bulunabilmektedir. Ekim 1994 yılı çalışan çocuk sayısı Tablo 2.11.'de verilmiştir.

Tablo 2.11. 1994 Yılı 6-14 Yaş Arası Çalışan Çocuk Sayıları (DİE, 2002)

6-14 Yaş	Çalışan Çocuk Sayıları		
	Ekonomik Faaliyetlerde	Ev işlerinde	Toplam
Erkek	580.000	923.000	1.503.000
Kadın	394.000	1.842.000	2.236.000
Toplam	974.000	2.765.000	3.739.000

Tablo 2.11'e göre 1994 yılında ekonomik faaliyetlerde ve ev işlerinde toplam 3.739.000 çocuk çalışmaktadır. Bu sayıların 1960'lı oranların çok üstünde olduğu görülmektedir. Bu oranları 1960'lardaki oranların 18 yaş arası nüfusu da kapsadığı gerçeği ile düşündüğümüzde aradaki fark daha artmaktadır. Çocuk işçiliği tarihine dair bildiğimiz sınırlı bilgiler ışığında iki dönem arasında çocuk işçiliğinin arttığını söylememiz ise bilgilerin yetersizliği ile mümkün gözükmemektedir. Bu oranların büyüklüğü muhtemel olarak Türkiye gerçekliğinde var olan ancak 1994 yılına kadar yüzleşilmemiş bir gerçekliktir. Türkiye 1994 yılı ile çocuk işçiliği sorunu gerçeği ile yüzleşmeye başlamıştır. 1994 yılı oranları Tablo 2.10'da verilen 1988-1993 yılları oranları ile birlikte değerlendirildiğinde ise oranlar daha tutarlı görülmektedir. Nitekim 1988 yılında 3.332.000 olan çalışan çocuk sayısı, 1993 yılında 2.994.000'e düşmüştür. 1994 yılında ise çalışan çocuk sayısı 3.739.000'dir. 1993'ten 1994'e yılına kadar olan çalışan çocuk sayısındaki yükselişin gerçek anlamda bir yükseliş olup olmadığını bilmenin imkansızlığı bu oranları karşılaştırmamızı zorlaştırmaktadır. Nitekim 1988-1993 yılları arasını kapsayan oranların ev işlerinde çalışan çocukların tamamını içine

alacak şekilde gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği bilinmemektedir. Ancak görünen oranlar üzerinden bakıldığında artışın artan çocuk nüfusu ile ilgili olmanın yanı sıra ev işlerinde çalışan çocukların da hesaplara dahil edilmesi ile ilgili olduğu düşünülmektedir.

Tablo 2.11 incelendiğinde ev hizmetlerinde çalışan çocukların çok büyük kısmını kız çocuklarının oluşturduğu görülmektedir. 1.842.000 kız çocuğunun ev işlerinde çalıştırıldığı, bu yönüyle ev işlerinde çalışanların %66,62'sinin kız çocuklarından oluştuğu görülmektedir. Erkek çocuklarının ise büyük oranda ekonomik faaliyetlerde çalıştığı görülmektedir. Buna göre ekonomik faaliyetlerde çalışan çocukların %59,55'ini erkek çocukları oluşturmaktadır. 1994 yılı çocuk işçiliği sorunu ile yüzleştığımızde yalnızca ekonomik faaliyetlerde dahi 974.000 çocuğun çalıştığı gerçeği kabul edilmelidir. Anketin yapıldığı ayın Ekim olması ise bu sayıların gerçekliğin yalnızca bir kısmı olduğunu göstermektedir. Nitekim Anketin Türkiye'nin sektörel dağılımında birinci sırada yer alan, Tarım sektörünün durağan dönemi olan Ekim ayında yapıldığı gerçeği, bu oranların tabloda görüldüğünden daha fazla olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra Anketin okul dönemi olan Ekim ayında gerçekleşmesi yaz aylarında çalışan çocuk işçilerin de hesaba katılmadığını göstermektedir.

1999 yılının Ekim ayında gerçekleştirilen ikinci çocuk işgücü araştırması 1994'ten farklı olarak 6-17 yaş arasını kapsamaktadır. Bu yönüyle araştırmanın daha kapsamlı olduğu söylenebilir. 1999 yılı anketlerinin; 1994 yılındaki anket ile benzer şekilde Ekim ayında gerçekleştirilmiş olması 1994 yılı anketleri için geçerli olan problemin bu anket verilerinde de sürdüğünü göstermektedir.

Tablo 2.12. 1999 yılı 6-14 yaş ve 6-17 yaş arası çalışan çocuk sayılarını göstermektedir.

Tablo 2.12. 1999 Yılı 6-14 ve 6-17 Yaş İçin Çalışan Çocuk Sayıları (Bin Kişi) (DİE, 2002, s. 8)

	Çalışan Çocuk Sayıları					
	6-14 yaş			6-17 yaş		
	Ekonomik F.	Ev İşlerinde	Toplam	Ekonomik F.	Ev İşlerinde	Toplam
Erkek	299	1.007	1.306	1.010	1.290	2.300
Kadın	212	2.323	2.535	625	3.496	4.121
Toplam	511	3.330	3.839	1.635	4.786	6.421

Tablo 2.11. ile sağlıklı karşılaştırma yapmak adına öncelikle 6-14 yaş arası çocukların kıyaslanmasında fayda vardır. Buna göre 1994 yılında 6-14 yaş arası toplam çalışan çocuk sayısı 1994'ten 1999'a artmış gözükmemektedir. Ancak çalışan çocuk sayısını, çocuk nüfusu ile birlikte değerlendirmek gerekmektedir. Nitekim 1994'ten 1996'ya 6-14 yaş arası çocuk sayısının 65.900 kişi arttığı düşünüldüğünde çocuk işçiliğinin oransal olarak azaldığı görülmektedir. 1999 yılı oranlarının yüksekliği büyük oranda -mücadelenin oldukça zor olduğu- ev işlerinde çalışan çocuk sayılarının yüksekliğinden kaynaklanmaktadır. Nitekim toplam 3.839.000 çocuğun 3.330.000'u ev işlerinde çalışmaktadır. Tabloyu yalnızca ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuklar üzerinden değerlendirdiğimizde ise çalışan çocuk sayılarında çok ciddi bir azalış olduğu görülmektedir. 1994 yılı ekonomik faaliyetlerde çalışan 6-14 yaş arası çocuk sayısı 974.000 iken 1999 yılında bu sayı 511.000'e düşmüştür. 1994 yılı ve 1999 yılı oranlarının karşılaştırılabilir olması çalışan çocukların sayısı konusunda daha net değerlendirmeler yapabilmemizi sağlamaktadır. Bu kapsamda bu azalışı etkileyen iki temel faktör olduğunu söylememiz mümkündür. Bunlardan ilki zorunlu eğitim ile ilişkilidir. Çalışan çocuk sayısındaki bu azalışın büyük oranda zorunlu eğitim ile ilişkili olduğu görülmektedir. 1997-1998 eğitim öğretim yılından itibaren 8 yıllık eğitimin zorunlu hale gelmesi çocukları eğitim almaya yönlendirerek işgücü piyasasından ayrılmasını sağlamıştır. Türkiye genelinde 6-14 yaş arası okul devam eden çocuk sayısı 1994 yılında 9 milyon 917 bin (%86,9) iken bu sayı Ekim 1999'da 10 milyon 633 bine (%88,1) yükselmiştir (ÇSGB, 2006, s. 17). Bu kapsamda 1994 yılından 1999 yılına okula giden çocuk sayısı, sayısal ve oransal olarak artmıştır. Yine Ekim 1994'te 6-14 yaş arasında

okula devam çocukların %3,9'u ekonomik faaliyetlerde çalışırken, Ekim 1999'da bu oran 1.6.'ya düşmüştür (ÇSGB, 2006, s. 17). Bir diğer sebebinin ise kırdan kente göç ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bu kapsamda Tablo 2.13 1994 yılı ve 1999 yıllarında çalışan çocukların sektörel dağılımı göstermektedir.

Tablo 2.13. 1994 ve 1999 Yılları İçin 6-17 Yaş Arası Çalışan Çocukların Sektörel Dağılımı (Bin Kişi) (DİE, 2002, s. 13)

	Tarım		Sanayi		Ticaret		Hizmet	
	1994	1999	1994	1999	1994	1999	1994	1999
6-17 Yaş Arası	1.461	942	371	357	174	167	188	170

Tablo 2.13'te 1994 yılından 1999 yılına tüm sektörlerde çalışan çocuk sayısı azalsa da azalışın büyük bir kısmının tarım sektöründe gerçekleştiği görülmektedir. Nitekim 1994 yılından 1999 yılına çalışan çocuk sayısındaki azalışın 519 bini tarım sektöründe gerçekleşmiştir. Bu kapsamda 1990'lı yıllar ile yaygınlaşan kırdan kente yaşanan göçün tarım sektöründe çalışan çocuk sayısını azalttığı düşünülmektedir.

1999 yılı anketleri kendi içinde değerlendirildiğinde ise yalnızca ekonomik faaliyetlerde 15-17 yaş arası çalışan 1.124 bin çocuk olduğu görülmektedir. Bu kapsamda 15-17 yaş arası çalışan çocuk sayısının 6-14 yaş arası çalışan çocuk sayısının neredeyse iki katı olduğu söylenebilir. Çalışan çocuk sayısının 1999 yılı oranlarının 1994'lere göre daha iyi bir tablo çizdiği açık olmak ile birlikte hala 6-14 yaş arası 3.839 bin çocuğun 14-17 yaş arası ise 6.421 bin çocuğun ekonomik faaliyetlerde veya ev hizmetlerinde çalıştıkları görülmektedir. Bu dönemde yapılan akademik çalışmalar da çalışan çocuk sayısını yüksekliğini göstermesi açısından önemlidir. Nitekim Köse ve Öncü (1998, s. 155), 1997 sanayi araştırmalarında çocuk işgücü kullanımının yaygınlığına vurgu yapmaktadır. Buna göre araştırmacılar örneklem kapsamındaki işletmelerin %40'nın 15 yaş altında çocuk emeği kullandıklarını tespit etmişlerdir (Köse ve Öncü, 1998, s. 155).

Ülkemizde 1999 yılı araştırmasından ancak 7 yıl sonra, 2006 yılında çocuk işgücü araştırması yapılabilmektedir. Ekim, Kasım ve Aralık aylarında Hanehalkı İşgücü Anketi ile birlikte gerçekleştirilen 2006 yılı Çocuk İşgücü Araştırması, 6-17 yaş grubundaki çocukları kapsamıştır (TÜİK, 2007). TÜİK'in (2007) 2006 yılı araştırması sonuçları; 6-

17 yaş arasındaki 16 milyon 264 bin çocuğun 958 binin (%5,9'unun) ekonomik işlerde, 7 milyon 4 bininin (%43,1'inin) ise ev işlerinde çalıştığı göstermektedir. Bu kapsamda 2006 yılı anket sonuçları, 6-17 yaş arasındaki çocukların %49'unun (ev işleri veya ekonomik işlerde) çalıştığını göstermektedir. Sonuçlar, bu dönemde neredeyse çocuk nüfusunun yarısının çalıştığını göstermesi yönüyle oldukça çarpıcıdır. Ancak oranları yükselten kısmın büyük oranda ev işleri olduğu söylenebilir. Nitekim ekonomik işlerde çalışan çocuklar, 6-17 yaş arasındaki çocukların yalnızca %5,9'unu oluşturmaktadır. Araştırma, ev işlerinde çalışan çocuk sayısını 1994 ve 1999 yıllarında gerçekleştirilen anketlerden farklı olarak, çocuklara ev işleri tek tek hatırlatılarak sorgulamıştır. Bu yönüyle ev işlerinde çalışan çocuk sayısı bir önceki döneme göre yüksek gözükmektedir. Oranları bir önceki dönem ile karşılaştırmak ise zorlaştırmaktadır. Ev hizmetlerini dışarıda bırakarak oranları yorumladığımızda ise bir önceki araştırma verilerine göre çalışan çocuk sayısının azaldığını söyleyebilmemiz mümkündür. Nitekim DİE'nin (2002, s. 8) verilerine göre, 1999 yılında 1.635 bin olan 6-17 yaş arası ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuk sayısı, TÜİK'in (2007) 2006 yılı araştırmasında 958 bine düşmüş gözükmektedir. Araştırma sonuçlarına sektörel olarak bakıldığında ise 6-17 yaş arası çalışan çocukların; % 40,9'unun tarım (392 bin çocuk), % 59,1'inin ise tarım dışı sektörde (566 bin çocuk) faaliyette bulunduğu görülmektedir (TÜİK, 2007).

Türkiye'de 2006 yılından 6 yıl sonra 2012 yılında bir çocuk işgücü anketi daha yapılmıştır. TÜİK'in (2013) 2012 yılının Ekim, Kasım ve Aralık aylarında gerçekleştirdiği çocuk işgücü anketi sonuçları; 6-17 yaş grubundaki 15 milyon 247 bin çocuğun 893 bininin (%5,9'unun) ekonomik faaliyette bulunduğunu, 7 milyon 503 bininin (%49,2'si) ise ev işleri yaptığını göstermektedir. Bu kapsamda 2012 anket sonuçları, bir önceki ankete göre ekonomik faaliyette bulunan çocuk sayısında 65 bin kişilik bir azalış olduğunu göstermektedir⁴⁰. Bu dönemde çalışan çocukların %44,7'sinin (399 bin çocuk) ise tarım sektöründe çalıştığı görülmektedir (TÜİK, 2013).

2012 yılı anketinden 7 yıl sonra TÜİK tarafından bir çocuk işgücü anketi daha yapılmıştır. Bu kapsamda 2012 yılından sonraki ilk verileri 2019 yılı verileri oluşturmaktadır. Günümüzde de yayımlanmış son anket verileri olan 2019 yılı verileri, gelenek bozulmayarak Ekim, Kasım ve Aralık aylarında toplanmıştır. TÜİK'in (2020)

⁴⁰TÜİK'in 2012 yılı araştırmasında, 2006 yılında çalışan çocuk sayısı 890 bin olarak verilmiştir. 2006 yılı araştırma sonuçları ise bu sayının 958 bin olduğunu belirtmektedir. Araştırma kapsamında her dönemin verisi o dönemin araştırma sonuçlarından derlenmiştir. Bu kapsamda 2006 yılı araştırma sonuçlarında yer alan çalışan çocuk sayısı esas alınmıştır.

2019 yılı Çocuk İşgücü Anketi, bir önceki anketlerden farklı olarak 6-17 değil, 5-17 yaş arası çocukları içermektedir. Bu yönüyle 2019 yılı araştırması kapsamında 5 yaşında çalışan çocuk ile karşılaşılmamış olsa da araştırma kapsamının genişlediğini söyleyebilmemiz mümkündür. Anket sonuçları; 5-17 yaş arasındaki 16 milyon 457 bin çocuktan 720 bininin (%4,4'ünün) bir ekonomik faaliyette bulunduğunu göstermektedir (TÜİK, 2020). Araştırma sonuçları 5-17 yaş arasındaki çocukların %45,5'inin ise ev işlerinde çalıştığını göstermektedir. Bu kapsamda araştırma sonuçları, bir önceki döneme göre ekonomik faaliyetlerde çalışan çocuk sayısının sayısal ve oransal olarak azaldığını göstermektedir.

Çocukların 2019 yılına kadar yoğun olarak çalıştığı tarım sektörünün, bu dönemde yerini hizmet sektörüne bırakması 2019 yılı araştırmasının dikkat çekici sonuçlarından biridir. Nitekim araştırma sonuçları, çocukların en fazla çalıştığı sektörün %45,5 ile hizmet sektörü olduğunu göstermektedir (TÜİK, 2020). Sektörel dağılımı sırasıyla %30,8 ile tarım ve %23,7 ile sanayi sektörleri takip etmektedir (TÜİK, 2020).

Çocuk işgücü anketleri açısından değerlendirilmesi gereken durumlardan biri de ücretsiz aile işçiliğidir. 1994 yılında 2019 yılına kadar yapılan araştırmalar ülkemizde ücretsiz aile işçiliğinin, çocuklar için yaygın bir çalışma durumu olduğunu göstermektedir. Nitekim yıllar itibari ile değişmekle birlikte ücretsiz aile işçisi olarak çalışan çocukların, her dönemde çalışan çocukların en az üçte birini oluşturduğu söylenebilmektedir. Bu kapsamda 1994 yılında yapılan anket sonuçları ücretsiz aile işçisi çocuk sayısının 1.570 bin olduğunu gösterirken, 1999 yılında bu sayının 985 bine düştüğü görülmektedir (DİE, 2002). 2000'li yıllar ile birlikte ücretsiz aile işçisi çocuk sayısının büyük oranda azaldığını söyleyebilmemiz ise mümkündür. 2006 yılında çalışan çocukların %40,7'sinin (362 bin çocuk), 2012 yılında çalışan çocukların %46,2'sinin (413 bin çocuk), 2019 yılında ise çalışan çocukların %36,2'sinin (261 bin çocuk) ücretsiz aile işçisi olduğu görülmektedir. Bu kapsamda ülkemizde ücretsiz aile işçisi çocukların sayısının ve oranının 2006 yılından 2012 yılına artarken, 2019 yılında tüm yıllara göre oransal ve sayısal olarak azaldığı görülmektedir. Ancak halen çocukların hane içinde ücretsiz olarak çalışmalarının oldukça yaygın bir istihdam durumu olduğunu söylemek mümkündür.

Ülkemizde çalışan çocukların ve çalışan çocuklarla mücadelenin tarihsel varlığını öncelikle anketler üzerinden tartışmak gerekmektedir. Nitekim 1994 yılından 2019 yılına kadar olan anketleri genel olarak birbiri ile karşılaştırmak oldukça zordur. Bu durum,

temelde ilk yayımlanan veriler ile daha sonraki yıllarda yayımlanan veriler arasındaki tutarsızlıklardan kaynaklanmaktadır. Örneğin, 1994 yılında elde edilen veriler, 6-14 yaş arası çocukları içermektedir. TÜİK'in (2007) 2006 yılı anket sonuçları ise 1994 yılında 6-17 yaş arası çocukların sayısını göstermektedir. Bu veriler, 1994 yılında tespit edildi ise 14 yaşın üzerindeki çocukların oranlarının neden paylaşılmadığı, tespit edilmediyse 2006 yılında bu oranların nereden bulunduğu konusu oldukça tartışmalıdır. Bunun ötesinde TÜİK'in (2007) 2006 yılı anket sonuçları, 2006 yılında 6-17 yaş grubunda 958 bin çocuğun çalıştığını gösterirken; TÜİK'in (2013) 2012 yılı anket sonuçları, 2006 yılında 6-17 yaş grubunda 890 bin çocuğun çalıştığını göstermektedir. Aynı durumu gösterdiğini belirten bu veriler arasında 68 bin kişi fark vardır. Aynı kurumun farklı yayınlarında farklı veriler söz konusu iken hangi verinin esas alınacağı konusu tartışmalıdır. Bu verilerin ne kadar sağlıklı toplandığı ise ayrı bir tartışmanın konusudur.

Çalışan çocukların Türkiye'deki durumu tartışılırken değinilmesi gereken bir diğer konu ise anket verilerinin çalışan çocukların sayısını ne kadar sağlıklı tespit ettiği konusudur. Çocuk işgücü anketlerinin 1994 yılından 2019 yılına kadar Ekim, Kasım ve Aralık aylarında yapıldığı görülmektedir. Çocukların okulda olduğu aylarda yapılan bu araştırmaların, özellikle mevsimlik tarım işçiliğinde çalışan çocuklardan elde edilen verileri sınırladığı oldukça açıktır. Bu kapsamda çalışan çocuk sayısının gerçekte elde edilen verilerin çok üstünde olması muhtemeldir.

Çalışan çocukların sayısını tespit etmekteki sorunun yalnızca anketlerin yapıldığı döneme ilişkin olduğunu söyleyebilmek ise mümkün değildir. Çalışan çocuklar tespit edilirken araştırmaya hiç dahil edilmeyen kesimlerin söz konusu olması bu sayıların sınırlı kalmasına yol açan bir diğer sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim anketlere hiçbir zaman çırak çocuklar dahil edilmemektedir. Türkiye'de 2019 yılında 319 bin çırak çocuk bulunmaktadır (SGK, 2020). Dolayısıyla çırak olarak çalışan çocukları da dahil ettiğimizde 2019 yılı oranlarında çalışan çocuk sayısında 319 binlik bir artış söz konusu olacaktır. Anketlere dahil edilmeyen bir diğer kesim ise göçmen çocuklardır. TÜİK (2019), çalışan çocuklar araştırmasının Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan tüm hanehalklarını kapsayan bir araştırma olduğunu belirtmektedir. Ancak ülkemizde yaygın olarak çalışan göçmen çocuklar bu verilere dahil edilmemektedirler. Bu yönüyle ülkemizde çalışan çocuk sayısına göçmen çocuklar da eklendiğinde sayının çok daha yüksek olacağını söyleyebilmek mümkündür. Bu tartışmalar ışığında, Türkiye'de 1994

yılından itibaren yapılan anketlerin sağlıklı veriler ürettiğini söylememiz mümkün gözükmemektedir.

Türkiye’de çocuk işçiliği ile mücadelede çocuk işgücü anketlerine ek olarak bahsedilmesi gereken bir diğer konu ise anketler devam ederken Çalışma Bakanlığı tarafından yayımlanan iki resmi politika belgesidir (ÇSGB, 2006; ÇSGB, 2017). Bu politika belgelerinin, Türkiye tarafından 2001 yılında 182 No’lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi’nin kabul edilmesi ile ilişkili olduğu söylenebilir. Nitekim sözleşmenin kabul edilmesiyle Türkiye çocuk işçiliği ile mücadelesini belgelendirmek durumunda kalmıştır. Mücadeleyi belgelendirme çabasının bir ürünü olan belgelerin bu kapsamda kağıt üzerinde bir mücadele olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Türkiye’de çocuk işçiliği ile gerçek anlamda ne kadar mücadele edildiği konusunda oldukça tartışmalıdır. Mücadelenin büyük bir kısmını kağıt üzerindeki mücadeleler oluşturmaktadır. Bu kağıt üzerindeki mücadelelerin bir benzerini de 2018 yılında Türkiye’de “Çocuk İşçiliği ile Mücadele Yılı” ilan edilmesinde görebilmemiz mümkündür.

Türkiye’de çocukların çalışmasına tarihsel olarak baktığımızda; 1990’larla birlikte çocuk işçiliğine yönelik artan ilginin, 2000’lerde yerini yavaş yavaş ilgisizliğe bıraktığı görülmektedir. Bu durumu gösteren faktörlerden ilki 1999’da yapılan çocuk işgücü anketinden ancak yedi yıl sonra 2006’da anket yapılmış olmasıdır. Bu anketten 6 yıl sonra 2012 yılında anket yapılmış olsa da sonrasında düzensiz anket uygulaması bir gelenek haline gelmiştir. Bir diğer faktör ise akademinin 1990’lar ile ortaya çıkan çocuk emeğine ilişkin yoğun ilgisinin 2000’lerle birlikte yerini büyük oranda ilgisizliğe bırakmasıdır. Özüğurlu (2021, s. 12), Türkiye’de çocuk işçiliği literatürünün son yirmi yılını değerlendirerek şöyle bir saptama da bulunmaktadır;

Anılan yıllar içinde çocuk işçiliği çalışmaları sayıca artmış, dolayısıyla literatür birikimi belirgin bir şekilde gerçekleşmiştir; ne var ki bilgi birikimi aynı ölçüde gerçekleşmiş değildir. Literatürün birikip bilginin birikmemesi şeklinde ifade edilebilecek bu durum- bilebildiğim kadarıyla- sadece çocuk işçilik alanı ile de sınırlı değildir (Özüğurlu, 2021, s. 12).

Türkiye’de 1990’lardan bu yana yaşanan çocuk işçiliğinin gerçek boyutunu tespit etmekteki sorunlara akademiye ilişkin ilgisizliğinin de eklenmesiyle ülkemizde çalışan çocukların geçmişteki ve günümüzdeki varlığının bir meçhul olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Çalışan çocukların sayısını dahi tam olarak tespit edemediğimiz ortadayken bir mücadeleden bahsedebilmemiz ise mümkün gözükmemektedir.

2.4.8. Türkiye’de tütün tarımında çocuk emeği

TÜİK’in 2019 yılına kadar yayımladığı veriler, çalışan çocukların en yaygın olduğu sektörün tarım sektörü olduğunu göstermektedir. Tarım sektörünün ülkedeki görece öneminin azalmasıyla 2019 yılı verileri çocukların en fazla hizmet sektöründe çalıştıklarını gösterse de çalışan çocukların hala %30,8’ini tarımda çalışan çocuklar oluşturmaktadır. Bu kapsamda resmi oranlar, 221 bin çocuğun tarımda çalıştığını göstermektedir. Tarım sektörü özelinde yürütülen araştırmalar, çocukların yaygın olarak hane içinde ücretsiz aile işçisi olarak ve gezici mevsimlik tarım işçiliğinde aileleriyle çalıştığını göstermektedir. Bu kapsamda oranların resmi olarak tespit edilenlerden çok daha yüksek olması olası gözükmemektedir.

Tarım sektöründe birden fazla tarım ürününün üretiminde çocukların emeğinin kullanıldığı bilinmektedir. Nitekim fındık tarımında gerçekleştirilen çalışmalar, çocukların fındık tarımında yaygın olarak çalıştıklarını ortaya koymaktadır (Kalkınma Atölyesi, 2014). ILO’nun son yıllarda yürüttüğü projeler vasıtasıyla fındık tarımında çocuk işçilik ile mücadele çabasının olduğu da görülmektedir. Fındık tarımının yanı sıra narenciye, meyve, patates, çay gibi farklı tarım ürünlerinin üretiminde de çocukların emeğinin kullanıldığı görülmektedir. Bu kapsamda Yılmaz Uzun’un (2019, s. 65), Hopa’da çay tarımında yürüttüğü araştırması, kız çocuklarının küçük yaşlardan itibaren çay toplamaya başladıklarını göstermektedir. Çınar’ın (2012) Malatya örneğinde yürüttüğü çalışması, kayısı hasadında küçük çocukların çalışmasının yaygın olmadığını ancak özellikle annenin hasada gitmesiyle küçük çocukların yaygın olarak ev işlerini ve küçük kardeşlerin bakımını üstlendiğini ortaya koymaktadır. Semerci, Erdoğan ve Kavak’ın (2014) Adana, Afyon, Düzce, İzmir, Konya, Aksaray, Ordu, Samsun, Urfa, Yozgat ve Nevşehir illerinde; narenciye, fındık, pancar, kiraz, sebze, pamuk gibi birden fazla tarım ürününü inceledikleri çalışmaları ise 12 yaşındaki (bazen daha önce) çocukların mevsimlik işçi olarak çalışmaya başladıklarını göstermektedir. Çalışma, çocukların tarlada çalışmanın yanı sıra hane içinde de yoğun bir iş yüküne sahip olduğunu göstermektedir.

Bu kapsamda çalışmalar göstermektedir ki çocuklar haneleriyle gezici tarım işçiliğinde tarımda çalışabildiği gibi kendi tarlasında da çalışabilmektedir. Çocukların tarımda çalışmadığı zamanlarda ise ev işlerinde çalışmak, kardeşlere bakmak gibi işler üstlendikleri görülmektedir.

Türkiye’de tütün tarımında çocuklara dair bilinenler ise satır aralarındaki birkaç cümleden ibaret gözükmektedir. Tütün tarlalarında çocukların emeğinin ne zamandan bu yana kullanıldığına dair net bir tarih verebilmek oldukça zor olsa da bu tarihi oldukça eski olduğu söylenebilecektir. Nitekim Ayaz (2020, s.19) 1905 yılında Sohum’daki tütün çiftliklerinde çalıştırılmak üzere Doğu Karadeniz’den toplanan çocuklara dair bir yazıya atıf yapmaktadır. Bu kapsamda tütünün bu topraklardaki 400 yüzyıllık tarihi içerisinde çocukların hep var olmuş olması muhtemel gözükmektedir.

Tütün tarımında çocuklara dair günümüzde bilinenler ise birkaç çalışmadan ibaret gözükmektedir. Bu kapsamdaki çalışmalardan biri Genç’in (2017) Muğla örneğinde tütün tarımında kadın ve çocuk emeği araştırmasıdır. Ancak çalışma çocukların çalışmasını yetişkinler üzerinden araştırması yönüyle çocuklardan elde edilen bulgulara dayanmamaktadır. Genç (2017), özellikle yaz aylarında çocukların ücretsiz olarak tütün tarımına katıldıklarını belirtmektedir. Genç (2017), tütün örneğinde tütün talebinde yaşanan azalışa bağlı olarak çocuk işgücüne olan talebin de gün geçtikçe azaldığını belirtmektedir.

Tütünde çocuk emeği içine alan bir diğer çalışma ise Gümüş ve Wingenbach’ın (2016), İzmir özelinde tarımda çocuk emeğini araştırdıkları çalışmalarıdır. Gümüş ve Wingenbach (2016), tarımda çocuk emeğinin en fazla kullanıldığı alanın tütün tarlaları olduğunu ve yine tütün işçiliğinin tarımda çocukların en zorlandığı ikinci işçilik olduğunu belirtmektedirler.

Tütünde çocuk emeğine dair bilinenler, belirtilen birkaç çalışmanın ötesine ise geçememektedir. Bu yönüyle tütün tarımında çocukların çalışmasına dair bilinenlerin bir belirsizlikten ibaret olduğu söylenebilir. Tütün tarımında çocuk emeğine dair bu bilinmezliğin yalnızca bilmemek ile değil bilmek istememek ile ilgili olduğu da görülmektedir. Fişek’in (2022, s. 30) ILO yöneticisi ile yaptığı röportaj çalışması, bu durumun bilinmemenin ötesinde bilinen ancak bilinmek istenmeyen bir olgu olduğunu göstermektedir. Nitekim ILO yöneticisinin tütün tarımında çocuk işçiliğinin neden ILO tarafından çalışılmadığı sorusuna verdiği cevap şu şekildedir;

Bir tek tütünde çalışmıyoruz. Neden çalışmıyoruz? Tütün özelinde bizim BM’nin tanımladığı bir politika var. Biz burada bir veriyi araştırırız veya bir katkı veririz. Burada sıkıntı yok. Ama biz tütün alanında BM kuruluşlarının Dünya Sağlık Örgütü’nün tavsiyesiyle bir şekilde dışarıda tuttuğu bir çalışma çerçevesi var. Biz bu çerçevede nasıl bir ilişki oluyor? Yani bugün tütünde kaç çocuk, kaç işçi çalışıyordu mesela bununla ilgili bir profil çalışmamız yok, ona gücümüz yetmedi belki yani önümüzdeki dönemde yaparız. Uzmanlık kuruluşu

onun için bu şekilde değerlendirebiliriz. Çalışılmaz anlamında değil, veri teminidir, tabii ki müdahale edilir. Ama şu aşamada o detayda bir çalışmamız mevcut kaynaklarla fırsat olmamıştır (Fişek, 2022, s. 30).

ILO yöneticisinin verdiği cevap, tütünde çocukların varlığının bilindiğini ancak buna rağmen çalışılmadığını göstermesi açısından önemlidir. Bu yönüyle çocukların tütün tarımındaki bilinmezliğinin yalnızca bilmemek ile ilgili olmadığı, bunun ötesinde sorunun konuşulmak ve tartışılmak istenmemesi ile ilgili olduğu söylenebilir.

3. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE TÜTÜN ÜRETİMİNİN TARİHSEL SÜRECİ

15. yüzyıl sonuna kadar yalnızca Amerika kıtasındaki yerliler tarafından bilinen ve tüketilen, hatta kendilerine yetecek şekilde üretimi yapılan tütün, Amerika kıtasının keşfiyle birlikte kıtanın dışına da yayılmaya başlamıştır (Yılmaz, 2007, s. 3). Böylece Amerika yerlilerinin kutsal olarak gördüğü, dinsel ayinlerinde kullandığı tütün, sömürgeci ülkeler için alınıp satılabilir bir metaya dönüşmüştür. Üretilmesi, satışı ve tüketimi ile şahsına münhasır olan bu ürün, neredeyse tüm ülkelerde yasaklanmalı mı, yoksa üretilmeli ve tüketilmeli mi, üretimi teşvik edilmeli mi ve nasıl vergilendirilmeli? sorularını beraberinde getirmiştir. Türkiye tarihi açısından baktığımızda ise bu soruların daha çok sorulduğu ve her dönemde farklı cevaplar verilebildiği görülmektedir. Ünal (2007, s. 26), Türkiye tarihinde tütün politikalarında yaşanan bu sorunları, “Bir ülkenin siyasi, mali ve zirai tarihinde, bu denli tartışma yaratmış başka bir tarım ürünü olduğunu sanmıyorum” sözleri ile özetlemektedir.

Necati Cumalı'nın üzerine üç ayrı kitap yazdığı, şiirlere, manilere, türkülere konu olan tütünü alelade bir tarım ürünü olarak gördüğümüzde bir sosyal gerçekliği de göz ardı etmiş oluruz. Nitekim tütün, üretiminden tüketimine kadar geçen tüm aşamalarda sosyolojik bir anlama sahiptir. Bu kapsamda tütünün üretilip üretilmemesi ile ilgili tartışmalar sonucu ortaya çıkan yasaklamalar, tütün üretiminin doğasındaki yoğun çalışma koşullarının tütün üreticilerinde yarattığı yorgunluk ve nasıl satılacağına yönelik düzenlemeler ve denetlemeler sonucu ortaya çıkan kayıt dışı satış gibi sorunlar sosyal bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sorunlardan en az birinin Türkiye'de tütünün neredeyse her dönemde var olduğunu söylemek mümkündür.

Adıyaman tütünü örneğinde çiftçilerin yaşadıkları sorunları ve çocuk emeğinin varlığını tütünün bu makus talihinden ayırabilmek mümkün gözükmemektedir. Nitekim tütünün Osmanlı İmparatorluğu topraklarına tarımına başlanmasından günümüze kadar geçen zamanda tütüne uygulanan politikaların en çok tütün tarımı ile ilgilenen aileleri etkilediğini söyleyebilmek mümkündür. Türkiye'de tütün tarımında çocukların varlığına dair bildiklerimiz oldukça sınırlıdır ancak çocuk emeğinin; Türkiye tarihinde büyük oranda haneîçi çocuk emek ve tarımla ilişkili olduğu düşünüldüğünde, neredeyse tüm dönemlerde az ya da çok var olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Türkiye'de çocuk emeğinin geneline dair dahi bildiklerimizin sınırlı olduğu düşünüldüğünde ise tütünde çocuk emeğinin bir meçhulden ibaret olmasına şaşırarak mümkün değildir.

Bu kapsamda tütünün Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze bu topraklardaki hikayesi önem kazanmaktadır. Çalışmanın bu bölümü, günümüzdeki uygulamalara nereden geldiğini göstermenin yanı sıra tütün tarihindeki tekerrürleri de göstermektedir. Nitekim tütüne uygulanan her farklı politika, tütün üreten aileler üzerinde farklı sonuçlar doğurmakta ve ailelerin farklı mücadele yöntemleri geliştirilmelerine yol açmaktadır. Bu kapsamda çalışmanın bu bölümü, Türkiye'de tütün tarımında çocuk emeği sorununa nereden geldiği? sorusuna verilebilecek üç cevaptan biri⁴¹ olarak karşımızda durmaktadır.

3.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Tütün ile Tanışması

Tütünün Osmanlı İmparatorluğu'na geliş süreci ile ilgili net tarih vermek oldukça zor olsa da Türk toplumunun tütün ile tanışma hikayesinin oldukça eski bir geçmişe sahip olduğu söylenebilir. Conte Corti (1946, s. 62), 16. yüzyılın sonuna doğru Venedik kadırgaları ve İngiliz tacirlerinin hızlı bir şekilde yayılan tütün içme adetini İstanbul'a getirdiklerini belirtmektedir. Conte Corti dışındaki kaynaklar ise büyük oranda 17. yüzyılı işaret etmektedirler. Dönemin önemli tarihçilerinden Peçevi (1981, s. 259), tütünün 1600 yıllarında İngiliz tüccarlar tarafından Osmanlı İmparatorluğu topraklarına getirildiğini belirtmektedir. İnalçık ve Quataert (1994, s. 359) da, 1600'lü yıllarda İngiliz tüccarların Türkiye'ye ilk ithal ettiği sömürge mallarından birinin tütün olduğunu belirtmektedir. Altun (1995), 1600'lü yılları işaret ederken, Yılmaz (2005) ise, tütünün Osmanlı İmparatorluğu'na 1600'lerden daha önce girmiş olma ihtimali üzerinde durmaktadır. Yılmaz (2005), tütünün giriş tarihi hakkında kesin bir bilgi olmasa da, 1570'lerde girmiş olma ihtimalinin yüksek olduğunu belirtmekte ve bunun için 3 kanıt öne sürmektedir. Yılmaz (2005, s. 15), ilk olarak 1583 yılında Muğla'ya ait tahrir defterlerini kanıt olarak göstermektedir. Buna göre 17. yüzyılın sonlarında Anadolu'da üretilen tütün cinslerinden birinin de ismini taşıyan Milas ilinde hakkında bilgi bulunmayan bir maddeden oşür vergisi alınmıştır. Yılmaz'a (2005, s. 15) göre, bu ürünün tütün olma ihtimali yüksektir. İkinci kanıtı ise Conte Corti'nin kitabında 1580 yılında III. Murat'ın Polonya kralına gönderdiği hediyeler arasında (tütün olduğunu düşündüğü) şifa verici bir bitkinin bulunduğu ile ilgili kısmıdır. Son olarak ise, tütünün Osmanlı İmparatorluğu'na girişi ile tütün tarımının başlaması arasındaki zamanı kanıt olarak sunmaktadır. Yılmaz'a (2005,

⁴¹Saha bölümünde tartışılacağı üzere araştırma, tütün tarımında çocuk emeğini belirleyen üç faktörden birinin, tütün politikaları olduğu iddiasını taşımaktadır.

s. 15-16) göre, tütünün 1600 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na girdiğinin kabul edilmesi durumunda, bu kadar kısa zamanda farklı bölgelerde tarımının yapılmasını açıklamak zordur. Bu yönüyle Yılmaz (2005, s. 15-16), tütünün Osmanlı İmparatorluğu'na 1600'lü yıllardan önce girmiş olma ihtimalinin yüksek olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu yönüyle tütünün Osmanlı İmparatorluğu'na 16. yüzyıl sonu 17. yüzyıl başlarında deniz yoluyla girmiş bir ürün olduğu söylenebilir.

Hezarfen Hüseyin Efendi (1998, s. 275), tütünün Osmanlı İmparatorluğu'na İngilizler tarafından bazı hastalıklara şifa veren bir bitki olarak satıldığını, zamanla rahatına düşkün kişilerin bu keyif verici maddenin müptelası olduğunu belirtmektedir. Hezarfen Hüseyin Efendi ile benzer şekilde Peçevi (1981, s. 259) de, tütünü Osmanlı İmparatorluğu'na İngilizlerin getirdiğini ve rutubetten ileri gelen kimi hastalıklar için ilaç olarak sattıklarını belirtmektedir. Bu yönüyle tütünün İngiliz tüccarlar tarafından ülkeye getirildiğini ve ülkeye doğrudan keyif verici bir madde olarak girmediğini söylemek mümkündür.

Tütünün Osmanlı İmparatorluğu'na keyif verici bir madde olarak girmese de keyif verici özelliğinin kısa zamanda keşfedildiği görülmektedir. Nitekim tütünün ülkeye girişi ile birlikte tüketimi hızla yaygınlaşmıştır. Özellikle kahvehane kültürünün bu yaygınlaşmada büyük bir payı olduğu görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1555 yılında kahvehanelerin açılmasından kısa süre sonra 1609'da tütün kahvehanelerde tüketilmeye başlanmıştır (Quataert, 2000, s. 158). Tütünün kahvehanelerde tüketilmeye başlamasıyla kahve ve tütün bir arada tüketilen ürünler haline gelmiş ve Osmanlı toplumunun tüketim alışkanlıklarının temelinde yer almıştır. Nitekim Quataert (2020, s. 22) da, Osmanlı toplumunun tüketiminin genel örüntüsünün 17. yüzyılda artan kahve ve tütün ile şekillendiğini belirtmektedir. Kahvehane kültürü ile birlikte hızla yaygınlaşan tütünün bu dönemde yalnızca kahvehanelerde değil, evlerde ve sokaklarda da tüketildiği görülmektedir. Peçevi (1981), bu dönemde Osmanlı toplumunda hızla yaygınlaşan tütün alışkanlığını şu şekilde açıklamaktadır;

Keyif ehli kimi ahbaplar, keyif verir diye tiryakisi oldular. Giderek keyif ehli olmayanlar da kullanmaya başladılar. Hatta ulema ve devlet büyüklerinden birçokları o tutkuya uğradılar. Kahvehaneler, rezil ve ayak takımı kimselerin fazla tütün içmelerinden dumanla doldu ve içinde olanlar birbirini göremez oldu. Çarşı ve pazarlarda ellerinden lüle düşmez oldu.

Birbirinin yüzüne üfleye üfleye çarşı ve mahalleleri de kokuttular ve üzerine nice saçma sapan şiirler yazıp yerli yersiz okuttular.⁴² (Peçevi, 1981, s. 259)

Osmanlı İmparatorluğu'na ithal bir tüketim malı olarak giren tütünün, kısa zamanda bu kadar rağbet görmesi ülke içerisinde ekimini de hızlandırmıştır. Tütünün Osmanlı İmparatorluğu'na giriş tarihi tam olarak bilinmediğinden tütün ekimine ne zaman başlandığı konusunda da net bir tarih verebilmek zordur. Bu konuda Yılmaz (2005, s. 22), Osmanlı İmparatorluğu'nda tütünün ev üretimi tipinde ticari amaçlı ekimine 1604-1606 yıllarında başlanmış olabileceğini belirtmektedir. Tütünün ülkeye girişinden kısa bir süre sonra 17. yüzyılın başlarında tütün ekimine başlanmış olduğu söylenebilir. Tütünün ilk ekim alanlarının neresi olduğu konusundaki tartışmalar ise büyük oranda Rumeli'yi işaret etmektedir. Nitekim Altun (1995, s. 5), tütünün ilk ekim alanlarının Suriye ve Balkanlar olduğunu belirtirken, Ünal (2007, s. 17), Yenice ve İskeçe taraflarında başladığını belirtmektedir. Yılmaz (2005, s. 23) ise, tütün üretiminin Rumeli, Anadolu ve Ortadoğu bölgelerinde, geniş bir yelpazede eşzamanlı başlamış olabileceğini belirtmektedir.

Tütün tüketiminin toplumda hızla artması, Batı'daki örnekleriyle benzer şekilde yasaklamaları da beraberinde getirmiştir. Bu kapsamda öncelikle dini yasaklamalardan bahsetmek gereklidir. Tütün içmenin yaygınlaşması ile birlikte tütünün dine aykırı olup olmadığı, Osmanlı toplumunda ulemalar tarafından sıklıkla tartışılır olmuştur. Tütünün haram olduğunu veya mekruh olduğunu düşünen ulemalar tütün içilmemesi gerektiğini vurgulamaya başlamıştır. Dini yasaklamaların sonuçlarını Katip Çelebi, Şeyh İbrahim Efendi örneği ile şöyle açıklamaktadır;

İstanbul şehrinde cerrah şeyhi İbrahim Efendi (1041/1631) büyük tartışmalara girişir, Fatih camiinde hususî surette herkese açık meclisler akd ederek vaaz ve nasihatlerde bulunur, fetva suretlerini duvarlara yapıştırır, büyük bir ehemmiyet ve dikkatle bu konu üzerinde durur. Lâkin boş yere zahmet çeker. Zira o söyledikçe halk daha çok içer ve tutumlarında ısrar eder. Neticede bu işin yürümeyeceğini görür ve mücadeleden vazgeçer⁴³ (Katip Çelebi, 2001, s. 65).

Katip Çelebi'nin bahsettiği Şeyh İbrahim Efendi örneğinde olduğu gibi birçok ulema çabalarının sonuçsuz kalması üzerine bir noktada tütün konusunda ısrar etmekten vazgeçmiştir. Ancak tütün yalnızca dini yasaklamalara maruz kalmamış Osmanlı İmparatorluğu yönetimi tarafından da dönem dönem yasaklanmıştır. Bu kapsamdaki ilk yasaklamalar ise I. Ahmet Döneminde karşımıza çıkmaktadır. 1609 ve 1610 tarihindeki

⁴²Orijinal metindeki harf hataları düzeltilerek alıntılanmıştır.

⁴³Orijinal metindeki “-” işaretleri düzeltilerek alıntılanmıştır

iki farklı fermanın yasaklama ile ilgili farklı gerekçeler sunduğu görülmektedir. Yılmaz (2005, s. 17-18), 1609 yılında tütünün yasaklandığını bildiren ilk fermanın içeriği hakkında şunları söylemektedir;

Tütünün yasaklandığını bildiren ilk fermanında bir-iki seneden beri İngiltere'den tabaga adında bir yaprağın getirildiği, halkın bazısının bu nebatı lüle içine koyup, ateşle yakıp, dumanını kamış, ve başka nesnelere ile içlerine çektikleri, bu durumun halk arasında yayılarak devam ettiği, ülkenin köy ve kasabalarında bu yaprağın ekilip, pazarlarda satıldığı, bu nedenle ilmiye ilminden, hatipler ve imamlar hizmetlerinden, esnaf ve zanaatkarların işlerinden geri kaldıkları, gece gündüz kahvehanelerde ve sokaklarda bu yaprağın içilmesinden hastalandıkların ortaya çıktığı ve ölümlerin arttığı, bu nedenle Memalik-i Mahruse'de bu yaprağın ekiminin, ticaretinin ve kullanılmasının yasaklandığı ... belirtiliyordu (Yılmaz, 2005, s. 17-18).

1609'daki ilk yasaklama fermanında gerekçenin büyük oranda sosyolojik gerekçelere dayandığı görülmektedir. 1610 yılındaki ikinci yasaklama fermanının nedeninin ise artan balmumu fiyatları olduğu, dolayısıyla büyük oranda ekonomik sebeplere dayandığı görülmektedir. Sarayda ilaç hazırlama, aydınlatma gibi alanlarda kullanılan balmumunun, tütünün böceklenmesini önlemek için de bol miktarda kullanılmaya başlaması, balmumu fiyatlarının yükselmesine yol açmış ve bu süreç tütün içimi ve üretiminin yasaklanmasıyla sonuçlanmıştır (Gökdemir, 1994, s. 5). Ancak Yılmaz (2005, s. 24), balmumunun böcek ilacı olarak kullanıldığına dair herhangi bir veri bulunmadığını, bu dönemde balmumu fiyatlarının yükselişinin Avrupa'nın yüksek fiyatlarla balmumu alması ve çiftçilerin daha çok kar getiren tütüne yönelimlerinden kaynaklandığını belirtmektedir. Bu yönüyle özünde dönemin tütün yasaklarının arkasında başka gerekçelerin yer almış olması da mümkündür. Böylece tütün içimi ve ekimi yasaklanmış, uymayanların ise cezalandırılacağı bildirilmiştir. Cezanın ne olduğunu ise Conte Corti açıklamaktadır. Conte Corti (1946, s. 62), bu dönemde tütün içerken yakalananların, burnuna tütün çubuğu borusunun sokulduğunu, bir eşek üzerinde İstanbul sokaklarında gezdirildiğini belirtmektedir.

I. Ahmet döneminden sonra II. Osman döneminde de tütün yasaklamaları ile karşılaşmıştır. Bu dönemde yasaklamaya sebep olarak; balmumu fiyatının yükselmesi ve tütün tiryakiliği sebebiyle zanaatkarların işlerinden kalmaları gösterilmiştir (Yılmaz, 2005, s. 24).

Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün üretim ve tüketimi ne kadar yasaklanmaya çalışılsa da halk tütünü üretmeye ve tüketmeye devam etmiştir. Nitekim Peçevi (1981, s.

259), 1635-1636 tarihlerine kadar tütünün ne kadar yaygınlaştığını şu sözlerle açıklamaktadır; “45 beş tarihine (1635-1636) gelinceye kadar tütün o kadar yaygınlaştı, o denli ün kazandı ki yazılması anlatılması imkansızdır.”

Tütün, IV. Murad döneminde daha sert bir yasaklama ile karşılaşmıştır. Bu yasaklamanın arkasında ise iki neden olduğu görülmektedir. Bu nedenlerden ilki Peçevi'nin (1981) de vurguladığı tütünün sebep olduğu yangınlardır. 1633 yılında Cibali'de çıkan yangın, şehre büyük zarar vermiş ve sorumlusu tütün olarak görülmüştür. Yasaklamanın bir diğer sebebinin ise tütün ile birlikte anılan kahvehanelerin olası ayaklanmalara sebebiyet verme endişesi olduğu görülmektedir. Nitekim bu dönemde IV. Murad bütün İstanbul kahvehanelerini yıktırıp kadı fetvasıyla tütün içenlerin öldürüleceğini ilan etmiş, özellikle geceleri İstanbul'da bazı yerleri basıp şüpheli gördüğü adamları öldürmüştür (Uzunçarşılı, 2003, s. 191). Ancak IV. Murad'ın tütüne karşı sert tavrı dahi tütün üretim ve tüketimini durduramamıştır. Katip Çelebi (2001, s. 66), tütünün devlet tarafından yasaklandıkça halkın tütüne olan düşkünlük ve tutkusunun artmasını "insan, men olunduğu şeyi yapmaya haristir." sözüyle açıklamaktadır.

3.1.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Reji dönemine kadar tütün politikası

Tütün yıllarca yasaklanmaya çalışılsa da bu çabaların pek de başarılı olmadığı görülmektedir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa (1979, s. 76), alenen alınıp satılmasına müsaade edilmeyen tütünün daima gizli gizli kullanıldığını, hazineye faydası olmamakla birlikte gümrük malına noksanlık gelmemesi için tütün vergisinin 1690 yılında devlet tarafından mukataa⁴⁴ edildiğini belirtmektedir. Bu kapsamda 1600'li yılların sonlarına doğru devletin, yasaklayarak üretim ve tüketimini sonlandıramadığı tütünü vergilendirme yoluna gittiği görülmektedir. Bu aynı zamanda devletin dolaylı olarak tütün satışını kabul ettiği anlamına da gelmektedir. Tütün satışının vergilendirilmesinin ardından tütün tarımının da vergilendirilmeye başlandığı görülmektedir. 1695 yılında Şütur-ı Duhan Nizamnamesi ile tütün tarımı üzerinden dönüm başına toplam 2 kuruş 32 para vergi alınması kararlaştırılmıştır (Ünal, 2007, s. 19). Bu yönüyle 17. yüzyılın sonlarına doğru devletin tütünü yasak olmaktan çıkarıp üretimini ve satışını ayrı ayrı vergilendirdiği görülmektedir. Önceleri yasaklanan kahve ve tütün, bu dönemde devlet için önemli gelir kaynakları haline gelmiştir (Quataert, 2020, s. 119).

⁴⁴ Tütünün mukataa edilmesi, tütün vergilerinin iltizamlara devredilmesi anlamına gelmektedir. Bu kapsamda tütünün mukataa edilmesi, tütün vergilerinin özel kişilere kiralanması olarak açıklanabilir.

Osmanlı'da tütünün vergilendirilmesi günümüzde de tütün üreticileri ile devlet arasında önemli bir sorun olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Reji döneminde⁴⁵ yaygınlaşacak olan “kaçakçılık” veya “ayıngacılık⁴⁶” olaylarının da başlaması anlamına gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda hızla artan tütün vergileri ve tütünün hem üretim ve hem de satış aşamalarında vergilendirilmesi tütünün kayıtdışılaşması üzerine oldukça etkili olacaktır. Nitekim Morawitz (1978, s. 224-225), 1687 yılında tütün ilk vergilendirildiğinde kıyye⁴⁷ başına 8-10 aspres⁴⁸ arasında vergi alındığını, 1695 yılında ise Vardar ve Yenice tütünlerinin vergisinin 20 paraya kadar, en kötü tütünlerin vergisinin kıyye başına 20 aspres'e kadar yükseldiğini belirtmektedir. Bu kapsamda tütün tarımından alınan vergilerin hızla yükseldiğini görülmektedir.

18. yüzyıl ile birlikte tütün Osmanlı İmparatorluğu için daha da önemli bir hal almıştır. 18. yüzyıl ile birlikte Osmanlı ihracatı; ham pamuk, hububat, tütün, yün ve deri gibi işlenmemiş mallara yönelmiştir (Quataert, 2000, s. 126). Tanzimat sonrası dönemde ise tütün vergileri, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli gelir kaynakları arasına girmiştir. 18. yüzyıla kadar büyük oranda Suriye ve Balkanlar'da ekimi yapılan tütün, öncelikle Selanik, Trabzon ve Lazkiye'den ihraç edilmeye başlanmış; daha sonra Sinop'tan Trabzon'a kadar uzanan Karadeniz Bölgesi tütünün ana üretim merkezi haline gelmiştir (Issawi, 1980, s. 249). 1840 yılında Bafra'nın üretiminin 800 tonun üzerinde, 1841 yılında Canik'in üretiminin 2.200 tonun üzerinde olduğu tahmin edilmektedir (Issawi, 1980, s. 249). 18. yüzyıl başından 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftçilerin sayısı 50.000 civarından %200 oranında artışla 150.000'e yükselmiştir (Yılmaz, 2005, s. 41).

Tütün üretiminin ve üretici sayısının 18. yüzyıl boyunca artması 19. yüzyılda tütün politikasına olan ihtiyacı da beraberinde getirmiştir. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tütünün, Osmanlı tarihinin ekonomik bunalımlarından oldukça çok etkilendiği ve bu yönüyle politikaların borçlar, ticaret anlaşmaları ve vergiler kısıncında gelgitler yaşadığı görülmektedir. Bu kapsamda ilk olarak 1861 yılında başlayan ticaret anlaşmalarında tütünün durumuna değinmek gereklidir. 19. yüzyılın ilk yarısında tütün ihracatından yaklaşık olarak %12 gümrük vergisi alınmaktadır. 1861 yılında öncelikle

⁴⁵Reji dönemi daha sonra ayrıntılı olarak açıklanacağından burada değinilmemiştir.

⁴⁶Halk arasında kullanılan bir tabirdir. Halk arasında tütün kaçakçılığı faaliyetine ayıngacılık, faaliyeti gerçekleştiren kişilere ise ayıngacı denilmektedir.

⁴⁷Kıyye, Osmanlıda İmparatorluğu'nda kullanılan bir ağırlık birimidir. Yaklaşık 1300 grama tekabül etmektedir. Bu kapsamda yaklaşık 1300 gram başına 8-10 aspres arasında vergi alınmaya başlanmıştır.

⁴⁸Aspres paranın 1/3'ü dür.

Fransa ile daha sonra İtalya, İngiltere, Belçika ve başka birçok ülke ile yapılan ticaret anlaşmaları bu ülkelere gümrük vergisini kaldırarak tütün ile ilgili önemli imtiyazlar tanımıştır. Farklı ülkelerle yapılmış anlaşmaların farklı maddelerinde düzenlenmiş bu imtiyazların, tütün ile ilgili tamamen aynı ayrıcalıkları tanıdığı görülmektedir. Nitekim 29 Nisan 1861 tarihinde Fransızlarla yapılan anlaşmanın 10. maddesi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan tütün ve tuz alım satımı yapan Fransız tüccarların Osmanlı halkı ile aynı vergilere tabi olacaklarını belirtmektedir (Yurdakul, 1981, s. 309-310). Buna ek olarak Fransız tüccarlar, tütün ve tuzu ülkelerine ihraç etmek istediklerinde ayrı bir vergiye tabi olmayacaklar yalnızca ihraç edilen tuz ve tütün miktarını gümrüğe bildireceklerdir. Gümrük idaresi bu bildirim için ek bir aidat vb. talep edemeyecektir. Fransızlar ile yapılan anlaşma sonrasında; 10 Temmuz 1861 tarihinde İtalya ile, 1 Ekim 1861 tarihinde İngilizler ile, 10 Ekim 1861 tarihinde Belçika ile, 3 Şubat 1862 tarihinde Rusya ile, 13 Mart 1862 tarihinde Amerika ile, 5 Mart 1862 tarihinde İsveç ile, 13 Mart 1862 tarihinde İspanya ile, 13 Mart 1862 tarihinde Danimarka ile, 20 Mart 1862 tarihinde Prusya ile, 25 Mart 1862 tarihinde Felemenk ile, 27 Mayıs 1862 tarihinde Avusturya ile 23 Şubat 1868 tarihinde Portekiz ile aynı ayrılacakları içeren anlaşmalar yapılmıştır.

Anlaşma maddeleri tütünün geleceği hakkında önemli bir mesaj vermektedir. Kısa zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik bağımlılıkları, tütün politikalarının da bağımlılığını getirecek devlet, tütün gelirini arttırmak adına tütün vergi sistemini değiştirip vergileri arttıracak ve kayıtdışı tütün yaygınlaşacaktır.

27 Haziran 1862 tarihinde tütün ticaretine yönelik bir nizamname çıkarılmıştır. 1862 Nizamnamesinde tütünün üretim yerinden ithal edildiği yere geldiğinde vergiye tabi tutulacağı, kaçak tütünlere el konulacağı, iftira hali hariç tütün kaçırانların hiçbir mazeretinin kabul edilmeyeceği belirtilmiştir (Ünal, 2007, s. 23). Nizamname, tütün üretiminde öşür dışındaki diğer vergileri kaldırması ile önemli olmakla birlikte rejî dönemine yaygınlaşacak olan kolculara⁴⁹ yönelik düzenlemeleri içermesi yönüyle de önemlidir. Nizamnameye göre giriş çıkışların yoğun olduğu yerlerde vergilendirme yapılacak, bu mekanlar dışında bulunan şehir kapı ve sokaklarında ise kolcular bulundurulacaktır (Yılmaz, 2005, s. 172). Bu nizamname ile gelecekte romanlara, türkülere konu olacak ve tütün ile birlikte anılacak kolculuk işinin ilk temelleri de atılmıştır. Ancak bu dönemde kolcuların görevlerinin, vergisiz giren veya çıkan tütünleri

⁴⁹Kolcular konusu üzerinde daha sonra durulacağından burada ayrıntıya girilmemiştir.

kontrol etmek ve yakaladıkları vergisiz tütünleri gümrük mekanına yönlendirmek işleri ile sınırlı tutulduğu görülmektedir (Yılmaz, 2005, s. 172).

Bu dönemde tütünün bütçe açığına çare olacağına yönelik inancın, tütüne yönelik politikaların merkezinde yer aldığı görülmektedir. 1870'lere kadar tütün ekimi ve dikimi vergilendirilirken, tüketimi vergilendirilmemektedir. 1874 yılı ile birlikte tüketiminin de vergilendirilmesi yoluna gidilecektir. Bundan önce Osmanlı devleti 1872-1873 yıllarında zengin sarrafların oluşturduğu bir şirket ile İstanbul'da 5 yıl süreyle tütün inhisarının işletilmesi konusunda sözleşme yapmıştır (Ünal, 2007, s. 24). Sözleşme Osmanlı'da bandrol usulünün ilk denemesi olmuş, 4-5 aylık bir uygulama sonrasında sözleşme iptal edilmiştir. Bunun üzerine 1874 yılında "Tütün İnhisarı Nizamnamesi" çıkarılmıştır (Ünal, 2007, s. 25). Nizamname yalnızca tütün tüketimini vergilendirmekle kalmamakta; aynı zamanda tütün ekimini de izne bağlamaktadır. Buna göre bundan sonra tütün yetiştirmek isteyen çiftçi, bağlı bulunduğu kazadaki Rüşumat İdaresi'ne başvuracak, bir dönümden az olmamak şartıyla tütün ekeceği yerin mevkilerini ve miktarını bildiren bir dilekçe ile izin alarak tütün ekebilecektir (Yılmaz, 2005, s. 220). Nizamname kısa süre içinde ticaret anlaşmalarına aykırı olduğu gerekçesiyle yabancı devletlerin muhalefetine maruz kalmış ve 1875 tarihinde değişikliğe uğrayarak Duhan Resmi Hakkında Nizamname adıyla yeni bir nizamname yayınlanmıştır. Nizamname fabrikalarda kıyılarak paket ve kutularda satılacak tütünler ile ilgili değişiklikler içermekte ve ekim alanlarına getirilen en az bir dönüm olma şartını yarım dönüme indirmekte, bunun dışında vergi tarifeleriyle ilgili hemen hemen hiçbir değişiklik içermemektedir (Yılmaz, 2005, s. 224-225).

Tütün üretiminin vergilendirilmesi tütün üreticileri için baştan itibaren önemli olsa da zamanla bu vergilerin oranlarının hızla artması vergileri daha da önemli bir hale getirmiştir. Bu kapsamda 19. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün için; artan vergiler, borçlar ve düzenlemeler ile geçmiştir. Bu dönemde artan vergiler, ağırlaşan düzenlemelere rağmen tütün ihracatı ve üretimi ise sürekli artmıştır. Nitekim 1879-83'te ortalama 10.971 tondan, 1890-94'te 13.073 tona yükselirken; 1908-13'te yaklaşık 25.700 tona yükselmiştir (Issawi, 1980). Osmanlı İmparatorluğu'nda 1882 yılında ise Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar devam edecek olan Reji Dönemi başlamıştır.

3.1.2. Osmanlı İmparatorluğu'nda tütünde Reji dönemi ve politikaları

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1870'ler ile birlikte borçlarını ödeyemez hale gelmesi, devlet gelirleri içerisinde önemli bir yere sahip olan tütün üretimi ve satışının yeni

düzenlemelere konu olmasına yol açmıştır. Bu kapsamda reji şartnamesi öncesinde bahsedilmesi gereken en önemli düzenleme 1881 yılının Muharrem ayında çıkarılan Muharrem Kararnamesi'dir. Bu kararname reji şartnamesini de biçimlendiren tütün ile ilgili önemli düzenlemeler içermektedir. Kararnamenin sekizinci maddesi Osmanlı hükümetinin, kati bir şekilde ve feragat etmemek kaydıyla borçlarını tamamen ödeyinceye kadar bazı gelirleri terk ettiğini bildirmektedir (Morawitz, 1978, s. 228). Kararnamede bahsedilen bazı gelirlerden biri de şüphesiz Osmanlı İmparatorluğu gelirleri içerisinde önemli bir yer kaplayan tütün gelirleridir. Kararnamenin dokuzuncu maddesi ise tütünün reji suretiyle işletilmesinden elde edilen kazançların hükümet ile reji işletmesi arasında bölüşüleceğini belirtmektedir (Morawitz, 1978, s. 228). Muharrem Kararnamesi, 1883 yılında imzalanacak reji şartnamesinin temelini oluşturmaktadır. Nitekim kararname ile Osmanlı İmparatorluğu tütün gelirlerinden vazgeçmiş ve bu geliri rejiye devretmiştir. Ancak rejinin hangi devletler tarafından kurulacağı, nasıl işleyeceği konusu daha sonraya bırakılmıştır. Bu konunun netleşmesi 1883 yılını bulacaktır. Bu süreçte tütün tekeli Muharrem Kararnamesi kapsamında Düyun-u Umumiye'ye bırakılmıştır. Morawitz (1978, s. 229), 1882-1883 yılları arasında Düyun-u Umumiye'nin tütünden 737.466 Türk lirası gelir elde ettiğini belirtmektedir.

22 Mayıs 1883 yılında kabul edilen reji şartnamesi ile Memalik-i Şahane Duhanları Müşterekü'l Menfaa Reji İdaresi ya da bilinen adıyla Reji kurulmuştur. Reji şartnamesinin birinci maddesi; Viyana ve grubu adına Credit Anstalt'ın, Berlin'deki bankacı grubu adına Bleichraeder'ın ve Osmanlı İmparatorluğu adına Osmanlı Bankası'nın tütün tekeli işletecek halka açık limitet şirket kurmaya yetkili olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla birinci madde ile Osmanlı İmparatorluğu, tütün tekeli işletme hakkı bahsi geçen üç banka adına Reji'ye devredilmiştir. Şartnameye göre şirket, Osmanlı Bankası'na 100.000 Türk lirası teminat yatırarak ve 6 aylık süre içerisinde kurulamazsa bu teminatın 50.000 Türk liralık kısmı Kamu borçları için, 50.000 Türk liralık kısmı da hükümet için müsadere edilecektir (m. 6). Dolayısıyla Reji'nin 6 ay içinde kurulamaması durumunda Osmanlı hükümetinin bir zararı olmadığı gibi teminat da kendisine ve borçlarına ayrılacaktır.

Şartnamenin yedinci maddesi Reji'nin elde ettiği gelirin paylaşımını içermektedir. Buna göre, Reji'nin tütün tekeliinden elde ettiği gelirden öncelikle Düyun-u Umumiye payı olan 750.000 lira ayrılacaktır. Düyun-u Umumiye'nin payı düşüldükten sonra arta

kalan kar ise Osmanlı hükümeti, Düyun-u Umumiye ve Reji arasında paylaşılacaktır. Düyun-u Umumiye'nin payı ayrıldıktan sonraki bu paylaşım Tablo 3.1.'de özetlenmiştir.

Tablo 3.1. *Reji Kapsamında Elde Edilen Tütün Gelirinin Paylaşımı (Morawitz, 1978, s. 231)*

Türk Lirası (Bin)	Düyun-u Umumiye Payı (%)	Osmanlı Hükümeti Payı (%)	Reji payı (%)
500 altı	35	30	35
500-1000	34	39	27
1000-1500	30	52	18
1500-2000	20	70	10
2000 üstü	15	75	10

Tablo 3.1.'de görüldüğü gibi elde edilen kar arttıkça Rejinin ve Düyun-u Umumiye'nin payı azalmakta, Osmanlı Hükümeti'nin payı ise artmaktadır. Karşidan tablo Osmanlı İmparatorluğu için karlı gözükse de daha sonra görüleceği üzere karlar hiçbir zaman 1.000.000 liraya varamayacaktır. Quataert (2017, s. 38), başlangıçta üç tarafın da bu düzenlemeden karlı çıkmayı umduğunu belirtmektedir. Quataert'a (2017, s. 38) göre, Osmanlı hükümeti en azından başlangıçta payıyla epeyce kar sağlayacağına inanmaktadır. Düyun-u Umumiye hem sabit bir gelir güvencesi elde edeceğini hem kardan pay alacağını hem de gelir toplamayla ilgili sorunları ve giderleri üstlenmeyeceğini, Reji ise bu girişimden büyük kazançlar elde edeceğini düşünmektedir (Quataert, 2017, s. 38). Reji'nin bu düşüncesinin arkasında Osmanlı İmparatorluğu'nda çocukların dahi sigara içtiği, Osmanlı halkının orucunu dahi sigara ile açtığı, dolayısıyla ülkede tütün tüketimin çok yaygın olduğu ile ilgili söylentilerin etkili olduğu düşünülmektedir (Morawitz, 1978; Gökdemir, 1994; Altun, 1995; Quataert, 2017).

Şartname ile Reji, Osmanlı İmparatorluğu'nda iç tüketime yönelik tütünleri, satın alma, üretme ve satma hakkına sahip olmuştur. Buna göre hükümet, ülke içinde üretilen tütünden, öşür haricinde hiçbir tür vergi tahsil etmeyecektir (m. 11). Tütün yetiştirmek isteyen çiftçilerin ise Reji'den izin almaları gerekmektedir. Ücretsiz olan bu izin, çiftçinin tütün için ayırmayı düşündüğü arazinin yerini ve kapsamını içerecektir. Reji yarım dönümden az olan arazilerde yetki vermeme hakkına sahiptir (m. 14). Tütünün rejinin denetimi altına girmesi; 1884 yılında 140.000 tütün çiftçisinin Reji'den izin almadan tütün ekememesi ve iç piyasada tütün satamaması anlamına gelmektedir. Çiftçiler ancak rejiden izin alarak tütün ekebilecekler ve tütün mahsulünü Reji'nin depolarında bekleteceklerdir. Şartnamenin 16. maddesi hasat edilen tütünlerin, Reji'nin depolarına yatırılması gerektiğini ve bu depoların inşa ve tedarikinden rejinin sorumlu olduğunu

belirtmektedir. Çiftçilerin, ürünlerini depolara teslim etmek üzere taşıyacakları mesafe on saatten fazla olmayacaktır. Deponun, tütünün yetiştirildiği yerden on saatten fazla uzaklıkta olması halinde, Reji on saat uzaklıkta bir acente kuracak ve tütünleri kendi deposuna almış gibi makbuz verecektir. Bu dönemde çiftçinin tütünlerini on saatlik uzaklıktaki depolara ulaştırmasının dahi oldukça zor olduğu açıktır.

Şartname ile yalnızca tütün üretimi değil, satışı da rejinin denetimi altına girmiştir. Yetiştiriciler tütünlerini yalnızca Reji'ye satabileceklerdir (m. 19). Çiftçiler ihracat için tütünlerini serbestçe satabileceklerdir; ancak bu ihraç edilecek tütününün de hasat edildikten sonra rejinin depolarına iletilmesi zorunludur. Bu yönüyle şartname ile reji yalnızca tütün üretimine müdahale etme hakkına sahip olmamakta, aynı zamanda tütünün ülke içerisinde satış hakkını da elde etmektedir. 21. madde, Reji'ye tütün satış tekeli vermektedir. Bu maddeye göre enfiye de dahil olmak üzere her türlü tütün endüstrisi bireylere yasaklanmış ve resmi olarak Reji'ye ayrılmıştır. Bu, Reji'den izin almadan kimsenin iç piyasada tütün işleyememesi ve satamaması anlamına gelmektedir. Bu madde ile hali hazırda bulunan tütün fabrikaları, şirketin faaliyete geçtiği tarih ile sona erecektir. Bu fabrikalar, ellerinde bulunan ve ihraç etme niyetinde olmayacakları yerli kesme tütün, sigara ve enfiyeyi Reji'ye satacaklardır. Malların fiyatı konusunda Reji ile anlaşamazlarsa fiyat, her bir tarafın seçeceği ve gerekirse iki tarafın birlikte üçüncüyü seçeceği uzmanlar tarafından belirlenecektir. Quataert (2017, s. 42), Reji'nin faaliyete başlaması ile birlikte 300 kadar fabrikanın kapılarını sürekli olarak kapattığını belirtmektedir.

Şartnamenin 20. maddesine göre şirket, tütün alımı fiyatlarını yetiştiricilerle karşılıklı anlaşma ile belirleyecektir. Dolayısıyla bu maddeye göre çiftçiden alınacak tütünün fiyatı çiftçi ve reji tarafından anlaşarak belirlenecektir. Ancak Altun (1995, s. 20), bu maddenin uygulamada hiç işlemediğini belirtmektedir. Maddenin işleminin oldukça zor olduğu da açıktır.

15. madde ile Reji şirketi, tütün üretimi yapan yetiştiricilere faiz kesintisi olmaksızın ücretsiz avans verme yükümlülüğünü üstlenmiştir. Bu avansların geri ödemesinin tütünün alıcıya teslimi veya devri yapılmadan önce ödenmesi gereklidir. Çiftçilerin faizsiz avans almaları daha önce tüccarlardan faizle aldıkları borçtan daha iyi bir alternatif gibi gözükmemektedir. Ancak bu durumun çiftçileri rejiye daha da bağımlı hale getireceği açıktır. Quataert (2017, s. 39-40), Reji öncesi dönemde çiftçiye borç veren tefecilerin bu dönemde ortadan kalkmış olabileceğini; ancak bu sefer de üreticilerin

hayatlarının yabancı rejinin isteklerine uyacak şekilde düzenlediğini belirtmektedir. Bu yönüyle çiftçi için sömürünün şekil değiştirdiği söylenebilir.

Şartnamenin dokuzuncu maddesi, Reji şirketine verilen imtiyazın süresini 30 yıl olarak belirlemiştir. Dolayısıyla anlaşmaya göre 30 yıllık süre sonunda reji tekeli son bulacaktır. Bu süre sonrasında Osmanlı hükümeti isterse Reji ile devam edebilecek isterse başka bir şirket ile anlaşabilecektir.

Reji Şartnamenin 1883 yılında imzalanmasından sonra şirket Nisan 1884'te 30 yıl süreli imtiyazını kullanmaya başlamıştır. Anlaşmaya göre Reji'nin imtiyaz süresi 1914 yılında sonlanacaktır. Reji'nin faaliyete geçmesi ile birlikte tütün çiftçileri, tütün işçileri ve tütün tüccarlarının düzeni değişmiştir. Bu kapsamda özellikle reji döneminde çiftçi ve işçilerin durumu günümüzdeki politikalara geliş yolunda önemli bir durak olması açısından önemlidir.

3.1.2.1 Reji döneminde tütün tarımı: tütün çiftçi ve işçileri

Reji şirketinin faaliyete geçmesi ile birlikte tütün dikimi ve satışında 40 yıl sürecek bir bağımlılık süreci başlamıştır. Reji'nin faaliyete geçtiği dönemle birlikte tütüne dair verilerin daha kapsamlı bir şekilde tutulmaya başlaması tütün çiftçisinin durumuna dair daha fazla bilgi sahibi olabilmemizi sağlamıştır. Bu kapsamda Tablo 3.2. 1884-1894 yılı arasında tütün üretimi ve çiftçi sayısını göstermektedir.

Tablo 3.2. 1884-1894 Yıllarında Tütün Üretimi ve Çiftçi Sayısı (DİE, 1941, s. 302).

Yıllar	Üretim (kg)	Köy Sayısı	Çiftçi Sayısı
1884	22.479.950	10.823	140.090
1885	23.198.944	11.527	141.089
1886	17.225.480	12.309	138.612
1887	14.228.180	8.726	101.302
1888	19.155.853	10.304	111.096
1889	23.467.753	9.667	112.328
1890	20.374.494	10.044	109.034
1891	24.134.679	7.121	95.542
1892	25.439.158	7.680	100.684
1893	31.538.826	9.623	106.784
1894	23.187.464	9.269	109.248

Tablo 3.2. incelendiğinde Reji'nin faaliyete geçtiği yıl olan 1884 yılı itibarıyla 140.090 olan çiftçi sayısının 1885 yılında 141.089'a yükseldiği, daha sonraki yıllarda ise çiftçi sayısının (1891 yılı haricinde) yaklaşık olarak yüz bin seviyelerinde kaldığı görülmektedir. Tütün üreten köy sayısının da çiftçi sayısı ile benzer bir seyir izlediği

görülmektedir. 1884 yılında 10.823 köy tütün üretmekte iken, 1885 ve 1886 yıllarında sırasıyla 11.527 ve 12.309 seviyelerine çıkmış; ancak 1886 yılı sonrasında -yıldan yıla dalgalı bir seyir izlese de- 10.500 seviyesinin geçmemiştir. Bu yönüyle Reji'nin faaliyete geçmesi ile tütün üreten çiftçi ve köy sayısında ilk yıllarda yaşanan artışlar dışında genel bir azalış olduğu görülmektedir. Bu azalışın arkasındaki gerekçeleri yorumlamadan önce rakamların gerçekleri yansıtıp yansıtmadığının tartışılmasında fayda vardır. Kayıtdışı tütünün yaygınlaştığı bu dönemde ilk yıllardaki artış kayıtdışı tütünün nispeten daha az olmasıyla, sonraki yıllarda oranlara yansımayan çiftçilerin yaygınlaşmasından kaynaklanmış olabilir. Nitekim bu dönemde Reji'nin özellikle doğudan gelir elde etmekte zorlandığı ve bazı alanları iltizama bıraktığı bilinmektedir (Altun, 1995). Bu yönüyle rakamların gerçek oranları yansıtıp yansıtmadığı konusu tartışmalıdır.

Rakamların doğru olduğu ön kabulü ile tabloyu yorumladığımızda Reji döneminin ilk 11 yılında üretilen tütün kilogramı 1884 yılında 22 bin ton iken, 11 yılın sonunda 1894 yılında 23 bin ton düzeyinde olduğu görülmektedir. Bu 11 yıl içerisinde tütün üretiminin birkaç yıl dışında 20 bin tonun altına düşmediği görülmektedir. 1893 yılında ise çiftçi sayısı yalnızca 6.000 civarında artarken; tütün üretimi 31,5 bin ton seviyesine yükselmiştir.

Bu kapsamda çiftçi sayısındaki düşüşe rağmen tütün üretiminin reji döneminde büyük oranda arttığını söylemek mümkündür. Dönemde kayıtdışı tütünün yaygınlığı göz önüne alındığında oranların tabloda görünenden çok daha fazla olduğu düşünülmektedir. Bu kapsamda çiftçi sayısındaki azalışa rağmen artan tütün üretiminin birden fazla etki ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bu etkilerden birinin Reji'nin tütün kalitesini arttırmaya yönelik sarf ettiği çabayla ilişkili olduğu düşünülmektedir. Şartnamede böyle bir koşul yer almamasına rağmen Reji Şirketi 1886 tarihinde Bursa'da çiftçilere kaliteli tohumlar dağıtmıştır (Issawi, 1980, s. 252). Issawi (1980), bu durumun nedenini şöyle açıklamaktadır;

Reji'nin yönetim kurulu, başarıyı sağlamanın en iyi yolunun, üreticilerin alışkanlıklarını kaçakçılardan kendisine yönlendirmek olduğunu anlamış görünüyor. Böylece tüm şube müdürleri ilde yetiştirilen tütünün kalitesini yükseltmek için yetkilendirilmiştir. Maliyeti az olan bu hizmet, akıllı bir çiftçinin oldukça büyük karlar elde etmesini mümkün kılar...(Issawi, 1980, s. 252).

Issawi'nin (1980) bahsettiği gibi şirket tütünün kalitesini arttırarak kaçakçılıktan kurtulmak ve karlılığını arttırmak istemiştir. Ancak uygulamanın tütünü daha verimli hale gelen çiftçiye de fayda sağlayacağı açıktır. Bu dönemde başka şehirlerde böyle bir

uygulamanın olduğuna dair kaynağın var olmaması yönüyle uygulamanın Bursa ile sınırlı kalmış olma ihtimali söz konusudur.

Bu etkilerden bir diğeri ise Reji şartnamesi gereği, şirket tarafından faizsiz verilen avansların tütün çiftçilerinin daha fazla tütün ekebilmesini sağlamış olma ihtimalidir. Ancak Altunsoy (2021, s. 47), bu kapsamda Reji'nin sermaye kısıtlılığı ve belirli bölgelerde tütün üretimini kısıtlamak adına kredi verme konusunda nizamname hükümlerine çoğu zaman uymadığını; kredileri bazen aynı olarak bazen de gecikmeli şekilde ödediğine vurgu yapmaktadır. Quataert (2017) ise, hükümete gelen şikayetlere yönelik alınan kararlardan birinin üreticiye verilen borçlardan %5 faiz alınmasına son verilmesine yönelik olduğunu belirtmektedir. Bu şikayet bize üreticiye verilen avansların şartnameye aykırı bir şekilde faiz ile verildiğini göstermektedir. Bu yönüyle bu ihtimalin çok güçlü olmadığı düşünülmektedir.

Üretilen tütünden çiftçilerin ne kadar pay aldıkları konusu için ise çiftçilerin kazançlarının incelenmesi gerekmektedir. Şartname, tütün fiyatlarının Reji ve çiftçiler tarafından belirleyeceğini belirtse de uygulamada fiyatlar Reji tarafından belirlenmektedir. Bu kapsamda çiftçilerin kazançlarındaki değişimi Reji'nin tütün alış fiyatlarından; Rejinin karını ise tütün satış fiyatlarından anlayabilmek mümkündür. Tablo 3.3 bu kapsamda Reji'nin tütün alış, satış fiyatlarını ve bu fiyatlar arasındaki farkı göstermektedir.

Tablo 3.3. 1885-1914 Yılları Arasında Reji Tütün Alış-Satış Fiyatları (Kuruş) (Parvus Efendi, 1977, s. 161).

Yıllar	Alış Fiyatı	Satış Fiyatı	Alış Satış Farkı (Satış- Alış)
1885/1886	7,6	26,1	18,5
1889/1890	6,5	28,1	21,6
1893/1894	8,4	31,81	23,41
1894/1900	5,2	24,75	19,55
1904/1905	7,4	29,7	22,3
1909/1910	7,3	30,16	22,86
1910/1911	7,8	31,6	23,8
1911/1912	9,6	34,07	24,47
1913/1914	10,3	30,02	19,72

Tablo 3.3'e göre Reji, 1885 ve 1886 yıllarında çiftçiden kilosunu 7,6 kuruşa aldığı tütünün kilosunu 26,1 kuruşa satmaktadır. Bu kapsamda 1885 ve 1886 yıllarında kilogram başı tütünden 18,5 kuruş kazanç elde etmektedir. Bu yönüyle Reji'nin bir

kilogram tütün için kazancı çiftçinin bir yıl boyunca bir kilogram tütün için harcadığı emek karşılığında elde ettiği gelirin iki katından fazladır. Bu kazanç sonraki yıllarda istisnai birkaç yıl dışında yükselerek devam etmiştir. Aradaki fark ile sağlanan kazanç, 1910-1911 yılında ise 23,41 kuruşa kadar yükselmiştir. Bu kapsamda Reji'nin üretici alım fiyatlarını bir önceki döneme göre düşürdüğü zamanlarda da aradaki fark ile sağlanan kazancı 18 kuruşun altına düşürmediği görülmektedir. Tütün alım ve satış fiyatının düştüğü durumlarda dahi çiftçi gelir kaybederken -Reji satış fiyatını düşürmüş gözükse dahi- Reji kazancını 18 kuruşun altına düşürmemekte veya kazancını arttırmaktadır. Reji'nin alış-satış arasındaki farkı hiçbir zaman ilk dönemde elde edilen kazancın altına düşürmediği görülmektedir. Çiftçilerden tütünün alış fiyatı ise zaman zaman ilk dönemin altında kalabilmiştir.

Bu yönüyle Reji'nin tütün ile ilgili yükü büyük oranda üreticiye yüklediği; kendi kazancından ise vazgeçmediği görülmektedir. Kâr amacıyla işleyen yabancı bir şirketin bu dönemde farklı davranmasını beklemek de mümkün gözükmemektedir. Daha önce değinildiği üzere reji çiftçilere verdiği kredilere faiz uygulamaktadır. Bu yönüyle dönemde tütün çiftçisi hem düşük alım fiyatları ile hem de borç yükü altında ezilebilmektedir.

Çiftçilerin nicel durumunu bir kenara bırakıp bu dönemdeki yaşantılarına baktığımızda, tütün çiftçilerinin yabancı bir şirketin bağımlılığı altında yalnız kaldığı ve kısa sürede şirkete karşı farklı direniş mekanizmaları ürettikleri görülmektedir.

Şartname gereği bu dönemde tütün yetiştirmek isteyen çiftçilerin öncelikle Reji şirketinden izin almaları gerekmektedir. Şartname, ekilecek arazi yarım dönümden az olmadığı sürece Reji'nin izin vermek zorunda olduğunu ve bu izinin ücretsiz olduğunu belirtirken, Avni Şanda (1932) bu izin belgesinin hemen verilmediğini, öncelikle tütün ekilecek toprağın incelendiğini ve çiftçilerin günlerce bu işlerin bitmesini beklediğini belirtmektedir. Oktar (2007, s. 47-48) ise, bu izin için yol parası, pul parası, arzuhalci parası gibi giderlere katlanan ve büyük çoğunluğu okuma yazma bilmeyen çiftçilerin dilekçenin içeriğini dahi bilmediğini ve okuma yazma bilen birine tasdik ettirmek zorunda kaldıklarını belirtmektedir. Bu dönemde tütün üreticisi çiftçilerin, dönemin koşullarından şikayetçi olduğunu tahmin etmek zor olmasa gerektir. Quartaert (2017), 1887 yılında tütün üreticilerinin hükümete temsilciler vasıtasıyla ilettikleri şikayetlerini şöyle açıklamaktadır;

Temsilciler, Reji görevlilerinin kendilerini son derece düşük fiyatlarla tütün satmaya zorlamak için cebir kullandıklarını belirtiyorlardı. Ayrıca Reji'nin satın aldığı tütün miktarını kaydetme sisteminin hatalı olduğunu söylüyorlardı. Reji, görevlilerin kayıp olduğunu iddia ettiği tütünün bedelini üreticiye ödetiyor, böylece de üreticinin herhangi bir kar sağlama umudu kalmıyordu. Çiftçiler son olarak, Reji'nin kuruluşu statüsünde öngörülen stok depolarını sağlamamasından şikayet ediyorlardı (Quartaert, 2017, s. 46-47).

Tütün üreticilerinin şikayetleri dikkate alındığında Reji'nin zararlarını çiftçiler ile tanzim etmeye çalıştığı söylenebilir. Şartname gereği Reji şirketi çiftçiye en fazla on saat uzaklıkta bir depo inşa etmek, çiftçi ise tütünü bu depolara getirmek zorundaydı. Ancak uygulamada Reji'nin bu depoları gerektiği kadar inşa etmediği (veya edemediği), bu kapsamda çiftçinin mağdur olduğu görülmektedir. Nitekim Avni Şanda (1932), depoların her yerde olmamasından dolayı çiftçilerin tütünü Reji'ye ucuza satmak zorunda kaldığını belirtmektedir. Karaca (2007, s. 62) ise, 1887 yılında Bafralı çiftçilerin çeşitli devlet nezaretlerine ulaşan şikayetlerinin bu çiftçilerin perişan durumunu bütün çıplaklığıyla ortaya koyduğunu belirtmektedir. Karaca (2007), bu şikayetleri şöyle açıklamaktadır;

Reji şartname gereği yapmakla mükellef olduğu depoları inşa etmediği gibi, on beş- on altı saat mesafede bulunan köyleri, tütün mahsullerini cebren merkezde bulunan depolara getirmeleri mecburiyetinde bırakmaktaydı. Tartı esnasında eksik tütün getirildiği veya son teslim tarihi olan ağustos ayı başına değin ambarlara verildiği bahanesiyle üreticinin mahsullerine el konulmaktaydı. Mesela Taşköy ahalisinden olup, yangın felaketine uğramış, 3 bin kıyye tütünden ancak 20 kıyyesini kurtarabilen ve yardım ile geçime muhtaç kalan on beş hanelik halkın bu tütünlerine “Ağustos’un başlangıcından sonra getirdiniz” denilerek el konulmuştu (Karaca, 2007, s. 63).

Tütün üreticilerinin bu dönemde Reji'den rahatsız oldukları ve sıklıkla şikayet ettikleri açıktır. Tütün üreticilerinin Reji'den duydukları rahatsızlığı yalnızca şikayet düzeyinde bıraktıklarını söylemek ise mümkün değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nda az ya da çok Reji öncesinde de var olan tütün kaçakçılığının Reji döneminde oldukça yaygınlaştığı görülmektedir. Bu kapsamda Quartaert (2017, s. 47), kaçakçılığı Reji'ye karşı gösterilen bir tepki olarak görürken, Doğruel ve Doğruel (2000, s. 83), kaçakçılığın rejeye bir tepki olduğu iddialarına tereddütlü yaklaşmak gerektiğini, kaçakçılığın bir direniştense tütünde kayıtdışı karlılıkla ilgili olduğuna vurgu yapmaktadır. Altun (1995, s. 50) ise, kaçakçılığın rejiden önce de var olduğunu ancak rejinin kurulması ile kaçakçılığın bir geçim yolu olmanın ötesinde Osmanlı toplumunun direnişinin simgesi haline geldiğini belirtmektedir. Bu kapsamda Reji döneminde yaygınlaşan kaçakçılığın şirkete bir tepki olduğu görüşüne katılmakla birlikte bu tepkinin temelde hayata karşı

direnışine dayandığını söylemek mümkündür. Başka bir ifade ile bu tepki, üreticinin ayakta kalma çabasının bir parçası olarak yorumlanmalıdır.

Kaçakçılık Osmanlı İmparatorluğu tarihinde Reji dönemi öncesinde de var olan bir olgudur (Altun 1995; Altunsoy, 2021; Quataert, 2017). Ancak Reji döneminde kaçakçılığın büyük oranda yaygınlaştığı görölmektedir. Bu durumu yakalanan kaçak tütün oranlarının yanı sıra Reji'nin tütün kaçakçılığına yönelik masraflarında da gözlemek mümkündür. Nitekim 1911/1912 hesap döneminde Reji'nin denetim masrafları için ayırdığı harcama tahvil sahiplerine ayırdığı kazanca yakın bir tutardır. Bu dönemde Reji denetim masrafları için 205.904 lira ayırırken, tahvil sahiplerine 255.002 lira dağıtmıştır (Parvus Efendi, 1977, s. 163). Bu dönemde denetim masrafları artsa da tütün kaçakçılığın önlenebildiğini söyleyebilmek mümkün değildir. Nitekim 1890'larda Reji görevlileri de 6 milyon kg resmi tütün satışına karşılık; yasadışı tütün ticaretinin 12-13 milyon ton düzeyinde olduğunu belirtmektedir (Quataert, 2017, s. 47).

Osmanlı toplumunda türkölere, romanlara konu olan kolcular, büyük oranda Reji dönemi ile anılmış olsalar da Osmanlı İmparatorluğu'nda kolcuların reji öncesinde de var olduğunu söylemek mümkündür. Bu kapsamda Altunsoy (2021, s. 50), kolculara dair ilk kayıttın III. Murad dönemine ait olduğunu dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda kolcu adıyla anılan ve iç güvenliği sağlayan görevlilerin Reji idaresinin ortaya çıkışından çok daha önce var olduğunu belirtmektedir. Ancak reji kolcuları reji öncesi kolculardan büyük oranda ayrılmaktadır. Bu kapsamda öncelikle reji öncesi kolculuk Osmanlı hükümetine bağlı olarak gerçekteştirilmekte ve kolcuların görevleri yalnızca tütün kaçakçılığı ile sınırlandırılmamaktadır. Reji öncesi dönemde Duyun-u Umumiye'nin kolcularının da olduğu görölmektedir (Dığıroğlu, 2014; Altunsoy, 2021). Bu kolcuların reji döneminde de görevlerine devam ettikleri söylenebilir. Reji dönemindeki kolcuların ilk kez ortaya çıkışı Reji idaresinin kuruluş yılı olan 1883 yılıdır (Altunsoy, 2021, s. 58). 1887 yılına kadar reji kolcularının sayısına dair bilinen bir veri söz konusu değildir. 1887 yılından sonra ise yıldan yıla kolcu sayısının arttığı görölmektedir (Quataert, 2017, s. 49). Reji git gide artan kaçakçılık faaliyetine karşı kolcu sayısını arttırarak çözüm bulmaya çalışmıştır. Nitekim Reji kolcularının görevi tam da budur. Reji'nin tekelinde olan tütünlerin kayıtdışına çıkmasını başka bir ifade ile kaçak olarak alınıp satılmasını engellemektir. Bu kapsamda tütün kaçakçılığını engellemekle görevli Reji kolcuları, Reji'nin maaşlı çalışanlarıdır. Reji kolcuları Osmanlı İmparatorluğu tarihinde önemli yapan ise çiftçiler ve ayıngacılar ile girdikleri mücadelelerdir. Tütün kaçakçılığı Reji öncesi dönemde de

var olan bir durum iken Reji döneminde bu kaçakçılık ciddi bir düzeyde artmıştır. Çiftçinin Reji'den ve Reji'nin verdiği tütün fiyatlarından memnun olmadığı daha önce belirtilmiştir. Bunun yanı sıra çiftçilerin bu dönemde reji görevlilerinin çok düşük fiyatlara tütün satmaya zorlamak için cebir kullandıklarından, Reji'nin satın aldığı tütün miktarını kaydetme sisteminin hatalı olduğundan, Reji'nin görevlilerinin kayıp olduğunu iddia ettiği tütünün bedelini üreticiye ödettiğine yönelik de şikayetleri söz konusudur (Quataert, 2017, s. 46). Ancak bu şikayetlerin ötesinde çiftçilerin tütününü Reji yerine kaçakçılara satmasının çok basit bir cevabı vardır. Reji'nin verdiği düşük fiyatlara karşılık kaçakçılar Reji fiyatının en az 2-3 katını vermektedir (Altun, 1995, s. 51). Bu yönüyle tütün çiftçilerinin çoğu için kaçakçılık Reji yüzünden azalan gelirlerini arttırmanın bir yoludur (Quataert 2017, s. 51). Ancak bu durum bir çıkmaza dönüşmekte kaçakçılık arttıkça, Reji kolcu sayısını arttırmakta ve aradaki çatışma şiddetlenmektedir. Zeki Ekinci (1928, s. 17), II. Meşrutiyet'in ilanına kadar bu çatışmalarda 50-60 bin kişinin sakatlanmış ya da ölmüş olduğunun yetkililerce bildirildiğini belirtmektedir. Şanda (1932, s. 40) ise, çatışmalarda iki kesime ait toplam 20 bin kişinin öldüğünü belirtmektedir.

Ayınacılar ile kolcular arasındaki bu çatışmalar türkölere, ninnilere, romanlara konu olmuştur. Nitekim Çökertme türküsünde geçen “gidelim gidelim Halil'im Çökertme'ye varalım, kolcular gelirse Halil'im nerelere kaçalım, teslim olmayalım Halil'im aman kurşun sıkalım...” sözleri halkın kolculara bakış açısını ve aralarındaki mücadeleyi göstermektedir. Bu çatışmalarda bazen kolcular bazen kaçakçılar bazen ise halkın zarar gördüğü görülmektedir. Bu kapsamda Reji kolcularının silahlanmalarına Osmanlı hükümeti tarafından sıcak yaklaşılmadığı görülmektedir. Altunsoy (2021, s. 71), 1887 yılında Reji kolcularının meç⁵⁰ taşımalarına izin verildiğini, kolcuların silah taşımaya dair ilk iznin ise şartlı olarak 1890 yılında verildiğini belirtmektedir. Bu silah taşıma izninin uzun süre sürdüğünü söylemek ise mümkün değildir. Kolcular ile ayınacılar arasında süren çatışmalar sonucu 1893 yılında kolcuların silah taşıma hakları sonlandırılmıştır (Altunsoy, 2021, s. 73). Quataert (2017, s. 65), bu silahsızlandırmanın reji aleyhtarı bir hükümet politikasından değil, 6.000 kişilik bağımsız bir silahlı gücün kargaşa döneminde devlet güvenliğini tehlikeye düşürebileceği endişesinden kaynaklandığını belirtmektedir. Reji kolcularına uygulanan silah yasağı 1902 yılında

⁵⁰Meç: Düz ve ensiz bir kılıç türüdür. Kesici olmaktan ziyade daha çok delici bir özelliğe sahiptir.

yeniden kaldırılmış ve Reji kolcularına bu tarihten itibaren yeniden silah ruhsatı verilmeye başlanmıştır (Altunsoy, 2021, s. 74).

Karaca (2007, s. 58), 1883-1914 yılları arasında tütünle ilgili gelişmelerde öne çıkan 3 tarafın hükümet, reji ve ziraatçılardan oluştuğunu ve hükümetin daha çok hakem, arabulucu rolü üstlenmesi yönüyle meselenin esas tarafları olarak ileri çıkanların Reji ile tütün ekicileri olduğunu belirtmektedir. Osmanlı hükümetinin Reji dönemi boyunca büyük oranda bir denge politikası izlediği söylenebilir. Nitekim hükümetin, Reji ile halk arasındaki mücadeleye müdahale etmekten kaçındığı, Reji'nin kaçakçılık ile mücadelesine destek vermediği, halktan ve Reji'den gelen şikayetlerde taraf seçmek yerine sözleşme maddelerini uyguladığı görülmektedir. Bu kapsamda tütün çiftçilerinin Reji ile mücadelelerinde büyük oranda yalnız kaldıkları söylenebilir. Quataert (2017, s. 44), Osmanlı hükümetinin bu kapsamdaki duruşunu şöyle açıklamaktadır; “Elinde kalan yetkilerini kiskançlıkla koruyan Osmanlı merkezi hükümeti, uyruklarına, onları yabancı bir şirketin yetkisi altına sokan anlaşmaların uygulanmasına engeller çıkararak yardımcı olmuş, kaçak tütün ticaretinin bastırılması için eksiksiz bir iş birliğine yanaşmamıştır.”

Reji döneminde bahsedilmesi gereken bir diğer kesim Reji fabrikalarında çalışan işçilerdir. Tütün fabrikaları ve atölyelerinin Reji öncesi dönemde var olduğu bilinmektedir. Bu kapsamda Nacar (2022, s. 35), 1883 yılında Reji tekeli başlamadan önce İmparatorluk bünyesinde 300-450 arasında tütün fabrikası olduğunu, Reji'nin faaliyete geçişle birlikte bu fabrikaların kapatıldığını belirtmektedir. Quataert (2017, s. 40) ise, 1882 ve 1883 yıllarında tütün tekeli Duyunu-u Umumiye denetiminde iken bu alanda 500 kadarı fabrika işçisi olmak üzere 4.200-4.500 kişinin çalışmakta olduğunu belirtmektedir. Ancak Reji'nin faaliyete geçmesiyle birlikte bu fabrikalar kapanmış ve Reji'nin fabrikaları açılmıştır. Reji öncesi dönemdeki işçilerin koşulları hakkında bilgiler oldukça yetersiz olsa da Reji dönemi tütün işçileri ve çalışma koşulları hakkında nispeten daha fazla bilgiye sahip olduğumuz söylenebilir. Bu kapsamda Nacar'ın (2022), 1872-1912 yıllarında tütün işçilerinin hayatlarına odaklandığı çalışması önemli bir yer tutmaktadır.

Reji döneminde 1884 yılında Cibali ve İzmir, 1887 yılında Samsun ve 1895 yılında ise Adana Tütün fabrikaları faaliyete geçmiştir (Ceylan, 1995, s. 58). Nacar (2022, s. 37-38), 1891 yılı itibarıyla Reji'nin en büyük fabrikası olan Cibali tütün fabrikasında yaklaşık 1500 işçinin çalıştığını, ikinci büyük fabrikası olan Samsun tütün fabrikasında ise 1890 yılında 500 işçinin çalıştığını belirtmektedir. Bu işçilerin bir kısmı reji öncesi

kapatılan fabrikalarda çalışan işçilerdir (Nacar, 2022, s. 45-47). 1887 yılında Reji denetiminde 5602 kişi çalışırken, 1889 yılına ise çalışanların sayısı 8814'e yükselmiştir (Quataert, 2017, s. 41). Bu kapsamda çalışan sayısının gitgide arttığı söylenebilmektedir. Nacar (2022), bu dönemde tütün fabrikaları ve mağazalarında çalışan işçilerin sağlıksız çalışma koşullarından dolayı bir takım sağlık sorunları yaşadıklarını belirtmektedir. Bu sorunların kaynağı ise çoğu zaman çalışma ortamında yaygın olan tütün tozudur. Havalandırılmayan çalışma ortamlarında tütün tozuna maruz kalan işçiler göz ve ciğer rahatsızlıklarına açık hale gelebilmektedirler (Nacar, 2022, s. 81). Nacar (2022), bu dönemde çalışan işçilerin hepsinin aynı ücretleri almadığını vasıflı işçiler olan denkçi ve harmanıcı işçilerin ücretlerinin diğer işçilerden oldukça yüksek olduğunu vurgulamaktadır. Bu işler daha çok erkeklerin yaygın olarak yaptığı işlerdir. Ailecek çalışmanın yaygın olduğu fabrikaların özellikle sarım ve paketleme kısımlarında ise yaygın olarak kadınlar çalışmaktadırlar (Nacar, 2022).

3.2. Devlet Tekeli Dönemi

Reji şartnamesi kapsamında Reji şirketine verilen imtiyaz süresi 30 yıldır. Bu kapsamda 1884 yılında faaliyetine başlayan Reji'nin 30 yıllık imtiyaz süresi 1914 yılında dolmaktadır. Reji'nin imtiyaz süresinin bitmesine birkaç yıl kala sürenin uzatılıp uzatılmayacağı konusu kamuoyunda yoğun bir şekilde tartışılmıştır (Doğruel ve Doğruel, 2000, s. 103). Sürecin sonunda ise Reji'ye verilen imtiyaz 15 yıl süre ile yenilenmiştir. Bu kapsamdaki imtiyaz karşılığında alınan avans ile ilgili literatürde net bir bilgi olduğunu söylemek mümkün değildir. Doğruel ve Doğruel'e (2000) göre, 22 Temmuz 1913'te Osmanlı hükümeti ile Reji şirketi 1 milyonluk avans karşılığında anlaşmaya varmış ve Reji imtiyazı 15 yıl süre ile uzatılmıştır. Ünal'a (2007, s. 30) göre ise, 1913 yılında Talat Paşa ile Reji Umum Müdürü Mösyö Weyl'in yaptığı görüşme sonucunda Reji'nin imtiyazının uzatılması karşılığında ise 1 milyon 600 bin lira avans alınmıştır. İmtiyazın yenilenme nedeninin ise alınan avansa oranla çok daha açık olduğu söylenebilir. Bu nedenin ülkenin maddi imkansızlıklar içinde olması ile ilgili olduğu görülmektedir. Nitekim Oktar (2007, s. 54), 1911 yılında Reji şirketinin kaldırılması ve yedi yıl süreyle bir devlet inhisarının kurulmasının kararlaştırıldığını; ancak Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın yarattığı maddi imkansızlıklar sonucu Reji şirketinden borç alınmak zorunda kalındığını, bu yönüyle imtiyaz süresinin uzatıldığını belirtmektedir. Ünal (2007, s. 30) ise, imtiyazın yenilenmesinin nedenini Balkan Savaşı sırasında işgal

edilen Edirne'yi geri almak için gerekli finans kaynağı ile ilişkilendirmektedir. Gülpınar'a (2007, s. 191) göre ise, Balkan savaşı sırasında Reji idaresinin devletin parasal zorluklarından yararlanarak 1 buçuk milyon lira borç vermek suretiyle 1914 yılında dolan süresinin 15 yıl daha uzatılmasını sağlamıştır. Sonuç olarak, Reji şirketinin imtiyaz süresi ekonomik gerekçelerle Osmanlı Hükümeti tarafından uzatılmıştır.

1923 tarihinde Reji'nin imtiyaz süresi devam ederken gerçekleşen Türkiye İzmir İktisat Kongresi'nde inhisar suretiyle yabancı bir şirkete verilen büyük menfaatlerin karşılığında devlet hazinesine pek az bir meblağın girdiği, bu yönüyle Reji'ye verilen imtiyazların kaldırılması konusu tartışılmıştır (Ökçün, 1971, s. 91-92). Bu kapsamda Kongrede tütüne yönelik önemli kararlar alınmıştır (Ökçün, 1971, s. 390). Bu kararlardan en önemlisi ise Reji'nin kaldırılması ve tütün ziraat ve ticaretinin serbest bırakılmasıdır. Bu kapsamda imtiyaz süresi bitmeden önce 1925 yılında Reji, Türkiye Cumhuriyeti tarafından satın alınmıştır. Boratav (2015, s. 47), Osmanlı döneminin ağır ve tütün üreticileri bakımından acı, hatta kanlı mirası olarak tanımladığı Tütün rejisinin, hükümet tarafından 4 milyon liraya satın alındığını vurgulamaktadır.

Reji tekelinin sonlanmasıyla birlikte tütün için yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönem Devlet Tekeli dönemidir. 1925 yılında çıkarılan 558 sayılı Kanun ile Türkiye sınırları içerisinde tütün satın alımına ve işletilmesine, sigara ve tütün imaline, satışına yönelik bütün düzenlemelerin hükümetçe yerine getirileceği kabul edilmiştir (Öner, 2007, s. 128). 1926 yılında 917 sayılı Kanun ile ise tütün ithali devlet tekeline geçmiştir (Öner, 2007; Ünal, 2007).

Öner (2007, s. 133), Cumhuriyet tarihindeki tütün politikalarını 4 döneme ayırarak incelemektedir. Bu kapsamdaki dört dönem; 1923-1933 Liberal dönem, 1933-1950 Devletçi Kalkınma dönemi, 1950-1960 İkinci Liberal dönem ve 1963-2000 Planlı Kalkınma döneminden oluşmaktadır (Öner, 2007, s. 133-134). Bu kapsamda Öner'in (2007), dönem ayrımlarını da esas alarak devlet tekeli döneminin üçe ayrılarak incelenmesinin uygun olduğu kanaatindeyiz. Bu kapsamda ilk dönemi 1925-1932 yılları arası TEKEL'e Geçiş Dönemi; ikinci dönemi 1932-1960 yılları arası Planlı TEKEL dönemi; üçüncü dönemi ise 1960-1986 yılları arası Planlı Dönem oluşturmaktadır.

1925-1932 yıllarının, geçiş dönemi olarak adlandırılmasında öne çıkan iki temel özellik olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Bunlardan ilki bu dönemde devletin imtiyaz süresinin sınırlı olmasıdır. 1925 yılında Reji idaresi kapatılmış ve tütün tekeli Türkiye Cumhuriyeti hükümetine devredilmiştir. Ancak 558 sayılı Kanun'un ikinci

maddesi hükümete tanınan tütün tekeli yetki süresini 1 yıl ile sınırlamıştır (Doğruel ve Doğruel, 2000, s. 133). Dolayısıyla verilen yetki kısıtlı süreli bir yetkidir. 1930'lu yıllara kadar da yetki süresindeki bu kısıtlama sürmüştür. Nitekim 1926 yılında çıkarılan 734 sayılı Kanun ile bu süre 1930 mali yılı sonuna kadar uzatılmıştır (Doğruel ve Doğruel, 2000, s. 135; Öner, 2007, s. 128). 1930 yılında ise 577 sayılı Kanun ile 734 sayılı Kanun kaldırılarak hükümete tanınan tütün tekeli yetkisinin süre ile sınırlı olmadığı kabul edilmiştir (Öner, 2007, s. 128).

Bu dönemi geçiş dönemi olarak adlandırmamızda öne çıkan ikinci temel özelliğin ise dönemin aynı zamanda tütüne yönelik politikanın bundan sonra nasıl sürdürüleceği ile ilgili tartışmaların yoğunlaştığı bir dönem olmasıdır. 1924 yılından sonra tütünün Reji tekelinde olmayacağı açıktır; ancak tütün üretimine inhisar usulü ile mi yoksa bandrol usulü ile mi devam edileceği konusu tartışmalıdır. Ökten (2007, s. 155), 1924 yılında güncel basında Reji aleyhtarı grup ile bunun karşısında inhisar usulünü savunan karşı grup arasında geçen yoğun bir savaş olduğunu vurgulamaktadır. Bu tartışmaların biçimlenmesi sonucunda tütüne devlet tekeli ile devam edilmesi kararlaştırılmıştır. Doğruel ve Doğruel (2000, s. 156-157), devlet tekelinin biçimlenmesinde 3 unsurun etkili olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki iktisadi boyut ile ilişkilidir. Ekonomik bağımsızlığın kurulması Cumhuriyet kadrolarının öncelikli konularındandır ve bu kapsamda ekonomik yapının hızlı bir şekilde oluşturulması için devlet, girişimci rolü üslenmiştir. İkinci unsur ise tekel ürünlerinin tütün ürünleri, alkol, barut gibi stratejik maddeler ve tuz gibi temel tüketim maddelerinden oluşması ile ilişkilidir. Bu maddelerin stratejik ve temel tüketim maddelerinden oluşması üretim ve dağıtımının merkezi olarak yürütülmesi ihtiyacını doğurmaktadır. Üçüncü unsur ise millileştirme çabası ile ilişkilidir.

1931 yılında Gümrük ve Tekel Bakanlığı'nın kurulmasının ardından Maliye Bakanlığı bünyesinde ayrı ayrı çalışan tekel idareleri 1932 yılında bir genel müdürlük yönetimi altında bakanlığa bağlanmıştır (Doğruel ve Doğruel, 2000, s. 156). Bu genel müdürlük, 1989 sayılı Kanun ile kurulan İnhisarlar Umum Müdürlüğü ya da daha sonra bilinecek adıyla Tekel Genel Müdürlüğü'dür (Öner, 2007, s. 129). Tekel Genel Müdürlüğü yönetimine; önce 1932 tarihinde tütün, alkollü içecekler ve tuz, daha sonra 1934'te barut ve patlayıcı maddeler, 1939'da bira, 1942'de çay, kahve 1949'da ise kibrit eklenmiştir (Ökten, 2007, s. 188). Böylece 1980'li yıllara kadar sürecek olacak TEKEL Dönemi başlamıştır.

1932 yılından sonraki dönemi Planlı TEKEL dönemi olarak adlandırmak daha doğru gözükmektedir. 1933 yılında Türkiye Cumhuriyeti birinci beş yıllık sanayi planı ile planlı kalkınma dönemine başlamıştır. Bu kapsamda tütünün devletçe yürütülmesi planlı döneme de uygun bir adım olmuştur. 8 Kasım 1937’de Birinci Celal Bayar Hükümeti’nin konuşmasında tütün için kurulan cümleler bu dönemde tütüne verilen önemi ortaya koymaktadır; “En önemli ihraç maddemiz olmak yönünden tütün, üretim alanlarından başlayarak ticaret ve imalat alanına kadar uzanan geniş bir ufuk üzerinde Tekel İşletmesinin planla ve dikkatle uğraşmasını gerektirecek bir konu olarak ele alınacaktır” (İnan, 1972, s. 159).

Devlet tekeli döneminin ilk yıllarına bakıldığında kârın Reji döneminden çok daha fazla olduğu görülmektedir. Öztürk (2007, s. 117), Tekel İdaresinin tütün işletmesinde oldukça başarılı olduğunu, Reji’nin 1924 yılında yaklaşık 10 milyon değerinde tütün satışına karşılık 1926 yılında Tekel İdaresi’nin 30 milyon değerinde tütün satmayı başardığını belirtmektedir. Tablo 3.4 bu kapsamda Reji döneminin son on yılındaki tütün üretim miktarı ile devlet tekeli döneminin ilk on yılını göstermektedir.

Tablo 3.4. Reji Dönemi ve Devlet Tekeli Dönemi Üretim Miktarları (Ton) (Doğruel ve Doğruel, 2000, s. 153; DİE, 2001, s. 191)

Reji Dönemi		Devlet Tekeli Dönemi	
Yıllar	Üretim Miktarı	Yıllar	Üretim Miktarı
1914	42.700	1925	56.294
1915	12.900	1926	54.319
1916	13.500	1927	69.604
1917	15.500	1928	43.035
1918	18.500	1929	36.503
1919	19.600	1930	47.211
1920	29.100	1931	51.111
1921	15.500	1932	18.040
1922	20.500	1933	40.148
1923	26.000	1934	35.678
1924	54.000	1935	36.004

Tablo 3.4 incelendiğinde Reji döneminin son on yılındaki ortalama üretim miktarı 26.780 ton iken, devlet tekeli döneminin ilk on yılında ortalama tütün üretimi 48.794 ton

olmuştur. Bu yönüyle Reji döneminin son on yılındaki ortalama üretim miktarının devlet tekeli döneminin ilk on yılındaki üretim miktarının altında kaldığı görülmektedir.

Devlet tekeli döneminde tütün üretimindeki artışın temelde iki nedenden kaynaklandığını söyleyebilmek mümkündür. Bunlar biri kayıtdışı tütün ile ilgili gözükmektedir. Reji dönemindeki kayıtdışı tütünün fazla olması üretilen tütünün miktarının tam anlamıyla bilinmemesi sorununu doğurmaktadır. Devlet tekeli döneminde de kaçakçılığın tamamen bittiğini söylemek mümkün değildir. Nitekim Suvla (1940, s. 88), 1930'lu yıllarda ortalama 6 milyon kg tütünün kaçak olarak yer değiştirdiği ve tüketildiğini tahmin etmektedir. Kaçakçılık bu dönemde de varlığını korumak ile birlikte Reji dönemindeki kadar yüksek oranlarda var oluşunu söylemek mümkün değildir. Bu kapsamda özellikle devlet tekeli döneminin yasal düzenlemelerinin kaçakçılıkta etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu yasal düzenlemelerin başında 558 sayılı Kanun ve 1918 sayılı Kaçakçılıkla Mücadele Kanunu gelmektedir. 558 sayılı Kanun tütünün kayıtdışına çıkmasını azaltmaya yönelik çabalar içermektedir. Nitekim kanun ile kaçak tütün ile ilgili para cezaları beş katına çıkarılmış ve bütün devlet memurları tütün, sigara kağıdı ve beyaz kopya kağıdı kaçakçılığının önlenmesi ve ihbar edilmesi ile görevlendirilmiştir (Doğruel ve Doğruel, 2000, s. 133). Bu dönemde kaçakçılığa karşı topyekûn bir savaş açıldığını söyleyen Doğruel ve Doğruel (2000, s. 134), dönemde kaçak tütün kullanımının azalmasında sigara kağıdının da devlet tekeline alınmasının önemli bir payı olduğunu belirtmektedirler. Borlat (2013, s. 48) ise, devlet tekeli döneminde halkın kaçakçılığa karşı tutumunda, Reji dönemine göre hissedilir bir değişim ortaya çıktığını belirtmektedir.

Devlet tekeli döneminde tütün üretimindeki artışın bir diğer nedeninin ise üretimi arttırmayı amaçlayan faaliyetler ve verimlilik ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Nitekim bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu döneminden farklı olarak ıslah çalışmaları, hastalık ve zararlılar ile mücadele faaliyetleri, ekici ve uzman kişilerin eğitilmesi faaliyetleri ve bu alanlarda kurumların oluşturulması faaliyetleri yürütülmüştür (Ceylan, 1995, s. 51). Bu kapsamda tütün üretiminde kalitenin yanı sıra üretim miktarı da arttırılabilmektedir.

Devlet tekeli döneminde tekeli gelirlerinin toplam devlet gelirleri içerisindeki payına bakıldığında da tekeli gelirlerinin büyük bir payı oluşturduğu görülmektedir. Devlet gelirleri içerisinde tekeli gelirlerinin payı 1926 yılında %9,43 düzeyinde iken 1927 yılında %13,23, 1928 yılında %13,75, 1929 yılında %14,22 1930 yılında %15,80, 1931 yılında ise %16,78 düzeyinde gerçekleşmiştir (Doğruel ve Doğruel, 2000). Bu dönemde

Tekel gelirleri içerisinde en büyük gelir kaynağını ise tütün gelirleri oluşturmaktadır. Bu yönüyle devlet tekeli uygulamasının özellikle ilk yıllarda oldukça kârlı olduğu görülmektedir. Aysu (2010, s. 190), bu kazancı anlatırken TEKEL'in tek başına, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kurtuluş Savaşı sonrasında belirlenen borçlarını 1950'li yıllara kadar ödediğini belirtmektedir.

Devlet tekeli döneminde tütün, Reji dönemine göre daha yüksek kârlar getirmekle ve üretimi daha fazla gerçekleştirmekle birlikte bu dönemde de Türkiye Cumhuriyeti'nin tütün politikaları ve küresel olaylar tütün üretiminde dalgalanmalar meydana getirmiştir. Bu kapsamda öncelikle dünya konjonktüründe yaşanan değişimlerden bahsederek bu değişimlerden ilki 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'dır. Nitekim 1929 Dünya Ekonomik Buhranı, uluslararası alanda tarım ürünlerinin fiyatlarında aşırı düşüşler yaşanmasına yol açmıştır (Kepenek, 1983, s. 58). Ceylan (1995), 1929 yılından itibaren hissedilmeye başlayan etkilerin 1931 yılında uluslararası tarım ürünleri fiyatlarında aşırı düşüşler yarattığını ve 1932 yılında bu etkilerin tütün üretim miktarının ciddi bir şekilde azalışı ile sonuçlandığını belirtmektedir. Borlat (2013) ise, 1929'dan sonra tütün fiyatlarının hızla düşmesinin tütün ekim alanlarını daraltarak, üretimi azalttığını belirtmektedir.

Bu dönemde tütün tarımını etkileyen bir diğer uluslararası etki ise İkinci Dünya Savaşı olmuştur. Savaşın etkileri Türk tütünü adına olumlu olmuş ve tütün üretim miktarları artmıştır. Bu durum savaş yılları boyunca şark tipi tütün üreten (Bulgaristan, Yunanistan gibi) rakip ülkelerin savaşa katılması nedeniyle üretimlerini büyük ölçüde düşürmesi ile ilişkilidir (Ceylan, 1995, s. 66). Böylece Türkiye'de tütün üretimi hızla artmış ve iç ve dış fiyatlar yükselmiştir.

Bir diğer etki ise tütün politikaları ile ilgili olmuştur. Türkiye'de 1930'ların ortalarına kadar tütün üretimi konusunda devletin bir politikasından bahsedebilmek pek mümkün gözükmemektedir. Ceylan (1995, s. 66), bu durumu devlet müdahalesi gerektirecek ölçüde dengesiz bir üretim ile karşılaşılması ile açıklamaktadır. Bu dönemde fiyatlara müdahaleyi zorunlu kılan ilk neden Büyük Buhran'ın etkileri olmuştur. Nitekim 1931 yılında Buhran'ın etkisiyle uluslararası tarım ürünlerinin fiyatlarındaki düşüş gerçekleşmiş; bu fiyat düşüşlerinin önüne geçmek adına 1933 yılında tütün fiyatlarına devlet müdahalesi başlamıştır (Ceylan, 1995). Piyasaya müdahaleyi gerektirecek bir diğer neden ise İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkmıştır. Savaşa katılan rakip ülkeler savaşın bitmesiyle tütün piyasasında tekrar etkili olmaya başlamıştır. Diğer yünden, savaşın sıkıntıları Avrupa'nın satın alma gücünü düşürmüştü; tütün talebinde

büyük düşmeler olmuş ve tütün ihracatı darboğaza girmiştir (Filiz, 1983). Bunun ile birlikte, iç fiyatlar savaş yıllarında yüksek düzeylere ulaşmış ve üretim artışının durdurulamaması sonucu stok birikimleri ortaya çıkmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak devlet, stok birikimlerini giderirken üreticileri de koruyabilmek amacıyla 1944 yılında tütün destekleme alımlarına başlamıştır. 1947 yılına kadar bu görev Yerli Ürünler Türk Anonim Şirketi ve Türk Tütün Limited Şirketi'ne verilmiştir (Doğruel ve Doğruel, 2000, s. 162). 1947 yılından sonra ise tütün destekleme alımları, bu alımların özelliği ve hacmi itibariyle şirketler tarafından yürütülmesinin imkansızlığının anlaşılması ile TEKEL'e devredilmiştir (YKBNK, 1973, s. 26).

Tütün destekleme alımları ile birlikte tütün üretim miktarı hızla artmıştır. Nitekim 1943 yılında 52.458 ton olan tütün üretim miktarı, destekleme alımları ile 1944 yılında 61.387 tona, 1946 yılında 97.952 tona, 1947 yılında ise 101.928 tona yükselmiştir (DİE, 2001, s. 191). Bu dönemde tütün üretimindeki artışın temel sebebinin devlet destekleme alımları olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim destekleme alımları tüketiciyi korucuyu bir politika olarak ortaya çıkarken tütün üreticisi açısından bu bir alım garantisine dönüşmüştür (Öner, 2007, s. 135; YKBNK, 1973, s. 27).

Tütün üretim miktarlarının artışında etkili olan bir diğer faktörün ise tütün alım fiyatlarının artışı olduğu söylenebilir. Nitekim bu dönemde Tekel idaresinin tütün alım fiyatlarına bakıldığında 1945 yılında 2 lira olan fiyatların özellikle 1955 yılı sonrasında hızla arttığı görülmektedir (Ceylan, 1995, s. 77). Fiyatlar; 1957 yılında 3 lira 14 kuruşa, 1958 yılında 4 lira 54 kuruşa, 1959 yılında ise 4 lira 85 kuruşa yükselmiştir (Ceylan, 1995, s. 77).

1960'lı yıllarının tütün politikasına bakıldığında ise, dönemi 1960 öncesinden ayıran belirgin farklılıklar olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Nitekim planlı yılların devam ettiği bu dönemde devlet destekleme alımları ile tütün üretimi artmış ve tütün alım fiyatları yükselmiştir. Bu dönemde tütün üretimini önemli derecede etkileyen tek faktörün mavi küf hastalığı olduğunu söyleyebilmek mümkündür. 1961 yılında Avrupa'da bir salgın haline gelen mavi küf hastalığı tütünleri tahrip etmiş ve Yunanistan, Bulgaristan gibi Türkiye'nin şark tipi tütünde rakibi olan ülkelerin 1960 ve 1961 mahsullerini yok etmiştir (YKBNK, 1973, s. 27). 1961 yılında Türkiye'de de hastalık nedeniyle bir önceki yıla göre üretimin düşmesine rağmen rakip ülkelerin mahsullerinin bu hastalıktan fazla etkilenmesi ihracat açısından olumlu gelişme yaratmıştır. Bu sayede TEKEL'in bu dönemde biriken tütün stokları eritilebilmiştir. Ancak 1962 mahsulünde

mavi küf hastalığının Türkiye’de de etkili olması üretim seviyesini büyük oranda azaltmıştır (YKBNK, 1973, s. 28). 1963 yılında tütün üretimi tekrar artmaya başlamış ve birkaç istisnai yıl dışında artan bir seyir izlemiştir.

1960’lı yıllar ile artan tütün üretiminde TEKEL alım fiyatlarındaki artışın etkisi büyük olmuştur. 1960 yılında 4 lira olan TEKEL alım fiyatları, 1964 yılında 7 lira 86 kuruşa, 1965 yılında 8,64 kuruşa, 1970 yılında ise 11 lira 42 kuruşa yükselmiştir (YKBNK, 1973, s. 71-72). Artan alım fiyatları ise tütün üretimini cezbetmiştir. Tütüne nazaran diğer tarım ürünlerinin daha az gelir sağlaması destekleme alımlarının bir satış garantisi şeklinde anlaşılmasına yol açmış ve üreticinin tütün tarımına yönelmesini sağlamış 1962’yi takip eden senelerde tütün tarımı taban arazilere yayılmaya başlamıştır (YKBNK, 1973, s. 28).

Bu dönemde üretim ve alım fiyatları artarken tütün kalitesi için aynısını söylemek pek mümkün değildir. Artan alım fiyatları tütün üretimini cezbetmiş ancak kalitesi ikinci planda kalmıştır. Nitekim Tekel’in alım politikası bölgelere göre farklı fiyat ve baş fiyat uygulaması ile sürdürülse de kalite grupları arasındaki fiyat farklarının korunamaması kalitesiz tütün üretimini yaygınlaştırmıştır. Ceylan (1995, s. 95), bu kapsamda kalite grupları arasındaki fiyat farkının yeterli olmaması nedeniyle zaman zaman düşük kalite yüksek verimde tütün üreten çiftçilerin gelirlerinin yüksek kalitede düşük verimde tütün üretenlerden daha yüksek olabildiğini belirtmektedir. Bu süreç sonucunda kalitesiz tütün üretimi yaygınlaşmış ve Dünya piyasasında kaliteli Türk tütünü anlayışı değişmeye başlamıştır.

TEKEL’in mavi küf hastalığı sayesinde erittiği stokları 1963-1964 döneminde 7.000 ton civarında iken 1964 yılından sonra stoklar yıldan yıla artmış eritilememiştir (YKBNK, 1973, s. 65). Nitekim her yıl TEKEL tonlarca tütün almakta böylece stoklara sürekli yeni tütünler eklenmektedir. 1971 yılında üretilen 173.861 ton tütünün 110.939 tonunu TEKEL almıştır (YKBNK, 1973, s. 71-72). Tüccarın 1964 yılında aldığı tütün miktarı 90.394 iken 1971 yılında 57.381 tona düşmüştür (YKBNK, 1973, s. 71-72). Başka bir ifade ile tüccarın aldığı tütün miktarı düşerken TEKEL’in aldığı tütün miktarı yükselmiştir. 1970-1971 döneminde TEKEL aldığı tütünlerin yalnızca 40.184 tonunu ihraç edebilmiştir (YKBNK, 1973, s. 70). Dolayısıyla uygulanan yüksek fiyat politikası kalitesiz tütün ile birleşince TEKEL’in stokları birikerek artmıştır. TEKEL’in stokları 1979 yılında 273,823 tona yükselmiştir (Ceylan, 1995, s. 128). Özünde tütün stokunun varlığı istenmeyen bir şey değildir. Nitekim TEKEL’in iç tüketimde kullanılmak üzere 3

yıllık stok bulundurma zorunluluğu söz konusudur (TEKEL, 1986, s. 31). Ancak bu dönemde stoklar, ihtiyacın ve zorunluluğun oldukça üzerinde olmuştur. Artan stok miktarı 1970’li yıllara kadar kısmen eritilebilmiş olsa da 1970’li yıllar sonrasında önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır (Ceylan, 1995, s. 127). TEKEL’in elinde gerek iç piyasada gerek dış piyasada satamadığı tonlarca tütün kalmıştır.

Stokların bu dönemde hızla artmasında sektörün gerektirdikleri yerine siyasetin gerektirdiklerinin ön plana alınmasının önemli bir etken olduğu görülmektedir. Nitekim Öner (2007, s. 134), bu dönemde alım fiyatlarının seçim yıllarında %100 civarında yükselirken, seçim yılı olmayan yıllarda %30-40 seviyelerindeki yükselişini sektörün önceliklerinin yerini siyasi önceliklere bırakmasının bir kanıtı olarak görmektedir. Bu kapsamda popülist politikalarla TEKEL’in elindeki stoklar gün geçtikçe artmıştır. Tablo 3.5. 1980 sonrası TEKEL’in stoklarında bulunması gereken ve bulunan miktarları göstermektedir.

Tablo 3.5. 1982-1986 TEKEL’in Depolarındaki Stok Miktarı (Ton) (TEKEL, 1986, s. 34)

Tarih	İç Tüketim İçin Üç Yıllık Stok	Tekel Yıllık Fiili İhracat	Gerekli Stok	Fiili Stok	Fazla Stok
1982	200.000	54.000	254.000	362.000	108.000
1983	230.000	59.000	289.000	344.000	55.000
1984	230.000	21.000	251.000	359.000	108.000
1985	230.000	23.000	253.000	393.000	140.000
1986	250.000	20.000	270.000	365.000	95.000

Tablodan anlaşılacağı üzere TEKEL’in elindeki stoklar ihtiyacı olanın oldukça üstündedir. 1982 yılında üç yıllık iç tüketim için bulundurması gereken ve ihracat için gerekli olan stok miktarı toplamı 254.000 ton iken stoklarda 362.000 ton tütün bulunmaktadır. Stokların TEKEL’e maliyeti ise oldukça yüksektir. Nitekim 1985 yılında alım bedeli, işleme, bakım işçiliği ve depo kirası gibi masraflar hesaba katıldığında 100.000 ton tütünün stoklama değeri 67 milyar 600 milyon TL’dir (TEKEL, 1986, s. 35). Bu maliyetlerden kurtulma ihtiyacı ise 1980’lerde stoklardaki tütünlerin imha edilmesini doğurmuştur. Öner (2007, s. 135), bu süreci tütüne uygulanan yüksek fiyat politikasının sonucunda yaygınlaşan düşük kaliteli tütün ve biriken stokların sonunda tütün politikaları arasına “Tütün Yakma Politikalarını” kattığını belirterek açıklamaktadır.

Maliye ve Gümrük Bakanlığı'nın (1991, s. 40), verilerine göre; 1963-1982 yılı mahsulünün 9.579 tonu, 1967-1983 yılları mahsullülerinin 25.428 bin tonu, 1969-1985 yılı mahsullerinin 17.000 tonu ve 14.132 tonu, 1984 yılı mahsulünün 1.904 tonu, 1985 yılı mahsulünün 1.656 tonu imha edilmiştir. Bu süreç 1989 yılı mahsulüne kadar devam ederek toplamda 76.753 ton 765 kilogram tütün imha edilmiştir. Bu imha sürecinin maliyeti ise yaklaşık 95 milyar 850 milyon lira olmuştur (Maliye ve Gümrük Bakanlığı, 1991, s. 40). Genç'in (1992, s. 11) "ülkemizde hiçbir tarım ürünü yoktur ki yok edilmek ya da yakılmak amacıyla üretilmiş olsun" sözleri durumun bu vahametini özetlemektedir.

1980 sonrası tütün sektörünün özelleştirilme süreci, ne kadar TEKEL'in yaşadığı finansman sorunlarını da içerse de büyük oranda Türkiye'nin bu dönemde yaşadığı ekonomik dönüşüm ile ilgili gözükmemektedir. Bu kapsamda bu başlıkta 1980 sonrasında tütün üretimi, imhası konularına değinilmiş olsa da 1980 sonrası politikalar ışığında TEKEL döneminin nasıl sonlandığı kısmı bir sonraki başlığa bırakılmıştır.

3.2.1. Devlet tekeli döneminde tütün çiftçileri ve işçileri

Devlet tekeli ile birlikte çiftçiler, Reji uygulamalarından ve kolcular ile girilen mücadelelerden de kurtulmuşlardır. Nitekim bu dönemde kolculuk teşkilatı kaldırılmıştır. Dönemi 1925 yılında başlatıp 38. maddenin değiştiği yıl olan 1986 yılı ile bitirdiğimizde 61 yıllık bir devlet tekeline bahsedebilmek mümkündür. Bu kapsamda bu 61 yıllık dönemi kendi içinde bölerek incelemek daha doğru olacaktır. Çiftçiler için devlet destekleme alımlarının önemli olması sebebiyle çiftçilerin durumu devlet destekleme alımları öncesi, planlı dönem ve 1980 sonrası özelleştirme dönemi olarak üç dönemde incelenecektir.

Destekleme öncesi dönemde çiftçilerin hayatlarını etkileyen olgulardan biri yasal düzenlemelerdir. 28 Haziran 1930 tarihinde yürürlüğe giren 1701 sayılı Tütün İhisarı Kanunu, bu yasal düzenlemelerden ilkidir. Tütün tarımı, işlenmesi, nakli, ticareti konularını düzenleyen yasanın dikkat çeken özelliklerinden biri büyük oranda Reji dönemi yasal düzenlemelerini anımsatmaktadır. Kanunun yarım dönümden az olan alanlarda üretim yapmayı yasaklaması, ambara teslim şartı, sorumluluğun çiftçiye ait olması, 10 saatlik uzaklık gibi düzenlemelerinin Reji dönemindeki düzenlemelere oldukça benzer olduğu görülmektedir. Ancak yasanın Reji dönemi düzenlemelerinden ayrılan noktaları da söz konusudur. İhtiyar meclislerine sorumluluklar vermesi bunlardan biridir.

Bu kapsamdaki bir diğerk kanun ise 10 Haziran 1938 tarihinde kabul edilip dört ay sonra yürürlüğe giren 3437 sayılı “Tütün ve Tütün İnhisarı Kanunu” dur. 3437 sayılı kanunun yürürlüğe girmesi ile tütün ziraatı artık bu kanun ile düzenlenmeye başlamıştır. Çiftçinin tütün ekimi, yasakları, depolanması konularına yönelik 1701 sayılı Kanun ile benzer düzenlemeler içermekle birlikte 3437 sayılı Kanun, tütün kalitesini arttırmaya yönelik çabalar içermesi yönüyle 1701 sayılı Kanun’dan ayrılmaktadır.

Bu dönemde çiftçilerin nicel durumlarına baktığımızda ise değişimin Reji’nin son yıllarından başladığını söyleyebilmek mümkündür. 1925 yılı ile tütün tarımı ile uğraşan çiftçi sayısında ve tütün üretiminde artış olmak ile birlikte ciddi bir artış olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir.

Devlet tekelinin başladığı 1925 yılında, 179.651 ailenin tütün diktiği görülmektedir (DİE, 1941, s. 302). Tütün tarımı büyük oranda aile ile yürütülmektedir. Bu kapsamda 5 kişilik bir aile için hesaplandığında bu dönemde yaklaşık 898.255 kişinin tütün üretimi ile uğraştığını söyleyebilmek mümkündür. Tütün üretimi yapan aile sayısı 1924 yılından 1925 yılına artmak ile birlikte belirgin bir yükseliş kaydetmediği görülmektedir. 1925 yılı ile üretim ve çiftçi sayısında ciddi bir artış olmamasını, devlet tekelinin çiftçi sayısını ve üretimi arttırmadığı şeklinde yorumlamamız ise mümkün değildir. Daha önce bahsedildiği üzere, 1923 yılı İzmir İktisat Kongresi’nde Reji’nin kaldırılması kararı alınmış ve bundan sonraki dönem büyük oranda tütünün bundan sonra nasıl sürdürüleceği ile ilgili tartışmalar ile geçmiştir. Bu kapsamda çiftçilerin Reji döneminin sonlanmasına yönelik ilk tepkilerini 1923-1924 yılları arasında aramak daha doğru olacaktır.

1923-1924 yıllarında çiftçi ve ekilen alan miktarına bakıldığında; 1923 yılında 125.542 kişi olan çiftçi sayısının, 1924 yılında 175.962 kişiye; ekilen alan miktarının ise 351.521 hektardan 644.021 hektara yükseldiği görülmektedir (DİE, 1941, s. 302). 1923 yılında 26.000 ton olan üretim miktarının ise 1924 yılında 54.000 tona yükseldiği görülmektedir (Doğruel ve Doğruel, 2000, s. 153). Bu kapsamda Reji’nin son yılı olan 1924 yılında tütün üretiminde; tütün üreten çiftçi sayısı ve ekilen alan miktarı göstergelerinde yaşanan bu büyük artışın çiftçilerin devlet tekeline yönelik olumlu tepkileri ile ilgili olduğunu söylemek mümkündür.

Ceylan (1995, s. 60-61), 1932-1933 döneminde tütün fiyatlarını ortalama buğday fiyatları ve pamuk fiyatları ile karşılaştırarak tütün üretiminde hektar başına elde edilen ortalama gelirin buğdaydan 6 kat, pamuktan ise 12 kat yüksek olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Ancak Ceylan’ın (1995) da hatırlattığı gibi, tütünde aile başına düşen

arazinin diğer ürünlere göre daha düşük olması, tütün üretim sürecinin daha uzun bir zaman alması ve yoğun işgücü gerektirmesi gibi tütün üretiminin yapısından kaynaklanan özellikleri, bu ürünü diğer ürün gelirleriyle karşılaştırmayı zorlaştırmaktadır.

1944 yılının ise tütün çiftçileri açısından önemli bir yıl olduğu söylenebilir. Nitekim 1944 yılında tütün tarımında devlet destekleme alımlarına başlanmıştır (Öner, 2007, s. 129). Destekleme alımları ile tütün üretimi 1944 yılında 61.387 tona, 1945 yılına 69.599 tona, 1946 yılında 97.952 tona, 1947 yılında ise 101.928 tona yükselmiştir (DİE, 2001, s. 191).

3437 sayılı Kanun'un uygulanması 1969 yılına kadar devam etmiş, 1969 yılında 1177 sayılı Tütün ve Tütün Tekeli Kanunu yürürlüğe girmiştir. 1177 sayılı Kanun, tütün ziraatına yönelik 3437 sayılı Kanun ile benzer düzenlemeler içermek ile birlikte 3437 sayılı kanundan daha kapsamlı ve tütün kalitesine daha fazla önem veren bir kanun olduğu söylenebilir. Kanun, çiftçiyi dikimden önce tütün ekim istek kağıdı hazırlamak ve bu kağıdı tarlasının bulunduğu yerin muhtarlığına vermekle yükümlü tutmaktadır. Çiftçilerin bu cüzdanda yazılı alandan fazla tütün dikmeleri ise yasaklanmıştır (m. 15). Çiftçiler her il için belirlenmiş süre içinde tütünlerini Tekel İdaresi'nin göstereceği ambarlara veya Tekel İdaresi'nin iznini almak şartıyla ürünlerini sattıkları alıcının ambarına teslim etmek zorundadır (m. 51). En çok 30 kilometre mesafede idarenin bir ambarının bulunmaması durumunda çiftçiler, kendi köylerinde veya yakın bir köyde elverişli bir ambar gösterebilirlerse anahtarlardan biri idarede kalmak şartıyla ürünlerini bu ambara koyabileceklerdir. Kanununun 13. maddesi önceki kanunlarla benzer şekilde yarım dönümden az yerlerde tütün ekilemeyeceğini belirtmek ile birlikte tarıma uygun toprağı dar olan yerler için istisnai bir düzenleme getirerek aynı ilçe sınırları içinde olmak ve toplamı yarım dekarı bulmak şartıyla en çok üç yerde tütün ekilebileceğini belirtmektedir. Bu kapsamda çiftçilerin yapması gerekenler konusunda kanun 3437 sayılı Kanuna benzer düzenlemeler içermektedir.

Kanununun tütün kalitesini artırma çabalarının bir önceki kanundan daha kapsamlı olduğu görülmektedir. Nitekim Kanun, bir önceki kanunda düzenlenen çiftçilere ıslah edilmiş tohumların ücretsiz olarak dağıtılmasının yanı sıra üretilecek fidelerin ücretsiz dağıtılması düzenlemesini de içermektedir. Kanun tütün eksperliğine büyük bir önem vermekte, tütün eksperliği yapmak için Gümrük ve Tekel Bakanlığı tarafından kurulacak Tütün Eksperleri Yüksek Okulu'nu bitirmiş olma şartını getirmektedir (m. 32). Kanuna göre bu okulun diplomasına sahip olmayanlar tütün alım satım muayenelerini, tütünlerin

vasıf, değer ve nevelerinin tayini işlerini ve tütün işletme, bakım, fabrikasyon eksperliğini yapamamaktadır. Tütün kalitesini arttırmaya yönelik bir diğer çaba ise, hastalık ve zararlı böcek tahribatı nedeniyle ürünün niteliği bozulan alanlarda tütün ekiminin geçici olarak yasaklanabilmesidir (m. 5.).

Kanunda tütün kalitesini arttırmaya yönelik en önemli çabanın ise Tütün Kurulu ve Milli Tütün Komitesi'nin kurulması olduğu görülmektedir. Kanununun 29. maddesi milli tütün politikasını tespit etme, düzenleme ve tütüncülükle ilgili çalışmaları koordine etme görevini, Bakanlıklararası Tütün Kurulu'na vermektedir. Kurulun kararlarında ise Milli Tütün Komitesi'nin teklif ve dileklerinin göz önünde bulundurulacaktır. Bu kapsamda kanun Milli Tütün Komitesi temsilcilerine tütün politikasını belirleyebilme imkânı tanımaktadır.

Kanun, kalitenin yanı sıra çiftçiyi destekleme amacını da gütmektedir. Bu kapsamda fide ve tohum dağıtımını dışında çiftçilerin tütün üretimini gerçekleştirilebilmesi için Tekel İdaresi veya diğer alıcılar tarafından çiftçilere tarladaki veya toplanmış tütünleri karşılığı, avans verilebileceğini düzenlemektedir (m. 24). Bu kapsamda çiftçilere avans kredi yolunu açmaktadır.

1177 sayılı Kanun'un kendisinden önceki kanunlardan daha kapsamlı olduğu ve tütün kalitesine daha fazla önem verdiği açıktır. Kanun kapsamlı düzenlemeler içermek ile birlikte bu düzenlemeler yeterince uygulanamamıştır. Nitekim 1177 sayılı Kanun'da düzenlenen milli tütün komitesi oldukça ilerici bir adım olmak ile birlikte 1979 yılına komitenin toplanmadığı, ilk toplantılarını ancak 23-24 Ocak 1979 tarihinde yapabildikleri görülmektedir (Öner, 2007, s. 130).

3.3. 1980 Sonrası Özelleştirme Dönemi

1980 yılında 24 Ocak kararları ile Türkiye, yeni liberal politikalara adım atmış ve gün be gün sermaye egemenliğinin önündeki engelleri kaldırmıştır. Bu kapsamda fiyatlama sürecinin piyasa koşullarına bırakılması, dış ticaret açığının giderilmesi ve yabancı sermayenin teşvik edilmesi amaçlarına yönelik kararlar alınmıştır (Kepenek, 1983, s. 590-625). 1980 sonrası yılları özelleştirmeler takip etmiş, tütün sektörü de bu özelleştirme adımlarından payını almıştır. Aysu (2010, s. 191), sigara devlerinin 1974 yılına kadar sadece dört ülkenin pazarına resmi olarak giremediğini, bunlardan birinin Türkiye olduğu, 1979 yılında diğer üç ülkenin pazarlarına girmeyi başararak ulaşamadıkları tek ülkenin Türkiye kaldığını belirtmektedir. Bu başarı ancak 1980'li

yıllar ile sağlanabilecektir. Ceylan (1995, s. 141) ise, tütün sanayinin özel sektöre açılmasının 1970’li yıllarda tartışılmaya başlayan bir konu olduğunu; ancak tütün mamullerinden elde edilen dolaylı vergilerin cazibesinin bu konuda hükümetlerin isteksiz kalmasına yol açtığını belirtmektedir. Nitekim 1980 yılını takip eden yıllarda tütün adım adım özelleştirilmiş ve bu süreç 2000’li yıllara kadar sürmüştür. Bu kapsamda 1980 yılında alınan kararlarla devlet tekelinin bir anda kaldırıldığını söylemek mümkün değildir. Süreç oldukça uzun bir zamana yayılmış ve adım adım gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla adım adım gerçekleştirilen devlet tekeli uygulaması, 1980 yılı sonrasında yine adım adım özelleştirilmiştir.

Tütün tekeli düzenleyen yürürlükteki 1177 sayılı Kanun’da yapılan değişiklikler bu sürecin nasıl adım adım işlediğini göstermektedir. 1177 sayılı Tütün ve Tütün Tekeli Kanunu’nun dönemin şartlarına uygun olmaması yönüyle 1980’li yıllarda kanunun belirli maddeleri yürürlükten kaldırılmaya başlanmıştır. Bunlardan ilki 1981 yılında başlamıştır. 2427 sayılı kanun ile 1177 sayılı kanunun 4, 7 ve 15. maddeleri değiştirilmiştir (Öner, 2007, s. 130). Bu süreci diğer değişiklikler izlemiştir. 1985 yılında kanunun 44. maddesi, 1986 yılında 20, 21, 38, 41 ve 43. maddeleri değiştirilmiştir (Öner, 2007, s. 131). Bu kapsamda en önemli değişikliğin 1986 yılında 38. maddede yapılan değişiklik olduğu söylenebilir. 1177 Sayılı kanunun 38. maddesi, yurt içinde tüketim için tütün, tömbeki kıymak, sigara, yaprak sigarası, enfiye, ağız ve pipo tütünü ve kıyılmış tütün yapmak ve bunları kutularda veya paketlerde satışa hazırlamak ve satmak, yabancı memleketlerden tömbeki, yaprak sigarası ve tütünü ve diğer tütün mamulâtı ve sigara kağıdı getirmenin devlet tekelinde olduğunu belirtmektedir. Başka bir ifade ile tütünün devlet tekelinde olduğunu 38. madde düzenlemektedir. Bu kapsamda 1986 yılında 38. maddenin kaldırılması ile birlikte tütünde devlet tekelinin de bittiği söylenebilecektir.

1986 yılında 19126 sayılı Resmi gazetede yayınlanan 1177 sayılı Tütün Tekeli Kanununun Bazı Maddelerinin Yürürlükten Kaldırılması ve Kamu İktisadî Teşebbüslerinin Özelleştirilmesi Hakkında Kanun, 1177 sayılı kanunun beş maddesini yürürlükten kaldırmıştır. Kanunun 17. maddesinde yer alan “tütün ve tütün mamullerinin üretimi, ithalatı ve satışı ile ekici tütünlerinin borsalarda veya yazılı sözleşme yapılarak satılabilmesine ilişkin usul ve esaslar ve üretilen tütün mamullerinde kullanılan tütün cinslerine göre fon alınması ve bu fonun kullanma usul ve esasları bakanlık kurulunca tespit edilir” ifadesi yeni dönemin uygulamasını özetlemektedir. Bu kapsamda bu usul ve esasların belirlenmesine yönelik aynı yıl içerisinde 86/10911 sayılı “Yaprak Tütün ve

Tütün Mamullerinin Üretimi, Satışı ve İthalatı, Fon Alınması ve Bu Fonun Kullanılmasına Dair Usul ve Esaslar” başlıklı karar alınmıştır. Bu karar ile tütünü denk haline getiren üreticiler, bu tütünleri tütün borsalarında satabilecekleri gibi, yazılı sözleşme yapmak suretiyle borsa dışında da satabileceklerdir (m. 4). Bunun yanı sıra yerli ve yabancı gerçek ve tüzel kişiler TEKEL idaresi ile ortaklık sureti ile yurt içinde tütün mamulleri üretebileceklerdir (m. 5). Yurt içinde yerli ve yabancı tütünlerden harmanlanmış sigara imal edilmesi halinde bu sigaralarda kullanılan yabancı tütün miktarına göre satış fiyatı üzerinden bir fon alınacaktır. Bu fonun bir kısmı Toplu Konut Fonu’na; bir kısmı ise tütün ekiminin iyileştirilmesi, geliştirilmesi ve tütün ekicilerinin desteklenmesi ve eğitilmesi amacı ile düzenlenecek projelere aktarılacaktır (m. 6).

Bu kararın 4. maddesi ile 1177 sayılı kanunun “ekici tütünleri satış piyasalarının ilanını” düzenleyen 20. maddesi ve “tütün satımı sözleşmesini” düzenleyen 21. maddesinin neden kaldırıldığı da açıklığa kavuşmuş olmaktadır. Nitekim artık çiftçi ürünlerini borsada da satabilecek, sözleşme şartı ise yalnızca TEKEL’e ve tüccara satışta geçerli olacaktır. TEKEL (1986, s. 21-22), kanundan kaldırılan düzenlemelerin gerekçelerini açıklarken 20 ve 21. maddelerin kaldırılışının ekici menfaatlerini koruma düşüncesinden kaynaklandığını, böylece çiftçilerin tütünü isterlerse TEKEL’e, isterlerse tüccarlara, isterlerse de borsada satabileceklerini vurgulamaktadır.

Kararın 5. maddesi ise 1177 sayılı Kanun'un devlet tekeli düzenleyen 38. maddesi, Tekel idaresinin satıcıların satış yerlerini ve mamulatını kontrol etmekle yetkili olduğunu belirten 41. maddesi ve her çeşit ve renkte sigara kağıdının yapımı, kullanımı, alınıp satılması, saklanması ve memlekete sokulması ve bir yerden bir yere taşınmasını yasaklayan 43. maddesinin neden kaldırıldığını ortaya koymaktadır. TEKEL (1986, s. 22), 1177 sayılı kanunun 38. maddesinin kaldırılış nedenini yarım kalmış halde bekleyen Diyarbakır, Samsun, Manisa ve İzmir binaları ile açıklamaktadır. 1970’lerde yapılan harcamalara rağmen bu binalar tamamlanamamıştır. Bu düzenleme sayesinde özel sektör ve yabancı sermayenin desteğiyle yüksek teknoloji fabrikalar haline getirilecek ve böylece Türkiye sigara ihraç edecek hale gelecektir (TEKEL, 1986, s. 22). Dönemde TEKEL (1986, s. 20), bu kanun değişikliklerinin genelini ise değişen şartların getirdiği bir zorunluluk olarak yorumlamıştır. Nitekim böylece kaçak yollarla yurda giren yabancı sigaralar, devlet eliyle ithal edilecek ve içicilerden sağlanacak fonlar sosyal maksatlarla kullanılabilir (TEKEL, 1986, s. 20).

Yasal düzenlemelerde değişikliklerin yanı sıra adım adım gerçekleşen başka düzenlemeler söz konudur. Bunlardan biri 1983 yılında kurulan Bitlis Entegre Sanayi A.Ş (BEST)'nin kurulmasıdır. 1983 yılına kadar yurtdışına sigara satışı yalnızca TEKEL tarafından yapılabilmektedir. BEST'in kurulmasıyla birlikte bu düzen değişerek tek el ortaklı bu şirkete sigara ihraç edebilme yetkisi verilmiştir. 1980'li yıllar ile birlikte gelen bir diğer değişim ise Türkiye'de ilk defa tütün ve yabancı sigara ithal edilmesidir.

Bu süreçte devlet tekelinin son döneminde ele aldığımız azalan kalite, artan alım fiyatları, artan stoklar, maliyetler ve imha sorunlarının varlığının da oldukça belirleyici olgular olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Bu sorunlara bir önceki başlıkta değinildiği için tekrar değinilmemek ile birlikte bu sorunların da TEKEL'e yönelik kararlar üzerinde etkili olduğunu kabul etmek gerekmektedir.

1990'lı yıllarda ise özelleştirme süreci devam etmiştir. Nitekim 1990 yılında İzmir Torbalı'da Philip Morris ve Sabancı Holding ortaklığı ile sigara fabrikası kurulmasına, 1991 yılında ise Tekel'in katılımı olmaksızın tütün mamullerinin üretilmesine izin verilmiştir (Aysu, 2010, s. 192). 1993 yılında ise 93/4988 sayılı karar ile tütünde kota uygulaması başlatılmış ve 1997 yılına kadar sürdürülmüştür (Yükseler, 1999, s. 2). Bu kapsamda tütün üretiminin azaltılması amaçlanmıştır.

2000'li yılların başlarında 1980'lerde başlayan sürecin son adımları atılarak özelleştirme süreci tamamlanmıştır. Nitekim 2 Şubat 2001 tarihinde Özelleştirme Yüksek Kurulu, mülkiyet devri hariç olmak üzere TEKEL'in özelleştirilmesini ve özelleştirme işleminin 3 yılda tamamlanmasını kararlaştırmıştır.

2001 yılındaki tütün adına yaşanan en önemli gelişme ise yeni tütün yasasının çıkarılması tartışmasıdır. 4685 sayılı yasa 2001 yılında birden fazla gerekçe ile Cumhurbaşkanı tarafından veto edilmiştir. Cumhurbaşkanı veto gerekçesinin yasa; tütün ve tütün üretimi ürünlerinin dış alımının serbestleştirilmesi sonrasında yerli üreticilerin ve geçimini tütün tarımıyla sağlayan çiftçilerin sorunları çözecek herhangi bir düzenlemeye yer verilmemesi olduğunu belirtmiştir (Aydın, 2001, s. 35). Nitekim gerekçede belirtildiği gibi yasa; tütün üretimini, fiyatlandırmasını ve satışını serbest piyasaya bırakmakta ve bunu yaparken tütün üreticilerini serbest piyasanın etkilerinden koruyacak bir düzenleme ise içermemektedir. 2001 yılında Cumhurbaşkanı tarafından veto edilen yasa ise 2002 yılında kabul edilmiştir. Böylece 2008 yılında adı, Tütün, Tütün Mamulleri ve Alkol Piyasasının Düzenlenmesine Dair Kanun olarak değiştirilerek 4733

sayılı Kanun kabul edilmiştir. Aysu (2010, s. 194), kanunun kabul edilmesinin arkasında yatan gelişmeleri şöyle açıklamaktadır;

IMF istedi diye; 20 Haziran 2001'de Tütün Yasasını çıkardılar. Cumhurbaşkanı Sezer yasayı veto etti. IMF'nin 2002-2004 dönemi için düzenlenecek stand-by anlaşmasıyla vereceği 10 milyar dolarlık kredi için Tütün Yasası'nın çıkartılmasını şart koştu. Bunun üzerine 57. Hükümet 4733 sayılı Tütün Yasası'nı 3 Ocak 2002 yılında meclisten eski haliyle geçirdi (Aysu, 2010, s. 194).

Bu kapsamda Tütün Platformu (2001, s. 5), geçmişte dış borçların ödenmesi için Düyun-u Umumiye İdaresinin kurulması ve ülkede sigara üretim ve pazarlama hakkının Reji Şirketine verilmiş olması ile günümüzde TEKEL sigara fabrikalarının özelleştirilmesi fikrinin dayandığı gerekçeler arasındaki benzerliklerin ürktücü olduğuna vurgu yapmaktadır. Başka bir ifade ile düzenleme tütün tekelinin yabancı bir şirketin eline bırakıldığı Reji dönemini hatırlatmaktadır.

Yasa ile birlikte yabancı tütün şirketleri yıllardır girmek için mücadele verdikleri Türkiye tütün piyasasına tamamen girebilmişlerdir. Ancak yasanın arkasındaki gerekçelerden ziyade bu yasanın tütün üreticileri üzerindeki etkilerine vurgu yapmanın gerekliliği ortadadır. 4733 sayılı kanunun 6. maddesi tütünün nasıl alınıp satılacağını düzenlemektedir. Bu kapsamda üretici tütünlerinin yazılı sözleşme ve açık arttırma yöntemiyle alınıp satılacağı belirtilmektedir. Sözleşme yöntemiyle satışta tütün fiyatları; tütün mamulleri üreticileri ve/veya tüccarlar ile üreticiler ve/veya temsilcileri arasında varılan mutabakata göre belirlenecek, sözleşme yapılarak üretilen tütünlerin dışındaki tütünler ise açık arttırma yöntemiyle alınıp satılacak ve bu yöntemde tütün en yüksek fiyatı veren alıcıya satılacaktır. Bu kapsamda yasa tütün sektörüne serbest piyasa anlayışını getirmekte ve tütün üreticilerini serbest piyasanın vicdanına emanet etmektedir.

Üreticinin fidelemesi, dikilmesi, toplanması, kurutulmasıyla bir yıllık emeğini verdiği tütünü satmayı garantilemek için sözleşmeli modeli öncelikle tercih edeceği açıktır. Ancak sınırlı sayıda tütün alıcısı karşısında çok sayıdaki tütün üreticisinin pazarlık şansının olmadığı da açıktır. Bu kapsamda üreticiler, şirketlerin verdikleri fiyatlara razı olmak zorunda kalacaklardır. Nitekim Gülpınar (2001, s. 4) da tütün üreticilerinin çoğu icar olan birkaç dönümlük kıraç arazilerde ancak karnını doyurabildiği gerçeğini göz ardı ederek onları uluslararası tekellerin insafına terk etmenin büyük bir yanlış olduğunu ve bu tekellerin sözleşmeli üretimde koşulları kendi lehlerine belirleyen yegâne güç konumunda olacaklarını ve arttırmalı satış merkezlerinin işlemeyeceğini belirtmektedir.

Günümüzden bakıldığında Tütün platformu üyelerinin bu konuda ne kadar haklı oldukları görülebilmektedir. Nitekim bir sonraki bölümde üzerinde durulacak Adıyaman tütün çiftçileri örneği yıllar itibari ile özel sektörün insafına bırakılmış çiftçilerin nasıl yoksullaştığını ortaya koymaktadır.

3.3.1. Sarmalık kıyılmış tütün ticaretine yönelik düzenleme

Özelleştirme ile 2000’li yılların başında özel sektöre devredilen tütün piyasasında tek başına içilebilir vasfa sahip olmayan tütünleri üreten üreticiler, tütünlerini sözleşmeli model ile şirketlere satmak zorunda kalmışlardır. Nitekim bu tütünler işlenmediği sürece sigaraya dönüştürülememekte, üreticilerin de bu tütünleri işleyecek imkanları bulunmamaktadır. 4733 sayılı Yasa’nın 6. maddesi bu kapsamda, Türkiye’de tütün mamulleri üretmek isteyenlerin yıllık üretim kapasitesi tek vardiyada, sigara için iki milyar adet, tütün hazırlama bölümleri dahil tam ve yeni teknoloji ile tesisler kurmaları şartını getirmektedir. Bu yönüyle tütün işlemek tütün çiftçisi için neredeyse imkânsız olmaktadır.

Ülkemizde sarmalık tütün olarak da bilinen tek başına içilebilir vasfa sahip tütünler için ise 2000’li yıllar sonrası durum farklı olmuştur. Bu tütünlerin işleme tabi tutulmadan sarmalık sigarada kullanılabilmesi, tütünlerin çoğu zaman kayıtdışı bir şekilde satılabilmesine imkân tanımıştır. Günümüzde ise tek başına içilebilir vasfa sahip tütünler için de koşullar değişmektedir.

4733 sayılı Kanun’da 2017 yılından itibaren tek başına içilebilir vasfa sahip tütünlere yönelik düzenlemeler yapılmaktadır. Bu kapsamda 2017 yılında 6. maddeye eklenen on birinci fıkra, tek başına içilebilir vasfa sahip tütün üreticilerinin bir araya gelerek kurduğu kooperatiflere müracaatları halinde tütün ticareti yetki belgesi ve sarmalık kıyılmış tütün tesisi kurulması için yetki verileceğini belirtmektedir. Bu kooperatifler ihtiyaç duydukları tütünü sözleşmeli olarak temin edebilecekleri gibi sözleşme dışı üretilmiş tütünleri de ilgili bakanlığa bildirmek kaydı ile satın alabileceklerdir. Bunun yanı sıra ilgili bakanlığın izni ile tütün iç ve dış ticareti ve sarmalık kıyılmış tütün üretim ve ticaretini yapabileceklerdir (m. 6). Bu kapsamda 2017 yılında kanunda yapılan değişiklik ile kooperatifler yetki belgesi alması şartı ile tütün tesisi kurabilecekler, tütün üretim ve ticareti yapabileceklerdir. Kooperatifler için tam ve yeni teknoloji ile tesis kurma şartı ise aranmamaktadır.

4733 sayılı Kanun'un 8. maddesinin ek fıkrası ticari amaçla sarmalık kıyılmış tütün üretenler ile satan veya satışa arz edenlere ürettikleri, sattıkları veya satışa arz ettikleri tütünün kilogramına göre değişen miktarlarda idari para cezası uygulanacağını belirtmektedir. Bu kapsamda sarmalık tütün üretenler ve satanlar hakkında para cezası uygulanmakta iken 2017 yılında Kaçakçılıkla Mücadele Kanunu'nda yapılan düzenleme ile aşağıdaki hüküm eklenmiştir;

Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu'ndan yetki belgesi almadan veya bildirimde bulunmadan tütün ticareti yapanlar ile ticari amaçla; makaron veya yaprak sigara kâğıdını, içine kıyılmış tütün, parçalanmış tütün ya da tütün harici herhangi bir madde doldurulmuş olarak satanlara, satışa arz edenlere, bulduran ve nakledenlere üç yıldan altı yıla kadar hapis cezası verilir (5607 sayılı Kaçakçılıkla Mücadele Kanunu, m. 3).

Bu kapsamda yetki belgesi olmaksızın yapılan sarmalık tütün satışının para yerine hapis ile cezalandırılması kararlaştırılmıştır. 2020 yılında bu düzenlemenin 1 Temmuz 2021 tarihinden itibaren yürürlüğe gireceği belirtilmiştir. 2021 yılı içerisinde özellikle Adıyaman tütün üreticilerinin yaptıkları eylemler yasanın ertelenmesine yol açmıştır.

10 Ekim 2021 tarihinde ise kanun teklifi, TBMM'de kabul edilmiştir. Bu kapsamda 7423 sayılı Kanun⁵¹ 30 Kasım 2022 Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Kanun ile 30 Kasım 2022 tarihinde 5607 sayılı Kaçakçılıkla Mücadele Kanunu'na "Tarım ve Orman Bakanlığı'ndan yetki belgesi almadan veya bildirimde bulunmadan tütün ticareti yapanlara iki yıldan beş yıla kadar hapis cezası verilir" hükmü eklenmiştir (m. 3).

Kanunun tütün üreticileri için anlamı ise sadece hapis cezasından ibaret değildir. Kanun, üreticilerin tütünlerini tütün yetki belgesi olanlara satabileceğini belirtmektedir. Ülkemizde üreticilerden tütün satın alan tüm şirketlerin ise tütün yetki belgesi bulunmaktadır. Bu şirketlerin bir kısmı ulusötesi şirketler olduğu gibi bir kısmı da ulusötesi şirketler için tütün satın alan veya işleyen şirketlerdir. Şirketler dışında ise Hatay, Diyarbakır, Batman ve Adıyaman'da tütün üreticilerinin kurduğu kooperatifler yetki belgesine sahiptir. Bu kapsamda yasal olarak tütün çiftçisi tütününü ya kooperatife ya da şirketlere satabilecektir. Adıyaman dışındaki illerde ise kooperatiflerin sayısı sınırlıdır. Nitekim Diyarbakır ve Batman'da bir tane kooperatif bulunmaktadır. Bu kapsamda tüm çiftçilere ne kadar ulaşabilecekleri tartışmalıdır. Bu kapsamdaki en önemli problem ise kooperatiflerin çok uluslu şirketler ile mücadele etmek zorunda kalacak olmasıdır.

⁵¹Kanunun ismi, Tütün, Tütün Mamulleri ve Alkol Piyasasının Düzenlenmesine Dair Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'dur.

Günümüzde tütün tarihinde bir tekerrür daha gerçekleşmektedir. TEKEL özelleştirilirken 15 Eylül 2002 tarihinde Akhisar’da tütün üreten köylüler “IMF Tütünden Elini Çek” adlı bir kurultay düzenleyerek bir araya gelmişler ve bir heyet belirleyerek milletvekillerinden yasaya red oyu vermeleri için TBMM’ye gitmişlerdir (Aysu, 2010, s. 194). Adıyaman tütün üreticileri ise 2021 yılında çıkarılacak yasaya karşı 3 gün eylem yaparak Adıyaman Malatya yolunu trafiğe kapatmışlardır. “Tırşikçi⁵² Kapitalislere Hayır” sloganıyla bir araya gelmeleri ise yasanın üretici açısından anlam ve öneminin açıkça görülebildiğini göstermektedir. Böylece tütün tarihinde Reji döneminde ve 2002 yılında TEKEL’in özelleştirilmesi ile gerçekleşen tütün üreticilerinin yabancı sermayenin eline bırakılması tekerrürü ülkede özelleştirmeye muhatap olmamış tek tütün üreticileri olan sarmalık tütün üreticileri için de gerçekleşmektedir.

⁵²Tırşik, Adıyaman yöresinde patlıcan ve et ile yapılan bir yemektir. Bu kapsamda sloganın bu etli yemeği yemek için taviz verilmesine karşıyız anlamını verdiği düşünülmektedir.

4. ÇOCUK EMEĞİNİN ÇALIŞMA BİÇİMLERİNDEN YALNIZCA BİRİ: ADİYAMAN TÜTÜN ÖRNEĞİ

4.1. Yöntem

Araştırmanın bu bölümünde; araştırmanın deseni, katılımcıları, araştırmanın ortamı, veri toplama araçları ve analizi ele alınmıştır.

4.1.1. Araştırma deseni

Araştırma kapsamında nitel yöntem kullanılmıştır. Creswell'e (2017, s. 4) göre, nitel araştırma yaklaşımı "sosyal ya da beşeri bir probleme bireylerin veya grupların atfettiği anlamları keşfetme ve anlamaya yönelik" dir. Denzin ve Lincoln'a (2018, s. 43) göre ise nitel araştırma, dünyadaki gözlemcinin yerini tespit eden konumlandırılmış bir aktivitedir. Bu yönüyle Denzin ve Lincoln'a (2018, s. 43) göre nitel araştırma, dünyayı görünür kılan bir grup yorumlayıcı, maddi uygulamadan oluşmaktadır. Birçok disiplin ve kavram ile ilişkili olmalarının yanı sıra değişime açık yapıda olmaları nitel araştırmaların net ve üzerinde anlaşılabilir bir tanımını yapmayı zorlaştırır da tanımlamalarda nitel araştırmanın belirli özellikleri üzerinde uzlaşmaların söz konusu olduğu görülmektedir. Bu özelliklerden birkaçı ise olgunun doğal ortamı içerisinde kavranması ve araştırmaya katılan bireylerin algılarının ve deneyimlerinin araştırmaya dahil edilmesidir.

Çocuk emeği kendi doğal koşulları içerisinde anlaşılabilir ve anlamlandırılabilir bir olgudur. Daha açık bir ifade ile çocuk emeği, temelde hanehalkının sınıfsal yapısıyla şekillenmekle birlikte toplumun; çocuk ve çocuk emeği kavramlarına atfettiği anlam ile biçim kazanmaktadır. Adıyaman örneğinde incelenen tütün işçiliğinde çocuk emeği olgusu ise her yönüyle belirsizliğini koruyan bir olgudur. Tütün tarımında toplam hane halkı sayısı ve toplam çocuk işçi sayısı, tütün tarımının ve çocuk emeğinin kayıt dışı özellikler göstermesi sebebiyle tespit edilebilir bir nitelikte değildir. Bu yönüyle araştırma evrenin sayısal çoğunluğunun ve örneklem tespitinin yapılabilmesi neredeyse mümkün değildir. Bu imkânsızlık ile araştırmacının araştırma konusuna bakış açısı, olguyu ontolojik ve epistemolojik kavrama biçimi birleştiğinde nitel yaklaşım bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Araştırma kapsamında tütün tarımında çocuk emeği olgusu; üretim süreci, hane halkının sınıfsal konumu ve tütün sektörüne uygulanan politikalardan soyutlanarak incelenebilecek bir olgu olarak görülmemektedir. Bu kapsamda araştırmacı,

olguyu ancak kendi doğası ve anlam dünyası içerisinde kavranabilir nitelikte görmektedir. Araştırmacı için çocuk emeği sorunu kendiliğinden menkul bir kavram değildir. Büyük oranda hanehalkının kararı ile gerçekleşen çocukların çalışması ancak sosyolojik ve ekonomik gerçekliğin derinlemesine anlamlandırılması ve kavranması ile mümkündür.

Araştırma kapsamında nitel araştırma desenlerinden vaka çalışması kullanılmıştır. Gerring'e (2017, s.28) göre vaka çalışması; tek bir vakanın ya da gözlemsel verilere dayanan ve daha geniş bir vaka popülasyonuna ışık tutmayı vaat eden az sayıda vakanın yoğun bir çalışmasıdır. Bu kapsamda vaka çalışması; bir konu, olgu veya problemi anlamak için bir veya birden fazla olay veya kişiler kullanılarak yapılan çalışmalar olarak tanımlanabilmektedir (Güler, Halıcıoğlu ve Taşgın, 2015, s. 301). Bu tez çalışması, tütünde çocuk emeği olgusunu; iç içe geçmiş bir şehir olan Adıyaman örneğinde incelemektedir. Bu kapsamda tez çalışması nitel araştırma desenlerinden vaka çalışması ile sürdürülmüştür.

4.1.2. Araştırmanın katılımcıları

Araştırma kapsamında, katılımcıların belirlenmesinde amaçlı örnekleme yöntemlerinden maksimum çeşitlilik örneklemeden yararlanılmıştır. Maksimum çeşitlilik örnekleme, görece olarak küçük bir örnekleme çalışılan probleme taraf olabilecek bireylerin çeşitliliğini maksimum derecede yansıtmakta uygundur (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 119).

Araştırma kapsamında maksimum çeşitliliği sağlamak adına katılımcı farklılaşmasına gidilmiştir. Bu amaçla olguya taraf olan işverenler, çocuklar ve yetişkinler katılımcı çeşitliliğini sağlamıştır. Katılımcılara ulaşmak için araştırmacı tarafından sahadaki yetkin kişilerden yardım alınmıştır. Bu kapsamda ilçe ziraat odası başkanları ve tütün kooperatifi başkanı ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmeler öncelikle olgunun bir bütün olarak anlamlandırılmasında yardımcı olmuştur. Bunun yanı sıra araştırmacının doğrudan tütün yetiştirilen köylere yönelmesini sağlayarak katılımcılara ulaşmayı kolaylaştırmıştır. Bunun yanı sıra ziraat odalarının ve tütün kooperatifi başkanının referansı ile gitmek katılımcıların araştırmacıya daha kolay güvenebilmelerini sağlamıştır.

4.1.2.1. Katılımcıları tanıttıcı bilgiler

Araştırma kapsamında toplamda 46 kişi ile görüşülmüştür. Katılımcıların 17'si çocuktur. Katılımcıların 29'i ise yetişkindir. Birinci bölümde tartışılan ve iddia edilen çocuk tanımlanmasına uygun olarak yetişkin ve çocuk ayrımı, katılımcının 18 yaş altında olup olmamasına göre yapılmıştır. Bu kapsamda çocuğun yaptığı iş, bu ayırmda dikkate alınmamıştır.

Katılımcıların kişisel verilerinin korunması açısından katılımcı isimleri rumuz isimler ile değiştirilmiştir. Katılımcıları tanıttıcı bilgiler tablosu; çocuk katılımcılar için ayrı ve yetişkin katılımcılar için ayrı oluşturulmuştur. Bu farklılaşmaya gidilme nedeni çocuklar hakkında bilinmesi gereken bilgiler ile yetişkinler hakkında bilinmesi gereken bilgilerin farklı oluşudur.

Çocuk ve yetişkin katılımcıların profilinde tütün tarımının yapıldığı bölge önemli bir özelliktir. Bu kapsamda katılımcıları tanıttıcı bilgiler arasında bölge ayırımına da gidilmiştir. Ancak katılımcıların teşhir edilmemesi adına bölge farklılaşmasında bölgeler dağ ve ova şeklinde kategorize edilmiştir. Bu kapsamda Çelikhan, Samsat, Besni, Kahta ilçeleri ve Adıyaman dağ köylerinde gerçekleştirilen araştırmada Çelikhan ilçesi ve Adıyaman dağ köyleri “Dağ”; Samsat, Beni ve Kahta ilçeleri “Ova” olarak kategorize edilmiştir. Bu kapsamda katılımcıları tanıttıcı bilgiler arasında yer alan bölge özelliği katılımcının çalışma faaliyetini Ova ilçelerinde (Samsat, Besni, Kahta) veya Dağ ilçesinde veya köyünde (Çelikhan ve Adıyaman dağ köyleri) gerçekleştirdiğini göstermektedir. Örneğin Bölge bilgisinde Ova yazan bir katılımcı Samsat, Besni veya Kahta’da faaliyet gösterebilmektedir.

Yetişkin katılımcıları tanıttıcı bilgiler rumuz, cinsiyet, yaş, eğitim, yapılan iş, bölge özelliklerinden oluşmaktadır. Katılımcıların eğitim bilgisinde tamamladıkları eğitim seviyesi belirtilmiştir. Katılımcının eğitime devam etmesi durumunda devam ettiği eğitim seviyesi “devam ediyor” şeklinde not düşülerek belirtilmiştir. Ziraat odası başkanlarının eğitim ve yaş bilgilerinin kişileri deşifre edecek özellikler göstermesi nedeniyle bu bilgiler paylaşılmamıştır. Tablo 4.1. yetişkin katılımcıları tanıttıcı bilgiler içermektedir.

Tablo 4.1. Yetişkin Katılımcıları Tanıtıcı Bilgiler

	Rumuz	Cinsiyet	Yaş	Eğitim	Yapılan İş	Bölge
1	Engin	Erkek	29	Üniversite / Lisans	Kooperatif Başkanı	Dağ
2	Mert	Erkek	53	Üniversite / Lisans	Tarla Sahibi	Dağ
3	Pınar	Kadın	33	Orta Okul	Tarla Sahibi Eşi	Dağ
4	Ömür	Erkek	35	Orta Okul	Tarla Sahibi	Dağ
5	Melek	Kadın	32	Ortaokul	Tarla Sahibi Eşi	Dağ
6	Emin	Erkek	39	Lise	Tarla Sahibi	Dağ
7	Mahmut	Erkek	42	Lise	Tarla sahibi	Dağ
8	Merve	Kadın	40	İlk Okul Bırakılmış	Tarla sahibi	Dağ
9	Sinan	Erkek	22	Üniversite/ Lisans	Tarla Sahibi Çocuğu	Dağ
10	Halil	Erkek	20	Üniversite /Lisans	Tarla Sahibi Çocuğu	Dağ
11	Emre	Erkek	50	Ortaokul	Tarla Sahibi	Dağ
12	Remzi	Erkek	-	-	Ziraat Odası Başkanı	Ova
13	Mehmet	Erkek	-	-	Ziraat Odası Başkanı	Ova
14	İbrahim	Erkek	-	-	Ziraat Odası Başkanı	Ova
15	Ela	Kadın	36	Ortaokul	Tarla Sahibi Eşi	Ova
16	Ahmet	Erkek	45	Üniversite / Önlisans	Tarla Sahibi	Ova
17	Ali	Erkek	70	İlköğretim	Yarıcı / ortakçı / Kiracı	Ova
18	Osman	Erkek	42	Ortaokul	Yarıcı / ortakçı / Kiracı	Ova
19	Ayşe	Kadın	65	İlköğretim	Yarıcı / ortakçı / Kiracı	Ova
20	Arif	Erkek	35	Lise	Tarla sahibi	Dağ
21	Esin	Kadın	26	Ortaokul	Tarla sahibi eşi	Dağ
22	Yeliz	Kadın	32	İlköğretim	Tarım İşçisi	Dağ
23	Yusuf	Erkek	70	İlköğretim	Tarla Sahibi	Ova

Tablo 4.1 (Devam) Yetişkin Katılımcıları Tanıtıcı Bilgiler

	Rumuz	Cinsiyet	Yaş	Eğitim	Yapılan İş	Bölge
24	Burak	Erkek	36	Ön Lisans	Ziraat Odası Çalışanı	Ova
25	Hüseyin	Erkek	37	Ön Lisans	Bıçakçı	Dağ
26	Samet	Erkek	25	Lise	Bıçakçı	Dağ
27	Ayhan	Erkek	43	Lise	Bıçakçı	Dağ
28	Yaşar	Erkek	46	Lise	Bıçakçı	Dağ
29	Poyraz	Erkek	38	Lise	Bıçakçı	Dağ

Çocuk katılımcıları tanıtıcı bilgiler rumuz, cinsiyet, yaş, devam edilen eğitim seviyesi, istihdam durumu ve bölge özelliklerinden oluşmaktadır. Çocuk katılımcıların istihdam durumu bilgisi çalışma faaliyetinin hane içinde ücretsiz şekilde veya bir işverene bağlı ücretli iş şeklinde gerçekleşip gerçekleşmediğinin anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Çocukların eğitim süreçlerinin devam etmesinin bir sonucu olarak “Eğitim” özelliği mezuniyet üzerinden değil, devam edilen eğitim seviyesi üzerinden açıklanmıştır. Araştırma yaz aylarında gerçekleştiği için çocukların geçtikleri sınıf bilgisi verilmiştir. Örneğin devam edilen eğitim seviyesinde 8. sınıf yazması, katılımcı çocuğun araştırmanın gerçekleştiği dönemde 8. sınıfa geçtiğini göstermektedir. Tablo 4.2. çocuk katılımcıları tanıtmaktadır.

Tablo 4.2. Çocuk Katılımcıları Tanıtıcı Bilgiler

	Rumuz	Cinsiyet	Yaş	Eğitim	İstihdam Durumu	Bölge
1	Kemal	Erkek Çocuğu	11	5. Sınıf	Hane İçi Çocuk Emeği	Dağ
2	Bilal	Erkek Çocuğu	16	11. Sınıf	Hane İçi Çocuk Emeği	Dağ
3	Ayla	Kız Çocuğu	16	11. Sınıf	Hane İçi Çocuk Emeği	Dağ
4	Seda	Kız Çocuğu	16	11. Sınıf	Ücretli Çocuk Emeği	Dağ
5	Sedef	Kız Çocuğu	10	4. Sınıf	Hane İçi Çocuk Emeği	Dağ
6	Ömer	Erkek Çocuğu	17	12. Sınıf	Hane İçi Çocuk Emeği	Dağ
7	Leyla	Kız Çocuğu	16	11. Sınıf	Hane İçi Çocuk Emeği	Dağ
8	Ebru	Kız Çocuğu	14	9. Sınıf	Hane İçi Çocuk Emeği	Ova
9	Emir	Erkek Çocuğu	12	6. Sınıf	Hane İçi Çocuk Emeği	Ova
10	Zeynep	Kız Çocuğu	16	11. Sınıf	Hane İçi Çocuk Emeği	Ova
11	Murat	Erkek Çocuğu	17	Lise Bırakılmış	Hane İçi Çocuk Emeği	Ova
12	Zuhal	Kız Çocuğu	17	Lise Bırakılmış	Hane İçi Çocuk Emeği	Ova
13	Meral	Kız Çocuğu	17	12. Sınıf	Hane İçi Çocuk Emeği	Ova
14	Eren	Erkek Çocuğu	10	4. Sınıf	Hane İçi Çocuk Emeği	Dağ
15	Emrah	Erkek Çocuğu	12	6. Sınıf	Hane İçi Çocuk Emeği	Dağ
16	Melisa	Kız Çocuğu	16	11. Sınıf	Ücretli Çocuk Emeği	Dağ
17	Eren	Erkek Çocuğu	10	4. Sınıf	Ücretli Çocuk Emeği	Dağ

4.1.3. Araştırma ortamı

Ülkemizde Denizli, Manisa, Batman gibi şehirlerde de tütün üretimine rastlamak mümkündür. Dolayısıyla tütün, yalnızca Adıyaman'da üretilen bir tarım ürünü değildir. Buna rağmen Türkiye'de tütün tarımından bahsedilmesi gerektiğinde Adıyaman özellikle vurgulanması gereken bir şehirdir. Adıyaman, Türkiye tütün üretim istatistiklerinde ilk üçte yer almak ile birlikte onu diğer tütün üretilen şehirlerden ayıran üretim miktarı değildir. Adıyaman'ın tütün açısından önemli bir şehir kılan neden, Türkiye'de hiçbir yörede üretilen tütünün, yörenin temel geçim kaynağı olmamasıdır. Adıyaman şehri neredeyse tütün ile iç içe geçmiş bir şehirdir. Bu şehirde neredeyse her iş, tütün ile ilgili ve tütüne dairdir. Şehir trafiğinde kurutulmuş tütün balyalarının olduğu arabalarla karşılaşılabilen, yoldan geçerken evlerin bahçelerinde tütün kurutma alanları görülebilmektedir. Bu şehirde tütün, hayatın oldukça içindedir. Şehirde karşılaşılan kişilerin çoğu, tütün tarlası sahipleri, tütün üreten çiftçiler, tütün tarlalarında çalışan işçiler, tütün ticareti ile uğraşan kişiler ve tütün doğrama atölyelerinde çalışan işçilerden oluşmaktadır. Bu yönüyle tütün Adıyaman'ın ekonomik ve sosyal yaşamının bir parçasıdır.

Araştırma bu kapsamda tütün ile iç içe geçmiş Adıyaman şehrinin, dağ ve ova bölgelerinde gerçekleştirilmiştir. Adıyaman yöresinde iki tip tütün üretimi yapılmaktadır. Bunlardan biri sarmalık kıyılmış tütündür. Sarmalık kıyılmış tütün yaygın olarak Adıyaman'ın kuzeyinde dağlık arazilerde yetişmektedir. Bu kapsamda sarmalık kıyılmış tütün Dağ tütününü olarak da adlandırılmakta ve yaygın olarak Adıyaman dağ köyleri (büyük oranda Kayatepe, Ormaniçi, Doğanlı) ve Çelikhan ilçesinde üretilmektedir. Adıyaman yöresinde üretilen bir diğer tütün ise Ege menşeli tütündür. Ege menşeli tütün yaygın olarak Adıyaman'ın düzlük arazilerinde üretilmektedir. Bu kapsamda Ova tütününü olarak da adlandırılmakta ve Adıyaman'ın güneyinde yer alan Samsat, Kahta ve Besni ilçelerinde yaygın olarak üretilmektedir. Adıyaman'da iki farklı tütün üretilmesi, araştırmanın Dağ ve Ova olarak iki farklı ortamda gerçekleştirilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu kapsamda araştırma Dağ bölgesi için Çelikhan ve Adıyaman dağ köylerinde; Ova bölgesi için Samsat, Besni, Kahta ilçelerinde gerçekleştirilmiştir.

İki farklı tütünün üretim ve satış aşamalarının birbirinden farklılaşması araştırmacının iki farklı araştırma ortamında farklı yollar izlemesine yol açmıştır. Örneğin Dağ tütününü söz konusu olduğunda tütün doğrama aşaması söz konusudur. Bu işlem bıçakçılar tarafından sürdürülmektedir. Bu kapsamda dağ tütününü araştırılırken süreci

anlamak için bıçakçılar ile de görüşmeler yapılmıştır. Ova tütününü araştırılırken ise süreci anlamak için şirketler ile muhatap olanların Ziraat Odaları olması, katılımcılara ulaşmanın zor olması ve ortam genel bilgisinin alınması için Ziraat Odası Başkanları ile görüşülmüştür. Bu kapsamda araştırma iki farklı tütün için iki farklı ortamda iki farklı şekilde yürütülmüştür.

Dağ bölgesindeki tütün tarlaları nispeten küçük arazilerden oluşmaktadır. Bu bölgede tarlalara ulaşmak oldukça zaman ve çaba gerektirmektedir. Çelikhan ilçesindeki tarlalar dışındaki tüm tarlalar dağ köylerinde olmaları nedeni ile tırmanmayı ve dik alanlardan aşağı inmeyi gerektirebilmektedir. Tarlaların dağlık yapısı sebebiyle yaygın olarak tarlalara traktör ve arkasına takılan bir römork ile gidilmektedir. Ancak traktörleri olmayan çiftçiler dağ yamacında olmayan tarlalarına araba ile de gidebilmektedir. Alışkanlıklara göre değişmek ile birlikte genel olarak tütün toplamak için sabah 4-5 civarında tarlaya gidilmektedir. Bu kapsamda sabah 5-6 civarında tarla yollarında traktörler ve römorklarında çocuk ve kadınları görebilmek mümkündür. Dönüş yollarında ise bu römorklarda çocuk ve kadınların yanında beyaz bezlere sarılmış toplanmış tütünler yer almaktadır. Dağ tütününü ekilen tarlalar oldukça yeşil ve doğal bir görüntüye sahiptir. Dağ bölgesindeki köyler ve evlerin oldukça bakımlı yaşanabilir alanlar olduğu görülmektedir. Bu evlerin bahçelerinde ise kurutma alanları bulunmaktadır. Dizilen tütün bu kurutma alanlarına asılmaktadır. Bu yönüyle bir ailenin tütün ile uğraşıp uğraşmadığı bu kurutma alanlarının olup olmadığından anlaşılabilir.

Dağ bölgesinde bıçakçı atölyelerinin gözlemlenmesi ve bıçakçılar ile yapılan görüşmeler için bıçakçı atölyeleri de ziyaret edilmiştir. Bu kapsamda iki bıçakçı atölyesi ziyaret edilmiştir. Bu atölyelerde tütünün ıslatılma ve doğranma süreci gerçekleştirildiğinden doğrama makinelerinin yüksek sesi ve yoğun bir tütün kokusu altında çalışıldığı görülmüştür. Bu atölyeler garaj ve depo benzeri alanlara kurulduğu için giriş için kullanılan kapıları dışında havalandırma imkanları bulunmamaktadır. Bu da yoğun bir koku altında çalışmanın yanında sesin dağılmasına imkan vermeyen yüksek sesli bir çalışma ortamı yaratmaktadır. Atölyelerde görüşmeler yapılırken iletişimin sağlıklı gerçekleşmediğinin görülmesi üzerine doğrama makinesi durdurulmak zorunda kalınmıştır. İki bıçakçı atölyesinde de çalışanların tamamen erkeklerden oluştuğu görülmüştür. İlk gözlemlenen bıçakçı atölyesinde 16-17 yaşlarında iki çocuk ile karşılaşmış ancak çocukların görüşmeyi kabul etmemeleri üzerine bu görüşmeler gerçekleştirilememiştir.

Araştırma ortamının bir diğer kısmını ise Ova bölgesi oluşturmaktadır. Ova bölgesinde görüşmeler katılımcılarının evlerinin bahçelerinde gerçekleştirilmiştir. Bu sayede Ova bölgesinde tütün üreten köylere ve evlere gidilerek de gözlem yapılabilmektedir. Dağ bölgesindeki evlere oranla Ova bölgesindeki evlerin oldukça bakımsız, yoksul görünen evler olduğu gözükmemektedir. Evler, kerpiçten yapılmış ve tek katlıdır. Bu köylerin hepsinde şebeke suyu bulunmamaktadır. Bu yönüyle evde su bulmak dahi zorlaşmaktadır. Yolları düzlük arazi olmasına rağmen toprak yol olmaları sebebiyle yağışlı havalarda çamur olmakta ve ulaşımı zorlaştırmaktadır. Özellikle Kahta'da ilçesinde bir köy depremde etkilenmiş ve evler yaşanmayacak duruma gelmiştir. Buradaki ailelerin bir kısmı konteynerde yaşamaktadır. Kalabalık aile yapısının yaygın olması konteynerde yaşamı oldukça zorlaştırmaktadır. Ova bölgesinde tütün ile uğraşan köylerin damlarına asılmış tütün fileleri ile karşılaşılabilir. Böylece üretici ayrı bir kurutma alanı masrafından kurtulmaktadır. Bunun yanı sıra bazı ailelerin bahçelerinde tütün kurutma alanları bulunmaktadır. Bu tütün kurutma alanlarının Dağ bölgesine oranla daha büyük olduğu görülmektedir. Burada fileler yan yatırılarak tütün kurutulmaktadır. Ova bölgesindeki evlerin bahçelerinde tütün kurutma alanlarının yanı sıra tütün dizme⁵³ makineleri de bulunmaktadır. Ova bölgesinde satış zamanına kadar kurtulan tütünün depolanması gerektiğinden bahçeye küçük bir depo inşa edildiği de görülmektedir.

Ova bölgesindeki tarlalar oldukça geniştir. Bu bölgede üretilen tütün, sarıya yakın bir yeşilliktedir. Bu yönüyle karşıdan bakıldığında Dağ bölgesindeki tütün gibi yemyeşil, iç açıcı bir görüntü vermemektedir. Ova bölgesinde tütün boyları ise Dağ bölgesine göre oldukça uzundur.

4.1.4. Veri toplama araçları

Bu çalışmanın verileri; yarı yapılandırılmış görüşme, odak grup görüşmesi, gözlem ve araştırmacı günlüğü ile toplanmıştır.

4.1.4.1. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği

Araştırma kapsamında yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme, araştırmacı tarafından önceden belirlenmiş ya da görüşme sırasında ortaya çıkan konulara göre yeni soruların sorulabildiği bir görüşme yöntemidir

⁵³Burada tütün dizme kavramı ile kastedilen; tütünün makine yardımı ile filelenmesi sürecidir. Bu süreç daha sonra açıklanacağından burada ayrıntıya yer verilmemiştir.

(Güler, Halıcıoğlu ve Taşğın, 2015, s.115). Bu teknik ile alandan derinlemesine bilgi toplamak amaçlanmıştır.

Bu tez çalışması kapsamında yarı yapılandırılmış görüşme iki şekilde kullanılmıştır. Bunlardan ilki ön saha için yapılan görüşmelerdir. Araştırmacının Adıyaman iline daha önce hiç gitmemiş olması yörenin kültürünü hiç tanınmaması bu yöreyi tanımak ve gözlem yapmak için daha fazla çalışmasını gerektirmiştir. Bu kapsamda; alan görüşmelerine gidilmeden önce ön gözlemler ve mülakatlar yapılmıştır. Tezin temel yapısının oluşturulması için Aralık 2020 yılında sahaya gidilerek bütün işçiliği ile ilgili gözlem ve mülakatlar yapılmıştır. Bu gözlem ve mülakatlar ile tezin yöntem kısmı biçimlendirilmiştir. Bu kapsamda araştırma deseni, araştırmanın katılımcıları, veri toplama teknikleri belirlenmiş ve mülakat soruları hazırlanmıştır. 2021 yılı Temmuz ayında saha araştırması öncesi mülakat sorularının test edilmesi amacıyla ön saha gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda 1 çocuk işçi, 1 yetişkin işçi ve 1 işveren olmak üzere 3 kişi ile görüşülmüştür. 2021 Ağustos-Eylül ayları arasında ise alan görüşmeleri gerçekleştirilmiştir.

Bu tez çalışması kapsamında yarı yapılandırılmış alan görüşmeleri için de kullanılmıştır. Araştırma kapsamında toplamda 46 kişi ile görüşülmüştür. Katılımcıların 17 kişisi çocuk, 29 kişi ise yetişkindir⁵⁴. Görüşmeler yetişkin, çocuk ve işveren katılımcılara göre değişmekle birlikte yaklaşık 40 dakika sürmüştür. Araştırma kapsamında veri çeşitliliğine gidilmiştir. Bu kapsamda olgunun farklı açılardan kavranabilmesi için katılımcı farklılaşmasına gidilmiştir. Araştırma kapsamında görüşme verileri; işveren, yetişkin ve çocuk katılımcılar ile gerçekleştirilmiş görüşmelerden oluşmaktadır. Görüşmeler Dağ ve Ova olmak üzere iki farklı ortamda gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda araştırma kapsamında ortam çeşitliliğine gidilmiştir.

Dağ bölgesinde gerçekleştirilen araştırmada, araştırma görüşmeleri büyük oranda tarlalarda ve saplama⁵⁵ alanlarında gerçekleştirilmiştir. İki aile ile yapılan görüşme ise katılımcıların istekleri üzerine evlerinde gerçekleştirilmiştir. Dağ bölgesinde gerçekleştirilen araştırma yaklaşık 15 gün sürmüştür. Araştırma boyunca Adıyaman'a yaklaşık 2 saatlik bir mesafeden her gece 3 civarı yola çıkılmıştır. Araştırmacı saat 5 civarında tarlada olmuş ve gözlemlerini gerçekleştirmiştir. Görüşmeler için bazen

⁵⁴Yarı yapılandırılmış görüşme soruları ekte verilmiştir.

⁵⁵Saplama, tütünün büyük bir iğne yardımı ile ipe dizilmesi sürecidir. Bu süreç daha sonra ayrıntılı olarak değinileceğinden burada açıklanmamıştır.

katılımcıların tarladaki işinin tamamen bitmesi beklenmiştir. Çoğu zaman ise katılımcı tarladaki işini sürdürürken görüşme gerçekleştirilmiştir. Araştırmacı yaklaşık 10-11'e kadar tarlada kalmış daha sonra saplama alanlarına geçmiştir. Saplama alanlarında katılımcıların oturarak çalışması görüşme yapmayı kolaylaştırmıştır. Bu sayede saplama sürecinde katılımcılar, işlerini yaparken soruları yanıtlayabilmiştir.

Ova bölgesinde tütünün şirketlere satılması ve yapılan sözleşmede çocuk işçi çalıştırılmayacağına dair hükmün bulunması katılımcılarla görüşmeyi oldukça zorlaştırmıştır. Ova bölgesinde her ilçenin tütün toplama alışkanlıklarının farklı olması, her köyün tütün üretmemesi gibi özellikler araştırma ortamı hakkında bilgi sahibi olmayı zorlaştırmıştır. Bu kapsamda katılımcıların araştırmacıya güvenmesi ve ortam hakkında önceden bilgi sahibi olunması için öncelikle Ziraat Odaları ile iletişim kurulmuştur. Ziraat Odalarının yönlendirmeleri ile ilk katılımcılara ulaşılmıştır. Ova bölgesinde görüşmeler evlerin bahçelerinde gerçekleştirildiğinden tarlalarda görüşme yapılmamış yalnızca gözlemler gerçekleştirilmiştir. Ova bölgesindeki araştırma için Adıyaman'ın Ova bölgesine yaklaşık 3-3 buçuk saatlik bir mesafeden sabaha karşı 4-5 civarı yola çıkmıştır. Bu saat Ziraat Odaları ile yapılacak görüşmelerin olduğu günler sabah 6'yı bulmuştur. Bu bölgede araştırma yaklaşık 10 gün sürmüştür.

4.1.4.2. Odak grup görüşmesi

Araştırma kapsamında kullanılan bir diğer veri toplama tekniği odak grup görüşmesidir. Odak grup görüşmesi, Yıldırım ve Şimşek (2016, s. 158) tarafından "ılımlı ve tehditkâr olmayan bir ortamda önceden belirlenmiş bir konu hakkında algıları elde etmek amacıyla dikkatle planlanmış bir temalar serisi" olarak tanımlanmaktadır. Odak grup görüşmesi, bir konu hakkında insanların ne düşündüğünün ve ne hissettiğinin anlamlandırılmasında önemli bir araçtır (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 158). Creswell (2017, s. 190) odak grup görüşmelerinin 6-8 kişilik gruplarla gerçekleştirilen etkinlikler olduğunu belirtmektedir.

Araştırma kapsamında Ova bölgesinde ve Dağ bölgesinde birer tane odak grup görüşmesi yapılmıştır. Ova bölgesinde bir köyde 6 kişilik bir grup çiftçi ile görüşülmüştür. Dağ bölgesinde ise bir tarlada 6 kişilik bir grup işçi ve çiftçi ile görüşülmüştür. Bu grup görüşmelerinin amacı, çiftçilerin özelleştirme dönemini nasıl yorumladıklarını ortaya çıkarmaktır. Görüşmeler Ova bölgesinde yaklaşık 60 dakika,

Dağ bölgesinde ise yaklaşık 40 dakika sürmüştür. Görüşmeler tamamlandıktan sonra araştırmacı tarafından bilgisayar ortamına yazılı olarak aktarılmıştır.

4.1.4.3. Gözlem tekniği

Yıldırım ve Şimşek'e (2016, s. 173) göre, gözlem tekniği "herhangi bir ortamda ya da kurumda oluşan davranışı ayrıntılı olarak tanımlamak amacıyla kullanılan bir yöntem" olarak ifade edilmektedir. Creswell'e (2021, s. 168) göre ise gözlem, araştırmacının bilimsel amaçlarla, beş duyu organı aracılığıyla kayıt altına aldığı olgusal bir süreçtir. Bu kapsamda Creswell (2021, s. 168) gözlem sürecinde görme, işitme, dokunma, koku ve tat alma duyularının kullanabileceğini belirtmektedir.

Araştırmacının Adıyaman iline daha önce hiç gitmemiş olması yörenin kültürünü hiç tanımaması bu yöreyi tanımak ve gözlem yapmak için daha fazla çalışmasını gerektirmiştir. Tezin saha kısmı ön gözlemler ile başlamıştır. Araştırma kapsamında tütünün üretim sürecinin ve çalışma koşullarının anlamlandırılmasında gözlem tekniği kullanılmıştır. Dağ ve Ova bölgelerinde tütün tarlaları ve tütün dizme (saplama, fileleme) alanlarında katılımcı olmayan gözlemler gerçekleştirilmiştir. Creswell'e (2021, s. 168) göre katılımcı olmayan gözlemci; çalışmaya bir yabancı olarak çalışmaya katılmakta, uzaktan izlemekte ve insanlarla ve aktivitelerle doğrudan iletişime girmemektedir. Araştırma kapsamında tütün tarlalarında bulunularak tütün toplama süreci gözlemlenmiştir. Araştırma sırasında gözlemci tarafından katılımcıların davranışları uzaktan izlenmiş ve not edilmiştir. Bu kapsamda elde edilen gözlemci notları araştırma için zengin bir veri kaynağı oluşturmuştur. Araştırma kapsamında Creswell'in (2021) beş duyu önerisi dikkate alınarak tütüne dokunulmuş, tarlada çalışanların sesleri dinlenmiş, saplama denenmiş ve tütün tarlaları koklanmıştır. Araştırmacı tütün toplamayı ve dizmeyi deneyimlemiş olsa da bu süreci, kısa süreli gerçekleştirmiş devamlı olarak sürdürmemiştir. Bu kapsamda gözlemin katılımcılık göstermediği söylenebilir. Tütün tarlalarında yapılan gözlemlerde gözlemci, 7-8 civarı tarlaya giderek toplama sürecini gözlemlemiştir. Fileleme ve saplama sürecindeki gözlemler ise görüşmeler ile bir arada gerçekleştirilmiştir.

4.1.4.4. Araştırmacı günlüğü

Araştırmacılar tarafından günlükler; çeşitli duygu, düşünce, davranış ve gözlemlerin not edilmesi ile oluşturulan sürecin bir çıktısı konumundadır. Nitel

araştırmalarda çok önemli bir yer tutan araştırmacı günlüğü yazımı, araştırma sürecinin başından sonuna dek verilerin ve kodların analiz edilmesinde yardımcı bir araç niteliğindedir (Çelik, Başer Baykal ve Kılıç Memur, 2020, s. 389). Ersoy (2015, s. 550-551) bir nitel araştırma sürecinde yazılan araştırmacı günlüğünün araştırmayı anlamanın yanı sıra araştırma konusu ve süreç ile ilgili bağlantı kurmada, araştırma sürecinde yaşanan zorlukları anlamada ve çözüm üretmede başka araçlarla elde edilemeyecek veriler sağlayabileceğini belirtmektedir.

Araştırma kapsamında kullanılan bir diğer veri toplama aracı ise araştırmacı günlüğüdür. Araştırmacı saha araştırmasındaki geçirdiği her gün için kendi gözlem ve bakış açılarını içeren günlükler tutmuştur. Araştırmacı tarafından saha sonrası her gün eve dönüş yolunda araştırmacı günlükleri tutulmuştur. Saha araştırması boyunca tutulan günlükler özellikle analize yönelik olarak tutulmuştur. Araştırmacı, tema başlıkları ve tartışılması gereken konuları günlüğe not almıştır. Özellikle hanelerin sınıfsal konularını belirleme sürecinde günlükler ve tutulan notlar ile kolaylık sağlamıştır. Günlükler veri analizi sırasında temalaştırma yapılırken kolaylıklar sağlamıştır.

4.1.5. Saha araştırmasında kapsamındaki kısıtlılıklar

Araştırma kapsamında karşılaşılan birden fazla zorluk olduğu söylenebilir. Bu zorluluklardan ilki çocuk emeği gibi marjinal bir istihdam biçimi ile çalışmanın getirdiği zorluktandır. Çocuklar ile çalışma kendi içinde zorluklar barındırmaktadır. Bu kapsamda çocuklara ulaşmak, iletişim kurmak ve görüşme gerçekleştirmek bu zorluklar içerisinde. Çocukların sorulan sorulara evet, hayır, yok gibi cevaplar vermesi bu kapsamda karşılaşılan zorluktandır. Araştırma kapsamında bu sorunu aşmak için; soru daha anlaşılır hale getirilmeye çalışmış, soru farklı şekillerde ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra çocuklarla tütün ile ilgili, hayatları ile ilgili sohbetler edilerek kendilerini rahat şekilde ifade edebilmeleri sağlanmıştır. Buna rağmen bazı çocuklardan elde edilen veriler oldukça sınırlı kalmıştır. Bu kapsamda saha verilerinde kısa ifadeler bu kısıtlılığın bir sonucudur.

Çocuk emeği alanında çalışmanın çocuklar ile iletişim kurmanın ötesinde zorlukları söz konusudur. Çocuklar ile görüşme yapmadan önce ebeveynlerinden ve/veya işverenlerinden izin almak gereklidir. Araştırma konusunun çocukların çalışmasını kapsamaması ise işveren ve ailelerin görüşmeyi kabul etmelerini zorlaştırmaktadır. Bu yönüyle araştırma katılımcılarına ulaşım oldukça zordur. Bu kapsamda araştırmaya

katılımın kolaylaşması adına sahaya girişte kapı kabul edilebilecek kişiler kullanılmaya çalışılmıştır. Bu süreçte Ova bölgesinde Ziraat odaları ve Dağ bölgesinde ise Kooperatif başkanı sahaya girişte kolaylıklar sağlamıştır. Bu sayede ebeveynler ve işverenlerin araştırmacıya güvenmesi sağlanabilmiştir.

Araştırma kapsamındaki bir diğer zorluk ise iki ortamda araştırma yürütülmesinin getirdiği zorluklardır. Bu kapsamda iki bölge için ayrı gözlem yapılması gerekmiştir. Özellikle dağ bölgesinde bazı köy ve tarlalara ulaşımın zor olması ve tütün toplama sürecinde çalışma saatlerinin oldukça erken başlaması ortamın getirdiği zorluklar içerisinde yer almaktadır.

Yörenin kültürünün ve dilinin⁵⁶ yeterince bilinmemesi çocuk emeği gibi marjinal bir istihdam biçiminin çalışılmasında dezavantaj oluşturmakla birlikte araştırmacının olguları daha derin gözlemlemesine yol açmıştır. Neuman (2014, s. 560) bu durumu "Bildik çevrelerde saha araştırması yürütmek zordur çünkü tanıdık olana gözlerini kapamak kolaydır" cümlesiyle özetlemektedir.

Karşılaşılan zorluklardan bir diğeri ise saha araştırmasının pandemi döneminde sürdürülmesi olmuştur. Saha araştırmasının tüm verileri (ön saha da geçerli olmak üzere) pandemi sürecinde elde edilmiştir. Bu kapsamda pandeminin ilk döneminde ön saha gerçekleştirilmesi planlanırken, seyahat yasakları sonucu ilçe ve köylere gidilememiştir. Bu sınırlılık tütün tarımının belirli aylarda yoğunlaşması ile birleştiğinde araştırmacının bir yıl gecikmesine yol açmıştır. Araştırmanın ön sahası gerçekleştirilirken maske ile gezme zorunluluğu devam etmiştir. Bu kapsamda ön sahayı gerçekleştirmek oldukça zorlaşmıştır. Saha araştırmasının sürdürüldüğü dönem ise pandemi döneminin devam ettiği bir dönem olmak ile birlikte aşı sürecinin de başladığı bir dönemdir. Bu yönüyle saha araştırması, ön sahaya oranla hem araştırmacının hem de katılımcıların sağlığı açısından daha az risk oluşturmuştur. Bu kapsamda pandemi dönemi, araştırma sürecinin gerçekleşmesini oldukça zorlaştırmıştır.

Tütün hasatının yaz aylarında gerçekleşmesi bu kapsamdaki bir diğer sınırlılıktır. Bu durum sahaya gitmek için belirli ayların beklenmesine yol açmıştır. Ancak bu

⁵⁶Adıyaman yöresinde yaygın olarak Kürtçe kullanılmaktadır. Bu kapsamda tamamen Kürtçe bilen katılımcılar ile karşılaşılmaş olsa da Türkçe konuşan katılımcıların Kürtçe kavramlar kullanması araştırmayı zorlaştırmıştır. Örneğin katılımcılardan biri "Demet" kelimesinin Kürtçesini bilmekte ancak Türkçesini bilmemektedir. Katılımcı kavramı açıklamak için çevresindeki kişilere Türkçe anlamı nedir? diye sormuş ancak ondan sonra kavramın demet anlamına geldiği anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra şiveli Türkçe kullanımı ve yüklemi çoğu zaman sonda olmayan cümlelerin kullanılması bazen iletişimi güçleştirmiştir. Bu durum bazı durumlarda görüşme verilerine de yansımıştır.

sınırlılık, araştırmacı açısından bir yönüyle avantaj oluşturmuştur. Bu sayede saha görüşmeleri için daha fazla vakit ayrılabilmiş ve katılımcıların müsaitlik durumları değerlendirilebilmiştir.

4.1.6. Verilerin analizi

Araştırma verilerinin analizinde betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda Creswell'in (2017) veri analizinden yararlanılmıştır. Creswell (2017) nitel bir araştırmada veri analizinin altı basamaklı olduğunu belirtmektedir. Creswell'e (2017, s. 197-200) göre bu basamaklar şu şekildedir;

1. Verilerin analiz için hazırlanması ve düzenlenmesi
2. Verilerin tamamını okuma veya inceleme
3. Verilerin kodlanması
4. Temalandırma ve betimleme
5. Betimleme ve temaların nitel alanda nasıl sunulacağının geliştirilmesi
6. Sonuçların ve bulguların yorumlanması

Bu kapsamda araştırmada yukarıdaki analiz aşamalarının nasıl yürütüldüğü aşağıda tek tek açıklanmıştır.

4.1.6.1. Verilerin analiz için hazırlanması ve düzenlenmesi

Araştırmanın görüşme verileri 2021 yılı Ağustos ayında elde edilmeye başlanmıştır. Görüşme öncesi katılımcılardan yazılı ve sözlü onay alınarak ses kaydı alınmıştır. Katılımcıların onay vermemesi durumunda katılımcılarla yapılan görüşmeler not edilmiştir. Saha araştırmasının Eylül ayında tamamlanmasıyla araştırmacı, ham verilerin deşifrenme sürecine başlanmıştır. Katılımcılardan görüşme tekniği ile elde edilen veriler, üzerinde değişiklik yapılmadan bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Bu kapsamda mülakat verilerinin anlaşılır olması adına katılımcıların ifadelerine yalnızca noktalama işaretleri eklenmiştir. Görüşme verileri bilgisayar ortamında her katılımcı için ayrı dosyalar halinde yazıya dökülmüştür.

4.1.6.2. Verilerin tamamını okuma veya inceleme

Mülakat verileri bilgisayar ortamına aktarıldıktan sonra tekrar okunmuş ve ifadelerin doğruluğunun tespit edilmesi adına, eş zamanlı olarak ses kayıtları tekrar dinlenmiştir. Anlaşılmayan kelimeler ses kayıtları durdurularak tekrar dinlenmiştir. Bu

kapsamda yanlış anlaşılan kelimeler doğruları ile değiştirilerek verilerin doğrulanması sağlanmıştır.

4.1.6.3. Verilerin kodlanması

Katılımcılardan elde edilen mülakat verileri okunurken benzerlikler ve farklılıklar incelenmiş ve araştırma kapsamında ön plana çıkan anlamlar not alınmıştır. Bu mülakat notları, gözlem notları ve günlük verileri ile de birleştirilerek kodlar oluşturulmuştur.

4.1.6.4. Temalandırma ve betimleme

Temalandırma ve betimleme adımıyla öncelikle bir önceki adımda oluşturulan kodlar araştırma alt soruları ile ilişkili olup olmadıklarına göre bir eleme sürecine tabi tutulmuştur. Bu eleme süreci sonrası kodlar kümelenecek temalara dönüştürülmüştür. Bu kapsamda saha bölümünün başlıkları şekillenmiştir.

4.1.6.5. Betimleme ve temaların nitel alanda nasıl sunulacağına geliştirilmesi

Dördüncü adımın tamamlanarak temaların oluşturulması ile birlikte saha bölümünün yazımına başlanmıştır. Bu kapsamda mülakat verilerine ve temalara yeniden dönülerek bütün ile bağlantısı yeniden düşünülmüştür. Yeni temalar eklenip eklenmeyeceği, başlıkların çalışmayı yansıtmayı, yansıtmadığı yeniden düşünülmüştür.

4.1.6.6. Sonuçların ve bulguların yorumlanması

Bulguları yazılırken katılımcıların verdikleri cevaplar gruplanmış, benzerlik ve farklılıklar üzerinden yeniden düşünülmüştür. Bu kapsamda anlatımı güçlendirmek adına katılımcılardan doğrudan alıntılar yapılmış, anlaşılabilirliği arttırmak amacıyla özellikleri gösteren tablolar oluşturulmuştur. Araştırma kapsamında elde edilen bulguların, literatür ile ilişkisi kurularak araştırmanın sonuçları elde edilmiştir.

4.1.7. İnandırıcılık ve etik

Yıldırım ve Şimşek'e (2016, s. 277) göre, nitel araştırmacının elde ettiği bulguların gerçekliğine, benzer ortamlarda sonuçların geçerliliğine, süreçlerin birbiri ile tutarlı olmasına ve verilerin nesnel bir yaklaşımla toplandığına ve yine nesnel bir yaklaşımla sonuçlar ortaya koyduğuna ilişkin kanıtlar sunmasının gerekli olduğunu vurgulamaktadır.

Yıldırım ve Şimşek (2016, s. 277)'in bu kapsamdaki önerilerinden biri uzun süreli etkileşimdir. Araştırmanın veri kaynakları ile uzun süreli etkileşimi gerektiren bu öneri, tütün tarımında çocuk emeği konulu bu araştırma kapsamında ilk görüşme ve gözlemler, ön saha ve saha araştırmasını kapsayan kapsamlı bir saha araştırması ile aşılmaya çalışılmıştır. Araştırma sürecinin veri toplama süreci 2020 yılı Aralık ayında başlamıştır. Bu süreçte tarlalardaki tütünün toplanmış olması tarlalarda gözlem yapmayı imkansız kılsa da tütün ile uğraşan ailelerin evleri ziyaret edilmiş, tütün doğrama atölyeleri gözlemlenmiş ve tütün ile uğraşan aileler ve çocukları üzerine gözlem ve görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte toplanan verilerin ön çalışma olması sebebiyle araştırma kapsamında mülakat verilerine dahil edilmemiş, yalnızca araştırmacının olguyu tanımaya ve anlam verme çalışmalarına başlamasına yardımcı olmuştur. Araştırmacı yaptığı ilk gözlem ve görüşmeler sonrasında araştırma alt sorularına ve mülakat sorularına yeniden bir biçim vermiştir. 2021 yılı Temmuz ayında ise alt sorular ve mülakat sorularının sahada cevap verip vermediğini test etmek amacıyla ön saha görüşmelerine başlanmıştır. Ön saha sonrasında mülakat soruları üzerinde yapılan biçimsel değişiklikler ile 2021 Ağustos ayında saha araştırmasına başlanmıştır. Bu süreçte Adıyaman'a yaklaşık 2 saatlik uzaklıkta yaşayan araştırmacı haftanın en az dört günü (bu günler katılımcıların müsaitlik durumlarına göre değişmiştir) sabah 06:00'da tütün tarlalarında olacak şekilde tarla gözlem ve mülakatlarına gitmiştir. Eylül 2021 ayında verilerin doyumluğa ulaşması ile araştırma sonlandırılmıştır. Bu kapsamda saha araştırması uzun bir sürece yayılarak gerek araştırmacının olguyu anlaması gerekse Adıyaman'ın sosyo-kültürel yapısının tanınması ve öğrenilmesi sağlanmıştır.

Yıldırım ve Şimşek'in (2016, s. 277) inandırıcılık önerilerinden bir diğeri ise derinlik odaklı bilgi toplamaktır. Bu kapsamda saha araştırması boyunca eş zamanlı gruplandırma ve listeleme yapılması ve saha notları, günlük ve mülakat verilerinin karşılaştırmaları olarak incelenmesi gerçekleştirilmiştir.

Yıldırım ve Şimşek'in (2016, s. 277) inandırıcılık önerilerinden bir diğeri ise çeşitlemedir. Araştırma kapsamında öncelikle katılımcı çeşitlenmesine gidilmiştir. Bu kapsamda olgunun çocuklarda ve yetişkinlerde (işveren ve ebeveyn) nasıl deneyimlendiğini anlayabilmek için üç farklı katılımcıdan bilgi toplanmıştır. Araştırma kapsamında gidilen bir diğer çeşitleme ise ortam çeşitlenmesidir. Araştırmanın ilk gözlemleri Adıyaman ilinde iki farklı tütün üretim süreci olduğunu göstermiştir. Bu tütün üretim sürecinin iki farklı sınıfsal yapı ve buna bağlı iki farklı çocukluk süreci getireceği

düşüncesinden hareketle saha araştırmasının ortamında çeşitlemeye gidilmiştir⁵⁷. Saha araştırması; Adıyaman dağ bölgesi ve Adıyaman ova bölgesi olarak iki farklı ortamda gerçekleştirilmiştir.

Yıldırım ve Şimşek'in (2016, s. 277) inandırıcılık önerilerinden bir diğeri ise uzman incelemesidir. Araştırma kapsamında elde edilen saha bilgileri ve veri analizleri araştırma konusu hakkında bilgiye sahip uzman ile eş zamanlı olarak paylaşılmıştır. Bu süreç, saha verilerinin temalara dönüştürülmesinde katkı sağladığı gibi araştırmacının geçerli ve tutarlı yorumlar üretebilmesine katkı sağlamıştır.

Neuman (2014), saha araştırması yürüten araştırmacının, kişisel olarak öteki insanların toplumsal yaşamlarına doğrudan dahil olmasının pek çok etik açmaz doğuracağını belirtmektedir. Araştırmamız kapsamında gerçekleştirilen gözlem ve mülakatlar ile katılımcıların kişisel alanlarına dahil olunmuş ve bu kapsamda bir takım etik kaygılar güdülmüştür. Araştırmanın 18 yaş altı katılımcıları ve kayıt dışı tütün satışını içermesi ise bu etik kaygıları arttırmıştır. Bu kapsamda ilk olarak saha araştırması öncesi Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan saha araştırması için etik onay alınmıştır.⁵⁸

Yıldırım ve Şimşek (2016, s. 107), insanların dahil olduğu her tür araştırmada izlenmesi gereken bazı kurallar ve ihlal edilmemesi gereken etik ilkeleri; bilinçli olay, gizlilik, özel hayata saygı ve zarar vermeme, aldatmama/yanıltmama ve verilere sadık kalma olarak dört başlıkta incelemektedir. Neuman'a (2014) göre ise saha araştırmasında temelde beş etik açmaz söz konusudur. Bunlar; aldatma, gizlilik, sapkınlarla ilişki, güçlü olanlar ve raporların yayımlanmasıdır. Bu kapsamda araştırmamızda Neuman (2014) ve Yıldırım ve Şimşek'in (2016) etik ilkeleri esas alınmıştır.

Neuman'a (2014) göre aldatma, saha araştırması sırasında araştırmacının kendisi ve araştırma konusu hakkında yanlış bilgilendirme yapması ile ilgilidir. Araştırmamız kapsamında katılımcılara araştırmanın akademik kaygılar içerdiği belirtilmiştir. Saha araştırmasının ilk günlerinde araştırmacı akademik kimliğini katılımcılara göstermiş, daha sonra kimliğin daha açık olabilmesi için kimlik boyuna asılarak araştırma

⁵⁷Araştırma kapsamında ön sahaya çıkılmadan önce olgunun gözlemlenmesi için sahaya gidilmiştir. Bu süreçte iki farklı tütün üretimi ve iki farklı sınıfsal yapı olduğu tespit edilmiştir.

⁵⁸ Anadolu Üniversitesi'nin 07.06.2021 tarihli 44/82 Sayılı Etik Kurul Kararı, tez çalışmasının ekinde yer almaktadır.

yürütülmüştür⁵⁹. Araştırma kapsamında araştırmanın konusu, katılımcılara yazılı ve sözlü olarak belirtilmiştir⁶⁰.

Yıldırım ve Şimşek'e (2016) göre araştırmada uyulması gereken etik ilkelere biri araştırmaya katılanların araştırma öncesi konu hakkında bilgilendirilmesi ve araştırmaya kendi rızasıyla gönüllü olarak katılmasını kapsayan "bilinçli olay" dır. Araştırma kapsamında yapılan görüşmeler için yetişkin katılımcılardan yazılı ve sözlü onay alınmıştır. 18 yaşından küçük katılımcılar ile yapılan görüşmelerde ise velilerden yazılı ve sözlü katılımcılardan ise sözlü onay alınmıştır. Katılımcı onay formlarında araştırmaya katılımın gönüllük esasına dayalı gerçekleştirildiği, katılımcıların görüşmeyi istedikleri zaman sonlandırma hakkı bulunduğu belirtilmiştir. İşverene bağlı olarak çalışan katılımcıların işverenlerinden sözlü onay alınarak görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Katılımcılar ile yapılan görüşmelerde ses kaydı alınabilmesi için yazılı ve sözlü onay alınmıştır. Araştırma sırasında yapılan gözlemler ve fotoğraf çekimleri için sözlü izin alınmıştır.

Yıldırım ve Şimşek'e (2016) göre etik ilkelere bir diğeri olan gizlilik, özel hayata saygı ve zarar vermemedir. Araştırma kapsamında katılımcıları rahatsız edecek söylemler ve sorulardan kaçınılmış ve katılımcıların kimliklerinin gizliliğini sağlamak adına isimleri ve yerleşim yerleri gizlenmiştir. Bu kapsamda katılımcı isimleri yerine rumuz isimleri kullanılmıştır. Katılımcıların yerleşim yerleri ise Dağ ve Ova olarak geniş bir yelpazeyi içerecek şekilde verilmiştir. Araştırma sırasında Ziraat Odası başkanlarının kişisel verilerinin gizliliğini sağlamak adına rumuz isimleri kullanmak ve yerleşim yerini Ova olarak kodlanmanın yanı sıra eğitim ve yaş bilgileri de gizlenmiştir. Görüşmelerden elde edilen verilerde katılımcıların ifadelerinde yer alan ilçe isimleri kişilerin kimlikleri hakkında bilgi veriyorsa ve firma isimleri⁶¹ içeriyorsa X, Y gibi kodlamalarla değiştirilmiştir. Bu kodlamaların yer aldığı yerlerde dipnot olarak okuyucuya açıklama yapılmıştır.

Araştırma kapsamında güdülen bir diğeri etik kaygı ise Yıldırım ve Şimşek'in (2016) "verilere sadık kalma" olarak ifade ettiği verilerin çarpıtılmaması, olmayan

⁵⁹ Kimliğin boynu asılarak araştırmanın yürütülmesi etik kaygıların yanı sıra araştırma sırasında güven ortamının artırılması açısından da tercih edilmiştir.

⁶⁰ Araştırmanın konusunun çocuk emeğini içermesi yönüyle konu katılımcılara açıklandığında araştırmanın yürütülmesi zorlaşmıştır. Bu kapsamda etik kaygılar ön planda tutularak bazı katılımcılardan elde edilecek önemli verilerden vazgeçilmek zorunda kalmıştır. Ancak araştırma kapsamında konu açıklanırken "çocuk işçi" ifadesinden kaçınılmış tütün tarımında çocuk emeğine dair bir araştırma yürütüldüğü belirtilmiştir.

⁶¹ Firma isimlerinden kasıt, ulus ötesi şirketler ve tütün şirketlerinin isimlerini içeren ifadelerdir. Bu şirketlerin isimlerinin lanse edilmesi araştırmacı açısından etik bulunmamıştır.

verilerin uydurulmaması ve verilerin kapsam dışı bırakılmaması sürecidir. Araştırma kapsamında görüşmeler ile elde edilen verilerde katılımcıların ifadeleri doğrudan alıntılanarak verilmiştir. Bu kapsamda araştırmacı tarafından yalnızca noktalama, vurgulama işaretleri eklenmiş ve köşeli parantez içerisinde araştırmacının bu sıradaki gözlemleri verilmiştir.

Neuman (2014); yasadışı, ahlaksızca veya etik olmayan davranışlarda bulunan kişiler üzerine saha araştırması yürüten araştırmacıların, ek açmazlarla karşı karşıya kalacağını belirtmektedir. Bu kapsamda araştırmacı açısından kayıt dışı tütün ve çalışan çocuklar bu etik açmazlar içerisindedir. Bu kapsamda araştırmacının amacı, kişileri yargılamak ve sorgulamak olmadığından kaçakçılık faaliyetleri sorgulanmamış⁶² ve çocuklarını çalıştıran aile ve işverenlere çocuğunu neden çalıştırdığı sorusu doğrudan sorulmamıştır.

4.2. Bulgular

Adıyaman tütün tarımında çocuk emeğinin incelendiği bu çalışmada sektörde çocuk emeğinin varlık nedenine yönelik bulgular üç başlık altında değerlendirilmektedir. Bu kapsamda bulgular çocuk emeğinin; tütünün üretim süreci, hanehalkının sınıfsal yapısı ve sektöre uygulanan tütün politikalarından ayrı olarak değerlendirilemeyeceğini göstermektedir. Bu bölümde bu üç belirleyici neden ayrıntılı olarak tartışılacaktır.

Tütün, kendine özgü kavramları ve üretim süreci ile şahsına münhasır bir tarım ürünüdür. Adıyaman özelinde tütün söz konusu olduğunda ise iki bölgede farklılaşan tipleri ile tütün, daha spesifik bir hal almaktadır. Bu yönüyle sektörde çocuk emeği gibi bir emeğin varlığını anlama amacı taşıyan bir araştırmada öncelikle tütünü anlamak gerekmektedir.

Bu kapsamda bu bölüm iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısım tütün tarımına ilişkin genel bulguları kapsamaktadır. İkinci kısım ise çocuk emeğine ilişkin bulguları kapsamaktadır.

4.2.1. Tütün tarımında çalışma ilişkilerine yönelik genel bulgular

Tütün, emek yoğun üretim süreci gerektiren bir tarım ürünüdür. Tütün işçiliğini anlamak ve bu üretimde çocuk işçiliğini anlamlandırmak en temelde bu tarım ürününün

⁶²Katılımcıların bu kapsamda sorulmadan verdiği bilgiler ise araştırmada kullanılmamıştır.

üretim sürecini anlamaktan geçmektedir⁶³. Ova ve Dağ tütününün farklı üretim süreçlerinden geçmesi bu bölgelerdeki çocuk işçiliğini farklılaştırmaktadır.

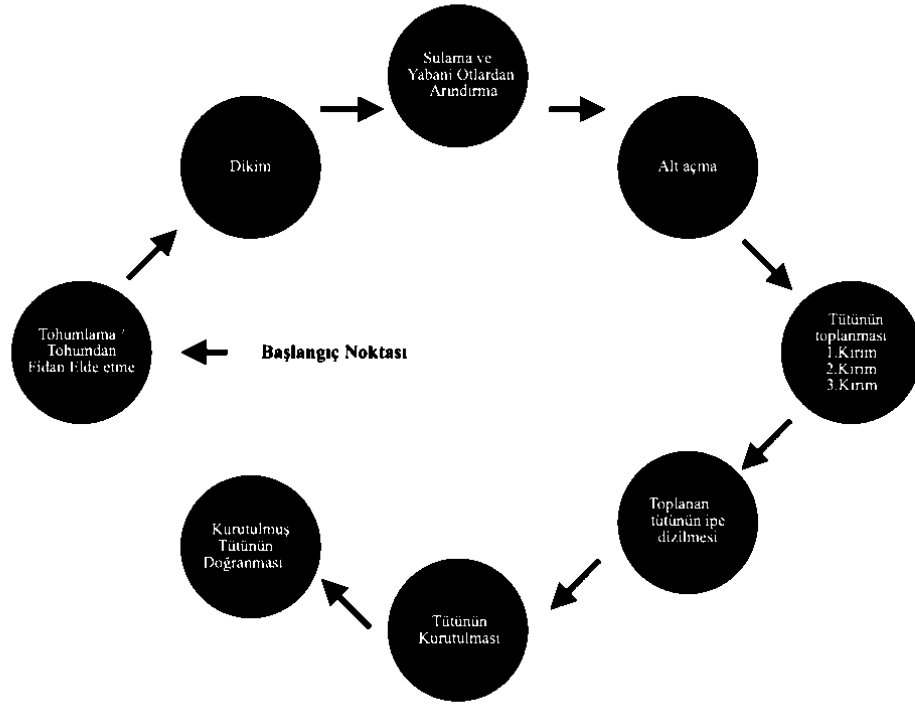
Adıyaman yöresinde iki tip tütün üretimi yapılmaktadır. Bunlardan biri sarmalık kıyılmış tütündür. Sarmalık kıyılmış tütün yörede “Sulu Tütün” ya da “Dağ Tütünü” olarak da isimlendirilmektedir. Katılımcılar tarafından menşei olarak “Virginia Tütünü” olarak isimlendirilen bu tütünün, sulanarak yetiştirilmesi ve dağlık alanlarda (daha çok soğuk ve rüzgarlı) yetişmesi yörede "Dağ tütünü" veya "Sulu tütün" olarak da bilinmesine yol açmıştır. Sarmalık kıyılmış tütünün genel olarak Adıyaman'ın kuzeyinde yetiştiği görülmektedir. Sarmalık kıyılmış tütünü yaygın olarak üreten Adıyaman dağ köyleri (büyük oranda Kayatepe, Ormaniçi, Doğanlı) ve Çelikhan'dır.

Adıyaman yöresinde yetiştirilen bir diğer tütün tipi ise tek başına içilebilir vasfa sahip olmayan, Ege menşeli tütündür. Ege menşeli tütünün ise yörede “Ova tütünü” veya “Susuz tütün” olarak isimlendirildiği görülmektedir. Ege menşeli tütün, Adıyaman'ın güneyinde yer alan Samsat ve Kahta ilçelerinde yaygın olarak üretilmektedir. Kahta'nın bir kısmında dağ tütünü yetişmekle birlikte büyük oranda ova tütünü yetiştiği söylenebilir. Tütünün dağ tipi tütününe göre çok daha az su ile yetiştirilmesi ve düz arazilerde yetişmesi bu tütünün susuz tütün veya ova tütünü olarak isimlendirilmesine yol açmıştır. Bu yönüyle çalışma boyunca; Ova tütünü, Susuz tütün, Ege menşeli tütün, Tek başına içilebilir vasfa sahip olmayan tütün kelimeleri aynı tütün tipi için kullanılmaktadır. Aynı şekilde çalışma boyunca; Sarmalık kıyılmış tütün, Dağ tütünü, Sulu tütün, Virginia Tütünü ifadeleri de aynı tütün tipi için kullanılmaktadır.

4.2.1.1 Dağ tütünü üretim süreci

Dağ tütünü, canlı yeşil renkli, orta ve büyük yapraklı olarak betimlenebilir. Kurutulduğunda ise sarı ve açık kırmızı renk alan bir tütündür. Şekil 4.1 Dağ tütünü dikimden başlayarak piyasaya sunulması kadar geçirdiği süreci açıklamaktadır.

⁶³Anlaşılabilirliğin sağlanması adına; çalışma boyunca kullanılan kelimeler ekler kısmında verilen sözlükte açıklanmıştır. Ayrıca çalışmanın ekler kısmında sahadan fotoğraflar yer almaktadır.

Şekil 4.1. Dağ Tütünü Üretim Süreci

Dağ tütününün üretim süreci tohumdan fide elde edilmesi ile başlamaktadır. Tütün çiftçisi, her yıl tütün çiçeklerinin bir kısmının üstüne poşet geçirmek suretiyle çiçekleri tohuma ayırmaktadır. Bu tohumlar bir sonraki yıl kullanılmaktadır. Tohumlardan fide elde edilme süreci yaklaşık 2-3 ay sürmektedir. Mart ayının ortalarında çiftçiler, fide yetiştirmeye başlamaktadır. Mayıs ayının ortalarında ise fideler tarlalara dikilmeye başlamaktadır. Fideler dikildikten sonra çiftçiler neredeyse her gün gidip tarlalarını kontrol etmektedirler. Tarla sahiplerinden biri bu süreçte her gün tarlaya gidilmesinin nedenini şöyle açıklamaktadır;

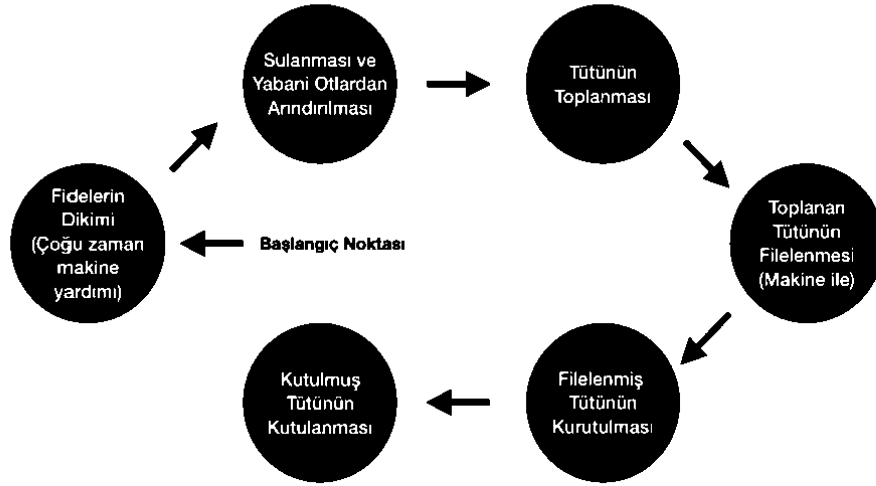
Her gün oradayız çapalamasına, otların yolunmasına... Efendime söyleyeyim ilaçlamasına gidersin. Sulaması arkasından gelir. Yaprakların arasındaki yabancı otları koparıyoruz, altını açarız, altı koparılır, üstü koparılır... 3 gün gitmesen, 3 gün gitmesen sayın hocam gidersin ki tütünün bir hal olmuş (Mert, Dağ).

Katılımcılardan Mert'in de söylediği gibi fideler dikildikten sonra bitkinin bakımı başlamaktadır. Çapalama, yabancı otların yolunması, ilaçlama ve sulama işlemleri yapılmaktadır. Bu işlemler tamamlandıktan sonra ise kırım süreci başlamaktadır. Kırım, tütünün toplanması anlamına gelmektedir. Adıyaman yöresinde genelde üç kırım yapıldığı görülmektedir. Tütünün toplanma süreci, alt yapraklardan üst yapraklara doğru gerçekleşmektedir. Genel olarak en alt yaprakların toplanması birinci kırım, orta yaprakların toplanması ikinci kırım, en üstteki yaprakların toplanması ise üçüncü kırım

olarak adlandırılmaktadır. Ancak yörede yaygın olamamakla birlikte iki veya dört kırımın gerçekleştirildiği de görülebilmektedir. İlk kırım Ağustos ayının ortalarında başlamaktadır. Son kırım ise Eylül ayının başlarında yapılmakta ve böylece tarlalardaki tüm tütün toplanmış olmaktadır. Bu yönüyle tütünün toplanma süreci yaklaşık 1 ay sürmektedir. Bu bir aylık süreç içerisinde her gün tarlada öğle saatlerine kadar tütün toplanmakta sonrasında ise saplama yapılmaktadır. Öğlene kadar toplanan tütünler bezlere sarılarak (bohça yapılarak) güneşten korunmaktadır. Toplanan ve bezlere satılan tütünler, evlerin bahçelerine veya bu iş için ayrılmış alanlara getirilerek saplama aşamasına başlanmaktadır. Saplama, tütünün büyük bir iğne ile ipe dizilmesi işlemidir. Tütün bitkisinin her yaprağı aynı kaliteye sahip değildir. Çiçeğe yakın olan yapraklar yörede “Anaç” yapraklar olarak anılmaktadır. Anaç yapraklar en kaliteli yapraklardır. Bir kırımda elde edilen tüm yapraklar da aynı kaliteye sahip değildir. Bu yüzden yapraklar toplandıktan sonra renklerine göre ayrılarak saplanmaktadır. Saplama işlemi bittiğinde dizilmiş tütünler asılarak kurumaya bırakılmaktadır. Tütün kurutmak için özel yapılmış alanlar tütün ile uğraşan neredeyse tüm ailelerin evlerinin bahçelerinde bulunmaktadır. Tütün kurutulduktan sonra doğrama işlemine tabi tutulmaktadır. Tütün doğrama işlemi, bıçakçı adı verilen doğrama atölyelerinde yapılmaktadır. Bu atölyelerde öncelikle tütün ipten çıkartılarak ıslatılmakta ve tütün doğrama makinesi vasıtasıyla doğranmaktadır. Doğranan tütün neminden arındırılması için kavrulmaktadır. Kavrulma işlemi bittikten sonra elde yuvalama işlemine tabi tutulmaktadır. Böylece tütünün birbirine yapışması önlenmektedir. Bu işlemden sonra tütün şeffaf poşetlere konularak paketlenmektedir. Bu kapsamda Dağ tütününün üretim süreci fide elde etme ile başlamakta bıçakçılarda tütünün paketlenmesi ile bitmektedir.

4.2.1.2. Ova tütününü üretim süreci

Ova tütününü, açık yeşil veya sarı renkli, kalın ve büyük yapraklı olarak betimlenebilir. Dağ tütününü üretilen tarlalar yemyeşil bir manzaraya sahip iken Ova tütününü ekilmiş bir tarlaya girdiğinizde sarıya yakın bir yeşillikte uzun tütünler ile karşılaşabilirsiniz. Şekil 4. 2. Ova tütününün dikimden başlayarak piyasaya sunulmasına kadar geçirdiği süreci açıklamaktadır.

Şekil 4.2. Ova Tütünü Üretim Süreci

Ova tütününün üretim sürecinde genel olarak fide veya tohumun satın alındığı, ata tohumunun kullanılmadığı görülmektedir. Dağ tütününde çiftçi kendi tohumundan fide elde ederken ova tütününde çiftçi çoğu zaman tohum elde etmemekte; bunun yerine fide satın almaktadır. Fideler, dağ bölgesinden yaklaşık bir ay öne ekilmeye başlamaktadır. Çiftçilerin genel olarak Şubat ayında fide ektikleri ve ekim için büyük oranda makine kullandıkları görülmektedir. Tütün ekildikten sonra iki ay boyunca sulama, yabancı otların ayıklanması, ilaçlama işlemleri yapılmaktadır. Bu süreçte tarlalara gidilme sıklığı diğer dönemlere göre biraz daha fazladır. Bu dönemde genel olarak tarlalara iki günde bir gidildiği söylenebilir. Ovada tütün ekim süreci, dağ tütününden önce başlamakta ve önce bitmektedir. Ova tütününde genellikle toplama döneminde 2-3 günde bir tarlalara gidildiği görülmektedir. Dağ tütününde görülen her gün tarlaya gidip tütünle ilgilenme zorunluluğunun bu bölgede çok geçerli olmadığı görülmektedir. Ovadaki katılımcılardan biri tarlaya gidilme sıklığını açıklarken bu durumu şöyle ifade etmektedir;

1 gün gitmesen 2 gitmesen bir şey olmaz bir hafta gitmesen de bir şey olmaz (Ayşe, Ova).

Ova bölgesinde olgunlaşan tütünün toplanacağı saat bölgelere göre değişmektedir. Bu kapsamda işe dağ bölgesinden daha erken saatlerde giden ailelerle karşılaşılabilirdiği gibi daha geç saatlerde giden aileler ile de karşılaşılmıştır. Bölgede çiftçilerin bir kısmı toplama işlemini gece 2-3 saatlerinde gerçekleştirmektedir. Bu kapsamda bu aileler için sabah 4-5 saatlerinde tarlaya gitmek tarlaya geç gitmek anlamına gelmektedir. Buna karşın bölgede bazı aileler ise saat 7-8 gibi tarlaya gitmektedir.

Ova bölgesinde Dağ bölgesinden farklı olarak tütün toplandıktan sonra filelere doldurulmaktadır. Bu işleme fileleme işlemi denmektedir. Ovada saplama yapmanın

günümüzde yaygın olmadığı görülmektedir. Çiftçilerden biri artık saplama yapılmamasını şöyle açıklamaktadır;

Saplama... eskiden öyleydi şimdi bu iş [fileleme kastediliyor] hem kolay geldi, hem hızlandı... İşte bu makineleri tüccarlar çıkarttı dedi bu filelere koyun onlarda kalsın, birkaç yıldır var. 5-6 yıldır. (Ahmet, Ova)

Fileleme işlemi, fileleme makinesi (tütün dizme makinesi) adı verilen bir makine yardımı ile yapılmaktadır. Filelenen tütün, fileleri ile birlikte kurutulmak üzere yüksek bir yerden aşağıya (bu yer genellikle evlerin damıdır) asılmakta ya da kurutma alanlarında altı biraz boş kalacak şekilde yan yatırılmaktadır. Kurutma işlemleri yaklaşık bir hafta sürmektedir. Kurutma işlemi tamamlandığında tütünler filelerden çıkarılarak depolara yığılmaktadır. Böylece yeni toplanan tütünler için bu fileler kullanılabilir. Depolarda bir süre bekleyen tütün çıkartılıp ıslatılmakta böylece kutulanmak için yumuşamaları sağlanmaktadır. Sonrasında ise karton kutulara yerleştirilmektedir. Eylül ayının ilk haftasında son tütünler toplanarak kurutulmakta Eylül sonunda ise dönem boyu elde edilen tüm tütünler satışa sunulmaktadır.

Bu yönüyle Ova bölgesinde tütün üretim süreci, fidelerin ekilmesi ile başlamakta kurutulmuş tütünün karton kutulara konulması ile sonlanmaktadır.

4.2.1.3. Tütün tarımında çalışma koşulları

4.2.1.3.1. Yetişkinlerin çalışma koşulları

Tütün üretimi, tütünü dikmek ile başlayıp toplamak ile bitse de tütün işçiliğinin bundan daha karmaşık olduğu görülmüştür. Özellikle Dağ bölgesi, ova bölgesine göre daha küçük tarlalar ve engebeli bir araziden oluşmaktadır. Bu da makineli tarımı sınırlamaktadır. Bunun bir sonucu olarak dağ tütünü üretimi (üretim süreci kısmında da bahsedildiği üzere) emek yoğun bir süreç içermektedir. Dağ tütününde tütün toplandıktan sonra saplanmakta (ya da takılmakta) sonrasında kurutulmaktadır. Kurutulduktan sonra ise doğranmaktadır. Bu süreçlerin hepsi işçilik gerektirmektedir. Bu işçiliklerin hepsi farklı çalışma koşullarında yapılmaktadır. Bu yönüyle özellikle toplama ve saplama süreçlerine yoğunlaşarak kronolojik bir sırayla çalışma koşullarının verilmesi daha doğru gözükmektedir. Dağ tütünü ve Ova tütünün çalışma koşullarının ortak özellikler göstermek ile birlikte birbirinden ayrıldığı görülmektedir. Bu kapsamda ilk olarak Dağ tütününün çalışma koşulları daha sonra ise Ova tütünün çalışma koşulları verilecektir.

Dağ tütününde tütün dikmek tarla sahipleri tarafından birkaç günde gerçekleştirilen bir süreçtir. Tütün dikildikten sonra yine tarla sahipleri tarafından belirli sürelerle sulanmaktadır. Dolayısıyla bu süreçler sık sık tarlaya uğramayı içerse de yoğun bir çalışmayı gerektirmemektedir. Ancak tütünü toplama dönemi emeğin yoğun olarak kullanıldığı bir dönemdir. Bu dönemde tarlada çalışanların sabah 4-5 gibi erken saatlerde tarlaya gittikleri görülmektedir. Uzun yıllardır tütün üreten bir tarla sahibi erken gidilmesinin nedenini şöyle açıklıyor;

Ben erken gidiyorum ama şu anda bunlar da memur olmuş eskiden namazdan sonra gidiyorlardı şimdi normal... ama gerçekten tütün sahipleri erken gider güneş doğmadan gitmek lazım tütüne güneş vurur o bozulur 5 kuruş etmez. (Mert, Dağ).

Üreticinin koparılan tütüne güneş vurması ile kastettiği tütünün bozulmasıdır. Üreticilere bu durumun nedeni sorulduğunda cevabı bilmedikleri görülmüştür. Uzun yıllar sonunda edindikleri tecrübe ile bildikleri tek bir şey vardır ki tütün dinlendirilmeden güneşe doğrudan maruz bırakıldığında bozulmaktadır. Bu yüzden toplanırken fazla güneş olmaması adına toplama süreci sabahın erken saatlerinde başlamakta ve öğlen saatleri olmadan bitmektedir. Çoğu zaman saat 8- 9 civarı toplama işinin bittiği görülmektedir.

Toplama sürecinde işçiler elleri ile tütün yapraklarını koparmaktadırlar. Tütün toplarken hangi yaprakların koparılacağı önemlidir. Bitkiye zarar vermeden yaprakların koparılması gerekir. Toplama sürecinde olgunlaşmamış yapraklara özellikle de en kaliteli olan üst yapraklara zarar verilmemesi gerekmektedir. İşçiler tarlaya sıra sıra dizilerek yaprakları toplamaktadır. Bu toplama süreci işçiler tarafından gerçekleştiriliyorsa hiçbir işçi diğerinden arkada kalmamalıdır. Özellikle en son kırığa gelindiğinde son yapraklar tek bir harekette koparılmaktadır. Bu süreçte herkes sıra sıra gittiği için diğer işçiler ile senkronize hareket etmek gerekmektedir. Arkada kalırsanız bu sizin elinizin yavaş olduğunu gösterecektir. Tütün toplanırken eldiven kullanılmamaktadır. İşçiler bunun zorluk yarattığını belirtmektedirler. Tütün koparıldığında elde yapışkan, yağlı ve siyah bir iz bırakmaktadır. Bu yüzden tütün işçilerinin ellerinde kararma ve nasırlaşma yaygındır.

Güneş doğmadan gidilen tarladan gelince iş bitmemektedir. Bundan sonra saplama süreci başlamaktadır. Katılımcılardan Pınar bundan sonraki kısmı şöyle açıklamaktadır;

Tarlaya bu yıl gitmiyorum bu yıl eşim çalışıyor biraz daha az yaptık kaynım bizim araziyi yarı yarıya yapıyor bu yüzden ben evde olduğum için takıyorum saat en geç 8:30'da tarladan gelmiş oluyorlar bir de işçilerimiz var birkaç kişi çalışanımız var onlarla beraber... Onlar 5'te gidiyor en geç 8:30'da eve geliyorlar kahvaltımızı yapıp tütün takmaya başlıyoruz akşam

7'ye kadar... işçiler olmasa 8, 9, 10 değişiyor yani... Biz 7'de bırakıyoruz çünkü çalışanlar fazla yorulmasın diye... ama gece 11-12'ye kadar bu tütünü takan aileler çok fazla... (Pınar, Dağ).

Saplama diğer adıyla takma (dizme) aşamasının ne kadar süreceği tarlanın büyüklüğüne, o gün toplanılan tütünün miktarına ve işçi sayısına göre değişmektedir. Ancak en erken saat beşte bittiği görülmektedir. Tütün saplayan işçiler geniş bir alanda oturarak ellerindeki büyük iğne ile çalışmaktadırlar. Tütünü saplarken bir yandan da tütünleri renklerine göre ayırmaktadırlar. Her tütün aynı ipte yer almamaktadır. Saplama işi bittiğinde günlük iş bitmektedir. Ertesi gün tekrar tarlaya gidilecek ve bu süreç tekrar başlayacaktır. Tütün işçiliğinde tarla sahiplerinin alışkanlıkları önemlidir. Saat 4'te tarlaya gidilmesini isteyen tarla sahipleri bulunduğu gibi saat 5'te gidilmesini isteyen tarla sahipleri de bulunmaktadır. Bazı tarla sahiplerinin sabah 5 akşam 5 gibi bir çalışma saati benimsediği de görülmektedir. Bu yönüyle tütün toplama ve saplama işlerinde tam anlamıyla sabit çalışma saatlerinden bahsetmek mümkün değildir. Bu sabit olmayan çalışma saatlerini katılımcılardan Emre şöyle açıklamaktadır;

Bitene kadar tabi 5 olur 6 olur 7 olur işte ne zaman biterse... (Emre, Dağ).

Tütünün kurutulma aşaması ise tarla sahipleri tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu yönüyle kurutulma aşamasının işçilik gerektiren bir aşama olmadığı söylenebilir.

Tütünün doğranma aşaması ise yoğun emek gerektiren bir diğer aşamadır. Uzun yıllardır tütün üreten üreticiler, bu işin eskiden geleneksel bıçaklar ile elde yapıldığını belirtmektedir. Ancak günümüzde bu iş, bıçakçı adı verilen atölyelerde gerçekleştirilmektedir. Bu atölyeler; tütünün depolandığı, ıslatıldığı ve doğranıp paketlenildiği alanlardır. Bu nedenle daha girişlerinden itibaren yoğun bir tütün kokusuna sahiptirler. Atölyelerdeki işler; tütün ıslatma, köklerini kopartma, tütün doğrama makinesi kullanma, kavurma makinesi kullanma, tütünü soğutma ve paketleme işlerinden oluşmaktadır. İki atölyede de bu işi gerçekleştiren bir veya iki kişi olduğu görülmektedir. Bu kapsamda bir atölyede yaklaşık 6-8 işçi çalıştığı söylenebilmektedir. İşçiler bu işleri tütün doğrama makinesinin yüksek sesi altında gerçekleştirmektedir. Tütün doğrama işçiliği yörede erkeklerin yaptığı bir iş olarak görülmektedir. Tütün doğrama işçilerinin çalışma koşullarını ve ücretlerini belirleyen ise doğradıkları tütün miktardır. Bu kapsamda çalışma saatlerini katılımcılardan biri şöyle açıklamaktadır;

Siparişe göre çalışıyoruz, gecesi gündüzü yok sürekli böyle devam ediyoruz belirli günler bir iki gün gelmiyoruz işte... (Samet, Dağ).

Bıçakçı atölyelerinde çalışanların molaları da yine işin yoğunluğuna göre değişebilmektedir. Tütün doğrama işçilerinin parça başı ücret ile çalıştığını söylemek mümkündür. Ancak bu bilinen parça başı ücretten bir noktada farklılaşmaktadır. Ustabaşı olarak adlandırılabilir bir işçi doğranan tütünün kilosuna göre ücret almakta ve diğer işçilerin ücretlerini (bu işçileri ustabaşının ekibi olarak adlandırabiliriz) bu aldığı paradan ödemektedir. İşveren bu durumu şöyle açıklamaktadır;

Normalde kilo başı 4 lira Hüseyin⁶⁴ abi alıyor. Doğrama üzerine 4 lira alıyor arkadaşlarıyla bölüşüyor yani patron yapmışız onu... (Ömür, Dağ).

Ustabaşı olan Hüseyin ise alınan ücretin miktarını şöyle netleştirmektedir;

Ne kadar çok doğrarsak o kadar kazanırız doğranan tütüne bağlı sabahtan akşama bilfiil çalışsak haftanın 7 günü kişi başı 2500-3000 lira gibi bir şey yapıyor. (Hüseyin, Dağ).

Tütün doğrama atölyesinde çalışan işçilerin tek gelir kaynağının atölyeden elde ettiği gelir olmadığı görülmüştür. Nitekim bu kişiler aynı zamanda tütün üretimi ile de uğraşmaktadırlar. Katılımcılar bu durumu şöyle açıklamaktadır;

Şu an burada gördüğünüz herkes tütün ekıyor mesela (Ayhan, Dağ).

Sadece olsa kurtarmaz kendimiz de tütün yapıyoruz. Biraz oradan biraz oradan (Yaşar, Dağ).

Biz kendimiz de yetiştiriyoruz şu anda çalışıyorlar annem evde orada [o sırada evin olduğu kısmı işret ediyor] (Poyraz, Dağ).

Tütün doğrama atölyeleri dağ tütününü üretim sürecinin son aşamasıdır. Buradan sonra paketlenmiş tütünler kayıtdışı olarak piyasada satılmaktadır.

Ova tütününde çalışma koşullarına bakıldığında ise Ova bölgesinde neredeyse toplama dışındaki tüm aşamalarda makine kullanılabildiği görülmektedir. Bu yönüyle ova tütününün emek yoğun özelliğinin dağ bölgesine oranla daha az olduğu söylenebilir. Nitekim bu durum ovanın arazi yapısının buna elverişli olmasının yanı sıra tarlaların da dağ bölgesine göre daha büyük alanlar oluşturmasından kaynaklanmaktadır.

Ova bölgesinde de tütün toplama aşamasında çalışma saatleri sabah erken saatlerde başlamaktadır. Bu saatler daha önce belirtildiği gibi alışkanlıklara göre değişmekle birlikte saat 8'e kadar tarlaya giden üreticiler bulunmaktadır. Ovada tütün toplama sürecinin dağ tütününü ile benzer bir şekilde olduğu görülmektedir.

Ovada toplanan tütün evlerin bahçeleri ya da girişlerinde bulunan tütün dizme makinesi (fileleme makinesi) ile filelere doldurulmaktadır. Tütünleri filelemek için

⁶⁴Bu metinde söylenen isim ustabaşının rumuz ismi ile değiştirilmiştir.

minimum 2 kişi gereklidir. Bir kişi makinaya üstten tütünleri yerleştirmektedir. Diğer kişi ise fileyi makinenin ucuna yerleştirerek dolmasını beklemektedir. Makinenin buradaki görevi tütünün sıkıştırılarak file içine dolmasını sağlamaktır. Çoğu zaman bir kişinin de boş fileleri vermek ve dolu fileleri kurutma alanlarına taşımak işlerini gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu kapsamda fileleme işlerinde 2-3 kişinin çalıştığı söylenebilir. Fileleme işi saplama işine göre çok daha hızlı yapılan bir iştir. Bu yönüyle fileleme işinin çoğu zaman öğle saatleri olmadan bittiği görülmektedir. Oadaki Ziraat odası başkanlarından Katılımcı Mehmet, Ova ile Dağ arasındaki emek yoğunluğu farkını şöyle açıklamaktadır;

Onlar ipe takıyor biz burada makina ile fileleme yapıyoruz şimdi sabahın 4'ünde 5'inde kalkıp biçiyor sonra akşama kadar onu ipe diziyor fakat bizim burada ipe dizme yok fileleme işi iki üç kişiyle yapılıyor artık. (Mehmet, Ova)

Filelenen tütünlerin kuruması beklenmektedir. Kuruyan tütün depolara alınmaktadır. Boşalan fileler ise yeniden doldurulmak üzere ayrılmaktadır. Bu aşamalarda da bir kişi yeterli görülmektedir.

Tütün üretiminin tüm aşamalarında çalışan işçilerin sigortasız olarak çalıştığını söylemek mümkündür. Tarla sahiplerinin ise bir kısmı sigortalı olduğunu belirtmiştir.

Çalışma koşullarında son olarak vurgulanması gereken bir diğer olgu ise tütün işçilerinin tütünün doğasından kaynaklanan bazı alışkanlıkları olduğudur. Örneğin istisnasız olarak karşılaşılan bir alışkanlık kahvaltı öncesi tarlaya gitmektir. Görüşülen tüm işçilerin uyanıp tarlaya tütün toplamaya gittikleri sonrasında ise kahvaltı yaptıkları görülmüştür. Tütün işçiliğinde tütün; kahvaltı, uyku gibi biyolojik ihtiyaçlardan önce gelmektedir. Bu durumu en iyi katılımcılardan Merve'nin şu cümlesinde gözlemlemek mümkündür;

Şimdi gidecez inek, evde ineğe su verecek, yem verecek acele ile kahvaltı hazırlayacağız acele ile yiyeceksin diyeceksin bu bulaşıkları makineye atacam⁶⁵ sonra tütün saplayacam ne bileyim fırsat yok (Merve, Dağ).

Katılımcı Merve için evdeki işler, hayvanların beslenmesi hatta kendi beslenmeleri dahi tütünden sonra yapılması gereken işlerdir. Bu kapsamda tütün işçiliğinde önceliğin tütüne verildiği söylenebilir.

⁶⁵Katılımcının bulaşık makinesi bulunduğunu özellikle vurguladığı düşünülmektedir.

4.2.1.3.2. Çocukların çalışma koşulları

Tütün tarımında çocuk emeği, çoğu zaman haneîçi ücretsiz aile işçiliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak tütün tarlalarında haneîçi emeğe göre kısıtlı olmakla birlikte ücretli çocuk işçilikle de karşılaşmaktadır. Araştırma kapsamında ilk bölümde tartışılan çocuk emeği kavramları kısmına uygun olarak çocuğun yaptığı iş, ücret ve yaptığı işin eğitimine zarar verip vermemesi gibi kriterler yerine BM'nin çocuk tanımlaması esas alınmıştır. Bu kapsamda tarlada, saplama ve filelemede çalışan 18 yaş altındaki katılımcılar çocuk işçi olarak kabul edilmiştir.

Tütün tarlalarında ve tütün saplamasında bilinmese de çocukların yaygın olarak çalıştığı görülmektedir. Bu kapsamda tütün tarlalarına giden yollardaki traktörlerde, tarlaların içinde, tarladan dönüldüğünde saplama ve fileleme alanlarında çocuklarla karşılaşmaktadır.

Çocuklar, öncelikle tarlada tütün toplama işlerini yetişkinlerle birlikte gerçekleştirmektedirler. Tütün toplama işlerinde çalışan çocukların yaptıkları işlerin yetişkin işçilerden bir farkı olmadığı görülmektedir. Bu kapsamda çocuk katılımcılara tarlada ne iş yaptıkları sorulduğunda;

Aynı işi yapıyorum. Yani onlar kadar yapmasam da yetişebiliyorum yani (Seda, 16).

Topluyorum saplama yapıyorum (Melisa, 16).

Çocukların yaptıkların işin yaşlarıyla orantılı olarak da değiştiği görülmektedir. Genel olarak 10 yaşın altındaki çocuklar için tarlaya gitmeyip yalnızca saplama yapmak ya da tarlada getir götür işleri yapmak yaygın bir çalışma şeklidir. Getir götür işlerinden en yaygını ise kucak yapmaktır. Kucak yapmak ile yörede kastedilen toplanan tütünlerin özellikle küçük yaşlardaki çocukların kucağına verilmesi çocukların ise bu tütünleri tarlada tütünlerin toplandığı kısımlara taşımalarıdır. Bu iş, tütün toplama ve saplama işlerine göre daha az bilgi gerektirmektedir. Bu sayede yetişkin işçiler vakit kaybetmeden çalışabilmektedirler. Bunun dışında su getirme, çöpe atılacak kısımları götürme gibi yardımcı işlerde de küçük çocukların kullanıldığı görülmektedir. Tarlada kucak yapan bir ücretli çalışan çocuk yaptığı işi şöyle açıklamaktadır;

Topluyorum... kucak yapıyorum alıyorum onlardan buraya getiriyorum işte öyle. (Eren, 10).

Çocukların yaygın yaptığı işlerden bir diğeri ise ova bölgesinde tütün fileleme işleri, dağ bölgesinde tütün saplama işleridir. Bu işler çoğu zaman evlerin parçalarında (örneğin bahçeler) yapıldığından çocuklar bu işleri küçük yaşlarda öğrenmektedirler. Bu yönüyle saplama işine çocuklar daha erken yaşlarda başlayabilmektedir. Dağ

bölgesindeki çocukların tarlada ne zaman çalışmaya başladıklarını anlatırken kullandıkları ifadeler saplamanın tarlaya gitmeye başlamadan önce yapılan bir iş olduğunu göstermektedir;

İki yıldır geliyorum ondan önce saplama filan yapıyordum da tarlaya gelmiyordum dedem vardı evde... (Leyla, 16).

Ben bu sene gelmeye başladım. Gelmedim ama tütün saphıyordum. (Sedef, 10).

Ova bölgesinde fileleme yapan Zeynep ise şöyle açıklamaktadır;

Ben genelde 3 yıldır gidiyorum ondan önce doğru düzgün gitmiyordum ama yardım ediyordum (Zeynep, 16)

Saplama ve fileleme işleri ev işlerinin devamı niteliğinde olması, ev ve eklentilerinde sürdürülmesi sebebiyle çocukların 6-7 yaşlarında saplama ve tütün fileleme ile tütün işine başladıkları görülmektedir. Dağ bölgesinde tütün ayırmak ve yavaş yavaş ipe dizmek ile başlayan çocuklar ova bölgesinde genelde boş fileleri taşımak, makineden sıkıştırılmış tütünleri için file tutmak gibi işler ile başlamaktadırlar. Zamanla çocuklar dağ bölgesinde yetişkinler ile aynı hızda ipe dizmekte; Ova bölgesinde ise filelemenin tüm aşamalarını (fileleme makinesine tütün doldurmak, filelenmiş tütünleri taşımak vb.) gerçekleştirebilmektedirler. 9-10 yaşlarında çocukların tarlaya gitmeye başladıkları görülmektedir. 10 yaşlarından sonra çocuklar, sabah tütün toplayıp öğleden sonra fileleme veya saplama yapabilmektedirler.

Çocukların tümünün hem toplama hem de saplama ya da fileleme aşamalarına katılmadığı görülmektedir. Bazı çocuklar yalnızca saplama ve fileleme yaparken bazı çocuklar tütün toplama ve saplama, fileleme aşamalarının tümüne katılmaktadırlar. Bu ayrımın temeline daha sonra değinilecektir. Tarlaya tüm aile veya tüm işçiler birlikte gidip geldiğinden tarlaya giden çocukların yetişkinlerle aynı saatte işe gittiği görülmektedir. Bu kapsamda tütün toplayan çocuklar için saat 4'te hayat başlamaktadır. Tüm aşamalara yetişkinlerle birlikte katılan bir çocuk katılımcı çalışma saatlerini şöyle açıklamaktadır;

5'te geliyoruz, 7 gibi burada oluyoruz, 9-10'a kadar topluyoruz, sonra 5'e kadar saplama (Melisa, 16).

Ücretli çocuk işçi olan Melisa'nın çalışma saati 7'de işe başladığında 10 saat olmaktadır. Bu çalışma saatine tarlaya gelmek için geçirilen süre de eklendiğinde günlük 11-12 saat çalışmaktadır.

Yalnızca saplama ve fileleme aşamalarına katılan çocuklar için ise çalışma saatleri tarladan geldikten sonra başlamaktadır. Bu durumda saatler bölgeye ve tarlaya gidilen saate göre değişebilmektedir.

Tütün işlerinde çalışmanın çocuklar için farklı zorlukları bulunmaktadır. Bu kapsamda gözlem sırasında çocuklar için en zor işin saplama olduğu düşünülse de çocuklar için zorluğun saplama kısmındansa sıcakta çalışmak olduğu görülmektedir.

Sıcakta çalışmak zor, hele saplamayı görerseniz o çok zor (Melisa, 16).

Zor burası zor.. sıcak... (Eren,10).

Sürekli oturduğumuz için ağrı filan oluyor (Ayla, 16)⁶⁶

4.2.2. Tütün tarımında çocuk emeğini belirleyen faktörlere ilişkin bulgular

4.2.2.1. Tütün tarımında çocuk emeğini anlamak için tütün üretim sürecini anlamak!

Tütünün nerede üretildiğini, nasıl bir üretim sürecinden geçtiğini ve nasıl satıldığını araştırmamız açısından önemli kılan bu sürecin iki üretim birimindeki sınıfsal yapıyı, tütün işçiliğini ve bunun ötesinde çocuk emeğini anlamak için bir şablon sunmasıdır.

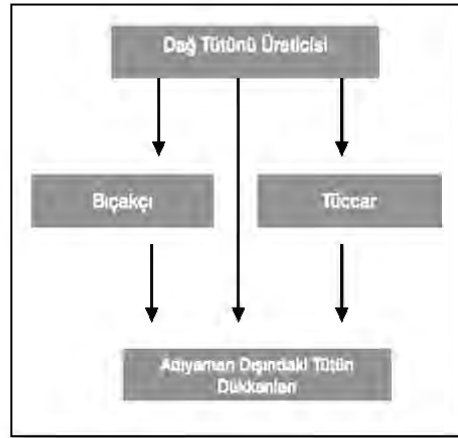
Ova ve Dağ tütünlerinin her ikisinin de aynı şehrin tütünü olmaları dışında benzerliklerinin olduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir. İki farklı bölgede üretilen tütün gerek görünüşleri gerek işçilik ve üretim süreçleri gerekse piyasaya sunulmaları ya da pazarlama süreçleri ile her yönüyle birbirlerinden farklıdır. Temel farklılık ise tek başına içilebilir vasfa sahip olup olmamak ile ilgilidir. Dağ tütünü, tek başına içilebilir vasfa sahip iken ova tütünü tek başına içilebilir vasfa sahip bir tütün değildir. Bu, dağ tütününün kurutulduktan sonra kesip sarılarak tüketilebilmesi, ova tütününün ise tüketilememesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla ancak işlenerek, harmanlanarak tüketilebilen ova tütününün içilebilir hale gelmesi için bir fabrikasyon aşaması gereklidir. Bu özellik yörede ova tütününün “kalitesiz tütün” olarak nitelendirilmesine de yol açmaktadır.

İki tütün arasındaki içilebilir vasfa sahip olup olmama özelliğinin dolaylı olarak tütünlerin satışını da biçimlendirdiği görülmektedir. Bu özellikle özelleştirme dönemi sonrasında ortaya çıkan bir etkidir. Çalışmanın Üçüncü Bölümü’nde üzerinde durulduğu üzere 2002 yılından bu yana geçerli olan 4733 sayılı yasa kapsamında üreticiler

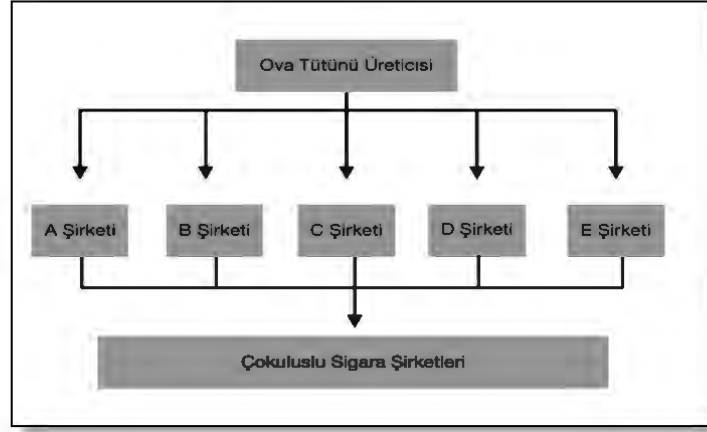
⁶⁶Katılımcı yalnızca saplama yapmaktadır.

tütünlerini yazılı sözleşme ve açık arttırma yöntemiyle satabilmektedir. Bu özelleştirme süreci ise Adıyaman'da üretilen iki tip tütünün satış yöntemlerinin ayrışmasına yol açmıştır. Dağ tütünü, değişim değerinin yanı sıra kullanım değerine de sahip bir tütündür. Kullanım değerine sahip olması dağ tütününün hiçbir işlem görmeden serbest piyasada (büyük oranda kayıtdışı olarak) satılmasını mümkün kılmaktadır. Ancak işlem görmemiş ova tütünü, yalnızca değişim değeri yaratmaktadır. Bu yönüyle tarladan toplanan ova tütününü serbest piyasada satabilmek mümkün değildir. İşleme tabi tutulmadan tüketilemeyen bu tütünlerin içilebilir hale gelmesi için işleme tesisine ihtiyacı vardır. Dolayısıyla ovadaki tütün üreticisinin tütününü doğrudan piyasada satabilmesi mümkün değildir. Ova üreticisi sözleşmeli alım modelini kullanmak zorundadır. Tam da bu noktada ovadaki tütün üretim sürecinin içerisine tütün şirketleri girmektedir.

Dağ tütününün satışı ve ova tütününün satışı birbirinden çok farklıdır. Bu yönüyle aşağıda dağ tütünü ve ova tütününün satışını gösteren iki şekil yer almaktadır. Şekil 4.3. Dağ tütünü satış sürecini gösterirken Şekil 4.4. Ova tütünü satış sürecini göstermektedir.

Şekil 4.3. Dağ Tütünü Satış Süreci

Şekil 4.4. *Ova Tütünü Satış Süreci*

Şekil 4.3'te görüldüğü gibi dağ tütününü farklı şekillerde piyasaya sunulabilmektedir. Üretici olan çiftçiler ürettikleri tütününü kendileri yasadışı yollarla şehir dışına çıkarabilmektedir. Ancak yasadışı bir faaliyet olmasıyla içerdiği riskin yanı sıra bu birtakım bağlantılar gerektirmektedir. Bu yönüyle çiftçilerin büyük bir kısmı tütününü bıçakçılara ya da tüccarlara satarak, tütünün piyasaya sunulma işini aracılara bırakmaktadır. Bıçakçılar ve tüccarlar ise çiftçilerden aldıkları tütünün üzerine kâr payı ekleyerek piyasada satmaktadır. Piyasada tütünün fiyatı, bu aracılara göre değişebileceği gibi kalitesine ve yıldan yıla göre de değişebilmektedir.

Şekilde 4.4. ise Ova Tütünü Satış Sürecini göstermektedir. Ova bölgesinde tütün satışı ise sözleşmeli alım modeli çerçevesinde yapılmaktadır. Ova bölgesinde tütünün satış yöntemi ilçelere, köylere ve şirketlere göre farklılaşabilmektedir. Şirketlerin kuralları, yöredeki tütün üretici sayısı ve üreticilerin alışkanlıkları satış üzerinde etkili olabilmektedir. Tütün üreticileri ile Şubat, Mart aylarında yapılan sözleşme ile fiyatları ve koşulları belirleyen İzmir ve Manisa'da kurulu Ege şirketleri, üreticilerden Eylül aylarında kurutulmuş haldeki tütünleri satın almaktadır. Şirketlerin tütün alımları, tütün eksperleri vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir. Şirketlerin tütün eksperleri, çiftçinin ürettiği tütününü inceleyerek değerini hesaplamaktadır. Tütününü satın aldıktan sonra 15 gün içinde çiftçilerin hesaplarına paralarını yatırmaktadırlar. Şirketlerin tütün satın alma yöntemi şirketlerin kurallarına göre değişmektedir. Tütün üretiminin yaygın olduğu bir ilçede tütün satış zamanında şirket eksperleri bir meydana alan kurup üreticilerin getirdiği tütünleri satın almakta iken başka bir ilçede tütün eksperleri üreticilere gelip tütünleri almaktadır. Ancak tütün eksperlerinin üreticiye gelerek tütününü aldığı yerlerin sınırlı olduğu söylenebilmektedir. Şirketler satın aldıkları tütününü ulus ötesi firmalara

satmaktadır. Böylece Adıyaman'ın köylerinde üretilen tütün, uluslararası firmaların girdisi haline gelmektedir. Ova bölgesinde üretilen tütünlerin büyük oranda birbirine benzer kalitede üretilmesinde şirketlere satılmasının büyük bir payı olduğu görülmektedir. Ova bölgesinde tütün üretimi yapılırken her yıl aynı tarlaya tütün dikilmemekte tarla bir yıl nadasa bırakılmaktadır.

Ova bölgesindeki üreticiler gübre ve ilaçlama konusunda tütün eksperlerinin önerilerini dinlemek ve uymak zorundadırlar. Bununla birlikte, Dağ bölgesinde özellikle küçük üreticilerin ilaçlama ve gübreleme konusunda yeterli bilgi sahibi olmadığı ve bilgilendirme yapacak tütün eksperlerine sahip olmadıkları görülmektedir. Bu yönüyle geleneklere ve alışkanlıklara sığınmaktadırlar. Bu durum dağ bölgesinde aynı tarlada aynı çiftçi ile üretilen tütünün yıldan yıla kalitesinin değişmesine ve bazı durumlarda (böceklenme gibi) çiftçinin emeğinin boşa gitmesine yol açabilmektedir.

Dağ bölgesinde ve ova bölgesinde üretilen tütünlerin üretim ve satış aşamaları nasıl farklı ise satış fiyatları da farklıdır. Dağ bölgesinde, araştırmanın gerçekleştirildiği yıl en iyi tütünlerin kilosunun piyasada 120 TL'den satılabileceği düşünülmektedir. Ancak dağ bölgesinde tütünün hangi ilçenin hangi köyün tütünü olduğu ve o seneki tütünün olup olmadığı oldukça önemlidir. Bazı yıllar tütün, üreticilerin istediği gibi olmamakta örneğin böceklenmektedir. Bu durumda da istenilen fiyata satılamamaktadır. Bu kapsamda Dağda üretim yapan katılımcılardan bazıları tütünün kilogram fiyatını şöyle açıklamaktadır;

Tütün belirli bir şeyi yok, 60'a gider herhalde, 50 kurtarmaz (Mahmut, Dağ).

Ova tütününü üreticilerinin ise tütünlerini piyasaya doğrudan satma imkanları yoktur. Tütünlerini anlaşmalı tütün şirketlerinden herhangi birine satabilmektedirler. Ancak bu konuda bir parantez açmak yerinde olacaktır. Şirketlerin isimleri farklı olsa da tütünün kilogramına verdikleri para çoğu zaman aynıdır. Bunu ovadaki bir katılımcı şöyle açıklamaktadır;

Baş fiyat: en iyi, en kalitesi ama en kalitesini götürdüğümüz zaman bile o fiyata vermiyorlar illa bir bahane bulurlar yani... 3-4 tane firma var sanki hepsi birbiri ile bağlantılı, anlaşmalı, işte 19'dan 18'den daha yüksek vermeyelim... millet mecburdur ne yapsın veriyor... başka alternatif yoktur. (Ahmet, Ova)

Katılımcının da söylediği gibi ovada tütün üreticilerinin "başka alternatifleri yoktur" şirketlere satmazlarsa tütününü ne kendileri tüketebilmekte ne de satabilmektedirler. Bu yönüyle şirketlerin onlara sundukları fiyatları ve şartları kabul

etmek durumunda kalmaktadırlar. Bu yıl ova tütününün baş fiyatının kilo başına 22 TL olabileceği düşünülmektedir. Bu fiyatın ise yeterli olup olmayacağı konusundaki katılımcıların görüşleri şöyledir;

20 de iyi değil, 25 de, 30 olsaydı bize iyi bir para kalır aslında... (Zuhal, 17).

Benim tütün olmadı bu yıl ama oldu varsayalım; 30'a, 40'a, gitse ya tamam derim, belki çocuklarımı okutabilirim, belki... ama gitmez valla bize dediler; baş fiyat 22 ama 22'den de gitmez (Ahmet, Ova).

Evvvelki sene 15-16 idi yine o kadar vermediler (Osman, Ova).

Katılımcılara göre tütünün kilogramı ancak 30 lira civarında olduğunda çiftçiler, emeğinin karşılığını almaya başlamaktadır. Ancak tütünün kilogram fiyatı bölgedeki emek değerine göre değil tütün kalitesine göre hesaplanmaktadır. Dağ bölgesinde de ova bölgesinde de tütün fiyatının, tütünün kalitesine göre belirlendiğini söylemek mümkündür. Bu durum ova bölgesinde her yıl aynı kalitedeki tütünün aynı fiyatlara satılacağı anlamına ise gelmemektedir. O yıl üretilen tütünler kalitesine göre "baş fiyat" adı verilen en yüksek fiyattan en alt fiyata doğru sıralanmaktadır. Baş fiyat ise yıldan yıla göre değişebilmektedir. Özellikle covid-19 pandemisinin bunda etkili olduğu görülmektedir. Ovadaki katılımcılardan biri tütünün değer kaybedişini şöyle açıklamaktadır;

Son zamanlarda tütün para etmiyor, hatta geçen yıl bir önceki yıla göre... (Ahmet, Ova).

Ova bölgesinde tütün kalitesini tespit eden şirket eksperleridir. Dağ bölgesindeki tütün fiyatının ise araya ne kadar aracı girdiği ve tütünün hangi ilçede üretildiği ile ilgili olduğu görülmektedir;

Mesela burası X⁶⁷ köyü Adıyaman'ın en meşhur tütünü burada yetişir. Piyasa hep bizim elimizde kilosu 120 lira... (Sinan).

Yörede tütünün nerede üretildiği kalitesini belirlemede kullanılan yöntemlerden biridir. Adıyaman ve çevre iller dışına çıkıldığında ise tütünün kalitesini kanıtlamak için özellikle Çelikhhan, Ormaniçi ve Bulam gibi ünlü tütün bölgelerinin ismi kullanılmaktadır. Örneğin "Çelikhhan tütünü" o kadar değerlidir ki "Çelikhhan" adı satılan tütünün kalitesinin önüne geçmektedir. Bu isimler çoğu zaman harman tütünleri daha yüksek fiyatlardan satmak için de kullanılmaktadır. Bu durumu dağ bölgesindeki üreticiler şöyle açıklamaktadır;

⁶⁷ Katılımcı burada köy ismi söylediği için köyün ismi X olarak değiştirilmiştir.

Ankara’da geziyorduk bir dükkâna girdik Çelikhan tütünü yazıyor üstünde şeffaf kutular var diyor Çelikhan tütünü, Bulam tütünü neyse açtım kapağını dedim bu tütünde kimyasal kullanılmış Çelikhan tütünü değil bu ova tütünüdür... böyle 4 çeşit vardı dedim bunda da Çelikhan tütünü var ama çok az miktarda ... (Ömür, Dağ)

Esnaf tamamen Çelikhan tütünü satmıyor içine başka tütün katıyor bazı esnaf var ki 20 ton 30 ton tütün alıp satıyorlar bu 30 ton tütünün belki 2 tonu Çelikhan’dan alınmıyor hep dışarıdan alıyor içine katıp Çelikhan tütünü diye satılıyor (Mert, Dağ).

Tütün kalitesini ölçmek teknik bilgi gerektirdiği için piyasada satılan tüm tütünlerin yalnız o bölgede üretilmesiyle kaliteli olacağını belirtmek ise mümkün değildir. Ancak bölge piyasada satışta bir marka değeri yaratmaktadır. Dağ tütününün üreticileri son yıllarda artan sigara fiyatlarının da tütün talebini oldukça etkilediğini belirtmektedir. Dağ bölgesinde üretim yapan üretici bunu şöyle açıklamaktadır;

Eskiden bir Urfa, Malatya, Elâzığ, Antep bölgesine tütün satılıyordu, şimdi Türkiye’nin her tarafına tütün satılıyor, rağbet görüyor, insanlar beğeniyor. (Ömür, Dağ).

Dağ bölgesindeki bu durumun ova tütünü için geçerli olması ise bu tütünün içilebilir vasfa sahip olmaması nedeniyle mümkün değildir.

Adıyaman’ın dağ ve ova bölgesi yalnızca farklı tütün tipleri üretmekle değil aynı zamanda farklı sınıfsal yapılara sahip olmak, farklı satış yöntemleri kullanmak gibi özellikleri ile de birbirinden ayrılmaktadır. Bu özellikler ise işçilerin çalışma şartları üzerinde etkili olmaktadır. Bu yönüyle tütünü anlamak tütün emeğini anlamakta elzem bir hal almaktadır.

Çalışma kapsamında üretim sürecinin çalışma ilişkileri üzerinde etkili bir olgu olduğu görülmektedir. Bu kapsamda Dağ ve Ova bölgesindeki üretim aynı emek süreçlerinden geçmemektedir. Dağ bölgesinde tütünleri kurutmadan önce saplama yapılırken Ova bölgesinde fileleme yapılmaktadır. Bu yönüyle iki bölgede tütün üretimi değişen çalışma koşullarında yapılmaktadır. Dağ bölgesindeki çalışanlar sabah erken saatlerde tütün toplamaya başlamakta ardından saplama aşamasına geçmektedirler. Bu yönüyle günlük iş, çalışma koşulları kısmında da değinildiği gibi ancak toplanan tütünün tamamen saplanmasıyla bitmektedir. Ova bölgesinde ise daha az emek yoğun bir süreç söz konusudur. Ova bölgesinde alışkanlıklara göre değişen biçimde gece saatlerinde veya sabah saatlerinde toplanan tütün, fileleme makinesi ile filelenmektedir. Bu yönüyle iş, çoğu zaman öğlen saatlerine kadar bitmektedir.

Bu kapsamda durum, çocuk emeği açısından değerlendirildiğinde Dağ ve Ova bölgesinde çalışan çocuklar açısından farklılıklar görülmektedir.

Bunlardan ilki çocukların yaptıkları iştir. Dağ bölgesinde çalışan çocukların bir kısmı yalnızca toplama yapmaktadırlar. Bir kısmı ise hem toplama hem de saplama yapmaktadır. Ova bölgesinde çalışan çocukların ise bazıları yalnızca fileleme yapmaktadır. Bazıları ise hem toplama hem fileleme yapmaktadır. Bu işlerin yoruculukları ve tehlikeleri ise aynı değildir. Saplama kısmında büyük bir iğne ile çalışılmaktadır. Bu kapsamda saplama yaparken çocukların eline iğne batabilmektedir. Ancak bu iğnenin ellerine batmasına oldukça alıştıkları görülmektedir. Saplama yapan çocuk katılımcılardan biri daha önce iğnenin eline batıp batmadığı sorulduğunda şu cevabı vermektedir;

Batar, çok battı [bu sırada tütünden kararmış ellerine bakıyor] ama acımıyor artık (Seda, 16).

Fileleme yapan çocuklar açısından bakıldığında ise makine ile çalışmanın tehlikeleri söz konusudur. Bunlar elektrik çarpması, elini sıkıştırma, göze tütün kaçması gibi tehlikelerdir. Ova bölgesindeki çocuk katılımcılar bu durumlarla karşılaşmadıklarını belirtmişlerdir.

Üretim sürecinin çocuklar üzerindeki bir diğer etkisi çalışma saatleridir. Dağ bölgesinde çalışan çocukların uzun saatler çalıştığı, Ova bölgesinde çalışan çocukların ise nispeten daha kısa çalışma saatlerinde çalıştıkları görülmektedir. Bu yönüyle çocuklar için iki işin yoruculuğunun aynı olmadığı görülmektedir.

4.2.2.2. Tütün tarımında çocuk emeğini anlamak için hanehalkı ve sınıfsal yapısını anlamak!

4.2.2.2.1 Hanehalkı anlamak!

Çocuk emeği olgusunu anlamak ve anlamlandırmak ilk olarak tütün üretim sürecini ve tütün emeğini anlamaktan geçmektedir. Bu kapsamda bir önceki başlık tütünü anlatmayı amaçlamıştır. Tütün tarımında çocuk emeği üretim sürecinden etkilenmekle birlikte hanehalkının sınıfsal yapısıyla şekillenmektedir. Bu kapsamda hanehalkının sınıfsal yapısından önce hanehalkının çocuk emeği için ihtiva ettiği anlamın açıklanması gereklidir.

Tütün tarımında çocuk emeği, çoğu zaman hane içi ücretsiz aile işçiliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Tütün tarlalarında ücretli çocuk işçilik ile karşılaşılma ile birlikte bunun hane içi emeğe kıyasla sınırlı olduğu görülmektedir. Büyük oranda hane emeği ile sürdürülen tütün tarımında çocuk hanenin bir üyesi olarak tarlada, saplama ve sınırlı da

olsa tütünün diğer aşamalarında var olmaktadır. Ücretli çocuk işçilerin ise anne ve/veya babası ile tarlaya geldiği görülmektedir. Bu kapsamda ücretli çocuk işçiler de hanenin diğer üye veya üyeleri tütünde çalıştığı sürece tütünde çalışmaktadırlar. Bu yönüyle hane halkı tütün tarımı için bir üretim birimi olmanın ötesinde açıklayıcı bir birim olarak varlık göstermektedir. Bu kapsamda çocuk emeğinin anlaşılması öncelikle hane halkının anlamlandırılmasında yatmaktadır.

Wolf (2000, s. 32), köylünün hem iktisadi eylemde bulunan bir birey hem de bir hane halkı reisi olduğunu belirtmektedir. Bu yönüyle Wolf 'a göre (2000, s. 16) köylü, sadece ekonomik anlamda bir teşebbüs işletmemekte; aynı zamanda hane halkını da idare etmektedir. Bernstein'a göre (2014, s. 12) ise, "köylü terimi basit yeniden üretim yapan ve özellikle kendi "asgari geçimlik" yiyeceğini sağlayan hane halkı çiftçiliğini" ifade etmektedir. Bu kapsamda köylülüğün tanımlanması noktasında hane halkının ve geçim sorununun ön plana çıktığı görülmektedir. Özüğurlu (2011, s. 92) tarım çalışmalarında "köylü hane biriminin" en uygun analiz birimi olmanın yanı sıra aynı zamanda bir analitik düzey olduğunu belirtmektedir. Bu kapsamda Özüğurlu'ya (2011, s. 92-93) göre köylüler arasında bir farklılaşmaktan bahsedilecekse bu en doğru hane halkı temelinde gerçekleştirilebilecektir. Bunun yanı sıra köylü hane birimi emeğin yeniden üretiminde önemli bir işlev yürütmektedir (Özüğurlu, 2011, s. 92-93). Bu kapsamda hane, köylülük için işlevsel ve açıklayıcı bir birim olarak varlığını sürdürmektedir.

Araştırmamız kapsamında Adıyaman'da ilçe ve köyde yaşayan tütün çiftçileri için de "hane halkı" biriminin açıklayıcı ve işlevsel bir birim olduğu görülmektedir. Bu yönüyle diğer tarım çalışmalarında olduğu gibi Tütün tarımında da hane açıklayıcı bir birim olma özelliğini sürdürmektedir. Nitekim Adıyaman'da hanenin tütün tarımı açısından anlamını katılımcılar şöyle açıklamaktadırlar;

Aile kendisi şu anda gücü yetebiliyor mesela ailecek çoluk çocuk torun torba geliyorlar mesela ben sizin tarlanıza geliyorum ben sizin kardeşinizim mesela ben çocuklarımı alıyorum ben sizin tarlanıza geliyorum böyle bir yardımlaşma kültürü ile bu bütün tarlalar dikiliyor. Dikimi, saplanması, toplanması... O yüzden burada çocuklar çok önemli rol oynuyorlar suyu da onlar getiriyor yemeyi de içmeyi de kucağı götürüp bir yerden bir yere taşımayı da onlar yapıyorlar O yüzden bizde işçi getir götür bizde böyle bir sirkülasyon yok dolayısıyla göç yok (Engin, Dağ).

İşçi kiralama yapanlar da var ama istisnai ama genel anlamda kendi aile gücüne göre araziyi kiralyor ve üretimini ona göre yapıyor. (Remzi, Ova).

Valla adamına göre nüfusu çok olan çok diker... ben bir karı koca 30 dönüm ekdim (Osman, Ova)⁶⁸

Hane, dağ bölgesinde sahip olunan tarlayı ekip biçebilecek üyeler iken ova bölgesinde, sayısal büyüklüğü dikkate alınarak toprak kiralınması gereken bir birimdir. Daha açık bir ifade ile Dağ bölgesinde aileler; kendi tarlalarındaki işleri çekirdek aileleri, geniş aileleri veya komşuları ile sürdürmektedirler. Bu yönüyle hane, dağ bölgesinde sahip olan tarlayı ekip biçebilecek kişilerden oluşmaktadır. Bu yönüyle dağ bölgesinde hane, ekilecek araziye biçimlendiren bir olgu değildir. Sahip olunan arazinin büyük olduğu durumlarda hane üyeleri yeterli gelmeyebilmekte bu durumda işçi çalıştırılmaktadır.

Ova bölgesinde ise aileler, kendi ekip biçebilecekleri kadar araziye kiralamaktadırlar. Bu yönüyle ovada hane, tarlayı ekip biçecek bir topluluk olmanın ötesinde daha başta kiralanacak araziye biçimlendiren bir birimdir.

Adıyaman örneğinde haneyi analiz ederken “kendi tükettiğini büyük oranda kendi üretme” olgusunun etkili bir özellik olmadığı görülmektedir. Bunun iki nedeni bulunmaktadır. Öncelikle tütün kalori ihtiyacını karşılama anlamında tüketilebilir bir tarım ürünü değildir. Dolayısıyla tütün tarımı için esas olan değişim değeridir. Tütün tarlalarının boş alanlarına karpuz, acur, salatalık gibi tarım ürünlerinin ekilmesine rastlansa da bunlar hanenin asgari ihtiyaçlarını karşılamada oldukça yetersizdir. Bir diğer nedeni ise ova bölgesinin tütünün doğrudan tüketilebilir bir tütün olmamasıdır. Bu bölgedeki köylülerin kendi tütünlerini tüketmenin ötesinde çok uluslu şirketlere satmış oldukları tütünün işlenmiş halini satın aldıkları veya dağ tütününü satın aldıkları görülmektedir.

Tütün tarımında; hane, konut, aile ve tütün olguları oldukça iç içe geçmiştir. Nitekim tütün tarımı ile uğraşan ailelerin evleri; tütün saplama, tütün kurutma alanlarından oluşacak şekilde dizayn edilmektedir. Örneğin dağ bölgesinde evlerin bahçelerinde tütün kurutma ve bazı evlerde saplama alanları bulunmaktadır. Ova bölgesinde ise çoğu zaman evlerin bahçelerinde tütün kurutma alanları ve tütün fileleme

⁶⁸ Katılımcı, Tablo 2.1.'de görüleceği üzere yarıcı olarak hayatını sürdürmektedir. Bu kapsamda 30 dönüm ekmekten kastı 30 dönümlük bir tarla kiralayıp tütün dikmektir. Katılımcıya 30 dönümlük tütün dikiminin 2 kişinin çalışacağı bir tarla için oldukça büyük olduğu bu yönüyle işçi çalıştırıp çalıştırmadığı sorulmuş ancak katılımcı ısrarla çalıştırmadığını tarlada sadece kendisinin ve eşinin çalıştığını belirtmiştir. Bunun yanı sıra Liseye gittiğini söylediği çocuğunun 18 yaşında olduğunu birden çok kez vurgulamış ve çocuğunun yalnızca bakkal dükkanında çalıştığını söylemiştir. Bu kapsamda katılımcının çocuklarının tütünde çalıştığını söylemek istemediği düşünülmektedir.

makinaleri bulunmaktadır. Evlerin tasarımının ötesinde bir önceki bölümde ayrıntılı olarak bahsedildiği gibi ailelerin günlük temel faaliyetleri (yemek, uyku gibi) dahi tütün tarımına uygun planlanmaktadır.

Hanenin tüm üyelerinin tütün işçiliğindeki varlığı hanenin üyelerinden biri olan çocuğun da küçük yaşlarda tarlada çalışmasını sağlamaktadır. Bu yönüyle tütün işçiliğinde çocuk emeğinin varlığını sorgulamak ancak köylü sınıfını, farklılaşmasını ve bu sınıf içerisinde hanenin yerini anlamak ile mümkündür. Çocuk, tütün tarlasında hanenin bir üyesi olarak bulunmaktadır. 10 yaşlarına kadar çocuklara evde bakacak geniş aile üyelerinden birinin varlığında çocuklar tarlaya gitmeyerek evde kalmakta ve evdeki küçük kardeşlere bakmak, ev işlerini sürdürmek gibi görevleri üstlenmektedirler. Bu görevi bir süre üstlenmiş Kemal şöyle açıklamaktadır;

Geçen seneden beri, ondan önce gelmiyordum, kardeşime bakıyordum. (Kemal, 11)

[Şimdi kim bakıyor peki kardeşine?] (Araştırmacı)

Şimdi kendi kendine bakıyor 3-4 yaşında⁶⁹. (Kemal, 11)

Geniş aile üyelerinin var olmadığı durumlarda ise küçük yaşlardaki çocukların da tarlaya gittikleri görülmektedir. Çocukların çalışamayacak yaşlarda olması durumunda tarlanın bir köşesinde oyun oynadığı görülmektedir. Nitekim araştırma sırasında 2-3 yaşlarında çocukların tarlanın bir kenarında toprak ile oynadıkları gözlemlenmiştir. Dağ bölgesinde katılımcılardan biri bu durumun gerekliliğini ve zorluğunu şöyle açıklamaktadır;

Çocuklarını alıp 5'te tarlaya götüren aileler var, yani zor, hani biz birilerine göre daha iyi konumdayız ama bizden daha kötü durumda olan insanlar da var. Ben normalde 5'te uyuyan oğlumu bırakıp tarlaya gidiyordum kaynanamı arıyorduk o uyandıktan sonra giydirip götürüyordu tütün gerçekten eziyetli (Pınar, Dağ).

Daha önce üzerinde durulduğu gibi tütün güneşe doğrudan temas ettiğinde zarar görmektedir. Bu yönüyle tütün toplama işi erken saatlerde başlamaktadır. Katılımcılardan Pınar'ın bahsettiği gibi erken saatlerde tarlaya gitmek evde çocuklara bakacak kişinin olmadığı durumlarda çalışsın ya da çalışmasın çocukları da yanında götürmeyi gerektirebilmektedir. Tarlaya giden çocuklar bir süre sonra işleri öğrenemeye başlamakta ve yardımcı işlerle başlayarak tütünde çalışmaktadırlar. Bu kapsamda üretim süreci ve

⁶⁹Kemal'in anlattıklarından Kemal'in tarlaya gelmeden önce kardeşinin altını değiştirmek, yemek yedirmek gibi görevleri yerine getirdiği anlaşılmaktadır. 3-4 yaşında kardeşinin kendi kendine bakmasından kastettiğinin yemek yemek, tuvalete gitmek gibi ihtiyaçları girebildiği şeklinde yorumlanmıştır.

hane etkisi birleşerek çocukların çalışmasında etkili olmaktadır. Çalışma saatlerinin erken olması bu kapsamdaki etkilerden yalnızca biridir.

Çalışma koşullarında belirtildiği gibi tütün işçiliği küçük yaşlarda başlamaktadır. Çocuk katılımcılara tütün işçiliğinde ne kadar süredir çalıştıkları sorulduğunda küçük yaşlarda başladıklarını görebilmek mümkündür;

Doğma büyüme tütün (Ömer, 17).

Ben tarlaya gitmiyorum burada yardım ediyorum makineye vuruyoruz yaş tütünü fileliyoruz. Birisi tütünü atıyor ben buradan tutuyorum birisi de iple bağlayıp işte asıyor 2-3 yıldır yapıyorum ekim zamanında gidiyorum yardıma... Çoğu zaman Annem, babam, halam gidiyor tarlaya biz kalıyoruz. Onlar tarlaya gidiyorlar ben ev temizliği yapıyorum, yemek yapıyorum, kardeşlerim durmuyor, nenem hem hasta, hem yaşlı... (Ebru,17).

Çocukların erken yaşta çalışmaya başlaması tütünde hanenin üyesi olarak var olmalarının göstergelerinden biri konumundadır. Aileleriyle birlikte tütüne giden çocuklar çoğu zaman kaç yaşında başladıklarını dahi net bir şekilde söylememektedirler. Bu kapsamda ne zaman çalışmaya başladıkları sorulduğunda “doğduğumdan beri” ifadeleri ile karşılaşılabilmektedir.

Doğduğumdan beri (Ayla, 16).

Doğduğumdan beri herhalde (Seda, 16).

Yetişkinlerle yapılan görüşmeler çocukların küçük yaşlarda tütün işçiliğinde çalışmasının günümüze özgü bir olgu olmadığını göstermektedir. Nitekim yetişkin katılımcıların da küçük yaşlarda tarlaya gittikleri veya soplamaya yardım ettikleri görülmektedir. Bu kapsamda katılımcıların ifadeleri şu şekildedir;

9- 8 yaşından filan beri bu işi yapıyoruz (Mahmut, Dağ).

Kendimi gördüm görmedim hep tütün (Merve, Dağ).

Görüldüğü gibi yetişkin katılımcılar, tütün işçiliğinde ne kadar süredir çalıştıklarını açıklarken küçük yaşlarda olduklarını bilmekle birlikte çoğu zaman net bir tarih verememeleri sık karşılaşılan bir durumdur. Katılımcılardan Pınar'ın kaç yaşında çalışmaya başladığını anlatırken kullandığı ifadeler ise başka bir durumu ortaya koymaktadır;

Valla en şanslı çocukları bendim en küçükleriydim biz 6 kardeşiz abilerim, ablalarım olduğu için ben 13-14 yaşındaydım ki en şanslısı bendim... Diğerleri muhtemelen 7 yaşında tarlaya gidiyorlardı (Pınar, Dağ)

Pınar kendini en küçük kardeş olduğu için şanslı görmektedir. Bu sayede Pınar, tarlaya daha büyük yaşlarda gidebilmiştir. Dağ bölgesinde hanenin büyük çocuklarının

ise çoğu zaman bu şansa sahip olmadığı görülmektedir. Hanenin büyük çocuğu olan 50 yaşındaki Yetişkin katılımcı kaç yıldır tütünde çalıştığını şöyle açıklamaktadır;

Kaç yıldır... 82-83'den beri yapıyorum 40 yıl...(Emre, Dağ).

Bu yönüyle cevaplar yalnızca tütün işçiliğine küçük yaşlarda başladığını göstermemektedir. Bunun yanı sıra çocukların, tütün işçiliğinde hanenin bir üyesi olarak var olduklarını göstermektedir. Hanenin büyüklüğü çocukların çalışmaya başlamasında önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle ilk çocukların daha küçük yaşlarda tarlaya gitmeye başladığı görülmektedir. Hane üyelerinin artışı ile tarlayı idame ettirecek sayıda hane üyesine sahip olduğunda artan hane üyeleri (bu çoğu zaman haneye sonradan katılan çocuklardır) çalışma faaliyetine daha az veya hiç katılmayabilmektedir.

Ailenin bir üyesi olarak tütün işçiliğinde çalışılması yeni bir olgu olmayıp yetişkin katılımcıların çocukluklarında da yaşadıkları bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla günümüz yetişkin işçilerinin de dünün çocuk işçileri olduğu görülmektedir.

Çocuğun tarlaya gitmemesi ise aileye hiç katkı sağlamadığı anlamına gelmemektedir. Tütün tarımı, ailenin tüm üyelerine belirli görevler yüklemektedir. Küçük çocuklar saplama yaparak ya da tarlada kucak yaparak, yardımcı işler yaparak ya da tütün dışında kardeşlere bakarak, ev işleri ile ilgilenerek hanenin ekonomik değer üretmesine katkı sağlayabilmektedirler.

Ücretli çocuk işçiliğinde de durum çok farklı görünmemektedir. Ücretli çocuk işçiler, ailelerin tarlasında çalışmasalar da anne ve babaları ile birlikte tarlanın bulunduğu bölgeye gelmekte ve aileleri ile çalışmaktadırlar.

4.2.2.2.2. Hanehalkının sınıfsal yapısı anlamak!

Hanehalkı üyelerinin hanenin bir üyesi olarak tütünde çalışması çocukların ise bu kapsamda tütünde var olması çocuğun tütün tarlasındaki varlığını açıklamaktadır. Ancak Ova ve Dağ bölgesinde değişen çocuk emeği biçimlerini ve çocukların çalışma koşullarını açıklamak noktasında yetersiz kalmaktadır. Bu kapsamda tütün çalışmasındaki şartlar ve koşulların büyük oranda tütün üretim süreci ve hanehalkının sınıfsal konumuyla biçimlendiği görülmektedir. Ova ve Dağ bölgesindeki hanelerin sınıfsal yapısının analiz edilmesi bu kapsamda önem kazanmaktadır.

Hanenin bir parçası olarak tütün tarlasında var olan çocuk emeği, her hanenin tarlasında aynı yoğunlukta var olmamaktadır. Bu kapsamda köylü sınıfının homojen bir

yapıda olduğunu iddia etmenin mümkün olmadığı açıktır. Boratav'a (2004, s. 27) göre, herhangi bir tarım yapısının ampirik olarak sınıf tabanlı ayrışmaya tabi tutulması için haneleri üretim araçları mülkiyeti, hanenin ücretli işgücü istihdam edip etmemesi, toprak sahibinin toprağını kiraya verip vermemesi veya köylünün toprakta kiracı olup olmaması açısından sınıflandırmak gerekmektedir. Adıyaman tütün tarımındaki sınıfsal yapı bu özellikler açısından oldukça belirgin farklılıklar içermektedir. Bu kapsamda köylü sınıfını kendi içinde bir sınıflandırmaya tabi tutmak elzemdir. Araştırmamız açısından bu farklılaşma dört noktada toplanmaktadır. Bunlar; toprak sahipliği, toprak büyüklüğü, üretim araçları mülkiyeti ve istihdam edilen emek biçimi (haneîçi veya ücretli emek) dir.

Adıyaman, dağ bölgesindeki köylülerin çok büyük oranda kendi topraklarının sahipleri olduğu görülmektedir. Bu yönüyle toprağa sahip olup olmamak dağ bölgesinde kendi başına köylüleri sınıflandırmak için yeterli değildir. Üretim araçları mülkiyeti açısından bakıldığında da dağ bölgesinde spesifik bir ayırmadan bahsetmek mümkün değildir. Ancak toprak büyüklüğü ve istihdam edilen emek biçimi açısından dağ bölgesindeki köylüler açısından bir farklılaşma söz konusudur. Ova bölgesinde ise özellikle üç faktörün bu farklılaşmada etkili olduğu görülmektedir. Ova bölgesinde tütün üreten köylüler büyük oranda kendi topraklarının sahibi değillerdir. Bu bölgede köylülüğün, toprak sahipliğinin yanı sıra üretim araçları mülkiyeti ve istihdam edilen emek biçimi açısından da farklılaştığı görülmektedir. Bu kapsamda dört faktör ile Dağ ve Ova köylüleri küçük bir analize maruz bıraktığımızı karşıma Tablo 4.3'te gösterilen ayırım ortaya çıkmaktadır.

Tablo 4.3. *Dağ ve Ova Köylüleri Sınıfsal Analizi*

İncelenen Özellik	Dağ		Ova	
	Toprak Büyüklüğü Açısından		Toprak Sahipliği Açısından	
	Küçük Toprak Sahibi	Büyük Toprak Sahibi	Toprak Kiralayan	Toprak Sahibi
Toprak Sahipliği	Kendi toprağının sahibi	Kendi toprağının sahibi	Yarıcı /Kiracı	Kendi toprağına tütün ekme davranışı yaygın değil alternatif ürünler ekme ve kiraya verme davranışı yaygın
Toprak Büyüklüğü	5 Dönümden küçük tarlalar	5 Dönümden büyük tarlalar	Anlamli değil	Anlamli değil
Üretim Araçları Mülkiyeti	Anlamli değil	Anlamli değil	Tarım makinelerine sahip değil	Tarım makinelerine sahip
İstihdam Edilen Emek Biçimi	Haneîçi emek	Haneîçi emek ve Ücretli emek	Haneîçi emek	Ücretli emek

Tablo 4.3.'te görüldüğü gibi dağ bölgesindeki köylüleri temelde toprak büyüklüğüne göre ayırma tabi tutmak mümkündür. Bu kapsamda 5 dönümden küçük toprakları olanları küçük toprak sahibi, 5 dönümden büyük toprakları olanları ise büyük toprak sahibi olarak adlandırmak mümkündür. Büyük oranda kendi toprağı olan Dağ bölgesindeki haneler açısından toprak sahipliği sınıfsal ayırmda anlamli bir özellik değildir. Üretim araçları açısından bakıldığında dağ bölgesinin küçük ve dağlık arazilerde yaygın olması üretim aracı kullanmayı sınırlamaktadır. Bu kapsamda üreticiler tarlaya gidip gelmeye yetecek bir araç dışında bir araca ihtiyaç duymamaktadır. İstihdam edilen emek biçimi açısından bakıldığında ise küçük toprak sahiplerinin yaygın olarak haneîçi emek kullandığı büyük toprak sahiplerinin ise haneîçi emeğe ek olarak ücretli emek istihdam ettiği görülmektedir.

Ova bölgesinde temel ayırım özelliğı ise toprak sahipliğidir. Büyük oranda kendi topraklarının sahibi olmayan ova köylüleri açısından kiralanan toprağın büyüklüğü hanenin büyüklüğü ile ilişkilidir. Bu kapsamda toprak büyüklüğü bu bölgede sınıfsal açıdan anlamli bir özellik değildir. Üretim araçlarına sahip olma toprak kiralayan köylüler için önemli bir ayırmdır. Ova bölgesindeki toprak kiralayan hanelerin bir kısmının traktör dışında tarım makinesine sahip olmadığı bir kısmının ise traktör kiraladıkları görülmektedir. Ova için üretim araçlarından biri de fileleme makineleridir. Fileleme makinesini şirketlerden alan üreticiler olduğu gibi makineyi kendisi yapan üreticilerle de karşılaşmıştır. Ancak bu tablo kapsamında üretim aracı, bu makineler dışındaki tarım

makinelere sahip olma özelliği üzerinden ayırım yapılmıştır. Bu ayırmda büyük tarım makinelere sahip olma durumunda alternatif ürünler ekebilmenin mümkün olması önemlidir. Tarım makinelere sahip olmamak tütüne mecbur olmak anlamına gelmektedir. İstihdam edilen emek biçimi açısından ovaya bakıldığında ise toprağı kiralayan köylülerin tamamen haneici emek kullandıkları görülmektedir.

Tablo 4.3. kapsamında yapılan analiz, Dağ ve Ova köylüsü birbirinden ayırmaya olanak tanımaktadır. Ancak ayırım küçük toprak sahibi Dağ bölgesi köylüsünün ve toprağı kiralayan Ova bölgesi köylüsünün sınıfsal yapısını tanımlamamaktadır.

Özügurlu (2011), Türkiye’de tarımının yapısal dönüşümünü bütünlüklü şekilde anlamının ancak küçük köylülüğü analiz etmek ile mümkün olduğunu belirterek ülke tarımında “küçük köylülük” olgusunun belirleyiciliğine vurgu yapmaktadır. Tütün tarımı açısından “küçük köylülük” ise temel belirleyici özelliğe sahiptir. “Küçük köylü” kavramsallaştırmasıyla kastedilenin ne olduğu çoğu zaman değişebilmektedir. Dolayısıyla olgunun biçimlendiriciliğine vurgu yapmak ne kadar elzem ise bu olguyu tanımlamak da o kadar elzemdir. Bu kapsamda yapılan genel ayırımının toprak büyüklüğü olduğu görülmektedir. Belirli bir toprak büyüklüğünün altında toprağına sahip olanların küçük köylü olarak sınıflandırıldığı görülmektedir. Ancak bu sınıflandırma olgunun ekonomik boyutunu göstermekle birlikte sosyolojik yapısını ihmal etmektedir.

Marks Fransa’daki küçük köylülüğü şöyle betimlemektedir;

Küçük köylüler, üyelerinin hepsi aynı koşullar içinde yaşayan ama birbirleriyle gerçek ilişkilerle birleşmemiş bulunan muazzam bir kitle meydana getirir. Onların üretim tarzları, onları, karşılıklı ilişkiler kurmaya götüreceği yerde, birbirinden ayırır. Küçük köylülerin bu tecrit edilmiş durumu, Fransa’da ulaşım araçlarının kötü durumu ve köylülerin yoksulluğu yüzünden daha da ağırlaşır. Küçük bir tarlanın işletilmesi, hiçbir iş bölümüne, hiç bir bilimsel yöntem kullanılmasına elvermez, bu bakımdan da, hiç bir gelişim çeşitliliğine, hiç bir yetenek değişikliğine, toplumsal ilişkilerde hiç bir zenginliğe elverişli değildir. Köylü ailelerinin herbiri, hemen hemen tamamıyla kendi kendisine yeter, tükettiğinin en büyük bölümünü doğrudan doğruya kendisi üretir, böylece geçim araçlarını, toplumla bir değiş-tokuştan çok doğa ile yaptığı değişim yoluyla sağlar (Marks, 2003, s. 105).

Bu yönüyle Marks (2003), küçük köylülüğün; küçük bir tarla ekip/biçme özelliğinin yanı sıra kendi kendine yetebilme, tükettiğini büyük oranda kendi üretme, geleneksel yöntemler kullanma özelliklerine vurgu yapmaktadır. Özügurlu’ya (2011, s. 85) göre de “Metalaşmamış alanları ve/veya meta-dışına çıkabilme olanakları ile hane emeğinin kullanım biçimi, küçük köylülüğün özgür/özerk varoluşunun hem nedeni hem de

sonucudur.” Bu yönüyle küçük köylülük, küçük toprak işlemenin yanı sıra kendi içinde üretim yapmak, kendine yetmek dolayısıyla haneçi geçimlik üretime dayanmaktadır.

Adıyaman örneğinde küçük köylülüğü tanımlarken de toprak büyüklüğünün yanı sıra kendi kendine yetebilme özelliği dikkate alınmıştır. Bu yönüyle küçük köylü, olarak tanımlanan köylüler, dağ bölgesi için 6 dönümden daha küçük tarla sahipleridir. Bunun yanı sıra dağ bölgesi için küçük köylülük ücretli emek çalıştırıp çalıştırmamak ile ilişkilidir. Küçük köylülerin kendi hane emeğini kullanarak tütün yetiştirdikleri görülmektedir. Ova bölgesinde ailelerin hanenin ekip biçebileceği büyüklükteki toprakları kiralayıp ekmeleri ova köylülerini toprak büyüklüğüne göre ayırtırmayı zorlaştırmaktadır. Ancak burada yeni bir ayırım ortaya çıkmaktadır ki bu mülkiyet ve bölüşüm ilişkileri üzerinden değerlendirmeye gitmektir. Bu yönüyle toprak sahibi olmayan ova köylüsünü, dağ bölgesinde kendi kendine yeten küçük köylü ile aynı sınıfa dahil etmek mümkün değildir. Ovadaki toprak sahibi olmayan köylüleri açıklayan sınıfsal yapı ancak “topraksız köylülük” olacaktır.

Adıyaman açısından küçük köylülüğü analiz ederken kendi tükettiğini büyük oranda kendi üretme olgusu, köylülük ayırtırmasında etkili bir özellik değildir. Bunun iki nedeni bulunmaktadır. Öncelikle tütün kalori ihtiyacını karşılama anlamında tüketilebilir bir tarım ürünü değildir. Dolayısıyla tütün tarımı için esas olan değişim değeridir. Tütün tarlalarının boş alanlarına karpuz, acur, salatalık gibi tarım ürünlerinin ekilmesine rastlansa da bu ürünler, hanenin asgari ihtiyaçlarını karşılamada oldukça yetersizdir. Bir diğer nedeni ise ova bölgesi tütününün doğrudan tüketilebilir bir tütün olmamasıdır. Bu bölgedeki köylülerin kendi tütünlerini tüketmenin ötesinde çok uluslu şirketlere satmış oldukları tütünün işlenmiş halini satın aldıkları veya dağ tütününü satın aldıkları görülmektedir.

Dağ bölgesinde küçük köylülük özelliği gösteren haneler, hane üyeleri ile tütün toplamakta ve saptamaktadırlar. Hane dışında emek gereksinimi olduğunda bu ihtiyaç büyük oranda geniş aile veya komşular vasıtasıyla sağlanmaktadır. Bu üyelerin var olmadığı durumlarda ise bir günlük işçi çalıştırmak gibi yollara başvurulmaktadır. Dağ bölgesinde büyük toprak sahiplerinin ise hane emeği kullanıp kullanmayacakları değişkenlik gösterse de hane emeğinin tütün toplama ve saptama aşamaları için yeterli olmadığı ve bu ihtiyacın ücretli emek ile tamamlandığı görülmektedir. Başka bir ifade ile büyük topraklarda ücretli emeğin mutlaka var olduğunu söylemek mümkündür. Küçük toprak sahiplerinde ücretli emek ya hiç istihdam edilmemekte ya da çok yoğun

dönemlerde 2-3 gün gibi hanenin yetersiz kaldığı kısa sürelerde istihdam edilmektedir. Bu yönüyle dağ bölgesinde küçük köylülük ile büyük toprak sahipleri arasındaki ayırımın temelde ücretli emeğin varlığına dayandığını söylemek mümkündür.

Ova bölgesinde ise büyük toprak sahipliği ve topraksız köylülük arasında dağ bölgesine göre daha net sınırlar söz konusudur. Ova bölgesinde büyük toprak sahiplerinin topraklarının akıbeti üzerinde üç farklı seçeneği olduğu görülmektedir. Bunlar; toprağı tamamen ekmek, toprağı tamamen kiralamak ve toprağın bir kısmını ekerek bir kısmını kiralamaktır. Büyük toprak sahiplerinin toprağın bir kısmını veya tamamını ekmeyi tercih etmesi durumunda tercih edeceği tarım ürünü ise tütün olmamaktadır. Ova bölgesinde tütünden daha fazla gelir getiren alternatif ürünlerin olması tütün ile vakit kaybetmeyi anlamsız hale getirmektedir. Bu yönüyle büyük toprak sahipleri; badem, mercimek, nohut, arpa gibi tarım ürünleri tercih etmektedir. Toprak sahiplerinin toprağın bir kısmını veya tamamını kiralamaya karar vermesi durumu ise ovada sıklıkla karşımıza çıkan bir durumdur. Böylece tüm riskler kiracıya devredilmiş olmakta ve toprak sahibi risklerden arınmış olmaktadır. Ova bölgesindeki topraksız köylüler hanesinin gücü yetecek düzeyde toprağı büyük toprak sahiplerinden kiralama yoluna gitmektedir. Ova bölgesinde iki farklı kiralama yöntemi söz konusudur. Kira, peşin olarak ödenebileceği gibi elde edilen tütünün 1/3'ünü toprak sahibine vererek veya toprağın yanı sıra traktörün kiralanması ile tütünün 1/2'sini toprak sahibine vererek ödenebilmektedir. Bu kapsamda kiracılık ve yarıcılık olmak üzere ova bölgesinde iki tip toprak kiralama yöntemi olduğu söylenebilir. Katılımcılardan Burak bölgedeki kiralama yöntemini şöyle açıklamaktadır;

Burada çoğu yarıcı çünkü burada üreticinin hem tarlası yok. Hem de traktörü yok. (Burak, Ova).

Katılımcı Burak'ın vurguladığı gibi toprağın yanı sıra traktöründe olmaması hane için yarıcılık yapmayı mantıklı hale getirebilmektedir. Bu durumda elde edilen tütün toprak sahibi ile yarıcı arasında paylaşılmaktadır. Hisseyle toprak kiralayan katılımcılardan Osman elde edilen tütünün paylaşımını şöyle açıklamaktadır;

Yok hisseyle yapıyoz ikü canonun biri aganın... (Osman, Ova).

Katılımcı Osman'ın sözlerinde de vurgulandığı gibi bu yöntem toprak ağalığı düzenini hatırlatmaktadır. Toprak sahiplerinin yarıcılık sistemini günümüzde çok mantıklı bulmadıkları görülmektedir. Toprak sahiplerinin tercih ettikleri yöntem daha çok kiralama yöntemi olmaktadır. Böylece toprak sahibi; tütünün olmaması, ucuza gitmesi gibi risklerden kurtulmuş olmaktadır.

Wolf (2000, s. 22), köylünün hem hanesinin hayatta kalabilmesinde gerekli asgari kalori ihtiyacını temin etmek (tüketim) için hem de gelecek yıl ekim yapabilmek (üretim) için ihtiyaç duyduğu bir miktar olduğunu belirtmektedir. Hanenin hayatta kalabilmesi ve üretimini sürdürülebilmesi için gerekli olan bu miktara ise "ikmal ikame fonu" adını vermektedir (Wolf, 2000, s. 22). Bu kapsamda Adıyaman örneğinde ikmal ikame fonu ile kastettiğimiz de tütün üreticisinin hanenin üyeleri ile bir sonraki hasat zamanına kadar hayatını devam ettirebilmesi ve dikim zamanında yeniden tarlasına tütün dikebilmesi için gerekli miktardır. Dolayısıyla bu fon, köylünün varlığını devam ettirebilmesi için gereklidir. Bu fon, dağ ve ova bölgesindeki tütün üretim sürecinin birbirinden ayrılmasıyla farklılaşmaktadır. Nitekim dağ bölgesinde ikmal ikame fonu, tütün hanesinin asgari kalori ihtiyacının yanı sıra gübre, ilaçlama giderlerini kapsamaktadır. Ova bölgesinde ise tütün üretim süreci yalnızca gübre, ilaçlama giderlerinden oluşmamaktadır. Traktör, fileleme makinesi gibi makinelerin ve filelerin alınması gereklidir. Bu yönüyle ova bölgesinde ikmal ikame fonu dağ bölgesinden daha büyük bir miktardan oluşmaktadır.

Ova için etkili olan bir fon daha vardır. Bu da toprak sahibi olmamalarından dolayı her yıl doğrudan kira veya elde ettikleri tütünün bir kısmını verdikleri toprak kirasıdır. Wolf'un (2000) "kira fonu" olarak adlandırdığı bu fon dağ bölgesinde büyük oranda kendi toprağının sahibi olan köylüler için geçerli değildir. Ancak ova bölgesinde kendi toprağının sahibi olmayan köylüler toprağın sahibine ödeyecekleri kira fonunu da ayırmak zorundadırlar. Bu yönüyle ovadaki köylü, emeğini ve tütünü yeniden üretebilmek için dağ bölgesindeki köylüden daha fazla gelir elde etmek zorundadır. Ancak nasıl? Tütün üretim sürecinde üzerinde durulduğu gibi Ova tütünü ve Dağ tütünü fiyatları birbirinden farklıdır. Dağ bölgesinin tütününün kilogramı 120 TL'ye kadar satılabilmekte iken ova bölgesinin tütününün baş fiyatı dahi 22 TL'dir. Dolayısıyla ova tütünü üreten hane, hem daha fazla fona ihtiyaç duymakta hem de tütünün kilogram başına daha az gelir elde etmektedir. Bu sorunu aşmak için köylüler ova bölgesinde daha büyük alanda tütün ekmektedirler. Büyük alanda tütün ekme daha fazla emeğe ihtiyaç duymak demektir. Bu kapsamdaki köylülerin temel stratejisi kalabalık hane yapısına dayanmaktadır. Nitekim ova bölgesinde hanelerin daha kalabalık olduğu görülmektedir. Hane büyüklüğünün büyük oranda ise hane içindeki çocuk sayısının arttırılarak sağlandığı görülmektedir. Bu strateji hanenin iki işlevine dayanmaktadır. İlk olarak bu sayede tütünde kullanılacak hane emeği sayısı artmaktadır. İkinci olarak hane emeği, işe

gönderilerek hane gelirinin artışı sağlanmaktadır. Bu kapsamda hanehalkının sınıfsallığı ile Dağ ve Ova bölgesindeki tütün üretimine baktığımızda elde ettiklerimiz Tablo 4.4.'te sunulmuştur.

Tablo 4.4. Dağ bölgesinde Küçük Köylü ve Ova Bölgesinde Topraksız Köylü Hanelerin Sınıfsal Özellikleri

İncelenen Özellik	Dağ	Ova
	Küçük Köylü Haneler	Topraksız Köylü Haneler
Üretilen Tütün	Tek başına içilebilir vasıfta	Tek başına içilebilir vasfa sahip değil
Hanedeki Çocuk Sayısı	2-3 çocuklu hane yapısı	3 ve daha fazla çocuklu hane yapısı
Toprak Sahipliği	Kendi toprağının sahibi	Toprak kiralama
Ekilen Alan	Küçük alanlara ekim	Geniş alanlara ekim
Üretim Araçları Mülkiyeti	Dağlık arazi yaygın Traktör kiralama yaygın değil	Şirketlerden fileleme makinesi alma, Traktör kiralama yaygın
İstihdam Edilen İşgücü	Haneçi emek	Haneçi emek
Toprak ile Hane İlişkisi	Kendine yeten topraklar	Hane gücüne göre toprak kiralama
Hanenin Anlamı	Sahip olunan tarlayı ekip biçebilecek kişilerden oluşur	Kiralanan araziye biçimlendiren bir olgudur ve tarlayı ekip biçebilecek kişilerden oluşur
İkmal İkame Fonunun Kapsamı	Tütün hanesinin asgari kalori ihtiyacı Tütün üretimi için gübre ve ilaçlama giderleri	Tütün hanesinin asgari kalori ihtiyacı Tütün üretimi için gübre ve ilaçlama giderleri. Traktör, fileleme makinesi gibi makineler ve file giderleri
Kira Fonu	Kendi topraklarının sahipleri oldukları için kira fonu anlamlı değildir.	Yeniden üretim yapılabilmesi için hasat sonrası kira fonu ayrılmalı

Tablo 4.4. Dağ ve Ova'da küçük köylü ve topraksız köylü olarak sınıflandırdığımız hanehalklarının sınıfsal özelliklerini göstermektedir. Küçük köylülük, büyük toprak sahipliği ve topraksız köylülük sınıflandırmalarını araştırmamız açısından önemli kılan ise çocuk emeğinin bu sınıflandırmalar ekseninde konumlanmasında yatmaktadır.

Bölgeleri kendi içinde ve birbiriyle karşılaştırarak çocuk emeğine hanenin sınıfsallığı açısından değerlendirdiğimizde Dağ bölgesi içerisinde çocuk emeği, büyük toprak sahibi haneler ve küçük köylü haneler açısından farklılık göstermektedir. Ova bölgesinde tütün yerine alternatif ürünler ekme davranışı gösteren büyük toprak sahiplerinin varlığı bu bölgeyi kendi içine ayırma tabi tutmayı imkansız hale

getirmektedir. Bu kapsamda Ova bölgesini kendi içinde karşılaştırmak mümkün değilken Ova ve Dağ bölgelerini birbiri ile karşılaştırmak mümkün olmaktadır.

Ova ve dağ bölgesini birbiri ile karşılaştırdığımızda en temelde küçük köylü hanelerin sahip olduğu çocuk sayısı ile topraksız köylü hanelerin sahip olduğu çocuk sayısı arasında bir farklılık söz konusudur. Görüşülen ve gözlemlenen topraksız köylü hanelerin çocuk sayısı 3 ve daha fazladır. Bu kapsamda toprağı hane büyüklüğüne göre kiralayan bu hanelerin sınıfsal yapısının çocuk sayısı üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir.

Dağ bölgesinin küçük köylü çocuğı olmak ile büyük tarla sahibi çocuğı olmak arasında bir farklılık söz konusudur. Dağ bölgesinde küçük köylü ailelerin çocuklarının ve işçi olarak çalışan çocukların oldukça erken kalktıkları ve işi yaparken en çok erken kalkmakta zorlandıkları görülmektedir. Dağ bölgesinde tamamen hane emeğı ile üretim yapan küçük köylü bir ailenin çocuğı bu durumu şöyle anlatmaktadır;

Saat 4'te kalkıyoruz insan bir yerden sonra alışıyor diyor da yine insan alışmıyor yani... Dün sabah 4'te kalktık gece saat 10'a kadar tütünün içindeydik. Saplama uzun sürdü akşam gittik tarlaya kalan bir yer vardı onu da topladık onu da sapladık bir yemek molası veriyoruz işte o kadar... Valla Tütün hepsi başlı başına zor (Ömer, 17).

Dağ bölgesinde tütünün yoğun olduğu dönemlerde 2-3 gün işçi çalıştırma imkanı bulan küçük köylü bir ailenin çocuğı ise bu durumu şöyle anlatmaktadır;

Hiç keyifli değil işte yorucu... gidip eve uyuyorum sabah 6'da kalkıyoruz. (Kemal, 11).

Küçük köylü olarak sınıflandırabileceğimiz iki hane arasında çocukların çalışma koşulları farklılaşabilmektedir. Farklılık dağ bölgesindeki büyük tarla sahibi ailelerin çocuklarında daha net bir şekilde görülebilmektedir. Büyük tarla sahibi ailelerden birinin çocuğı çalışma faaliyetini şöyle açıklamaktadır;

Sabah erken olduğu için uyanamıyorum pek sadece dizme yapıyorum. (Ayla, 16)

Büyük toprak sahibi ailenin çocuğı ile aynı yaş, cinsiyetteki ücretli çocuk işçi Seda ise Ayla'nın karşısında saplama yaparken çalışma koşullarını şöyle açıklamaktadır;

Sabah tarlaya gidiyoruz sonra buraya dizmeye geliyoruz 7-8 gün önce geldik ne zaman biterse o zaman gideceğiz eylül ortası gibi herhalde biter (Seda, 16).

Dağ bölgesinde büyük tarla sahibi yetişkin katılımcılardan Mahmut, tarlasında ücretli çocuk işçi çalıştırırken; kendi eş ve çocuklarını çalıştırmamasını şöyle açıklamaktadır;

Şimdi şöyle yemek konusunda şey olduğu zaman o gelemiyor evde yemek yapıyor işçiler için... Çocuklar da onlar şu an küçükler... (Mahmut, Dağ).

Katılımcı kendi çocuklarının küçük oldukları için çalışmadığı söylerken tarladaki 10 ve 16 yaşında iki çocuk işçinin varlığını şu şekilde açıklamaktadır;

Yani mesela şöyle bir şey var çocukları normalde biz çalıştırmıyoruz. Mesela bu çocuk gelmiş. Ben normalde çalıştırmıyorum ama şey olmasın diye çalıştırıyoruz. (Mahmut, Dağ).

Görüldüğü gibi köylü hanenin hangi sınıfsal konumda yer aldığı başta çocuğun tarlada ya da saplama da var olup olmayacağını belirleyeceği gibi var olduğunda hangi koşullarda çalışacağını da biçimlendirmektedir. Dağ bölgesinde çocukları yalnızca saplama ya katılan büyük toprak sahibi hane katılımcılarından Pınar, sınıfsal yapının çocuklar üzerindeki etkisini şöyle açıklamaktadır;

Bizim gelir durumumuz biraz daha iyi olduğu için böyle... farklı aileler gitmek zorunda benim oğlumun yaşındaki çocuklar gitmek zorunda... Başka hiçbir şansları yok... Diyorum ya hiç arazisi olmayan %30'luk bu köyde tarlası olmayan... Olanın tarlası da ikiye bölünüyor.⁷⁰ 5 dönüm yapacak ki yarısını alsınlar onlar mecbur gitmek zorundalar...(Pınar, Dağ).

Çalışma koşulları arasındaki farklılık, büyük toprak sahibi ailelerin çocukları ile işçi çocuklar arasında daha fazla var olmakla birlikte büyük toprak sahibi ailelerin çocukları ile küçük toprak sahibi ailelerin çocukları arasında da var olmaktadır. Küçük toprak sahibi ailelerin çocukları belirli yaşlardan sonra sabah erken saatlerde tarlaya gitmektedirler. Büyük toprak sahibi ailelerin çocuklarının ise tarlaya neredeyse hiç gitmediği bazı durumlarda ise saplama yaptıkları gözlemlenmiştir. Küçük toprak sahibi ailelerin çocukları, hane içi ücretsiz aile işçisi olmaları yönüyle yorgun veya hasta olduklarında tarlaya gelmeme şansına sahip iken ücretli çocuk işçilerin bu şansa çok zor sahip oldukları görülmektedir. Eğitim bulgularında ayrıca bahsedileceği gibi bu durum ücretli çocuk işçilerin okul hayatları açısından da etkili olmaktadır. Ücretli çocuk işçilerin tütün bitmeden evlerine dönememeleri yönüyle okulların açıldığı ilk iki hafta okula gitmeyerek tütün toplama ve saplama ya devam etmektedir.

Ova bölgesinde küçük köylülük yaygın bir sınıfsal konum değildir ancak bu bölgede küçük köylü ailelerin çocuklarının dağ bölgesindeki küçük köylü aile çocukları ile benzer koşullarda olduğu görülmektedir. Bu bölgede tütün işinin daha kısa sürede

⁷⁰ Katılımcının toprakların ikiye bölünmesinden kasti aileden kalan toprakların kardeşler arasındaki bölüşümüne ilişkindir. Dağ bölgesinde haneye düşen toprak, miras yoluyla bölünerek günden güne küçülmektedir.

bitmesi, çocukların öğlene kadar çalışmalarını gerektirse de yetişkinlerle aynı işi yaptıkları bazen ise daha fazla iş yaptıklarına rastlanabilmektedir. Nitekim özellikle saptamaya göre çok daha az uzmanlık gerektiren tütün fileleme makinesinin başlarında çocuklara rastlamak mümkündür.

Hanenin bir üyesi olarak tarlada veya saptamada, filelemede var olan çocukların hanenin ekonomik faaliyetleri hakkında yetişkinlere yakın oranda bilgi sahibi oldukları ve sorumluluk aldıkları görülmektedir. Nitekim tarlada yapılan işleri bir çocuk şöyle açıklamaktadır;

Tütün dikiyorum işte babamgil filan suluyor işte otlarını şey yapıyoruz alıyoruz ondan sonra biraz daha büyüdükten sonra altını açıyoruz başını koparıyoruz en sonda da biçiyoruz....
(Kemal, 11)

Daha 11 yaşında olmasına rağmen Kemal tütünün neredeyse tüm işlemlerini bir çırpıda anlatabilmekte ve kullandığı dil ile işi kendi işi olarak gördüğünü hissettirmektedir.

Boş zamanlarında neler yaptığı sorulan Bilal'in verdiği cevap da tarlanın sorumluluğunu üstlendiğini göstermektedir.

Hiç... Bilal, 16).

[Hiç mi bir yere gitmiyorsun?] (Araştırmacı)

Yok ... Tarla var, iş var... (Bilal, 16).

Sınıfsal konum; çocuk emeğinin varlığını, çalışma faaliyetinin hangi koşullarda gerçekleşeceğini etkilemenin yanı sıra çocukların geleceğe yönelik hedeflerini de etkilemektedir. Dağ bölgesinde çocuklara geleceğe yönelik hedeflerinin neler olduğu sorulduğunda cevaplar birbirinden ayrılmaktadır;

Dışarda okuyup meslek sahibi olmak istiyorum beyin cerrahı olmak istiyorum. Çapa tıp istiyorum

[Ailen şehir dışında okuman konusunda ne düşünüyor peki] (Araştırmacı)

Ben nereye istersem oraya gönderirler yurtdışı istesem ona da gönderirler (Ayla, 16).

Polis olmak istiyorum... Çünkü bilmem seviyorum ben mesleği hiç tanıdığım yok da dışarda görüyorum mesela kıyafetleri filan çok güzel... (Seda, 16).

Polis olmak istiyorum. (Bilal, 16).

Bordo bereli olmak istiyorum (Kemal, 11).

[Neden bordo bereli olmak istiyorsun?] (Araştırmacı).

İşte istiyorum (Kemal, 11).

[Peki daha önce nerede gördün bordo bereliyi] (Araştırmacı).

Filmlerde... (Kemal, 11).

Küçük köylü hanelerin üyesi olan çocukların filmlerde, diziler ya da sokakta karşısına çıkan ulaşılabilir meslekleri kendilerine hedef olarak koydukları görülmekte iken büyük toprak sahibi hanelerin üyesi olan çocukların daha büyük hayaller kurabildikleri görülmektedir. Küçük toprak sahibi ve ücretli çocukların bir kısmı ise sadece tütünden kurtulma hayali kurabilmektedir;

Ne bileyim okulların ismini bile doğru düzgün bilmiyorum her şeyi olmak istiyorum. Adıyaman'a gitmek istiyorum ne bileyim işler filan kolay orada ya (Sedef, 10).

Ücretli çocuk işçilerden biri ise hayali sorulduğunda tütünden kurtulma hayalini diğer katılımcılardan farklı bir şekilde ifade etmektedir;

Keşke yer değiştirebilsek (Melisa, 16).

[Nasıl yani?] (Araştırmacı).

Senin yerinde olsam işte⁷¹ ... aslında sormanıza da gerek yok kendisiniz yapsanız her şeyi öğrenirsiniz zaten... bu işte! başka bir şey değil [o sırada tek çırpıda kalan tüm tütünü topluyor] (Melisa, 16).

Ova bölgesindeki topraksız köylü bir hanenin çocuğu deprem sırasında yıkılan evlerinden sonra kalabalık ailesi ile konteynerde kalırken geleceğe yönelik planlarını şöyle açıklamaktadır;

Seneye ev bitecek inşallah böyle soğuk oluyor elektrik ile ısıyoruz o da çok para...(Emir, 12).

Emir 12 yaşında olmasına rağmen bir yandan tütünde çalışmakta bir yandan da yıkılan ev yerine yapılan yeni evin tadilatına yardım etmektedir. Söyledikleri yetişkin bir insanın sözlerine benzemektedir. Bu kapsamda topraksız köylü ailelerde çocukların hanenin bir üyesi olarak ailenin sorumluluğunu daha küçük yaşlarda aldığı söylenebilir.

Çocukların çalışma statüsü açısından bakıldığında çocuk emeğinin dağ ve ovada büyük oranda haneîçi ücretsiz emek şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Bu yönüyle çocukların çalışmaları karşılığında bir ücret almadıkları ihtiyacı olduklarında alınan paranın hanenin çocuğu sıfatı ile "harçlık" şeklinde olduğu görülmektedir. Bu kapsamda hanenin üyesi olmanın, hanenin sınıfsal konumunun önüne geçtiği büyük toprak sahibi hanelerin çocuklarının da haneden ihtiyaçları için harçlık aldıkları görülmektedir.

⁷¹ Katılımcı çocuk, bu cümleyi kısık ve iç çekerek söylemiştir. Çalışan çocuklar üzerine araştırma yapmanın zorluklarına daha önce değinilmiştir. Ancak sahada en zorlanılan gün Melisa ile görüşüldüğü gün olmuştur. Babası öncelikle işvereninden izin almamızı istemiştir. İşvereni izin verdikten sonra tütün toplarken görüşmemize izin vermiştir. Görüşme yaptığımız süre boyunca "hadi [Melisa] arkada kalma" diyerek daha hızlı çalışması ve diğer işçilere yetişmesi gerektiğini hatırlatmıştır.

Yevmiye almıyorum biz sahibiyiz tütünün. (Ayla, 16).

[Harçlık veriliyor mu peki?]

Harçlık veriyorlar yani bir ihtiyacın olur isteğim olur öyle veriliyor... (Ayla, 16).

Harçlık veriyor gerekli ihtiyaçlarımı karşılıyorum telefonumu yaptırdım (Kemal, 11).

Bu durum çocuklar tarafından oldukça normal olarak algılanmaktadır. Nitekim yapılan iş bir gelir etme amacından öte haneye ekonomik bir katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Ova bölgesinde haneîçi ücretsiz aile işçisi çocuklardan biri ücret alıp alınmadığı sorusuna şöyle cevap vermektedir;

Tabi her birimize 1.000 lira veriliyor [bu sırada kendisi ve annesi uzun bir kahkaha atıyor] (Zuhal, 17).

Ücretli çocuk işçi statüsünde çalışan çocuklar için de bu durumun çok değişmediği gözlemlenmektedir. İşverenden bir ücret elde eden çocukların ücretleri aileleri tarafından alınmaktadır. Ücretli çocuk işçilerin iş bulması nasıl aile reisi tarafından gerçekleştiriliyorsa ücretlerinin çocuğun kendisine verilip verilmeyeceği kararı da aile reisi tarafından alınmaktadır. Ücretin çocuk işçiye verilip verilmeyeceği ailenin tutumuna göre değişse de büyük oranda verilmediği, verilmesi durumunda ise bir kısmının haneîçi çocuk emeğindeki benzer şekilde “harçlık” şeklinde verildiği görülmektedir.

4.2.2.3. Tütün tarımında çocuk emeğini anlamak için tütün politikalarını anlamak!

1980 sonrasında gerçekleşen özelleştirme süreci sonucunda tütün sektöründe serbest piyasa koşulları geçerli olmuştur. Tekel'in özelleştirilmesi ve sözleşmeli alım modelinin gelişi ile Ova çiftçileri birkaç tütün şirketinin belirleyeceği fiyatlara razı olmak zorunda kalmıştır. Nitekim daha önce üzerinde durulduğu üzere başka alternatifleri bulunmamaktadır. Dağ çiftçileri ise bu süreçte kayıtdışı satışa yönelmişlerdir.

Ova çiftçilerinin şirketin belirlediği 17-18 liralık fiyatlarla geçinebilmesi ancak geniş topraklar ekebilmesi ile mümkündür. Ancak bu topraklar için işçi çalıştırılması durumunda gelir haneye yetmeyecektir. Bu süreç ancak hanenin tüm üyelerinin tütünde çalışması ile mümkün olabilmektedir. Ova çiftçilerinin yaşam stratejileri de bu olmuştur. Bu kapsamda tütünde çocuk emeğinin şekillenmesinde politikalara büyük bir önem yüklemek gerekmektedir. Sözleşmeli alım modeli, Dağ ve Ova'nın birbirinden yalnızca tütün tipi yönüyle değil satış yöntemi ile de ayrışmasına yol açmıştır.

Özelleştirme dönemi politikalarının tütün işçiliği üzerindeki etkisi yadsınacak bir boyutta değildir. Bu kapsamda saha verileri ışığında Tekel sonrası Adıyaman'da yaşanan

dönüşümü ve yeni sarmalık tütün düzenlemesi ile yaşanabilecekleri anlamak çocuk emeğinin anlamlandırılmasında gereklidir. Tekel'in özelleştirilmesi ile Ova bölgesindeki köylerde yaşanan dönüşümü Ziraat Odası başkanları şöyle açıklamaktadır;

Tekel varken çok iyiydik. Tütün Adıyaman için olmazsa olmazdı. Tekel döneminde çok güzel bir para kazanıyordu tarlası olmayan çiftçiler. Tekel özelleşince bütün köylerimiz boşaldı. Köyler tamamen... çünkü arazisi olmayan çiftçiler tütün yapıyordu fakat tekelle özelleşince adamlar sudan çıkmış balığa döndüler hepsi dağıldı... Gittiler... Mesela daha önce benim 16 bin tane tütün üreticim vardı bak bu 900'e düştü 1000'e düştü. (Mehmet, Ova).

Bütün köylerde oldu tütün yasaklanınca⁷² mecburen yurtdışına gitmek zorunda kaldı gençler çoğu sadece 250 ev Japonya'ya⁷³ gitti daha İngiltere'ye Almanya'ya giden var. (Remzi, Ova).

Katılımcılardan Mehmet ve Remzi'nin anlattıkları Tekel'in özelleştirilmesiyle Ova bölgesinde baştan itibaren topraksız olan köylülerin bir kısmının tütün tarımından vazgeçerek göç ettiğini bir kısmının ise tütün tarımına devam ettiğini göstermektedir.

Tütün üreticileri açısından Tekel dönemine bakıldığında ise; katılımcıların bir kısmı Tekel döneminde üretim yapmadıklarını, bu dönemde aile büyüklerinin üretim yaptığını ve kendilerinin bu dönemi çok hatırlamadıklarını belirtmişlerdir. Bir kısmı ise Tekel döneminin kendi içinde bir ayrıma tabi tutulması gerektiğini düşünmektedirler. Bu kapsamda Tekel'in son yıllarını kötü bir dönem olarak değerlendiren katılımcılardan biri dönemi şöyle açıklamaktadır;

Tekel zamanı iki dönem vardı bir kota dönemi bir de kotadan önceki... Kotadan önce eken kurtardı o zaman kurtuldu... Hocam 200 kilo götürüyordun 200 kilodan fazla götürüremiyordun. Sen gelip benim cüzdanımı götürüyordun ben ekmemiştim 200'de oradan 400 kilo götürüyordun şuanda biz bunu biraz daha fazla ekliyoruz onu daha az ekliyorduk kota yapmışlardı ya kotaya göre götürüyordun fazla götürüremiyordun şimdi fazla da götürüyoruz . (Ali, Ova).

Katılımcılardan Ali'nin söylediği gibi kota dönemi üreticilerin istedikleri kadar üretim yapmalarına izin verilmemiştir. Bu kapsamda üreticiler, mağdur olabilmiş ve yasadışı yollara yönelebilmişlerdir.

⁷²Katılımcıya tütünün yasaklanması ile neyi kastettiği sorulmuştur. "Tekel sonrası işte" cevabını vermiştir. Bu kapsamda özelleştirme ve alternatif ürünlere yönelişi bir yasaklama olarak gördüğü söylenebilir.

⁷³Japonya'ya göç edilmesi araştırmacı tarafından ilginç bulunmuş ziraat odası başkanına nedeni sorulmuştur. "İşte işgücü olduğu için... Sonuçta iş bulmak daha kolay... Gitmek daha kolaydı o dönemlerde şimdi biraz sıkıntılı oldu. İnşaat sektöründe çalışıyorlar işte orada... O dönem Almanya'ya gitme biraz sıkıntılı olduğu için Japonya'ya gittiler." cevabını vermiştir.

Tekel döneminin katılımcılar açısından en iyi sonuçlarından biri ise yetişkin erkek katılımcıların büyük bir çoğunluğunun sigorta girişlerinin bu dönemde yapılmasıdır. Katılımcılardan biri durumunu şöyle açıklamaktadır;

Sigortam yok yani yeşil kart çünkü şimdi çalışacağım bir yer yok yani her ay 1 milyar yatıracak şeyim de yok. Devlet aldığı zaman yapıyordu mecbur yapıyordu şirkette bir faydası yok. İki yıl daha sigorta ödersem emekli oluyorum ama yaşı bekleyecem...(Ahmet, Ova).

Katılımcının belirttiği gibi şirket için üreticinin sigortasının olması bir anlam taşımamaktadır. Devlet Tekeli döneminde ise üreticinin sigortalı olması gerekmektedir. Bu kapsamda Tekel döneminde üretim yapan erkek katılımcıların sigorta girişleri bu dönemde yapılmıştır.

Dağ ve Ova bölgesi üreticilerinin, ürettikleri tütün tipinin ve sınıfsal özelliklerinin farklı olması 1980 sonrası dönüşümde farklı hayatta kalma stratejileri izlemesine yol açmıştır. Tekel sonrası dönemde devlet tarafından alternatif ürünlerin teşvik edilmesi Dağ ve Ova bölgesinde farklı sonuçlar yaratmıştır. Bu kapsamda dağ bölgesindeki üreticilerden biri durumu şöyle açıklamaktadır;

Bu yasaklardan dolayı şeylerden dolayı 5-10 sene evvel dediler ki alternatif ürün size vereceğiz ayçiçeği ee ayçiçeği bir dönüme ektik 100 lira çıkarmadı mazotunu bile çıkarmadı olmadı bıraktık dediler ki alternatif sürekli zorluyor bizi bu sefer dediler ki "kiraz" kiraz kaç tane ağaç girer siz söyleyin 10 tane 15 tane şuan bizim geçen sattığımız kiraz yani var olan arkadaşlarımızınkini 900 kuruşa verdiler yani 1 lira da değildi e nasıl geçinecek? tütün ile geçiniyorlar. (Mert, Dağ).

Dağ bölgesinde alternatif ürünlerden elde edilen gelir, tütün gelirleri kadar yüksek olmamıştır. Bu süreçte Dağ bölgesinde üretilen tütün tipinin oldukça etkili olduğu görülmektedir. Bu yönüyle Dağ üreticisi teşvik edilen alternatif ürünler yerine tütün üretmeye devam etmiştir.

Bir önceki başlıkta Ova bölgesinin sınıfsal yapısından bahsedilmiştir. Bu kapsamda bölgede büyük toprak sahipleri ve topraksız köylülerin bulunduğu vurgulanmıştır. Ova bölgesinde sınıfsal yapının alternatif ürünlere yönelmede oldukça etkili olduğu görülmektedir. Nitekim bölgede alternatif ürünlere yönelenler büyük toprak sahipleri olmuştur. Bu dönüşümü aynı zamanda büyük toprak sahibi olan Ziraat Odası başkanlarından katılımcı Remzi şöyle açıklamaktadır;

Özellikle tütünün yasaklanmasından sonra arazi sahipleri buna yöneldi fıstıktır, bademdir ama bu arazi sahipleri için... Şimdi bizim burada toprağı olmayan asıl tütünden geçimini

sağlayan yarıcılık sistemiyle çalışan işgücünü kullanan insanların mağduriyeti yaşandı. Ben kendi arazimden söyleyeyim o dönem 500 dönüm araziyi biz tütün yaptırıyorduk. 50 aile buradan geçimini sağlıyordu. Ee ben şimdi sondaj vurdum pamuk ekiyorum, mısır ekiyorum yani o insanların burada geçimini sağlama imkanı kalmadı. Ne yaptık, biz makineli hasata geçtik traktörlerle ekiyoruz mısırı, şu mısırın ekilişi gibi... Bundan bir tane işçinin faydalanma şansı yok. Traktörlerle ekiyon biçerle biçiyon (Remzi, Ova).

Ova bölgesinde büyük toprak sahipleri için alternatif ürünler ekmek mümkün olmuştur. Büyük toprak sahipleri için bir diğer alternatif ise tarlasını kiraya vermektedir. Tarlasında tarım yapmayan bir büyük toprak sahibi durumunu şöyle açıklamaktadır;

Ben kendim tütün ekmiyorum hocam çünkü çalışacak kimse yok tarlam var tarlamı hicara veriyom ama hicara veriyom paramı cebime koyuyom. artık o kar eder mi zarar eder mi o ona kaldı artık. Peşinen kirayı alıyom. kiraya veriyom öyle yani... 100 dönüm var benim dönümü 650 liraya verdim paramı da aldım biraz kalsa da o da peşin sayılır yani... ben her yıl veriyorum ben 3 yıldır veriyom evvelki sene 70 dönüm verdim 12 ton tütün aldı bana verdi 20.. ben geçen sene başkasına verdim 35'e onun da şimdi nerdeyse 10-12... 10 tondan fazla tütünü var. Ben bu sene başkasına verdim 42'ye verdim ben de arttım yani...(Yusuf, Ova).

Görüldüğü üzere Ova bölgesinde büyük toprak sahipleri için alternatifler mümkündür. Toprak kirasını yükseltme, toprağı bölerek kiralama, kirayı peşin alma gibi imkanları da bulunmaktadır. Topraksız köylüler için ise aynı durum söz konusu değildir. Tütün üretiminin emek yoğun özellikler göstermesi, tarım makinesi araçlarına diğer ürünlere nazaran daha az ihtiyaç duyulmasına yol açmaktadır. Bu yönüyle topraksız köylüler, tütün üreterek yaşamaya devam etmektedirler. Ova bölgesinde topraksız köylü için alternatif ürün üretmek mümkün değildir. Toprağı tütün dikmek dışında bir alternatif gözükmemektedir. Gelir elde etmek için ya tütün tarımına devam edeceklerdir ya da başkasının tarlasında işçi olarak çalışmak, göç etmek gibi alternatifleri deneyeceklerdir.

Tütün üreticisi için alternatifler her zaman az olmuştur. Bu kapsamda Dağ bölgesinde de Ova bölgesinde de tütünden başka çare olmadığı sıklıkla vurgulanmaktadır. Ancak Dağ bölgesinde en azından üreticilerin şu an ki düzenden memnun oldukları görülmektedir.

Geçiniyor muyuz? yani açta kalmıyoruz. Biz 7 kişiyiz, 7'miz de çalışıyoruz. Başka çaremiz yoktur. Hepimizin yani genelde... Yoksa zor iş yani... Başka çaremiz yok. Biz bunun yerine şimdi çeyrek altın diksek cumhuriyet altını alsak geçinemeyiz yani hani başka çaremiz yok arazilerimiz küçük zaten en fazla 2-3 dönüm (Emre, Dağ).

Bu şekilde devam etse böyle çok iyi (Mahmut, Dağ).

Ova bölgesinde ise şu an ki durumdan memnun olan bir çiftçiyle karşılaşmak oldukça zordur. Bu memnuniyetsizliğin çiftçilerin geçim sıkıntısı yaşaması ile ilişkili olduğu görülmektedir. Katılımcılardan Ahmet durumu şöyle anlatmaktadır;

Aslında millet şöyle diyor arpa, buğday eksem daha iyi diyor işte onda hiç değilse fazla emek yok belki giderim daha fazla ama başka işte çalışırım. Malatya'ya kayısıya giderim Karadeniz'e fındığa giderim bu şekilde beni kurtarmıyor (Ahmet, Ova).

Katılımcılardan Ahmet'in de belirttiği gibi düşük tütün fiyatları, köylünün daha önce bahsettiğimiz kira fonu, ikmal ikame fonu gibi fonları karşılamada yetersiz kalmaktadır. Katılımcılardan Ayşe ise tütün fiyatlarının, fonları karşılamada yetersiz kalmasını şöyle açıklamaktadır;

15 milyara hıcar yapmışız mesela 5 milyar da mazot parası...20 yani maliyet daha... İşçiliğimizi de saymıyoruz valla geçen seneki gibi giderse bize hiçbir şey kalmaz ne olacak... Bu sene on beşe kiraladık [tarla kirasını kastediyor] belki seneye yirmi olacak... (Ayşe, Ova).

Katılımcılardan Ali ise maliyet hesabını şöyle yapmaktadır;

Yok biz para yok ha... Ya ben sana diyom; 30 dönüm ekmişim 2 ton. 2 tonda 20 milyar masrafım var. 20 milyar da borcum var kira hariç ha onu geçen sene vermişim. Bana hiçbir şey kalmıyor bana kalan da o bakkala gidecek. 10 bin lira da bakkala nakit gider. 30 bin lira gelse 20 masrafa gidecek 10'u da öyle... hayat böyle işte hocam, konteynırda devam ediyoruz bu konteynırda kaldığı sürece insanın ne masrafı olacak ki... (Ali, Ova).

Dağ bölgesinde de köylülerin şikayetleri olmakla birlikte bu şikayetler tütünde çalışmanın zorlukları ve değişmesi düşünülen yasal düzenleme noktasında toplanmakta tütünün satış fiyatı ile ilgili olmamaktadır. Ova bölgesinde ise tütünde çalışmanın zorluklarındansa geçim zorlukları ön plana çıkmaktadır.

Ova bölgesinde tütün alımı yapan, yaklaşık sekiz firma bulunmaktadır. Ancak bu firmaların bir kısmı, verdikleri taahhütleri zamanında yerine getirmemiş üretici de bu firmalarla çalışmaktan vazgeçmiştir. Bu kapsamda Ova Ziraat odaları piyasada üreticinin tütün sattığı 5-6 firma olduğunu ifade etmektedirler. Piyasada birden fazla firma bulunsa da firmaların üreticiye verdiği fiyatların birbirine oldukça yakın olduğu görülmektedir. Katılımcılar firmaların tütün ödemesini 15 gün içerisinde vergiler düşülerek ödediğini belirtmektedir. Saha araştırması kapsamında hiç katılımcı şirketlerle ilgili ödeme sorunu (geç ödeme, ödememe vb. sorunlar) yaşamamıştır. Bu kapsamda şirketlerin ödeme yapacaklarının kesin olduğu söylenebilir ancak tütün fiyatları için aynı kesinlikten bahsedilemeyecektir. Tütün alımları için yapılan sözleşmede baş fiyat belirtilmekte ancak

alımlar baş fiyatın oldukça altında gerçekleşebilmektedir. Üreticilerden biri durumu şöyle açıklamaktadır;

Tütün satarken baş fiyat belirli de ama götürdüğümüz zaman diyoruz bu en kaliteli... Götürdüğümüz zaman yine baş fiyattan vermiyorlar muhakkak bir bahaneleri oluyor ya yaştı ya birinci kırım içinde var (Ahmet).

Araştırmanın yapıldığı dönemde, geçen yıl firmaların verdiği fiyatların oldukça düşük olduğu sıklıkla vurgulanmıştır. Katılımcılardan biri bu mağduriyeti şöyle açıklamaktadır;

Aha bu sigara 20 kağıt, 1 kilo tütün 15 kağıt. Evvelki sene on beş, on altıydı. Bu sene yine iyi...(Osman, Ova)⁷⁴.

Ziraat odası başkanlarından Mehmet ise geçen yıl düşük olan fiyatları şu şekilde açıklamaktadır;

Önce sözleşme yapıyoruz önceden... 5 tane firma var geliyor ben sana 2 ton 3 ton tütün yapacağım üç aşağı beş yukarı anlaşıyoruz. Geçen sene firmaların büyük bir haksızlığına uğradık 18 liraya anlaştığımız tütünü pandemi dolayısıyla almamazlık yaptılar. 14 liraya 13 liraya kadar tütünü aldılar. Tabi şikayet ettik (Mehmet, Ova).

Katılımcıların belirttiği gibi baş fiyat sözleşmede yazmaktadır. Ancak bu şirketin tüm tütünü o fiyattan alacağını göstermemektedir. Tütün eksperleri tarafından incelenen tütün, doğru kurutulmadığı veya iyi kalitede olmadığı gibi gerekçelerle düşük fiyatlara alınabilmektedir. Katılımcı Osman'ın belirttiği gibi bir kilo tütün bir paket sigara parasından daha düşük bir fiyata alınabilmektedir. Sözleşmeli alım modeli ile Ova üreticisinin büyük oranda şirketlerin insafına tek edildiği söylenebilir. Ova üreticisinin, işlenmeden kullanım değeri yaratmayan tütünü, şirketler dışında satabileceği bir yer yoktur. Bu kapsamda benzer fiyatlar veren şirketlere tütünü satmak dışında yapabileceği bir şey yoktur. Şirketler, üreticilerin başka alternatifini olmadığını bilmekte ve bunu düşük fiyatları kabul ettirmek için kullanabilmektedir.

Zaten firmaları biraz sıkıştırırsan ben Batman'a Hataya giderim diye tehditleri var.. (Mehmet, Ova).

Özel şirketlerin düşük fiyat politikasını ziraat odası başkanlarından... şöyle açıklamaktadır;

⁷⁴Ova bölgesinde tütün üreten üreticiler kendi ürettikleri tütünün işlenmeden içilebilir özellikte olmaması sebebiyle dağ tütünü veya sigara paketi satın almaktadırlar. Katılımcı Osman'ın bu sözleri Necati Cumalı'nın Acı tütün kitabındaki şu sözleri anımsatmaktadır; "Evinde yedi yüz kilo tütünü var bu adamın, cebinde içecek bir paket sigarası yok".

Özellikle özel şirketler gerçek değeri üzerinden alım yapmayan bir nevi çiftçiyi ezme politikası izledi aynı firma İzmir’de atıyorum 15 liraya tütün alırken burada 7 liradan 8 liradan tütün toplamaya çalışıyor. İzmir’deki üretici kendi işletmelerine yakın olduğu için artı orada bir alt yapı oluşmuş onları kaybetmemek için o çiftçiyi doyuruyor avans veriyor öyle şeyler veriyor ama aynı imkanları buradaki üreticiye sağlamıyor. Tütünü zamanında gelip almıyor o tütün değer kaybediyor (Remzi, Ova).

7-8 tane şirket alıyor. Anlaşmalı bunlar. İşte bu fiyatı geçmesin... Ee millet de mecbur kalıyor veriyorlar. Millet mecburdur verecek. (İbrahim, Ova).

Firmaların üreticiden tütünleri almadan önce sözleşme yaptığına daha önce değinilmiştir. Bu sözleşmelerin içeriğini üreticilerin çoğu zaman tam olarak bilmedikleri görülmektedir. Ova Ziraat odası başkanlarından Mehmet bu durumu şöyle açıklamaktadır;

Sözleşme tek taraflı kimse sözleşmenin ne olduğunu bilmiyor ancak çiftçilerimize imzalatıyorlar geliyor çiftçilere bunu imzalar mısın diyorlar çiftçi bunun içinde ne olduğunu bilmiyor. Firma ben almasam diyor sen bu tütünü napacan diyor. Bak 15 lira sözleşmeye yazıyor 2 lira dese yine vermek zorundayım. (Mehmet, Ova).

Sözleşme ile ilgili katılımcıların bildikleri iki şey olduğu görülmektedir. Bunlardan birisi baş fiyattır. Bir diğeri ise sözleşmeye göre 18 yaşından küçüklerin tütünde çalışmasının yasak olduğudur. Katılımcılardan birisi bu bilgiyi haneici çalışan çocuğa bakarak şöyle açıklamaktadır;

Çocuklara bir yasak gelmiş onları kullanamıyoruz 18’den aşağı kullanamıyoruz. Bak şimdi bu burada oturmuş [köşede makine başında fileleme yapan çocuğu gösteriyor] babası görse kızar ha (Ali, Ova).

Tütün daha önce de üzerinde durulduğu gibi haneici emek ile sürdürülen bir iştir. Ova bölgesinde düşük tütün fiyatları ile tütünden elde edilen gelir düşüktür. Buna karşın ikmal ikame fonu ve kira fonun büyüklüğü tütün üreticisinin geçinmesi için yeterli olan parayı oldukça sınırlamaktadır. Bu kapsamda şirketler ne kadar çocuk çalıştırılmaması gerektiğini vurgularsalar da işçiler için bütçe ayırmak mümkün olmamakta hanenin tüm üyeleri çalışmak zorunda kalmaktadır. Bu kapsamda Ova bölgesinde çocuk emeğini bir haneici emek sömürüsü yerine haneici hayatta kalma stratejisi olarak görmek gerekmektedir. Bu durumu bir strateji olarak tanımlayarak çocuk emeğinin meşrulaştırma amacı değil “anlama” amacı güdülmektedir. Ova bölgesinde haneici işveren statüsündeki Ayşe, şirketlerin çocuk işçi çalıştırıp çalıştırmadıklarını denetlediklerini anlatırken çocuğunu çalıştırma nedenini işçi çalıştıracak güce sahip olmamak ile açıklamaktadır;

Nitekim çocuklarının çalışmamasının ancak işçi çalıştıracak kadar gelirleri olmasında mümkün olacaktır;

Valla işçi hiç şeyimiz yok... İşçilere de versek valla bize kalmaz. Kim ister ki çocukları gitsin şey yapsın olsa insan işçilere verir o gücümüz yoktur budur valla...(Ayşe, Ova).

Katılımcılardan Ayşe'nin söyledikleri tütün tarımında çocuk emeği kullanım amacının çocuğu çalıştırarak bir gelir elde etmek yerine hane olarak hayatta kalabilmek olduğunu göstermektedir. Katılımcılardan Ali ise bu zorunluluğu çocukların yevmiyesini çıkarması ile açıklamaktadır;

Bizim buraya böyle düzenli bir şey lazım mesela tütün veriyor çocukları koyma içine diyor. Çocukları koymasak, o çocuklar yevmiyesini çıkarmasa olmuyor. Koymasın olmuyor... Bizim bu Adıyaman'a böyle düzenli bir şey lazım böyle çocuklar da ekmeğini çıkarabilsin tütünden uzak olsun...(Ali, Ova).

Bu kapsamda şirketlerin çocuk işçi çalıştırılmasını yasaklayan sözleşmeler ve denetlemeler ile çocuk işçi çalıştırılmasını önleme çabaları çok yüzeysel kalmaktadır. Gün boyu tütün fileleme yapan çocuklar yabancı biri geldiğinde fileleme makinesi ve filelerden hızla uzaklaşmakta, sorulduğunda çalışmadıklarını söylemektedirler. Bu duruma saha araştırmamız sırasında şirket eksperleri sanılarak bizzat şahit olunmuştur. Şirketlerin sözleşmelere ekledikleri çocuk çalıştırmama yükümlülüğünün kontrol edileceği söylene de araştırmamız sırasında eksperler ile karşılaşmamış, eksperle karşılaşan bir çocuğa da rastlanmamıştır. Ancak çocuklar, şirket eksperlerinin geleceğini sıklıkla vurgulamakta ve gelmelerinden korkmaktadırlar. Ova bölgesindeki çocuklar arasında "gelecekler" vurgusu yaygındır;

Kontrole gelecekler dediler de o olabilir diye (Zuhal, 17).

Gelecekler dediler (Meral, 17).

Bu sene daha bir sık kontrol ediyorlarmış (Zeynep, 16).

Ekspertler geldiklerinde ne olacağı ise bir muammadır. Ebeveynler de çocuklar da çocuk çalıştırmanın cezanın ne olacağını bilmemektedir.

Dağ bölgesinde çocuk sayısının fazla olması durumunda 2. 3. çocuk gibi daha küçük çocukların tarlaya gitmemesi durumu ile karşılaşılırken Ova bölgesinde hanenin tüm çocuklarının (daha önce bahsedildiği gibi çocuk sayısı ova bölgesinde 3 ve daha fazla şeklinde karşımıza çıkmaktadır) tütün üretiminde yer aldığı görülmektedir. Bunun dışında dağ bölgesinde görüşülen ücretli çocuk işçilerin büyük bir kısmının ova bölgesindeki

topraksız köylüler olduğu görülmektedir. Bu kapsamda dağ bölgesinde çocuk olmak ve ova bölgesinde çocuk olmanın aynı anlama gelmediği söylenebilir.

Dağ bölgesinde de Ova bölgesinde de hane içi çocuk emeği oldukça yaygındır. Ancak Dağ bölgesinde tütünde hanenin şanlı çocukları ile karşılaşılma imkanı söz konusudur. Ova bölgesinde topraksız köylü hanelerinin çocuklarının ise küçük yaşlardan itibaren fileleme makinesi ile çalışmaya başladıkları görülmektedir. Dağ bölgesinde hanelerin çocuğunu ücretli işe göndermesi ile hiç karşılaşılmamıştır. Dağ bölgesinde karşılaşılan işçi çocuklar, Ova bölgesinin topraksız hanelerinin çocuklarıdır. Bu kapsamda tütün üretim süreci, hanenin sınıfsal yapısı ve tütün politikaları bir bütün olarak değerlendirildiğinde Ova ve Dağ bölgesi çocuk işçilerinin farklılaşan yapısı tablo 4.5.'te sunulmuştur. Bu farklılaşmada üç değişkenin etkisinin de yer aldığı söylenebilir.

Tablo 4.5. Dağ ve Ova Bölgesinde Tütünde Çocuk Emeğinin Farklılaşması

	Dağ	Ova
Bölgedeki Çocuk Emeği Biçimleri	Hane içinde çocuk emeği ve ücretli çocuk emeği	Hane içinde çocuk emeği
Çocuğu Ücretli İşçiliğe Gönderme	Yaygın değil	Yaygın
Çocuğun Çalıştırılma Nedeni	Hanenin üyesi olması	Hanenin hayatta kalma stratejisi
Hanede Çalışan Çocuk Sayısı	İlk çocukların çalışması yaygın, 3. sıradaki çocukların çalışma ihtimalleri daha düşük	Hanede çocuk sayısı ile aynı
Bölgedeki Ebeveynlerin Çocukları için Hayalleri	Ebeveynlerin hayali var	Ebeveynlerin çocuklarına dair hayalleri sınırlı
Bölgedeki Çocukların Hayalleri	Çocukların hayali eğitim vb. var	Çocukların hayalleri yaşamı devam ettirmek ile ilgili
Çocukların Yaptıkları İşler	Yalnızca saplama veya tütün toplama ve saplama	Fileleme ve tütün toplama
Çocukların Çalışma Saatleri	Yapılan işe ve sınıfsal konuma göre değişebilmektedir.	Tütün toplamaya başlama saatlerine göre değişmektedir.

Sarmalık kıyılmış tütün yasası düzenlemesinden bir önceki bölümün sonunda bahsedilmiştir. Bu kapsamda kabul edilen yasa tasarısı sarmalık kıyılmış tütünü neredeyse hiç üretmeyen Ova üreticisinin hayatını çok da değiştirmeyecektir. Ova bölgesinde katılımcıların yeni düzenlemeye olumlu baktıkları görülmektedir. Ancak bu

olumlu bakışın arkasında büyük oranda Dağ bölgesindeki üreticilerin de onlar gibi olmaları düşüncesi yatmaktadır. Nitekim katılımcılardan birinin sözleri bu bakış açısını özetlemektedir;

O yasa daha güzel olur. Olsa iyi olur. Kooperatif kurulsa vergi ödeyecek hele vicdansız gidiyor geliyor biz de vergimizi ödüyök malımız para etmiyor onlar serbest satıyor biz satamıyoruz ...herkes bir olur hem devletimiz kazanır. (Osman, Ova).

Katılımcı vergisiz satış yapan Dağ üreticisinin kendisi gibi vergi ödemesini istemektedir. Ancak bu noktada “malımız para etmiyor” sözü anlatılmak isteneni daha çok özetlemektedir. Dağ üreticisi de Ova üreticisi de nihayetinde tütün üretmektedir. Ancak bir tütünün kilogramı en fazla 20 TL’ye satılabilirken diğeri 120 TL’ye kadar satılabilmektedir. Bu fiyat farklılaştırması Ova tütünü üreticilerinin, Dağ tütünü üreticilerine karşı tepkili olmalarına yol açmaktadır.

Yeni düzenleme Dağ bölgesindeki üreticilerin ise büyük oranda yaşamlarını değiştirecek bir düzenlemedir. Kabul edilen yasal düzenleme tütün kaçaklığına hapis cezası getirmekte ve üretilen tütünün sözleşmeli alım modeli veya kooperatif vasıtasıyla satılabileceğini belirtmektedir.

Dağ bölgesindeki katılımcıların kooperatif düzenlemesine sıcak bakmadıkları söylenebilir. Bu kapsamda katılımcılardan Mahmut Kooperatife bakış açısını şöyle açıklamaktadır;

Kooperatif olursa yarı paraya düşer çünkü bizden vergi alacaklar vergi aldığı zaman şimdi benim diyelim maliyetim 50 milyon ama vergiye döndü mü bu yarıdan yarıya düşecek beni kurtarmaz kurtarmaz. Yani Bunlar [bu sırada çalışan işçileri gösteriyor gözleriyle] için de sıkıntı olacak benim için de sıkıntı olacak (Mahmut, Dağ).

Katılımcılar büyük oranda kooperatifleşmenin gelirlerini düşürmesinden korkmaktadırlar. Ancak yeni yasal düzenleme yalnızca vergilendirilme anlamına gelmemektedir. Düzenleme, şirketleri de içine alacak şekilde genişletilmiştir. Bu kapsamda tütün yalnızca kooperatife satılmayacak şirketlere de satılabilecektir. Kanun tasarısı oluşturulurken niyet ve sonrasında yaşananları sürecin içinde olan ziraat odası başkanlarından biri şu şekilde açıklamaktadır;

Yeni düzenleme... Şimdi şöyle 50 tane üretici ile kurulacaktı. Biz, Ziraat odaları olarak dedik ki gerçek üreticinin bu işte söz sahibi olması... bizim tek şeyimiz son aşamada şirketlere bu imkan tanındı ama şirketlere tanınan imkanlarla tabi üreticiye ayrılan şeyler birbirinden farklı çünkü biz 250 kişilik üyesi bulunan kooperatif gerçek üreticiye ekonomik koordinatör olsun, üreticiyi ayakta tutacak bir sistem olsun diye talepte bulunduk ama son aşamada yine büyük

sigara şirketleri lobileri diyelim artık boş durmadı bu kanala kendilerini de eklettiler. Yani şimdi şöyle biz 250 kişilik kooperatifi bulunan bir üretim şeyinde faaliyet gösterecek bir kooperatif tarladaki ürünü alacak... ilk düzenleme böyleydi, bizim talebimiz de böyleydi... Şimdi tarladaki ürünü üretici getirecek kendi ürününü kendi kooperatifine teslim edecek bedel karşılığı orada kıyılacak, paketlenecek, üzerine logosunu vuracak, bandrolünü yapıştıracak ondan sonra Türkiye geneline bayilik sistemi ile bayilere bunları teslim edecek. Süreç bu şekilde olması gerekirken ki başlangıç böyleydi... Akıbeti... Son anda büyük şirketleri de bu projeye dahil ettiler. Aynı kanunda 7 kişilik bir şirket kuran firma da üretici ile sözleşme yaparak gelip tütün alabilecek... Yani kooperatifleri bir anda batırma politikası, nasıl rekabet edecek bizim üretici zaten bir alt yapısı yok, ekonomik gücü yok sen bunun alt yapısını oluşturuncaya ekonomisini oluşturuncaya kadar bir süreç tanınması lazımdı o kanundaki en büyük endişemiz bu... Bunun kaybedeni yine üretici olacak çünkü kooperatif battığı zaman üretici de batacak niye oranın gelirinden de zararından da üretici muhatap... Şimdi sen a firması, b firması... Holding karşındaki, senin bununla rekabet etme gücün de yok, ekonomik anlamda öyle bir alt yapın da yok... Bir nevi 5 fazla verecek örnek veriyorum üreticiye tütünü bana ver diyecek kooperatifi çöktecek sonra piyasada istediği şekilde o üreticiyi yönlendirecek. Bu sistemin içerisine bence şirketleri dahil etmemeliydiler. Yani gerçek üretici adına bu kanun çıkmalıydı. Kooperatifler desteklenip, kooperatiflerin alt yapısı oluşturulup tütün işlenecek, o büyük holdinglerin aracılığıyla da bunun pazarlaması yapılacaktı yani kooperatifle şirketler muhatap olacaktı, olması gereken buydu ama orada bu şeyi... herhalde yoğun bir baskı lobi çalışmaları da orada kendini gösterdi. (Remzi, Ova).

Ziraat Odası başkanı tüm süreci özetlemektedir. Katılımcının da belirttiği gibi yasal düzenlemenin ilk hali üreticinin desteklenmesi ve büyük bir oranda kayıtdışına çıkan sarmalık kıyılmış tütünün vergilendirilmesi çabasını içermektedir. Bu kapsamda sarmalık kıyılmış tütün üreten tüm üreticiler, kooperatife üye olacaktır ve ürettikleri tütünü kooperatife satacaklardır. Böylece üreticiler kaçakçılık ve getirdiği riskler kurtulacak elde edilen gelir ise vergilendirilecektir. Ancak düzenlemenin son halinde şirketler düzenleme içerisine dahil edilmiştir. Bu kapsamda Ziraat odası başkanının endişesi oldukça haklı gözükmektedir. Adıyaman'da her ilçede kurulan tütün kooperatiflerinin, Ulusötesi sigara şirketleri ile mücadele etme şansı yok denecek kadar azdır. Ulusötesi sigara şirketleri, birkaç yıl yüksek fiyat vererek tütününün kooperatif yerine kendilerine satılmasını sağarlarsa kooperatifler uzun süre faaliyet gösteremeyecektir. Bu durumda Dağ bölgesinin akıbeti, Ova bölgesinin bugününden farklı olmayacaktır.

Bu düzenleme, Ova bölgesinde birkaç yıldır şirketlerin sarmalık kıyılmış tütün üretme konusundaki ısrarı ile birleştiğinde daha anlamlı bir hal almaktadır. Ova

başkanlarından Remzi Ova bölgesinde dağ tütününü denediğini ancak sonucunda gerçekleşenleri şöyle anlatmaktadır;

Sulu alanda üretilen o Virjinya tütününü bizim çay yatağımız var ilerde orada üretimini yaptık üreticimiz birinci kırımı ikinci kırımı piyasaya sürdü firma taahhütünü yerine getirmeyince vazgeçmek zorunda kaldılar. Onun üretimde sıkıntı yok tütün oluyor ama mevcut firma değeri üzerinden fiyat vermediği için mecburen çiftçi de bir kısmını piyasaya sürmek zorunda kaldı. (Remzi, Ova).

Katılımcı Ova bölgesinin sulu bir arazisinde sarmalık kıyılmış tütün üretildiğini ancak şirketlerin bu tütüne üreticinin istediği parayı vermediğini belirtmektedir. Başka bir katılımcı ise Ova bölgesinde başka bir yerleşim yerinde geçen yıl üreticilere sarmalık kıyılmış tütün üretilmesi konusunda ısrarları şöyle açıklamaktadır;

Sarmalık tütün geçen sene Firmalar biraz sıkı tuttu yapın diye ama 12 lira gibi bir şey oldu çiftçi istediği parayı alamayınca bir kısmı vermedi, bir kısmı vazgeçti. Hem uğraştıncı hem de istediğimiz fiyat olmadı diye vazgeçti (Burak, Ova).

Katılımcıların belirttiği gibi Ova bölgesinde şirketler sarmalık kıyılmış tütün üretilmesini istemiş ancak bu tütüne Dağ tütününü fiyatlarını vermek istememişlerdir. Üreticiler için ise Dağ tütününü üretmek zahmetli bir iştir. Bu tütünü üretilen Ova tütününü fiyatına satmanın üretici için mantıklı bir yanı bulunmamaktadır. Ziraat odası başkanlarından Mehmet şirketlerin sarmalık tütün çabalarını şu şekilde açıklamaktadır;

X, Y ⁷⁵ son zamanlarda kıyılmış tütün işine girdiler ama bunlar Çelikhan tütününü değil bizim bu Adıyaman Ova tütününü alıp kıyılmış diye satmaya başladılar (Mehmet, Ova).

Şirketlerin sarmalık tütün üretilmesi konusundaki ısrarı, yasal süreç birlikte değerlendirildiğinde ulus ötesi şirketlerin yasal düzenlemenin son halinde payları olduğu şüphesini güçlendirmektedir. Bu şüphe ise Dağ bölgesinde şirketlerin, kooperatifleri batırma ihtimalini yükseltmektedir. Yasal düzenleme sonrası Ova ve Dağ bölgesinin birbirine oldukça yaklaşacağı düşünülmektedir. Günümüzde Ova ve Dağ çocukları arasında çalışma koşulları açısından yaşanan farklılığın gelecekte ortadan kalkması muhtemeldir. Dağ bölgesi Ova bölgesi gibi şirketlerin insafına terkedildiğinde düşük fiyatlar dağ bölgesi için de bir problem olmaya başlayacaktır. Bu kapsamda yeni düzenleme sonrası Ova bölgesindeki hane hayatta kalma stratejisinin Dağ bölgesi için de geçerli olması muhtemel gözükmektedir.

⁷⁵Katılımcı burada ulus ötesi iki büyük şirketin adını söylemiştir. Araştırma kapsamındaki etik kaygılar açısından şirket isimleri X ve Y olarak değiştirilmiştir.

4.2.2. Tütün tarımında çocukların eğitimi üzerine bulgular

Tütün işlerinin, en fazla işçilik gerektiren kısımları toplama ve saplama işleridir. Bu işler, yaz aylarında başlayıp eylül başında biten işler olduğundan tütün işçiliği büyük oranda okula devamı aksatmayan bir yapıdadır. Bu kapsamda görüşülen çocuklardan okula devam edenlerin hepsi eğitimlerine eylül ayı ile devam edecekleri söylemişlerdir. Ova bölgesinde ise Liseyi bırakan iki çocuk ile karşılaşmıştır. Çocuklar kendi istekleri ile okulu bıraktıklarını belirtmişlerdir. Birinci bölümde çocuk emeği kavramları tartışılırken her işin çocuğa az ya da çok zarar verebilecek bir yapıda olduğu belirtilmiştir. Adıyaman tütün işçiliği örneğinde çalışan çocukların, büyük kısmı yaz aylarında çalıştığı için çalışmaları okula devamlarını etkilememektedir. Ancak bunu çocukların çalışmasının eğitimlerine hiç zarar vermediği şeklinde yorumlamak doğru olmayacaktır. Bu kapsamda özellikle Dağ bölgesinde ücretli çalışan çocuklar için bir mağduriyetten bahsetmek mümkündür. Çalışmaya Adıyaman, Malatya, Urfa gibi şehirlerden aileleri ile gelen çocuklar, tütün işi bitmeden evlerine ve okullarına dönememektedirler. Bu yönüyle okulun ilk haftalarında okula gitmemelerine sık rastlanmaktadır.

Evet devam ediyorum ilk haftalar gitmiyorum. (Melisa, 16).

Biraz geç gideceğim. (Eren, 10).

Eylül ortası gibi herhalde biter iş bitince gideceğiz. (Seda, 16).

Dağ ve Ova bölgesinde hane içinde çalışan çocukların eğitimlerinin önündeki en büyük engelin ise çalışmanın kendisinden önce yoksulluk ve köyde yaşam olduğu görülmektedir. İki bölgede de çocuklar okula erişimde problem yaşamaktadırlar.

Ova bölgesinde ilköğretim düzeyinde okullar, köylerde bulunmaktadır. Ancak çocuklar lise eğitimi için ilçeye gitmek zorunda kalmaktadırlar. Ova bölgesindeki çocukların genellikle taşınmalı eğitim ile liseye gittiği görülmektedir. Ancak Ova bölgesinde bölgenin kendi şartlarından dolayı ilköğretime devam etmek dahi kendi içinde zorluklar içermektedir. Yol ve su olmayan köylerde çocukların yürüyerek okula gitmesi dahi oldukça zordur. Bu mağduriyeti çocuklardan biri şöyle açıklamaktadır;

Okula giderken bazen çamur oluyor. Biz buradan gidiyoruz ayaklarımız çamur oluyor. Öğretmen diyor ayaklarınız tertemiz yapıp geleceksiniz. Geliyoruz yine evde yapıyoruz geri gidiyoruz. (Emir, 12).

[Okula dönerken yine çamur olmuyor mu?] (Araştırmacı)

Ee yok bu sefer yolda da çırpıyoruz ... (Emir, 12).

Dağ köylerindeki çocukların, küçük dağ köylerinde yaşamalarından dolayı ilköğretimden itibaren taşınmalı eğitim ile ilçe merkezlerindeki ilk ve orta düzeydeki okullara gitmeleri yaygındır. Dağ köylerinde lise eğitimlerine devam eden çocukların ise büyük oranda devlet yurtlarında kalarak eğitimlerine devam ettikleri görülmektedir.

Pandemi sürecinde ise çocuklar; köylerde internet olmaması, teknolojik imkanların yetersiz olması yönüyle uzaktan eğitime katılmada mağduriyet yaşamışlardır. Bu kapsamda bazı ailelerin teknolojik imkanları yoktur. Bazı ailelerin ise imkanları vardır ancak köyde internet altyapısı yoktur. Çocuk katılımcılar yaşadıklarını şu şekilde açıklamaktadır;

Tablet var ama bozuk (Emir,12).

[Peki internet var mı köyde ?] (Araştırmacı).

Yok ama tablet olsa interneti verirlerdi zaten (Emir,12).

Köye internet gelmedi.. gelmedi ondan giremedim (Eren, 10).

Derslere... ilk başta telefon ve internet sıkıntısı yaşandı (Ebru, 17).

Ben komşuda giriyordum bizim evin interneti yoktu... Edebildiğim kadar ettim işte... (Sedef, 10).

Bu kapsamda çocuk katılımcıların pandemi döneminde eğitim ile ilgili en büyük sorunlarının internet ve teknolojik imkanlar olduğu görülmektedir. Çocukların eğitime büyük oranda telefon ile katıldığı görülmüştür. Ancak Dağ bölgesinde büyük toprak sahibi çocukların büyük bir kısmı evde bilgisayarlarının olduğunu belirtmişlerdir. Bu dönemde teknolojik imkanı olmayan ailelere devlet tarafından verilen tablet yardımının çocuklara ulaştığı görülmektedir. Ancak çok çocuklu aile yapısının yaygın olduğu ailelerde tek telefon ve tek tablet tüm çocukların eğitime ulaşmasında yeterli olmamıştır. Bu sorunu yetişkin katılımcılar şöyle açıklamaktadır;

Hocam edemedik bize bir tablet verdiler Allah razı olsun onunla ara sıra takip ediyorlar 6 tanedir [çocuklarının sayısı için söylüyor] hangisi edecek hangi etmeyecek...(Ali, Ova).

Bir tablet hatta iki tablet verdiler bir tablet bozuldu o iyi değildi. Bir tablet devlet verdi ama 4 öğrencim var. Dördüne yetecek şey yok. Bir kısmını takip ettiler, bir kısmını takip edemediler. Aynı saate denk geliyor... (Ahmet, Ova).

Araştırmaya katılan çocuklar içerisinde uzaktan eğitim sürecinde çalışma faaliyetinde bulunan bir çocuk olmamıştır. ILO ve UNICEF (2021), gerçekleştirdikleri modelleme çalışması ile COVID-19 Pandemisinin etkisi ile çocuk işçiliğinde önemli bir ek artış olacağını öngörmektedirler. Bu süreçte yoksullaşmanın yanı sıra uzaktan eğitim sürecinin etkili olduğu düşünülmektedir. Adıyaman tütün örneği açısından ise uzaktan

eğitim sürecinin çalışan ocuk sayısında önemli bir artış yaratacağı düşünölmemektedir. Bu durum büyük oranda tütün üretiminin yoğun emek gerektiren kısmının çocukların yaz tatillerini kapsamaması ile ilişkilidir. Bu yönüyle okulun, uzaktan eğitim ile devam etmesi çocukların tarlaya gitmelerini gerektirmemektedir.

Dağ ve Ova açısından eğitim bulgularında değerlendirilmesi gerekenlerden bir diğer ise ebeveynlerin çocuklarına yönelik hayalleridir. Adıyaman örnekleminde çocuklarının okumasını isteyen haneler oldukça yaygındır.

Ben bunlara diyom gidin okuyun bizim hayatımız yandı sizinki yanmasın. Okusunlar istiyoruz valla köyde var doktor olan var öğretmen olan var. (Merve, Dağ).

Valla kim istemiyor ki çocukları okusun (Ayşe, Ova).

Bu kapsamda çalışma faaliyetinin eğitime devam etmeleri için bir yöntem olarak kullanıldığı dahi belirtilmektedir. Ebeveynler, ocukların çalışmanın zorluğunu görerek eğitimine devam edebileceğini düşünöbilmektedir. Katılımcılardan Melek bu durumu şöyle açıklamaktadır;

Yapsınlar, Yapsınlar ki... alışsınlar görsünler zorluğunu, okula gitsinler. (Melek, Dağ).

Dağ bölgesinde hane içi çocukların okumasına yönelik tüm ailelerin istekli ve hevesli olduğu görölmüşür. Bu kapsamda Dağ ile Ova ve ücretli çalışan çocuklar ile hane içinde çalışan çocuklar arasında bir ayırım yapmak gereklidir. Ücretli alışan çocukların ebeveynlerinin ve Ova bölgesindeki ailelerin çocukların eğitime devam etmesiyle ilgili Dağ bölgesi kadar hevesli olmadığı görölmektedir. Eğitime devam etme kararı, çoğu zaman çocuğa bırakılmaktadır. Bu kapsamda Ova bölgesinde okulu bırakan çocuklar ile karşılaşılabilmektedir. Hane içi işveren katılımcılardan Emin, kendisinin ve yörenin çocukların okuması ile ilgili düşünöncesini şöyle açıklamaktadır;

şimdi eğitim durumuna X⁷⁶lilerin hepsi özen gösterir. Biz tarlada çalışıyoruz yıpranıyoruz çocuklarımız yıpranmasın okusunlar adam olsunlar şeyi var... düşünöncesi var bizde onun için eğitime gereken önemi veriyorlar (Emin, Dağ).

Dağ bölgesinde hane içinde işveren konumunda olan Melek, çocuğunun geleceği ile ilgili beklentilerini şöyle açıklamaktadır;

Ben doktor olsun, öğretmen filan olsun istiyorum ama polis olacağım diyor (Melek, Dağ).

Ova bölgesinde ise ebeveynlerin çocukların eğitim hayatına yönelik hayalleri olmadığı görölmektedir. Ova bölgesinde çocuğun eğitime devam edip etmeyeceğini

⁷⁶Katılımcı burada yerleşim yeri adı kullandığı için yerleşim yeri X olarak değiştirilmiştir.

kendi bileceği, okursalar iyi olacağı dūřüncesi hakimdir. Ancak çocuğum řu mesleği yapsın diyen bir aile ile karşılaşılmamıştır.

Kendi bilir (Yeliz, Dağ).⁷⁷

Merakın⁷⁸ yoksa bir şey yaptırılmazsın bizim çocuklar da öyledir merakları yoktur (Ayşe, Ova).

Ova bölgesinde çocukların eğitime devam etmesiyle ilgili ailelerin çok hevesli olmadıkları görülmektedir. Bu bölgede çocukların eğitime devam edebiliyor olması tütün işinin yaz aylarında yapılan bir iş olmasıyla ilgili olduğu söylenebilir. Bu sayede çalışan çocuklar okula devam edebilmektedir. Ova bölgesindeki katılımcılar birinin ise eğitim ile ilgili dūřüncesi kararı çocuğa bırakmaktan daha farklıdır. Ailesini ücretli çalışmaya da gönderen Ova bölgesinde katılımcılardan Ali tütünle geçinemediği için göç edebileceğini ve bu durumda çocuklarını okuldan alacağını şöyle açıklamaktadır;

Olmazsa bütün aile gidecez hocam orada ya tekstile gönderecem çocukları okuldan çıkaracam bir şeyler yapacağız yani bu şekil olmuyor. Bu tütünler gittikten sonra benim bir kafam tutarsa o tarlayı da arar “başkasına ver” derim. Tekstiller var bizim gider derim “benim bu kadar adamım var çalıştırırsan” derim (Ali, Ova).

Katılımcı Ali, tütünden elde edilen gelir oldukça az olduğu için göç edebileceği bu durumda İstanbul’da tekstil fabrikasında çalışan tanıdıkları olduğunu ve ailesine iş bulabileceklerini anlatırken çocuklar ve eşleri için “adamım var” ifadesini kullanmaktadır. Bu kapsamda ailesini bir işgücü olarak gördüğu çocukların eğitime devam edip etmeme kararını ise kendisi vermektedir.

4.3. Tartışma

Biz süründükçe tütün
Üçe beşe gidersin alanlarda
Bey dudaklarına harman olmaya
Vay benim emeğim, çabam göznrüm
Çürüğün çarığın kalır bana
Bir de şaşkınlığım
Yorgun bir tarla
Yeniden başlarız binbir kahırla
Ahmet Günbaş

Hanenin bir yıl boyunca emeğini harcadığı, yemek, uyku ve dinlenme saatini ona göre belirlediği tütün, bin bir emekle üretilmektedir. Her şeyin tütüne dair ve tütünle ilgili

⁷⁷ İşçi olan katılımcı, Ova bölgesinden gelmektedir. Bu kapsamda veri, ova bölgesindeki çocukların eğitim bulguları içerisinde değerlendirmiştir.

⁷⁸Katılımcı, “merak” ile okuma hevesini kastetmektedir.

olduğu Adıyaman ilinde bin bir emekle üretilen ise iki farklı tütün söz konusudur. Bunlardan biri doğrudan içilebilir özelliğe sahip Dağ tütünüdür. Bir diğeri ise doğrudan içilebilir özelliğe sahip olmayan Ova tütünüdür. İki tütün tipinin ortak yanlarının olmasının yanı sıra farklı üretim ve satış süreçlerinin geçmeleri yönüyle birbirinden ayrılmaktadırlar. Tütün, genel olarak emek yoğun üretim süreci gerektiren bir tarım ürünüdür. Ancak Dağ tütünü, Ova tütüne göre geleneksel yöntemlerle üretilen bir tütün olması yönüyle emek yoğun özelliği daha ağır basmaktadır.

Tütün tarlalarında çalışan çiftçiler için tütün toplama süreci (tütün kırma) Dağ bölgesinde sabah erken saatlerde, Ova bölgesinde ise gece veya sabah saatlerinde başlamaktadırlar. Bu kapsamda çalışma saatlerinin başlangıcında temel belirleyicinin güneşin tütün üzerindeki etkisi olduğu söylenebilir. Güneş, tütün üzerinde etkide bulunmadan tütünün toplanması gerekmektedir. Genç'in (2017, s. 137) Muğla örneğinde yürüttüğü çalışmasında da tütün toplamanın gece 1-3 saatleri arası başladığı bulgusu elde edilmiştir. Malawi'de tütün tarımında çalışan çocuklar ile yapılan araştırmanın bulguları da çocukların sabah 4-5 saatlerinde çalışmaya başladığını göstermektedir (Plan Malawi, 2009). Bu kapsamda bulguların diğer çalışmalar ile benzer olduğu söylenebilir. Necati Cumalı ise Zeliş kitabında güneşin tütün kırımı üzerindeki etkisini şöyle açıklamaktadır;

Tütün yaprakları sıcakta yapışkan bir su salar. Güneş hızını kaybedince bu yapışkan su donar, yapraklar ellenebilir, toplanabilir duruma gelir. Bu yüzden tütün tarlalarında kırma işi ortalık ağarıken başlar, güneş az yükselip de yapraklar, tütün kıranların parmaklarına yapışır duruma gelince bırakılır, akşam serininde yeniden işe başlanılarak, alacakaranlık iyice koyulaşp, kırılacak yaprakları göz görebildiği saate kadar devam eder (Cumalı, 1974, s. 49).

Çalışma saatleri üzerinde etkili olan bir diğer faktörün ise yöredeki çiftçilerin alışkanlıkları olduğu söylenebilir. Nitekim Ova ve Dağ bölgesinde farklı saatler söz konusu olduğu gibi Ova bölgesinin kendi içinde de farklı saatlerin söz konusu olduğu görülmektedir.

Tütün tarımında, tütün toplandıktan sonra çalışma faaliyeti sonlanmamaktadır. Toplanan tütün, Dağ bölgesinde saplanmakta, Ova bölgesinde ise filelenmektedir. Fileleme, makine ile yapılan bir işlem olduğundan daha az emek gerektiren bir iştir. Ova bölgesinde fileleme işi öğlen saatlerine kadar sürmektedir. Dağ bölgesindeki saplama işi ise el ile yapıldığından çoğu zaman akşam 5'ten önce bitmemektedir. Bazı günlerde kişi sayısı az, toplanan tütün fazla olmakta ve saplama işi gece saatlerine kadar sürebilmektedir. Adıyaman'da tütün tarımında kayıtdışı çalışmanın oldukça yaygın

olduğu görülmektedir. Nitekim araştırmamız sırasında tütün tarımında çalışmasından dolayı sosyal güvenlik kapsamında olan katılımcı ile karşılaşılmamıştır. Katılımcıların çok küçük bir kısmı ise eşlerinin başka bir işte çalışmasından dolayı sosyal güvenceleri olduğunu belirtmişlerdir. Genç'in (2017) bulguları da benzer şekilde tütün tarımında kayıtdışı istihdamın yaygın olduğunu göstermektedir.

Araştırmamızın asıl konusunu ise tütünde çocuk emeği oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında Ova ve Dağ bölgesinde tütünde çocukların çalışmasının yaygın olduğu görülmüştür. Genç (2017) de çalışmasında tütün tarımının ağırlıklı olarak çocuk ve kadın emeğine dayandığını tütün miktarı fazla olduğunda yevmiyeli işçi çalıştırılabildiğini gözlemlemiştir. Kavak'ın (2010), araştırmadaki görüşme verileri de çocukların tarlaya götürüldüğü ve mevsimlik tarım işçiliğinde çocukların da çalıştırıldığını göstermektedir.

Adıyaman tütün örneğinde çocukların yaygın olarak hane içi çocuk emeği statüsünde çalıştıkları görülmektedir. Ancak Dağ bölgesinde hane içi emeğe göre sınırlı olmak ile birlikte ücretli olarak çalışan çocuklar ile de karşılaşmıştır. ILO'nun (2014), Zambiya'nın tütün üreten bölgelerinde yaptığı araştırma sonuçları, benzer şekilde çocukların tütün tarımında ücretsiz aile işçisi olarak çalıştıklarını göstermektedir. Yine ILO'nun (2019d) tütün tarımının geneline yönelik gözlemleri de çocukların tütün tarımında yaygın olarak ücretsiz aile işçisi olarak çalıştığı yönündedir. Bu kapsamda tütün tarımına yönelik diğer araştırmalar ile benzer bulgulara ulaşıldığı söylenebilmektedir.

Araştırma kapsamında tütünde çalışan çocukların tütün toplama, saplama, fileleme gibi asıl işlerin yanı sıra "kucak" gibi yardımcı işler de yapabildikleri görülmüştür. Bu kapsamda çocukların çok çeşitli işler yapmak ile birlikte yetişkinlerin yaptıkları işleri de yapabildikleri görülmektedir. Malawi'de yapılan çalışmalar da tütün tarımında çalışan çocukların çok çeşitli işler yaptıklarını, çocuklar ve yetişkinler tarafından yapılan işler arasında bir fark olmadığını göstermektedir (Otaanez vd., 2006; Plan Malawi, 2009).

Araştırma bulguları çocukların yaptıkları işler arasında ise farklılaşmalar olduğunu göstermektedir. Yapılacak işin, çocuğun yaşı ve hanesinin sınıfsal yapısı ile ilişkili olduğu görülmektedir. Çocuklar küçük yaşlarda evde fileleme veya saplama yapmak ile veya tarlada kucak yapmak ile çalışmaya başlamaktadırlar. Hanenin sınıfsal yapısına göre çocuğun tarlaya gidip gitmeyeceği, kaç yaşlarında işe başlayacağı değişmektedir. Büyük toprak sahibi hanelerde çocukların yalnızca saplama gittikleri veya tütün tarlasına gitmeye geç başladıkları görülmektedir.

Araştırma kapsamında çocuk emeği olgusunu biçimlendiren faktörlere yoğunlaşmıştır. Bu kapsamda tütün tarımında çocuk emeğinin; tütün üretim süreci, hane halkının sınıfsal yapısı ve tütün politikaları tarafından biçimlendirildiği görülmektedir.

Ova ve Dağ tütününün farklı üretim süreçlerinden geçmesi bu bölgelerdeki çocuk emeğini farklılaştırmaktadır. Tütünde çalışan çocuklar, Ova bölgesinde tütün toplama ve fileleme işlerinde çalışmaktadır. Dağ bölgesinde ise çocuklar, tütün toplama ve saplama işleri yapmaktadırlar. İki bölgede de çocuklar, yardımcı işlerde çalışabilmektedir. Bu kapsamda çocukların çalışma saatleri ve koşulları da farklılaşmaktadır. Tütün saplama, filelemeden daha uzun sürdüğünden Dağ bölgesinde çocukların daha uzun saatler çalıştığı söylenebilir.

Araştırma kapsamında çocuk emeğini biçimlendiren olgulardan bir diğeri ise hanehalkının sınıfsal yapısıdır. Tütünde haneçi emeğin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu kapsamda Genç'in (2017, s. 115) çalışması da Muğla örneğinde tütün tarımının genel olarak aile bireyleri tarafından gerçekleştirildiğini göstermektedir. Kavak'ın (2010) çalışması ise benzer şekilde tütünde hanenin önemini vurgulamakta ve mümkün olduğu kadar çok gelir elde etmek için ücretsiz aile emeğinin azami düzeyde kullanılmasının bir zorunluluk olduğunu göstermektedir. Araştırmamız kapsamında tütün tarımında çalışan çocukların da hanenin bir üyesi olarak tütünde var oldukları görülmektedir. Ova bölgesinde tarlanın kiralanmasında, Dağ bölgesinde ise tarlada işçi çalıştırılmasında hanenin büyüklüğü önemli bir belirleyicidir. Hane emeği ile sürdürülen tütün tarımında hanenin sınıfsal yapısı da önemli bir belirleyicidir. Bu kapsamda Dağ ve Ova bölgeleri birbirinden ayrılmaktadır. Dağ bölgesinde tütün tarımını sürdüren hanelerin yaygın olarak kendi topraklarının sahibi olduğu görülmektedir. Bu kapsamda Dağ bölgesinin sınıfsal ayrımında toprak büyüklüğü belirleyici olmaktadır. Bölgenin sınıfsal yapısının büyük toprak sahipleri ve küçük köylüler olarak ayrılması mümkündür. Ova bölgesinde ise tütün tarımı ile uğraşan hanelerin ise yaygın olarak kendi topraklarının sahibi olmadığı görülmektedir. Ova bölgesinde toprak sahibi olanların büyük toprak sahipleri olduğu ve topraklarını kiralamak, tütün dışı ürünler ekme gibi alternatifleri olduğu görülmektedir. Bu kapsamda Ova bölgesi ve Dağ bölgesinde tütün ile uğraşan haneler, sınıfsal olarak birbirinden ayrılmaktadır. Dağ bölgesinde tütün üreten haneler, büyük toprak sahipliği ve küçük köylülük olarak iki sınıfsal yapıdan oluşmaktadır. Ova bölgesinde ise tütün üreten haneler topraksız köylülerden oluşmaktadır. Bu üç farklı sınıfsal yapı, hanenin üyesi olarak tütünde var olan çocukların; hangi koşullarda

çalışacağı, ücretli olarak çalışıp çalışmayacağı, eğitime ulaşmaları, eğitime devam edip etmeyecekleri ve hayallerini şekillenmektedir. Otanez vd.'nin (2006, s. 225), Malawi tütün tarımında çalışan çocuklar üzerindeki araştırmaları da toprak kiralama sisteminin, çocuk işçiliği ve kötü çalışma koşulları üzerinde etkili bir faktör olduğunu göstermektedir. Bu kapsamda kendi toprağının sahibi olup olmama özelliğinin çocukların çalışması üzerindeki etkisi bulgusu, uluslararası literatür ile benzerlik göstermektedir.

Araştırma kapsamında belirleyici olgulardan bir diğ erinin ise tütün politikaları olduğu görülmüştür. Özelleştirme dönemi ile birlikte Dağ ve Ova bölgesinin birbirinden oldukça ayrıldığı görülmüştür. Ova bölgesinde tütün, sözleşmeli satış modeli ile şirketlere satılırken, Dağ bölgesinde kayıtdışı olarak piyasaya satılmaktadır. Bu satış modeli ise iki bölgede tütün ile uğraş an haneleri birbirinden daha da uzaklaştırmıştır. Ova bölgesinde saha araştırılması sırasında tütünün baş fiyatı kilo başına 20 Türk lirası olduğu görülmüştür. Dağ bölgesinde ise kalitesine göre değişmekle birlikte kilogramının 60-120 Türk lirası arasında değiştiği görülmüştür. Bu kapsamda Dağ bölgesinde tütünden elde edilen gelir ile Ova bölgesinde elde edilen gelir birbirinden büyük oranda farklıdır. Ova bölgesinde tütün şirketlerinin, çiftçilerin tütünlerine benzer ve düşük fiyatlar verdikleri görülmektedir. Genç'in (2017, s. 116) çalışmasında da tütün şirketlerin verdiği fiyatların birbirine yakın olduğu tespit edilmiştir. Ancak Genç (2017), 2016 yılında tütünün kilogram fiyatının 17 lira olduğunu gözlemlemiştir. Araştırmamız 2021 yılında dahi Adıyaman'da alım fiyatların bunun altına olduğunu göstermektedir. Araştırmamızda Ova bölgesinde elde edilen gelirin düşük olmasının ve hanelerinin ikmal ikame ve kira fonlarının büyüklüğünün hanelerin geçimlerini oldukça zorlaştırdığı görülmüştür. Bu durum Ova bölgesinde daha büyük tarlaların kiralanması ve işçi yevmiyesine neredeyse hiç pay ayırlamamasına yol açmaktadır. Bu kapsamda Ova bölgesinde çocukların çalışması, büyük oranda hanenin hayatta kalması stratejisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ova bölgesinde hane içi emeğin yanı sıra çocuklarını ücretli çalışmaya gönderen aileler de olduğu görülmektedir. Dağ bölgesinde karşılaşılan ücretli çalışan çocukların, büyük oranda Ova bölgesindeki hanelerin çocukları olduğu görülmektedir.

Ova ve Dağ bölgesinde küçük köylü ve topraksız haneler için tütün dışındaki alternatiflerin sınırlı olduğu görülmektedir. Bu durum birden fazla nedenden kaynaklanmaktadır. Adıyaman tütün ile iç içe geçmiş bir şehirdir. Tütün dışında alternatif oldukça azdır. Ova bölgesinde alternatif ürünlerin üretimi, üretim araçları gerektirmektedir. Dağ bölgesinde ise alternatif ürünler, tütün kadar gelir

sağlamamaktadır. Bu kapsamda hanelerin tütün üretmekten başka çareleri olmadığı söylenebilir. Kavak'ın (2010) çalışmasında da köylü haneleri için tütünün kaçınılmazlığı vurgulanmıştır. Genç'in (2017, s. 116) çalışmasında da benzer şekilde katılımcıların tütün üretimini mecburiyet ile açıklamalarının yaygın olduğu görülmektedir. Bu durum yine Necati Cumalı'nın Acı tütün kitabındaki şu sözlerini anımsatmaktadır; “Tütüncülüğü seçen kendileri değildi tütüncü olmak zorunda kaldıkları için tütüncü olmuşlardı. Fabrika, başka iş yoktu kasabada.” (Cumalı, 1975, s. 208).

SONUÇ

Adıyaman tütün tarımında çocuk emeğinin incelendiği bu çalışmada dört temel soru cevaplanmaya çalışılmıştır. Bu tez çalışmasının araştırma sorularından ilki çocuk emeği olgusunun kavramsal ve kuramsal olarak nasıl açıklandığı ve açıklanması gerektiğidir. Soru kapsamında Birinci Bölümde çocuk emeğinin kavramsal ve kuramsal tartışması, İkinci Bölümde ise çocuk emeğinin tarihsel süreçteki daimî varlığı üzerinde durulmuştur. Birinci ve İkinci Bölüm, çocuk emeğinin her formunun çocuk üzerinde etkisi olacağı iddiasını taşımaktadır. Saha araştırması sonuçları ise bu iddiayı destekler niteliktedir.

Saha araştırması tütünde çocukların haneğinde çocuk emeği ve ücretli çocuk işçiliği olmak üzere çocuk emeğinin iki farklı formunda çalıştıklarını göstermektedir. Bulgular Haneğinde çalışan çocukların da ücretli çocuk işçilerin de hanenin bir üyesi olarak tütün tarımında yer aldıklarını göstermektedir. Ücretli çocuk işçiler, erken saatlerde tütün tarlalarına giderek, öğleden sonra saplama ise yaparak çalışmaktadırlar. Ücretli çocuk işçilerin yardımcı işler de yapabildiği görülmektedir. Haneğinde çalışan çocuklar içerisinde tüm çocuklar aynı işi yapmamaktadırlar. Bu kapsamda hane halkının sınıfsal yapısı önem kazanmaktadır.

Araştırma kapsamında incelenen Dağ tütünü örneğinde büyük toprak sahibi ailelerin çocuklarının bir kısmının ise hiç çalışmadığı bir kısmı ise yalnızca saplama işleri yaptıkları görülmüştür. Küçük toprak sahibi ailelerin çocuklarının ise büyük oranda sabah tarlaya gittikleri ve saplama yaptıkları görülmektedir. Ancak küçük toprak sahibi ailelerin nispeten durumları biraz daha iyi olanları çocuklarını tarlaya biraz daha geç getirmeyi, daha az çalışmalarını sağlamaktadır. Dağ bölgesinde yürütülen araştırmada çocuğunu ücretli işe gönderen bir aile ile karşılaşılmamıştır.

Araştırma kapsamında incelenen Ova tütünü örneğinde ise topraksız hanelerin çocuklarının haneğinde veya işçi olarak çalıştıkları gözlemlenmiştir. Çocukların tütün toplamada da yer almak ile birlikte daha çok fileleme aşamalarında kullanıldığı görülmektedir. Çocukların yaptığı işler hangi formda çalıştığı fark etmeksizin birtakım tehlikeler içermektedir. Saha çalışmasında çocukların toplama ve tütün dizme (saplama ve fileleme) aşamalarında koruyucu eldiven kullanmadığı gözlemlenmiştir. Bu yönüyle çocuklar pestisit içeren yapraklarla doğrudan temas halindedir. Buna rağmen görüşülen çocuklar içerisinde güneş çarpması dışında herhangi bir rahatsızlıkla karşılaştığını bildiren olmamıştır. Çocukların yaptığı saplama işinin çuvaldız benzeri büyük iğneler yardımı ile gerçekleştirilmesi, fileleme işlerinin ise makine yardımı ile yapılması da

birtakım tehlikeler barındırmaktadır. Nitekim saplama yapan çocukların büyük bir kısmı en az bir defa ellerine saplama iğnesinin battığını belirtmiştir. Bu kapsamda yapılan işin hane içinde de gerçekleşse ücretli olarak da gerçekleşse çocuğa zarar verebileceği görülmüştür. Çocukların eğitime olan devamlarına bakıldığında tütün tarımında çalışmanın okula devamı etkilemeyen bir yapıda olduğu görülmektedir. Tütün tarımının işçilik gerektiren toplama ve saplama dönemleri Ağustos, Eylül aylarında yoğunlaşmaktadır. Bu kapsamda çocukların çalıştığı dönemler yaz aylarına denk gelmektedir. Bu kapsamda ücretli çocuk işçiler de ise okula geç başlama ile karşılaşmıştır. Mevsimlik tarım işçisi olan bu çocuklar, tütün bitmeden eve dönemeyeceklerinden ilk haftalarda okula gidememektedirler. Bunun yanı sıra Ova bölgesinde liseyi yarıda bırakan çocuklarla karşılaşmıştır. Tütün çalışmasının çocukların eğitime devamlarını aksatmaması tütün tarımının çocuğun eğitime hiç zarar vermediğini söylemek ise mümkün değildir. Nitekim yaz ayları çocukların kendilerini geliştirmeleri, sportif, kültürel aktiviteler yapabilmelerine imkân tanıyan bir zaman dilimidir. Ancak tütün tarımında çalışan çocuklar bu zamanlarını tütün tarımında geçirmektedirler.

Bu tez çalışmasının araştırma sorularından ikincisi tütün tarımında çocukların çalışmasını belirleyen faktörlerin neler olduğudur. Saha araştırması bulguları ile tütün tarımında çocukların varlığının belirleyen üç temel faktör olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bu faktörlerden biri hane halkının sınıfsal yapısıdır. Araştırmanın Dağ bölgesinde yürütülen kısmında iki farklı sınıfsal yapı olduğu görülmüştür. Bunlardan biri büyük toprak sahibi hanelerdir. Büyük toprak sahibi hanelerin çocuklarının tütün tarımında ya hiç yer almadığı ya da sınırlı düzeyde yer aldığı görülmüştür. Nitekim bu haneler çocukları yerine çoğu zaman işçi çalıştırmaktadırlar. Büyük toprak sahibi hanelerin çalıştırdıkları işçilerin içerisinde çocuk işçiler de yer alabilmektedir. Dağ bölgesinde karşılaşılan bir diğer sınıfsal yapı küçük toprak sahibi hanelerdir. Bu hanelerin sahip olduğu toprakların küçük olması, kendilerini geçindirecek kadar gelirleri olması çoğu zaman işçi çalıştıramamaları anlamına gelmektedir. Bu kapsamda her hanenin kendi emeğini kullandığı görülmektedir. Bu hanelerde ise çocuklar hanenin bir üyesi olarak tütün tarımında ve saptamasında yer almaktadır. Ova bölgesinde iki sınıfsal yapı söz konusudur. Bunlardan ilki büyük toprak sahipliğidir. Dağ bölgesindeki toprak sahipliğinden farklı olarak ova bölgesindeki toprak sahipleri kendi tarlalarını ekmemekte bunun yerine kiraya vermektedirler. Ova bölgesindeki ikinci sınıfsal yapı ise topraksız

köylülüktür. Toprakları olmayan ya da ekilemeyecek kadar küçük toprağı olan haneler; büyük toprak sahiplerinin topraklarını kiralamakta veya yarıcı olarak toprağı işlemektedirler. Bu durum topraksız haneleri, Dağ bölgesindeki küçük toprak sahibi hanelerden ayırmaktadır. Nitekim topraksız haneler, kiracı olmaları durumunda kira masrafına katlanmakta, yarıcı olmaları durumunda ise tütünlerinin bir kısmını toprak sahibi ile paylaşmaktadırlar. Bu kapsamda işçi çalıştırmaları mümkün olmamaktadır. Tütünden elde ettikleri gelir oldukça azdır. Ova bölgesinde çocuklarını ücretli işe gönderme yaygın bir uygulamadır. Bu kapsamda topraksız köylü hanelerin çocukları, haneçinde çalışmanın yanı sıra ücretli çocuk işçiliğı de yapmaktadırlar.

Çocukların tütün tarımında çalışmasını belirleyen bir diğer etkenin ise tütün üretim süreci olduğu görülmektedir. Tütün toplanması ve dizilmesi ile yoğun emek gerektiren bir tarım ürünüdür. Nitekim diğer tarım ürünlerinde ürün toplandıktan sonra çoğu zaman ek bir iş ortaya çıkmazken tütün tarımı tütünün toplanması ile biten bir süreç değildir. Sabah erken saatlerde veya gece yarısı gerçekleştirilen toplama süreci ile bazen gün boyu, bazen gece yarısına kadar süren tütün saplama süreci ile tütün yoğun emek gerektiren bir tarım ürünüdür. Bu kapsamda da hanenin tüm üyelerinin tütün tarımında yer almasını gerektirebilmektedir. Tütün tarımının çalışma saatlerinin uzun sürmesi, kadın emeğinin yoğun kullanılması gibi özellikleri de çocukların evde bırakılamaması ve tarlaya getirilmesine yol açabilmektedir. Bu kapsamda çocuklar küçük yaşlarda tarlaya gelerek yardımcı işler ile tütün tarımına başlayabilmektedirler.

Çocukların tütün tarımında çalışmasını belirleyen faktörlerden bir diğerinin ise tütün politikaları olduğu görülmüştür. Çalışmanın Üçüncü Bölümü tütünün Türkiye topraklarında geçen dört yüzyıllık makus talihi tütün politikalarını da içine alarak özetlemektedir. Bu makus talihinde tütüne uygulanan her politika tütün ile geçimini sürdüren haneler üzerinde birtakım sonuçlar doğurmuştur. 1980 sonrası uygulanan özelleştirme politikaları kapsamında TEKEL tütün sektöründen çekilmiş ve 2000'li yıllar ile sözleşmeli üretim modeline geçilmiştir. Ova ve Dağ bölgesinin karşılaştırılması tütün politikalarının çocuk emeğı açısından önemini ortaya koymaktadır. Nitekim Ova bölgesi doğrudan içilebilir özelliğe sahip olmayan tütün üretmesi yönüyle özelleştirme sürecinden oldukça etkilenmiştir. Ova bölgesinde hanelerin tütünü satabilecekleri tek yer tütün şirketleridir. Dağ bölgesinin ürettiğı tütünün doğrudan içilebilir özelliğe sahip olması tütünün kurutulduktan sonra doğranarak tüketime hazır hale gelmesini sağlamaktadır. Bu yönüyle Dağ bölgesinde üretilen tütün sarmalık tütün olarak da

bilinmektedir. Sarmalık tütünün bu özelliği Dağ bölgesindeki hanelerin ürettikleri tütünleri piyasada satabilmelerini sağlamaktadır. Bu yönüyle iki tütünün kilogram fiyatları birbirinden çok farklıdır. Araştırmanın gerçekleştirildiği dönemde Dağ tütünün en kalitesinin kilogram fiyatı 120 lirayı bulurken, Ova tütünün en kalitesinin kilogram fiyatı 20 liradır. Ova bölgesindeki saha araştırmasında katılımcılar; şirketlerin düşük fiyatlar verdiğinden, tütünlerine en yüksek fiyatı hiçbir zaman vermediğinden sıklıkla yakınmışlardır. Bu kapsamda Ova bölgesindeki hanelerin toprak kirası gibi masrafları fazla iken tütün tarımından elde ettiği gelir oldukça düşüktür. Bu kapsamda Ova bölgesinde tütün politikaları tütün tarımı ile uğraşan hanelerin daha da yoksullaşmasına yol açmaktadır. Bu yoksulluk Ova bölgesindeki hanelerin; işçi çalıştıramaması, çocuklarının hepsini kiraladığı toprakta çalıştırması, çocuklarını ücretli işe göndermesi ve mevsimlik işçi olarak hanesiyle dağ bölgesine çalışmaya gitmesi gibi sonuçlar yaratmaktadır

Tekel döneminin tamamen bitmesi ile Adıyaman'da üreticiler serbest piyasanın insafına terkedilmişlerdir. Dağ üreticileri kendilerini kayıtdışı olarak serbest piyasada tütün satmak gibi yasadışı bir alternatife yönelirken Ova üreticileri şirketlere satış yapmak zorunda kalmışlardır. 2022 yılının Kasım ayında yapılan Yeni yasal düzenleme ise Dağ bölgesinde haneleri de piyasa vicdanına terk etmektedir. Bu kapsamda Dağ bölgesinin geleceği Ova bölgesinden bugününden çok farklı olmayacaktır.

Çalışmanın cevaplamaya çalıştığı üçüncü soru ise tarım politikalarının tütün üretimine ve bu üretim alanındaki çocuk emeğine etkisinin ne olduğudur. Çalışmanın üçüncü sorusu ikinci soru kapsamında elde edilmiştir.

Araştırmanın cevaplamaya çalıştığı sorulardan sonuncusu ise çocuk işçiliği ile mücadele politikalarının tütün üretimindeki çocuk işçiliğe etkisinin ne olduğudur. Çocuk işçiliği ile mücadele ülkemizde büyük oranda yasal düzenlemeler ile gerçekleştirilmektedir. Denetlemenin oldukça zor olduğu tarım sektöründe ise kayıtdışı çalışmanın ve çocuk emeği oldukça yaygın olduğu görülmektedir. Bu kapsamda yasal düzenlemeler mücadele tarımda çocuk emeği açısından büyük anlamlar ihtiva etmemektedir. Tarım yıllarca ülkemizde çocuk işçiliğini en yüksek olduğu sektör olmuştur. TÜİK'in (2020) açıkladığı en son oranlar ise tarımda çalışan çocukların oranının %30,8 olduğunu göstermektedir. Bu kapsamda son oranlar ile tarım, çocuk işçiliğinde en yüksek oranlara sahip sektör olma özelliğini yitirmiştir. Ancak bunu çocuk işçiliğe yönelik politikaların tarım sektöründeki çocuk emeğini azalttığı şeklinde

yorumlamamız mümkün değildir. Nitekim bu durum daha çok ülkemizde tarım sektörünün görece önemini yitirmesi ile ilişkili gözükmektedir. Tarım sektöründe tütün tarımı söz konusu olduğunda ise mücadeleden bahsedebilmek hiç mümkün olmamaktadır. Nitekim tütünde çocuk emeğinin varlığı meçhulden ibaret görülmektedir.

Tütün tarımında çocuk emeği ile nasıl mücadele edileceği sorusu ise sonuçları düşünülmeden cevaplanabilecek bir soru değildir. Nitekim Ova bölgesinde tütün satın alan şirketler, ulus ötesi şirketler ile çalışmakta bu yönüyle de ulusötesi şirketlerin belirlediği davranış kodlarını benimsemektedirler. Bu yönüyle tütün üreticileri ile imzaladıkları sözleşmelere 18 yaşın altındakilerin tütünde çalıştırılmayacağını eklemektedirler. Saha araştırması sonuçları bu sözleşmelerin tütünde çocukların çalışmasını engellemediğini göstermektedir. Çocuklara korku salan bir düzenleme yalnızca çocukların gizli gizli çalışmasını sonucu doğurmaktadır. Nitekim tütünde çocuk emeğini belirleyen faktörler bilinmeden yapılan mücadelelerin etili olmayacağı açıktır.

Tütünde çocuk emeği; hane halkının sınıfsal yapısı, üretim süreci ve sektöre uygulanan politikalar tarafından belirlenmekte ve şekillenmektedir. Saha araştırma tütün ile geçimini sürdüren hanelerin büyük bir kısmının küçük toprak sahibi veya topraksız haneler olduğu göstermektedir. Adıyaman'daki tarım arazilerinde hala süren bir "ağalık" düzeni söz konusudur. Büyük toprak sahipleri sahip olduğu toprakları 3-4 parçaya bölünerek farklı hanelere kiraya vermekte veya ürünün bir kısmını alma şartı ile farklı hanelerin tarlasını ekmesine izin vermektedir. Bu kapsamda bölgede toprak dağılımının eşitliğinden bahsedebilmek mümkün değildir. Küçük toprak sahibi ve topraksız hanelerin toprakları geçimlerine yetmediği sürece haneler, gizlice ya da açıkça çocuklarını çalıştıracaklardır. Adıyaman tütün tarımında çocukların çalışmamaları ancak hanenin kendi geçimini sağlayacak topraklara sahip olması durumunda mümkün olabilecektir. Bu kapsamda Adıyaman tütün tarımının haneleri de içine alacak politikalara ihtiyacı vardır.

KAYNAKÇA

Abebe, T. and Bessell, S. (2011). Dominant Discourses, Debates and Silences on Child Labour in Africa and Asia. *Third World Quarterly*, 32 (4), 765-786.

Akpınar, T. (2006). *Çocuk Emegi Sorununa Çağdaş Bir Yaklaşım: KİT'lerin Çırac Okulları (1938-1986)*. Ankara: Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı.

Akyüz, E. (2000). *Ulusal ve Uluslararası Hukukta Çocuğun Haklarının ve Güvenliğinin Korunması*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Alp, M. (2004). Avrupa Birliği Temel Sosyal Hakları ve Türk İş Hukuku. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 1-41.

Altan Ö. Z. ve Şişman, Y. (2022). *Sosyal Politikanın Güncel Konuları*. Eskişehir: Nisan Kitabevi.

Altun, M. (1995). *Osmanlı Tütün Tekeli: Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterek'ül-menfaa Reji İdaresi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Altunsoy, B. (2021). *Osmanlı Devleti'nde Tütün Kaçakçılığına Karşı Bir Örgütlenme: Reji Kolcuları ve Uygulamaları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Anker, R. (2000). *Conceptual and research frameworks for the economics of child labour and its elimination*. Geneva: ILO and IPEC.

Araz, Y. (2020). *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emegi: Ev içi Hizmetlerinde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Ariés, P. (1962). *Centuries of childhood-A social history of family life*. (Çev: R. Baldwick). New York: Jonathan Cape Press.

Avni Şanda, H. (1932). *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi-1908 İşçi Hareketleri*. İstanbul: Gözlem Yayınları.

Avni Şanda, H. (1962). *Türkiye'de 64 Yıl Önceki İşçi Hareketleri*. İstanbul: Evren Yayınları.

Aydemir, M. (2007). İşletmelerin İşgörenlere Karşı Sosyal Sorumlulukları ve SA 8000 Standardı. C. C. Aktan (Ed.), *Kurumsal Sosyal Sorumluluk, İşletmeler ve Sosyal Sorumluluk* içinde (s. 99- 121). İstanbul: İGİAD Yayınları.

Aydın, B. (2001). Vetoya İki Yaklaşım. *Tütün Ekspertleri Derneği Bülteni*, 10 (54), 35.

Aysu, A. (2010). Tekel ve Tütünün Öyküsü. G. Bulut (Ed.), *Tekel Direnişinin Işığında Gelenekselden Yeniye İşçi Sınıfı Hareketi* içinde (s. 189-197). Ankara: Notabene Yayınları.

Bar, T. and Basu, K. (2009). Children, Education, Labor, and Land: In The Long Run And Short Run. *Journal of the European Economic Association*, 7 (2–3), 487–497.

Basu, K. and Van, P. H. (1998). The Economics of Child Labour. *The American Economic Review*, 88 (3), 412-427.

Becker, G. (1993). *A Treatise on the Family*. United States of America: Harvard University Press.

Bequele, A. and Myers, W. E. (1995). *First Things First in Child Labour: Eliminating work detrimental to children*. Geneva: ILO.

Bernstein, H. (2014). *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri*. (2. Baskı). (Çev: O. Köymen). İstanbul: Yordam Kitap.

Boratav, K. (2004). *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri*. (2. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.

Boratav, K. (2015). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*. (21. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.

Borlat, B. (2013). *Atatürk Döneminde Türkiye'de Tütün ve Sigara Kaçakçılığı (1923-1938)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Brim, O. G. (1968). Adult Socialization. J. Clausen (Ed.), in *Socialization and Society* (s. 182-226). Boston: Little Brown Book.

Brown, D. K., Deardorff, A. V. and Stern, R. M. (2002). The Determinants of Child Labor: Theory and Evidence. *Research Seminar in International Economics*, Michigan: University of Michigan. Discussion Paper No 486.

Camps, E. (1996). Family Strategies and Children's Work Patterns: Some Insights from Industrializing Catalonia 1850-1920. H. Cunningham and P. P. Viazzo (Ed.), in *Child Labour in Historical Perspective 1800-1985: Case Studies from Europe, Japan and Colombia* (s. 57-71). Florence: UNICEF.

Ceylan, Ç. (1995). *Türkiye'de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Chabria, R. G. (1954). *The Child in Victorian Fiction*. Unpublished Thesis For The Degree of PHD. Edinburgh: University of Edinburgh.

Cigno, A. and Rosati, F. C. (2005). *The Economics of Child Labour*. New York: Oxford University Press.

Cohen, A. (2001). *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*. (Çev: N. Elhüseyni). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Conte Corti, E. C. (1946). *Tütün Keyfi Tütün İçmenin Menşei, Mücadele ve Zaferi*. İstanbul: Tekel Tütün İnstitüsü Yayınları.

Creswell, J. W. (2017). *Araştırma Deseni*. (3. Baskı). (Çev: S. B. Demir). Ankara: Eğiten Kitap Yayıncılık.

Creswell, J. W. (2021). *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. (6. Baskı). (Çev: M. Bütün ve S. B. Demir). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Cumalı, N. (1974). *Zeliş*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Cumalı, N. (1975). *Acı Tütün*. İstanbul: e Yayınları.

Cunningham, H. (1990). The Employment and Unemployment of Children in England c.1680-1851. *Past & Present*, 126 (0), 115-150.

Cunningham, H. (2000). The Decline of Child Labour: Labour Markets and Family Economies in Europe and North America Since 1830. *The Economic History Review*, 53 (3), 409-428.

Cunningham, H. and Viazzo, P. P. (1996). Some Issues in the Historical Study of Child Labour. H. Cunningham and P. P. Viazzo (Ed.), in *Child Labour in Historical Perspective 1800-1985: Case Studies from Europe, Japan and Colombia* (s. 11-22). Florence: UNICEF.

Cunningham, S. (1999). The problem that doesn't exist? Child labour in Britain, 1918-1970. M. Lavalette (Ed.), in *A Thing of the Past?: Child Labour in Britain in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (s. 139-172). Liverpool: Liverpool University Press.

Çelik, A. (2006). *AB Sosyal Politikası: Uyum Sürecinin Uyumsuz Alanı*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Çelik, H., Başer Baykal, N. ve Kılıç Memur, H. N. (2020). Nitel Veri Analizi ve Temel İlkeleri. *Journal of Qualitative Research in Education*, 8 (1), 379-406.

Çıladır, S. (1977). *Zonguldak Havzasında İşçi Hareketlerinin Tarihi 1848-1940*. Ankara: Yeraltı Maden-İş Yayınları.

Çınar, S. (2012). *Bağımlı Çalışma İlişkileri Kapsamında Mevsimlik Tarım İşçilerinin Malatya Örneği Üzerinden Analizi*. Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇSGB. (2006). *Çocuk işçiliğinin Önlenmesi için Zamana Bağlı Politika ve Program Çerçevesi*. Ankara: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı.

ÇSGB. (2017). *Çocuk İşçiliği ile Mücadele Ulusal Programı*. Ankara: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı.

Dahlén, M. (2009). *ILO Century Project: The ILO and child labour*. Geneva: ILO and International Institute for Labour Studies.

Dayıoğlu, M. (2012). *How Sensitive are Estimates of Working Children and Child Labour to Definitions? A Comparative Analysis*. New York: UNICEF.

Dayıoğlu, M. (2013). *Impact of Unpaid Household Services on the Measurement of Child Labour*. New York: UNICEF.

Dedeoğlu, S., Bayraktar, S. S. ve Çetinkaya, Ö. (2019). Yoksulun Umudu Çocuk: Türkiye'de Suriyeli Tarım İşçisi Çocuklar. *Çalışma ve Toplum*, 4 (63), 2585-2610.

Defoe, D. (2001a). J. McVeagh (Ed.), *A tour thro' the whole island of Great Britain II*, London: Pickering & Chatto.

Defoe, D. (2001b). J. McVeagh (Ed.), *A tour thro' the whole island of Great Britain III*, London: Pickering & Chatto.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa. (1979). *Zübde-i Vekayiat (Olayların Özü) III 1689-1694*. (Sadeleştiren: A. Özcan). İstanbul: Kervan Kitapçılık.

Denzin, N. K. and Lincoln, Y. S. (2018). *The SAGE Handbook of Qualitative Research*. (Fifth Edition). California: Sage.

Dığıroğlu, F. (2014). Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912), *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 43, 227-272.

Diallo, Y., Hagemann, F., Etienne, A., Gurbuzer, Y., Mehran, F. (2010). *Global child labour developments: measuring trends from 2004 to 2008*. Geneva: ILO.

DİE. (1941). *İstatistik Yıllığı 1940-1941 Cilt 12*. İstanbul: Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü.

DİE. (1951). *İstatistik Yıllığı 1951*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü.

DİE. (1973). *Hanehalkı İşgücü Anketi*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.

DİE. (2001). *İstatistik Göstergeler 1923-1998*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Enstitüsü.

DİE. (2002). *Çocuk İşgücü*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

Doğruel, F. ve Doğruel, S. A. (2000). *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

ECLT and Tobacco Industry and Marketing Board [TIMB]. (2022b). *Working Together to End Child Labour in Tobacco Growing in Zimbabwe: 2021 Progress Report From The Tobacco Working Group on Child Labour*. Zimbabwe: ECLT and TIMB.

ECLT. (2022). *2021 a Year to Protect, Respect & Remedy*. Geneva: ECLT.

Emerson, P. M. and Souza, A. P (2003). Is There a Child Labor Trap? Intergenerational Persistence of Child Labor in Brazil. *University of Chicago Press*, 51(2), 375-398.

Engels, F. (1974). *İngiltere 'de Emekçi Sınıfların Durumu*. (Çev: O. Emre). İstanbul: Gözlem Yayınları.

Ercan, R. (2011). Modern Çocukluk Paradigması. *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 3 (2), 85-98.

Ersoy, A. (2015). Doktora Öğrencilerinin İlk Nitel Araştırma Deneyimlerinin Günlükler Aracılığıyla İncelenmesi. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 5 (5), 549-568.

Esen, B. N. (1944). *Türk İş Hukuku*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Faroqhi, S. (2011). *Osmanlı Zanaatkarları*. (Çev: Z. Kılıç). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Fatima, A. (2013). *Economics of Child Labour*. Unpublished PHD Thesis. United Kingdom: University of Nottingham.

Filiz, O. N. (1983). *Tarımsal Destekleme Politikalarının Ekonomiye Etkisi*. Ankara: Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı.

Fişek, G. (1984). *İşçi Sağlığının Korunması*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi.

Fişek, G. (1996). Çalışan Çocuk ve Sağlık. *Küçük İşletme Dergisi*, 2 (6).

Fişek, O. (2022). Türkiye'nin Çocuk İşçiliği ile Mücadelede Önemli Bir Birikimi Var. *Çalışma Ortamı*, 0 (172), 28-32.

Gafur, H. A. (2017). *Child Labour, Causes And Solutions of Child Labour: A Comparative Case Study of Two African Countries*. Unpublished Bachelor Thesis. Swede: Linnaeus University.

Genç, G. (2017). *Tütün Tarımında Kadın ve Çocuk Emegi: Muğla İli Örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Genç, R. (1992) Nasıl Bir Tütün Politikası?. *Tütün Eksperleri Derneği Bülteni*, 1. (6), 11-12.

Gerring, J. (2017). *Case Study Research Principles and Practices*. United Kingdom: Cambridge University Press.

Gökdemir, O. (1994). *Aydın Vilayeti'nde Tütün Rejisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Grimrud, B. (2003). *Millennium Development Goals and Child Labour Understanding Children's Work Project Working Paper Series*. Rome: University of Rome Tor Vergata.

Güler, A., Halıcıoğlu, M. B. ve Taşgın, S. (2015). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma*. (2. Baskı). Ankara: Seçkin Yayınevi.

Gülpınar, F. (2001). Gündem. *Tütün Eksperleri Derneği Bülteni*, 10 (54), 4.

Gülpınar, F. (2007). Türkiye'de Tütün Eksperliği Mesleğinin Tarihsel Gelişimi. E. Gürsoy Naskali (Ed.), *Tütün Kitabı* içinde. (191-199). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Gümüş, S. G. and Wingenbach, G. (2016). The Child Labor Problem in Turkish Agriculture: What Can We Do?. *Social Indicators Research*, 127, 1193-1215.

Güzel, A. (1986). 3008 Sayılı İş Yasasının Önemi ve Başlıca Hükümleri. *Journal of Social Policy Conferences*, 0 (35), 165-222.

Güzel, M. Ş. (1998). İkinci Dünya Savaşı Boyunca Sermaye ve Emek. D. Quataert ve E. J. Zürcher (Ed.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950* içinde (s. 197- 224). İstanbul: İletişim Yayınları.

Hendrick, H. (1997). Constructions and Reconstructions of British Childhood: An Interpretative Survey, 1800 to the Present. A. Prout and A. James (Ed.), in *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood* (s. 33-60). London: Taylor & Francis Group.

Herdt, R. (1996). Child Labour in Belgium 1800-1914. H. Cunningham and P. P. Viazzo (Ed.), in *Child Labour in Historical Perspective 1800-1985: Case Studies from Europe, Japan and Colombia* (s. 23-39). Florence: UNICEF.

Hezarfen Hüseyin Efendi (1998). *Telhîsü'l-Beyan Fi Kavânîn-i Âl-i Osman*. (Haz: S. İlgürel). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Hilowitz, J. (1997). Social Labelling to Combat Child Labour: Some Considerations. *International Labour Review*, 136 (2), 215-232.

Hines, W., Somervell, B., Gardner, O., Kemmerer, E., Whitlesey, C., Wright, W., Wadsted, B., Dorr, G. Smith, A., Trivanovitch, V. (1936). *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki 1933-1934*. Ankara: Köy Öğretmeni Matbaası.

Hobbs, S., McKechnie, J., and Lavalette, M. (1999). *Child Labor A World History Companion*. California: Santa Barbara.

Holzmann and Jorgensen (2001). Social Risk Management: A New Conceptual Framework for Social Protection, and Beyond. *International Tax and Public Finance*, 8(4), 529–556.

Honeyman, K. (2007). *Child Workers in England, 1780–1820: Parish Apprentices and the Making of the Early Industrial Labour Force*. England: Ashgate Publishing.

Huberman, L. (2017). *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*. (Çev: M. Belge). İstanbul: İletişim Yayınları.

Humphries, J. (2003). Child Labor: Lessons from the Historical Experience of Today's Industrial Economies. *The World Bank Economic Review*, 17 (2), 175–196.

Humphries, J. (2010). *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*. New York: Cambridge University Press.

ILO. (1998). *International Labour Conference Eighty-Sixth Session Record of Proceedings Volume I: Provisional Record Index Of Speakers*. Geneva: ILO.

ILO. (1999). *International Labour Conference Eighty-Seventh Session Record of Proceedings Volume I: Provisional Record Index Of Speakers*. Geneva: ILO.

ILO. (2002a). *Eliminating The Worst Forms of Child Labour: A Practical Guide to ILO Convention No. 182: Handbook For Parliamentarians*. Geneva: ILO.

ILO. (2002b). *Combating child labour: A handbook for labour inspectors*. Geneva: ILO.

ILO. (2003). *Up in smoke: what future for tobacco jobs?*. Geneva: ILO.

- ILO. (2004a). *Child Labour: A textbook for university students*. Geneva: ILO.
- ILO. (2004b). *A Decade of ILO-India Partnerships: Towards a Future without Child Labour 1992-2002*. Geneva: ILO.
- ILO. (2007a). *Child Labour: Modern policy and legislative responses to child labour*. Geneva: ILO.
- ILO. (2007b). *Explaining The Demand and Supply of Child Labour: A Review of The Underlying Theories*. Geneva: ILO.
- ILO. (2010). *Accelerating action against child labour: Global Report under the follow-up to the ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work 2010*. Geneva: ILO.
- ILO. (2012a). *Upgrading informal apprenticeship: A resource guide for Africa*. Geneva: ILO.
- ILO. (2012b). *Overview Of Apprenticeship Systems and Issues: ILO Contribution To The G20 Task Force On Employment*. Geneva: ILO.
- ILO. (2014). *A Rapid Assessment on Child Labour in Tobacco-Growing Communities in Kaoma District, Zambia*. Geneva: ILO.
- ILO. (2018). *Improving the Safety and Health of Young Workers*. Geneva: ILO.
- ILO. (2019a). *Safety and Health for Young Workers*. Geneva: ILO.
- ILO. (2019b). *Tackling Child Labour: 100 Years of Action*. Geneva: ILO.
- ILO. (2019c). *IPEC+ Global Flagship Programme Implementation: Towards a world free from child labour and forced labour*. Geneva: ILO.
- ILO. (2019d). *Background report for the Technical Meeting to Promote an Exchange of Views on the Further Development and Implementation of the Integrated Strategy to Address Decent Work Deficits in the Tobacco Sector*. Geneva: ILO.
- ILO. (2022). *ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work and its Follow-up*. Geneva: ILO.
- ILO and UNICEF. (2021). *Child Labour Global Estimates 2020, Trends And The Road Forward*. New York: ILO and UNICEF.

Issawi, C. (1980). *The Economic History of Turkey 1800-1914*. Chicago: The University of Chicago Press.

Issawi, C. (1988). *The Fertile Crescent, 1800-1914: A Documentary Economic History*. New York: Oxford University Press.

İnalçık H. and Quarter D. (1994). *An Economic And Social History Of The Ottoman Empire Volume I: 1300-1600*. Cambridge: Cambridge University Press.

İnalçık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. (Çev: R. Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İnan, A. (1972). *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Japan Tobacco International [JTI] (2017). *Agricultural Labor Practices 2017*. https://www.jti.com/sites/default/files/global-files/documents/related-documents/api-booklet-2017_0.pdf (Erişim tarihi: 27.12.2022).

Jenks, C. (2009). Constructing childhood sociologically. M. J. Kehily (Ed.), in *An introduction to childhood studies* (s. 93-111). England: Open University Press.

Jupp, M. (1989). The International Year of the Child: Ten Years Later. *Proceedings of the Academy of Political Science*, 37 (2), 31-44.

Kablay, S. (2015). Mevsimlik ve Gezici-Geçici Çalışma: Çocuk İşçiler. G. Yücesan Özdemir (Ed.), *Rüzgara Karşı Emek Süreçleri ve Karşı Hegemonya Arayışları* içinde (s. 89-114). Ankara: NotaBene Yayınları.

Kablay, S. (2022). Fındık Tarımında Çocuk İşçiliği. K. Yılmaz Genç, Y. Mamur Işıkcı ve M. Özdemir (Ed.), *Fındık Ekonomisi* içinde (s. 65-83). Bursa: Ekin Yayınevi.

Kağnıcıoğlu, D. (2010). Sosyal Sorumluluk Raporlarında Çalışma ve İstihdam Göstergeleri. *Journal of Social Policy Conferences*, 0 (57), 125-165.

Kakinami, A. F. (2009). Japan History of Child Labor in Japan. H. D. Hindman (Ed.), In *The World of Child Labor: An Historical and Regional Survey* (s. 881-887). Routledge: New York.

Kalkınma Atölyesi (2014). *Fındık Hasadının Oyuncuları Batı Karadeniz İllerinde Fındık Hasadında Yer Alan Mevsimlik Gezici Tarım İşçileri, Çocuklar, Tarım Aracıları ve Bahçe Sahipleri Temel Araştırması*. Ankara: Kalkınma Atölyesi.

Kapar, R. (2019). Çocuk Emeginin En Kötü Biçimleri ve Türkiye. *Çalışma ve Toplum*, 4 (63), 2461-2502.

Karabekir, K. (2001). *İktisat Esaslarımız: Hatıra ve Zabıtlarıyla 1923 İzmir İktisat Kongresi*. İstanbul: Emre Yayınları.

Karaca, A. (2007). Osmanlı İmparatorluğunda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Serüveni. E. Gürsoy Naskali (Ed.), *Tütün Kitabı* içinde (s. 56-85). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Karakışla, Y. S. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Katip Çelebi (2001). *Mizanu'l-Hak fi İhtiyari'l-Ehakk: İslam'da Tenkit ve Tartışma Usulü*. İstanbul: Marifet Yayınları.

Kavak, S. (2010). *Struggling For Survival in The Village After The Disturbance of Tobaccoland: Tracing New Rurality Behind The Footprints of Tobacco Farmers*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Keeling, F. (1914). *Child Labour in The United Kingdom*. London: P. S. King & Son.

Kepenek, Y. (1983). *Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi*. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.

Kirby, P. (2003). *Child Labour in Britain, 1750-1870*. London: Palgrave Macmillan.

Koç, Y. (2010). *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi: Osmanlı'dan 2010'a*. Ankara: Epos Yayınları.

Koray, M. (2000). *Sosyal Politika*. Bursa: Ezgi Kitabevi.

Köse, A. H. ve Öncü, A. (1998). Dünya ve Türkiye Ekonomisinde Anadolu İmalat Sanayii: Zenginleşmenin mi Yoksa Yoksullaşmanın mı Eşiğindeyiz?. *Toplum ve Bilim*, 77(0), 135-158.

Kuczynski, J. (1994). *İşçi Sınıfı Tarihi*. (Çev: G. Üstün). İstanbul: Sosyalist Yayınları.

Lavalette, M. (1994). *Child Employment in the Capitalist Labour Market*. Aldershot: Avebury.

Lavalette, M. (1999a). The 'New Sociology of Childhood' and Child Labour Childhood, Children's Rights and 'Children's Voice'. M. Lavalette (Ed.), in *A Thing of the Past?: Child Labour in Britain in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (s. 15-43). Liverpool: Liverpool University Press.

Lavalette, M. (1999b). The Changing Form of Child Labour circa 1880–1918: The Growth of 'Out of School Work. M. Lavalette (Ed.), in *A Thing of the Past?: Child Labour in Britain in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (s. 118-138). Liverpool: Liverpool University Press.

Lavalette, M. (2000). Child Employment in a Capitalist Labour Market: The British Case. B. Schlemmer. (Ed.), in *The Exploited Child* (s. 214-230). London: Zed Books.

Levene, A. (2010). Parish apprenticeship and the old poor law in London. *The Economic History Review*, 63 (4), 915-941.

Lewis, O. (1966). The Culture of Poverty. *Scientific American*, 215 (4), 19-25.

Liebel, M. (2003). Working Children as Social Subjects: The Contribution of Working Children's Organizations to Social Transformations. *Childhood*, 10 (3), 265-285.

Liebel, M. and Invernizzi, A. (2019). The Movements of Working Children and the International Labour Organization A Lesson on Enforced Silence. *Children & Society*, 33 (2), 142-153.

Lindkvist, L. (2019). 1979: A Year of the Child, but Not of Children's Human Rights, *Diplomatica*, 1 (2), 202-220.

Mackay, R. W. (2003). Conceptions of Children and Models of Socialization. F. C. Waksler (Ed.), in *Studying the Social Worlds of Children: Sociological Readings* (s. 23-37). London: The Falmer Press.

Makal, A. (2007). *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*. (1. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Maliye ve Gümrük Bakanlığı. (1991). *Türkiye’de Tütün*. Ankara: Maliye ve Gümrük Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı.

Marks, K. (2003). *Louis Bonaparte’ın 18 Brumaire’i*. (Çev: S. Belli). İstanbul: Eriş Yayınları.

Marriage, Z. (2009). Worst Forms of Child Labor: Children and War. H. D. Hindman (Ed.), in *The World of Child Labor: An Historical and Regional Survey* (s. 102-105). Routledge: New York.

Marshall, A. (1920). *Principles of Economics: An Introductory Volume*. (8th Edition). London: Macmillan and Co.

Marx K. ve Engels F. (2006). *Komünist Manifesto*. (3. Baskı). (Çev: L. Kavas). İstanbul: İthaki Yayınevi.

Marx, K. (2016). *Kapital: Birinci Cilt*. (9. Baskı). (Çev: M. Selik ve N. Satlıgan). İstanbul: Yordam Kitap.

McKechnie, J. (1999). A Peculiarly British Phenomenon? Child Labour in the USA. M. Lavalette (Ed.), in *A Thing of the Past?: Child Labour in Britain in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (s. 193-215). Liverpool: Liverpool University Press.

Mıntzuri, H. (2002). *İstanbul Anıları (1897-1940)*. (Çev: S. Kuyumcuyan). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Mill, J. S. (1885). *Principles Of Political Economy*. New York: D. Appleton & Company.

Mitra, D. (2020). Is There a Culture of Child Labour? The Decision-Making Process of Working Among Girl Beedi Rollers in Jhalda Region of Purulia, West Bengal. A. Posso (Ed.), in *Child Labor in The Developing World Theory, Practice and Policy* (s. 83-110). Singapore: This Palgrave Macmillan.

Moore, L. (2011). Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri. (Çev: T. Sönmez). R. Clarence ve M.A. Jonhson (Ed.), *İstanbul 1920* içinde (s. 148-174). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Morawitz, C. (1978). *Türkiye Maliyesi*. Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını.

Nacar, C. (2012). “Bir Hayvan Kadar Bile Değerimizi Yoktu” İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türkiye’de Devlet İşletmelerinde Çalışan İşçiler. T. Atabakı, G. D. Brockett (Ed.), *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi* içinde (s. 153-176). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Nacar, C. (2022). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Emek ve İktidar: Tütün İşçileri, İşyeri Yöneticileri ve Devlet, 1872-1912*. (Çev: A. Karatay). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Neuman, W. L. (2014). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımları 2*. (Çev: S. Özge). Ankara: Yayın Odası.

Nieuwenhuys, O. (1996). The Paradox of Child Labor and Anthropology. *Annual Review of Anthropology*, 25(0), 237-251.

Nieuwenhuys, O. (2009). From Child Labour to Working Children’s Movements. J. Qvortrup., W. Corsaro and M. S. Honig (Ed.), in *The Palgrave Handbook of Childhood Studies* (s. 289-300). London: Palgrave Macmillan.

Nike. (2020). *Nike Code Leadership Standards*. Nike.

O’Neill, T. (2003). Anti-Child Labour Rhetoric, Child Protection and Young Carpet Weavers in Kathmandu, Nepal. *Journal of Youth Studies*, 6 (4): 413-431.

Office Of The United Nations High Commissioner For Human Rights [OHCHR]. (2007). *Legislative History of The Convention on The Rights of The Child: Volume I*, New York and Geneva: OHCHR.

Oktar, T. (2007). Osmanlı Devleti’nde Reji Şirketinin Kurulmasından Sonraki Gelişmeler. E. Gürsoy Naskali (Ed.), *Tütün Kitabı* içinde (s. 45-55). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Organization For Economic Co-Operation and Development [OECD]. (2003). *Combating Child Labour A Review of Policies*. France: OECD Publications.

Orman, T. (2011). *2000-2010 Döneminde Tütüne Yönelik Uygulamaların Adıyaman Tütün Üreticisi Ailelere Yansımaları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Ortaylı, İ. ve Küçükaya, İ. (2012). *Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı 1923-2023*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Otanez, M. G., Muggli, M. E., Hurt, R. D., Glantz, S. A., (2006). Eliminating child labour in Malawi: a British American Tobacco Corporate Responsibility Project to Sidestep Tobacco Labour Exploitation. *Tobacco Control*, 15 (3), 224-230.

Ökçün, G. (1971). *Osmanlı Sanayii: 1913,1915 Yılları Sanayi İstatistikleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Ökten, E. (2007). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tütün. E. Gürsoy Naskali (Ed.), *Tütün Kitabı* içinde (s. 155-190). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Öner, M. (2007). Tarihsel Gelişim Sürecinde Milli Tütün Politikalarımız. E. Gürsoy Naskali (Ed.), *Tütün Kitabı* içinde (119-138). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Özcan, Ö. (2017). Orta Çağ'dan Erken Modern Döneme Çocukluğun Tarihsel Gelişimi. *Çocuk ve Medeniyet*, 2 (4), 91-126.

Özdemir, A. M. ve Yücesan Özdemir, G. (2005). Küresel Kapitalizmde Çocuk Emeginin Ekonomi Politikası Çocuk İşçilerin 'Oyun' Hakkı var mıdır?. *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 6 (23), 8-15.

Öztürk, C. (2007). Milli Mücadele Döneminde Reji Sorunu. E. Gürsoy Naskali (Ed.), *Tütün Kitabı* içinde (s. 107-118). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Özügürlü, M. (2011). *Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı: Türkiye'de Tarım Çalışmaları ve Köylülük Üzerine Gözlemler*. Ankara: Nota Bene Yayınları.

Özügürlü, M. (2021). Türkiye'de Çocuk Emegi Çalışmaları Üzerine Eleştirel Notlar. *Çalışma Ortamı*, 169 (0), 12-14.

Parsons, T. (1955). Family Structure and the Socialization of the Child. T. Parsons and R. F. Bales (Ed.), in *Family: Socialization and Interaction Process* (s. 35-131). United States of America: The Free Press.

Parsons, T. (1991). *The Social System*. London: Routledge.

- Parvus Efendi. (1977). *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*. İstanbul: May Yayınlar.
- Peçevi, İ. (1981). *Peçevî Tarihi I*. (Haz: B. S. Baykal). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Peto, T. (2018). *Children's Rights a Liberal Framework*. Unpublished PHD Thesis. England: Oxford University, Department of Politics and International Relations.
- Philip Morris International [PMI]. (2011). *Agricultural Labor Practices Code Principles & Measurable Standards*. https://www.pmi.com/resources/docs/default-source/pmi-sustainability/alp-code.pdf?sfvrsn=9303b0b5_0 (Erişim tarihi: 27.12.2022).
- Plan Malawi. (2009). *Hard work, long hours and little pay: Research with children working on tobacco farms in Malawi*. Malawi: Clacherty & Associates.
- Pollard, S. (1978). Labour in Great Britain. P. Mathias & M. M. Postan (Ed.), in *The Cambridge Economic History of Europe* (s. 97-179). Cambridge: Cambridge University Press.
- Posso, A. (2017). Child Labour's Effect On Long-Run Earnings: An Analysis Of Cohorts. *Economic Modelling*, 64 (0), 465-472.
- Postman, N. (1995). *Çocukluğun Yokoluşu*. (1. Baskı). (Çev: K. İnal). Ankara: İmge Kitabevi.
- Potenza, A. (2015). Why Are Teens Working In Tobacco Fields?. *Junior Scholastic*, 23(0), 11-13.
- Prestel, P. I. S. (2008). *Changing Their Lives: The Working Children's Movement in Bolivia*. Master Thesis. The Netherlands: Institute of Social Studies, Development Studies.
- Pretty, D. (2009). Child Labor in the Russian Textile Industry. H. D. Hindman (Ed.), in *The World of Child Labor: An Historical and Regional Survey* (s. 667- 671). Routledge: New York.
- Prout, A. and James, A. (1997). A New Paradigm for the Sociology of Childhood? Provenance, Promise and Problems. A. Prout and A. James (Ed.), in *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood* (s. 7-32). London: Taylor & Francis Group.

- Quataert, D. (2000). *The Ottoman Empire, 1700–1922*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Quataert, D. (1999). *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*. (Çev: C. Güney). İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Quataert, D. (2006). *Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield, 1822–1920*. New York: Berghahn Books.
- Quataert, D. (2017). *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*. (1. Baskı). (Çev: S. Tekay). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Quataert, D. (2020). *Tüketim Araştırmaları ve Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1550-1922*. (Çev: T. Günseren). İstanbul: Alfa Yayınevi.
- Ravi, A. (2001). Combating Child Labour with Labels: Case of Rugmark. *Economic and Political Weekly*, 36 (13), 1141-1147.
- Ricardo, D. (2015). *Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri*. (3. Baskı). (Çev: B. Zeren). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rioux, J. P. (1989). *La Revolution Industrielle 1780-1880*. France: Editions du Seuil.
- Rosenzweig, M. R. and Evenson, R. (1977). Fertility, Schooling, and the Economic Contribution of Children of Rural India: An Econometric Analysis. *Econometrica*, 45(5), 1065-1079.
- Saito, O. (1996). Children's Work, Industrialism and The Family Economy in Japan 1872-1926. H. Cunningham and P. P. Viazzo (Ed.), in *Child Labour in Historical Perspective 1800-1985: Case Studies from Europe, Japan and Colombia* (s. 74-90). Florence: UNICEF.
- Savaşkan, B. (1993). *Zonguldak Maden Kömürü Havzası Tarihçesi: 1829-1989 Havzanın Tarihi- İdari- Hukuki Teknik ve Sosyal Safhaları*. Zonguldak: İlkadım Matbaası.
- Schultz, T. W. (1961). Investment in Human Capital. *The American Economic Review*, 51(1), 1-17.

Semerci, P. U., Erdoğan, E. ve Kavak, S. (2014). *Mevsimlik Gezici Tarım İşçiliği 2014 Araştırma Raporu*. Hayata Destek Derneği.

SGK (2020), *Sosyal Güvenlik Kurumu İstatistik Yıllığı Sigortalı ve İş Yeri İstatistikleri 2019*. <https://www.sgk.gov.tr/Istatistik/Yillik/fcd5e59b-6af9-4d90-a451-ee7500eb1cb4/>. (Erişim Tarihi: 25.01.2023).

Smith, A. (2016). *Milletlerin Zenginliği*. (11. Baskı). (Çev: H. Derin). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Soepeno, B. and Suyadi, B. (2017). Structural Functionalism Analysis on Children Labourers Phenomena in Jember Regency. *International Journal of Scientific Research and Management*, 5 (0), 7129-7146.

Stearns, P. N. (2009). Child Labor in the Industrial Revolution. H. D. Hindman (Ed.), in *The World of Child Labor: An Historical and Regional Survey* (s. 38-44). Routledge: New York.

Stopping Tobacco Organizations & Products. (2019). Eliminating Child Labour in Tobacco- Growing (ECLT) Foundation, https://exposetobacco.org/wp-content/uploads/2019/10/STOP_ECLT_brief.pdf (Erişim Tarihi: 27.11.2022).

Subbaraman, S. (2008). *Essays on Child Labour, its Relation with Competitiveness of Labour Intensive Exports, its Determinants and Education in India*, Unpublished Thesis For The Degree of PHD. Berlin: Berlin Humboldt University, Agricultural and Horticultural Faculty.

Suvla, R. (1940). Türkiye’de Tütün İstihlaki ve İnhisar Fiyatları. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2 (0), 86-104.

Şnurov, A. ve Rozaliyev, Y. (1970). *Türkiye’de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavgaları*. İstanbul: Ant Yayınları.

Taft, J. K. (2019). Continually Redefining Protagonismo: The Peruvian Movement of Working Children and Political Change, 1976–2015. *Latin American Perspectives*, 46 (5), 90-110.

Talas, C. (1990). *Toplumsal Politika*. Ankara: İmge Kitabevi.

Talas, C. (1992). *Türkiye’nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*. İstanbul: Tarihi Bilgi Yayınevi.

Taşkent, S. (1994). *İnsan Haklarının Uluslararası Dayanakları*. İstanbul: Belediye-İş Sendikası.

TEKEL. (1986). *Türkiye’de Tütüncülük*. Ankara: Tütün, Tütün Mamulleri Tuz ve Alkol İşletmeleri Genel Müdürlüğü.

Terre Des Hommes [TDH]. (2019). *What Works For Working Children: Being Effective When Tackling Child Labour*. Geneva: Terre Des Hommes.

Thali, M. (2015). Missing Childhood: How Cultural Norms And Government Systems Continue To Support Child Labor In Agriculture. *Drake Journal of Agricultural Law*, 20 (3), 453-481.

Thompson, E. P. (1966). *The Making of The English Working Class*. New York: Vintage Books.

Timur, T. (1997). *Türk Devrimi ve Sonrası*. (4. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.

Tokol, A. (2019). Türkiye’de Sosyal Politika. A. Tokol ve Y. Alper (Ed.), *Sosyal Politika içinde* (s. 55-70). Bursa: Dora Yayınevi.

Tokol, A. ve Alper, Y. (2018). *Sosyal Politika*. (9. Baskı). Bursa: Dora yayınevi.

Toprak, Z. (1984). Sosyal Politika Tarihimizin İlk Önlemler Paketi: "Müessesât-ı Sinaiyede Çocukların ve Kadınların Çalıştırılması (1910). *Toplum ve Bilim*, (27), 229-237.

Toprak, Z. (2016). *Türkiye’de İşçi Sınıfı 1908-1946*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tuttle, C. (2021). *Hard at Work in Factories and Mines: The Economics of Child Labor During the British Industrial Revolution*. New York: Taylor & Francis.

TÜİK. (2007). *Çocuk İşgücü Araştırması 2006*. Ankara: TÜİK.

TÜİK. (2013). *Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları 2012*. Ankara: TÜİK.

TÜİK. (2019). *Çalışan Çocuk İstatistikleri 2019 Temel Bulgular*. Ankara: TÜİK.

TÜİK. (2020). *Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları, 2019*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Child-Labour-Force-Survey-2019-33807> (Erişim Tarihi: 31.12. 2022).

Tüm İktisatçılar Birliği [TİB]. (1976). *Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi*. Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği.

Tütün Platformu. (2001). Tekel Sigara Fabrikalarının Özelleştirilmesi Konusunda Unutulmaması Gereken Acı Hatıra: Reji. *Tütün Ekspertleri Derneği Bülteni*, 10(54), 5.

Urquhart, D. (1833). *Turkey and its Resources: its Municipal Organisation and Free Trade*. London: Saunders and Otley.

US Department of Labor. (2022). *2022 List of Goods Produced By Child Labor or Forced Labor*. United State: Department of Labor.

Uzun Yılmaz, A. (2019). *Çay Tarımında Kadın Emegi: Hopa Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uzunçarşılı, İ. H. (2003). *Osmanlı Tarihi*. (III. Cilt I. Kısım). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ünal, M. (2007). Tütünün Dört Yüz Yılı. E. Gürsoy Naskali (Ed.), *Tütün Kitabı* içinde (17-33). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Weber, M. (1999). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. (2. Baskı). (Çev: Z. Gürata). Ankara: Ayraç Yayınevi.

White, B. (1996). Globalization and the Child Labour Problem. *Journal of International Development*, 8(6), 829-839.

Wolf, E. R. (2000). *Köylüler*. (Çev: A. Sönmez). Ankara: İmge Kitabevi.

Wurth, M. (2015). Tobacco's Children: Brazil Bests the United States on Dangerous Conditions. *The Progressive*, <https://progressive.org/magazine/tobacco-s-children.-brazil-sets-example-u.s./> (Erişim Tarihi: 27.11.2022).

Yapı ve Kredi Bankası [YKBNK]. (1973). *Türkiye 'de Tütün*. İstanbul: Yapı Kredi Bankası A.Ş. İktisadi Araştırma Yayınları.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. (10. Baskı). Ankara: Seçkin Yayınevi.

Yıldırım, K. (2013). *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yılmaz, F. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Yılmaz, F. (2007). Tütün Üzerine Düşünceler: Batıda ve Bizde. E. Gürsoy Naskali (Ed.), *Tütün Kitabı* içinde (3-16). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Yurdakul, N. (1981). *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Anlaşmaları ve Kapitülasyonlar*. İstanbul: Döler Neşriyat.

Yükseler, Z. (1999). *Tarımsal Destekleme Politikaları ve Doğrudan Gelir Desteği Sisteminin Değerlendirilmesi*. Ankara: Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı.

Zaim, S. (1956). *İstanbul Mensucat Sanayinin Bünyesi ve Ücretler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.

Zeki Ekinci, S. (1928). *Türkiye'de Tütün Ziraat, Sanaat ve Ticareti*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

EKLER

EK-1 Sözlük

SÖZLÜK

Anaç yaprak: tütünün uç yapraklarıdır. Çiçeğe yakın olan bu yapraklar en kaliteli yapraklardır.

Bıçakçı: Tütün doğrama işlemi yapan atölyelere verilen ad. Kurtulmuş tütünün doğranması işlemi eskiden bıçaklarla evde yapılmakta iken günümüzde bu atölyelerde makine yardımı ile yapılmaktadır.

Dağ tütünü: Sarmalık kıyılmış tütün, Adıyaman'ın dağlık bölgelerinde yetişmesi yönüyle yörede dağ tütünü olarak anılmaktadır. Dolayısıyla dağ tütünü ile kastedilen sarmalık kıyılmış tütündür.

File: Tütünlerin doldurulduğu ağ torbalardır.

Fileleme: Tütünlerin ağ torbalara doldurulma işlemidir.

Harmanlamak: Tütünün başka tütünler ile karıştırılması işlemidir.

Kırım: Tütünün toplanması işlemine verilen addır. Tütün toplama yörede yaygın bir tabir değildir. Bunu yerine tütün kırımı, tütün kırma ifadeleri yaygındır.

Sarmalık kıyılmış tütün: Sarma sigaralarda kullanılan tütündür. Tütünün öncesinde harmanlanmasına veya işlenmesine gerek yoktur.

Sulu tütün: Sulanarak yetiştirilen tütündür. Dağ tütünü için kullanılan bir tabirdir.

Saplama: tütünün büyük bir iğne yardımı ile ipe dizilmesi işlemidir. Eski bir gelenektir. Dağ bölgesinde halen yapılmaktadır. Ova bölgesinde ise günümüzde yaygın değildir.

Tütün doğrama: Kurutulmuş tütünün kıyılması işlemidir.

Tütün takma: Tütün takma, tütün dizme ile benzer bir anlama sahip olmak ile birlikte çoğu zaman saplama aşamasını ifade etmek için kullanılmaktadır. Dolayısıyla tütünün kurutulmaya bırakılmadan önce saplanması işlemidir.

Tütün dizme: Tütünün kurutulmaya bırakılmadan önce saplanması veya filelenmesi işlemine tütün dizme adı verilmektedir.

EK-2 Yetişkin İşçiler için Yarı Yapılandırılmış Görüşme Soruları

1. Kişisel bilgiler

- Bize kendinizi tanıtır mısınız? (Ad, Yaş, Medeni durumu, Çocuk sayısı gibi tanıtıcı bilgiler)
- Yaptığınız işi biraz anlatır mısınız? Bu iş her tütün tarlası için aynı mıdır?
- Bu işi kaç yıldır yapmaktasınız?
- Bu işi aileniz ile birlikte mi yapmaktasınız?
- Bu iş dışında yapabileceğiniz başka bir iş var mı?

2. Tütün üretim sürecinin nasıl gerçekleştiğini anlatır mısınız?

- Hasat, toplama, kurutma süreçleri ile ilgili bilgi verebilir misiniz?
- Bu süreç, kaç ay sürmektedir?
- Kullanılan araç gereçler nelerdir? (Örneğin kesmek için)
- Tütün kalitesini belirleyen faktör nedir?

3. Yapılan İş ile ilgili bilgiler?

- Bir tarlada ortalama kaç kişi çalıştığınızı öğrenebilir miyim?
- Bu süreçte nerede kalıyorsunuz?
- İş ne kadar sürüyor? günde ortalama kaç saat çalışmanız gerekiyor?
- İşlerde mola veriliyor mu? Veriliyor ise kaç defa, ne kadar sürüyor?
- İşçilik ücretleri ile ilgili görüşlerinizi alabilir miyiz?
- Bu iş için sigortanız yapılıyor mu?
- İş kazası geçirdiniz mi? Geçirdiyse bilgi verir misiniz?
- Bu işte meslek hastalığı olarak ifade edebileceğiniz bir hastalık var mı?
- Bu işte denetim ve gözetim nasıl gerçekleştiriliyor? (Ustabaşı ya da denetimci var mı çalışırken denetim yapılıyor mu?)
- Burada çalışan işçiler hangi şehirden geliyor? (Yerli mi, yabancı mı?) İşçiler nasıl bulunuyor?
- “Tekel” zamanında da çalıştınız mı? Çalıştıysanız çalışma şartları ve koşulları hakkında bilgi verebilir misiniz?

4. Üretim sonrası aşamalar

- Tütünün üretim sonrasında nereye satıldığını biliyor musunuz?

Biliyor ise;

- b) Tütün bir şirket için mi üretiliyor yoksa üretildikten sonra herhangi bir yere mi satılıyor. Bu kapsamda bir sözleşme var mı?
- c) Şirket için ise şirket belirli şartlar koyuyor mu? (tütün kalitesi gibi, çocuk işçi çalıştırılmaması gibi)
- d) Sonrasında süreç nasıl işliyor bunu biliyor musunuz?

Bilmiyor ise;

- e) Bilmek ister miydiniz? Merak ediyor musunuz?

EK-3 İşverenler için Yarı Yapılandırılmış Görüşme Soruları

1. Kişisel bilgiler

- Bize kendinizi tanıtır mısınız? (Ad, Yaş, Medeni durumu, Çocuk sayısı gibi tanıtıcı bilgiler)
- Kaç dönüm tarlanız olduğunu öğrenebilir miyim?
- Tarlanızda hangi işler yapılıyor? (Bu işler her tütün tarlası için aynı mı?)
- Tütün tarımı dışında ek bir işiniz var mı?
- Bu iş dışında yaptığınız ya da yapabileceğiniz başka bir iş var mı?
- Bu işi kaç yıldır yapıyorsunuz? (aile mesleği mi, tarlaya hep tütün mü ekilmiş evet ise neden ? bildikleri için mi yoksa tarlanın yapısı sadece tütüne mi uygun)
- Aileniz ile birlikte mi çalışıyorsunuz?
- Yanınızda kaç işçi çalışıyor? Bu sayı dönemden döneme değişiyor mu?

2. Tütün üretim süreci nasıl gerçekleşir?

- Hasat, toplama, kurutma kesme vb. süreci hakkında bilgi verebilir misiniz?
- Bu süreç, ne kadar sürmektedir?
- Üretim sürecinde kullanılan araç gereçler hakkında bilgi verebilir misiniz? (Örneğin yaprakları kesmek için)
- Tütün kalitesini belirleyen nedir?

3. Yapılan İş ile ilgili bilgiler?

- İşçi teminini nasıl sağlıyorsunuz?
- İşçi temini Adıyaman'da yerli işçilerden mi sağlanıyor yoksa şehir dışından gelen işçilerden mi? Şehir dışı ise hangi şehir? nasıl iletişime geçiliyor, sürekli gelen işçiler mi?
- İşçilerin hangi masraflarından sorumlusunuz? (Kalacak yer, ulaşım, yemek)
- İşçilerin ücretleri arasında yapılan işe veya kişisel özelliklerine göre farklılıklar bulunmakta mıdır?
- İşçilerinizin ücretleri hakkında bilgi verebilir misiniz?
- İşçileri seçerken esas aldığınız herhangi bir kriter var mıdır?
- Yaş işçi seçiminizde etkili bir kriter midir? Örneğin 15 yaşında bir işçi ile 30 yaşında bir işçinin yaptığı iş arasında kalite farklılığı var mıdır?

- h) Yapılan işin süresi hakkında bilgi verebilir misiniz?
- i) İş molaları hakkında bilgi verebilir misiniz?
- j) Çalıştırdığımız işçiler için sigorta yaptırıyor musunuz?
- k) İşçileriniz çalışıp çalışmadığını kontrol ediyor musunuz? (Evet ise kullanılan yöntem hakkında bilgi verilebilir mi?)
- l) TEKEL'den sözleşmeli üretim modeline geçiş hakkında ne düşünüyorsunuz?

4. Üretim sonrası aşamalar

- a) Tütün'ün tüketime hazır hale getirildikten sonraki süreci hakkında bilgi verebilir misiniz? (Ürün Şirkete mi, piyasaya mı satılıyor)
- b) Üretim bir şirket için gerçekleştiriliyor ise;
- c) Şirket sizden belirli şartlar, koşullar bekliyor mu? (Örneğin tütün kalitesi, adil şartlarda üretim)
- d) TEKEL'den sözleşmeli üretim modeline geçiş üretiminizi etkiledi mi?

EK-4 Çocuklar için Yarı Yapılandırılmış Görüşme Soruları

1. Kişisel Bilgiler

- a) Tanıtıcı bilgiler (Ad, Yaş, Cinsiyet)
- b) Okula devam ediyor musun? Devam ediyorsan okul hayatınız hakkında bilgi verebilir misin? Devam etmiyorsan bu sürecin geçici mi yoksa kalıcı mı olduğu hakkında bilgi verebilir misin?
- c) Okuldan ayrılan çocuklar için;
- d) Okuldan ne zaman ayrıldın?
- e) Okuldan ayrılmanın nedeni hakkında bilgi verebilir misin?
- f) Ailen ile ilgili bilgi verebilir misin? (Anne, baba çalışıyor mu? Çalışıyor ise ne iş yapıyor)

2. Yapılan İş ile ilgili bilgiler?

- a) Tarlada hangi işleri yapıyorsun?
- b) Bu işleri yapmak senin için zor mu?
- c) Anne, baban ile aynı işi mi yapıyorsun?
- d) Kaç yaşından beri çalışıyorsun?
- e) Çalışmaya nasıl başladın?
- f) Neden burada çalışıyorsun? (aileye destek olmak, okul harçlığı çıkarmak vb.)
- g) Bu işi yaparken hastalandığın zamanlar oluyor mu? (güneş çarpması, nefes darlığı gibi)
- h) Haftada kaç gün işe gidiyorsun?
- i) İşe gitmediğin günler olur mu, evet ise ne zaman? (Örneğin hastalık durumlarında)
- j) Ailen ile birlikte mi çalışıyorsun?
- k) Ne kadar ücret aldığını biliyor musun? Biliyorsan ücretin hakkında bilgi verebilir misin?
- l) İşveren ücreti sana mı veriyor yoksa ailene mi?
- m) Kazandığın ücret ne için kullanılıyor?
- n) Ailen sana harçlık veriyor mu?
- o) Ne kadar süre daha bu işi yapmayı düşünüyorsun ya da bu konuda düşünüyor musun?
- p) Gelecekte ne olmak istiyorsun?

EK-5 Etik Kurul Onayı

Etik Kurul Kararı Tarihi: 21.05.2021 Protokol No: 71116

Tarih: 07.05.2021

KARAR BELGESİ

ÇALIŞMANIN TÜRÜ:	Doktora Tez Çalışması
KONU:	Sosyal Bilimler
BAŞLIK:	Tarımda Çoğuk Emurgün Hastalıklarında Yünlere İstatistiksel Analizlerin Kullanılması
PROJE TEZ YÜRÜTÜCÜSÜ:	Prof. Dr. Feriye KACIHOĞLU
TEZ YAZARI:	Amir KAYKINIZ
ALT KOMİSYON GÖRÜŞÜ:	-
KARAR:	Olumlu
Prof. Dr. Saime ONER Rektör Yardımcısı (Eğitim Bilim Fak.)	
Prof. Dr. Gülsun KURUBACAK Eğilim Fak.	Prof. Dr. Fatime GÜNEŞ İktisat Fak.
Prof. Hayri ESİMER Eğilim Fak.	Prof. Dr. M. Erkan UYUMEZ Eğilim Fak.
Prof. Dr. Handan DEVECİ Eğilim Fak.	Prof. Dr. Oktay Cem ADIGÜZEL Eğilim Fak.

EK-6 Sahadan Fotoğraflar

1. Dağ tütünü üretilen tarladan bir fotoğraf

2. Ova tütünü üretilen tarladan bir fotoğraf

3. Dağ tütününün saplamasını yapan yetişkin ve çocukları gösteren bir fotoğraf

4. Filelenmiş ova tütününü gösteren bir fotoğraf

5. Dağ tütünü toplanma sürecinden bir fotoğraf

6. Sahadan bir fotoğraf

7. Çocuk katılımcılarla görüşmelerden bir fotoğraf

